

Bevezetés.....	1
I. Historiográfiai áttekintés.....	3
I.1 A korszak kutatásának eddigi megközelítései és nagyobb összegzései.....	3
I.2 A magyar és idegen nyelvű szakirodalom ismertetése.....	7
II. A kutatás keretei és módszerei.....	16
II.1 A felhasznált források, forrástípusok és levéltárak.....	16
II.2 Kutatási módszerek és célkitűzések.....	22
II.3 A vizsgálatok időbeli határai.....	26
II.4 A kutatás földrajzi határai.....	27
III. A hadseregellátás és az ezzel összefüggő pénzügyigazgatás intézményrendszere a 17–18. század fordulóján.....	29
III.1 A hadsereg ellátásáért felelős központi kormányzervek a Habsburg Monarchiában.....	29
III.2 A Magyar Királyság pénzügyigazgatása a 17–18. század fordulóján.....	37
IV. Végvárakból kaszárnnyak: a határvédelmi rendszer felszámolásának hadügyi aspektusai.....	46
IV.1 A hadügy és a várharczat mennyiségi és minőségi változásainak legfontosabb jellemzői a 17. században.....	46
IV.2 Hadügyi elképzelések a 17. század végi magyarországi berendezkedési tervezetekben.....	52
IV.3 A határvédelmi rendszer katonai objektumainak felszámolása.....	59
IV.3.1 Várrombolások a 16–17. századi Magyarországon.....	59
IV.3.2 Régi végvárak új szerepkörben a nagy török háború idején.....	61
IV.3.3 Mítosz és valóság: az 1699. és 1702. várrombolási rendeletek és megvalósításuk problémái.....	70
IV.4 Új építkezések a Magyar Királyságban: várerődítések és kaszányaépítések.....	86
IV.4.1 Nagyszabású várépítkezések: Buda, Eszék, Arad.....	88
IV.4.2 Katonai és kamarai érdekek összecsapása: esettanulmányok egyes stratégiai fontos várak építésére.....	97
IV.4.3 Új korszak előfutára: kaszányaépítkezések a 17–18. század fordulóján.....	102
V. Főkapitányságokból Határőrvidék-rendszer: a határvédelem átszervezése 1683 és 1703 között.....	115
V.1 Új területi katonai parancsnokságok kialakulása és a végvidéki főkapitányságok felszámolódása.....	117
V.2 Az új törökellenes határvédelmi rendszer megszervezése: a Határőrvidék létrejötte és szervezete.....	136
VI. Várőrségek és parancsnokaik.....	145
VI.1 Állandó és ideiglenes várőrségek és várkapitányok a magyarországi erődítményekben.....	145
VI.2 A magyar várőrségek szerepe és szolgálatvállalásuk a formálódó állandó hadseregben.....	155
VII. A hadi finanszírozás új alapokra helyezése a 17–18. század fordulóján.....	170
VII.1 A Habsburg Monarchia hadsereg-finanszírozásának alapkérdései.....	170
VII.1.1. Új adóigazgatás és hadsereg-finanszírozás az osztrák–cseh tartományokban.....	170
VII.1.2. Katonai kiadások és hadsereg-finanszírozás a felszabaduló Magyarországon.....	181
VII.2 A végvárrendszer és a formálódó állandó hadsereg alakulatainak finanszírozása és ellátása.....	197
VII.2.1 Regimentek, szabad századok, idegen várparancsnokok.....	198
VII.2.2 Magyar helyőrségek és a végvári haderőből toborzott mezei alakulatok.....	214
VIII. Kitekintés: a Magyar Királyság egyes hadügyi kérdései a szatmári békét követő években.....	224
IX. Összegzés.....	228
Függelék.....	234
A legfontosabb központi kormányzervek vezetői az 1680–1703 közötti években.....	234
A szabad századok által őrzött várak parancsnokainak archontológiája.....	236
Kiadatlan források.....	238
Felhasznált irodalom.....	240

Bevezetés

2003-ban kezdtem el foglalkozni – levéltár szakos szakdolgozatom témájaként – a nevezetes 1702. évi várrombolási rendelettel, mint történeti forrással. Részleteiben megvizsgáltam keletkezési körülményeit, tartalmát és megvalósulását, így jutottam el oda, hogy kimutathatóvá vált a magyar történetírásban elterjedt és a köztudatban is messzemenőig rögzült kép téves mivolta, miszerint a Habsburg-uralkodók (nevezetesen I. Lipót és utódai) pusztán magyarellenességből számolták fel a közel másfél évszázadon át a Magyar Királyság védelmi rendszerét alkotó katonai objektumok és a végvárak egy részét. Az 1702. év eseményeinek a vizsgálata során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a várrombolás egy több esztendeje, sőt évtizede elindult folyamat csúcspontja volt, amelynek előzményei és mellékpályái ugyancsak tisztázandók volnának. A Habsburg Monarchia hadügyének és ezzel összefüggésben a pénzügyeknek az átszervezése gyakorlatilag a harmincéves háború (1618–1648) vége óta kisebb-nagyobb intenzitással zajlott, mely eseménysorra a magyar történetírás mindeddig kevés figyelmet fordított. A törökök elleni nagy, nemzetközi összefogással zajlott háború (1683–1699) ebben a kérdésben is határkönek bizonyult, hiszen a hadi események idején kellett olyan reformok végrehajtására kísérletet tenni, amelyek akár hosszú távon is sikeresnek bizonyul(hat)nak. A bécsi hadvezetés egységes koncepció kialakítására törekedett, amelynek legfontosabb elemei a külső ellenség elleni védelem folyamatos biztosítása, az általuk több esetben kimutathatóan belső ellenségként kezelt „rebellis” magyarok megfékezése és ezzel párhuzamosan a korábbi frontvonal területének pacifikálása voltak. Mindezt olyan nehezítő körülmények között kellett végiggondolni és végrehajtani, mint az 1690-es évek elején a kétfrontos (Duna és Rajna vidéki) háború állandósulása és a felhasználható pénzüsszegek vesztes apadása, nem is beszélve a háborús sikereknek köszönhetően fokozatosan növekvő területű nagyhatalom megreformálásának igényéről és az ezzel szemben mutatkozó folyamatos ellenállásról.

A hosszú kutatómunka első lépéseiben tehát a várak lerombolására vonatkozó információkat gyűjtöttem össze, majd kiterjesztettem a vizsgálatot más katonai objektumok (pl. hadszertárak, városfalak, sáncok) felszámolásának, azután a megmaradt magyar és német várőrségek, illetve a formálódó császári-királyi állandó hadsereg finanszírozásának, élelmezésének, a társadalom demilitarizálásának, a végvidéki főkapitányságok átszervezésének és az új határvédelmi rendszer kialakításának kérdéseire. A kutatómunka során a felvetett szempontok időről-időre összekapcsolódtak, láttatva ezzel a folyamat lépcsőit. Mindvégig törekedtem arra, hogy ne egy előre kialakított prekoncepciót akarjak a források segítségével

bizonyítani, hanem a lehető minél több forrás megismerése, a keletkezés körülményeinek feltárása, illetve a „keletkeztetők” személyének ismeretében próbáljam meg a folyamat egyes elemeit egymás mellé tenni, majd azokat minél objektívabban értékelni.

Mivel lehetőségem volt mind a bécsi,¹ mind a budapesti, valamint egy-egy megyei levéltár anyagában is kutatást folytatni, ezért megismerhettem a bécsi központi kormánysszervek akaratát a hadügy és pénzügy 17. század végi átszervezésének kérdésében, a magyarországi központi hivatalok végrehajtó szerepét, a rendi tisztségviselők reakcióit és törekvéseiket a változások hatásainak tompítására, illetve a középfokú közigazgatási szerveknek ebben a folyamatban kifejtett munkáját és érdekérvényesítési lehetőségeit. Több aspektusból is komplex vizsgálatra törekedtem tehát, így legfőbb célom az volt, hogy a közel 150 éven keresztül frontvonalon fekvő magyarországi területek hadügyi, gazdasági, társadalmi változásait intézménytörténeti szempontból tárjam fel, és bemutassam azt a folyamatot, amely végül a döntő változásokat hozó (1708–) 1712–1715. évi országgyűlés katonai vonatkozású rendelkezéseisehez vezettek.

¹ Ezúton is köszönetet mondok a pályázati bizottságoknak, hogy 2006-ban és 2007-ben egy-egy hónapot az Oktatási és Kulturális Minisztérium Klebelsberg Kunó Ösztöndíjával, 2008-ban egy, 2009-ben pedig két hónapot a Collegium Hungaricum ösztöndíjjal kutathattam az Osztrák Állami Levéltárban.

I. Historiográfiai áttekintés

1.1 A korszak kutatásának eddigi megközelítései és nagyobb összeggései

Immár több mint két évtizede, hogy a 16–17. század egyik legjelesebb kutatója, Szakály Ferenc kijelentette egy konferencián, hogy a magyar történetírás szégyenletesen kevés energiát áldozott a 17. század végi nagy török háború, ennek az egyetemes és magyar történeti szempontból egyaránt kiemelkedően fontos eseménysornak a feldolgozására. Véleménye szerint a „felszabadító háború kutatása sohasem tudott központi program rangjára emelkedni s végképp nem a – Habsburg-ellenes mozgalmak mellett elkötelezett – magyar közvélemény szívéhez férközni.” További okként említette, hogy a magyar történetírás Habsburg-ellenes koncepciója és beállítottsága miatt leginkább a hatalmas háborús megpróbáltatások ecsetelésére szorítkozott.²

A 19–20. századi magyar történetírói hagyomány rendszeresen a „rendi ellenzékliség”, a Habsburg Monarchia központi kormánysszerveinek és a Magyar Királyság rendjeinek többnyire konfliktusokkal terhelt kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálta a 17. század második felének történetét. Megközelítéssre jellemző volt a politika- és eseménytörténet-centrikusság, szinte ugyanazon problémaköröket vizsgálva újra meg újra: a „lipóti abszolutizmus” erősségét és kiterjedését, a jobbágyság elnyomását vagy az 1660-as évektől folyamatosan megmutatkozó magyar rendi-függetlenségi mozgalmakat, mintegy előképet keresve a 18. század eleji, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc eszméihez, történéssreihez. Csekély kivételtől eltekintve jellemző volt továbbá a korszak bemutatása során a különféle tervezetekre építő történetírás, azaz az ebben az időszakban keletkezett és a Magyar Királyság új berendezkedését tárgyaló javaslatoknak az ismertetése, ezeknek a megállapításait mintegy valóságként elfogadva és átvéve. Így sok esetben elsikkadtak az elképzelések mögött meghúzódó valós folyamatok.

A 19–20. század nagy történeti összefoglaló munkáinak (Szalay-féle millenniumi, Hóman-Szekfü, tízkötetes) szerzői többségében ugyancsak az „elnyomatás-központú” történetírói hagyományt követték, sőt ebben gyakorta saját jelenük és politikai problémáik egy-egy mozzanatát is felfedezni vélték, és ezen a szemüvegen keresztül bontották ki korszakunk egyes jelenségeit. Minderre ugyan természetesen több példát is fel lehetne hozni, amelyek részben a korszak forrásaiból is táplálkoznak, ám kiragadásuk mégis egyoldalúvá teheti az erről az időszakról alkotott képünket. Végül: az említett összefoglaló munkák

² Szakály 1989 7., 25–26.

fogalomhasználatára jellemző a közjogi szemlélet, amely történeti köztudatunkra is mind a mai napig jelentős mértékben rányomja a bélyegét. Véleményem szerint sajátos és egyedülálló módon már a nagy török háború (1683–1699) különféle jelzőkkel (felszabadító, megszabadító, visszafoglaló) való ellátása a korszakkal és annak megítélésével szembeni ambivalens megközelítést is jelzi.

Ennek az ellentmondásokkal terhelt időszaknak – tehát az 1648. évi vesztfáliai és az 1711. évi szatmári béke közötti több mint 60 évnek – a korszakolása sem mutatkozik a magyar történetírásban egységesnek. A millenniumi magyar történet Acsády Ignác által írt kötete az I. Lipót és I. József uralkodása alatt történeteket ismerteti.³ Ezen belül kronologikus rendben halad, mely kapcsán érdemes a 4–6. fejezetek címeit idézni: 4. könyv. *Az idegen uralom és Thököly Imre kora*. 5. könyv. *A felszabadító háború kora*. 6. könyv. *A kuruc világ és II. Rákóczi Ferenc kora*. Az egyes alfejezetek címei sem hagynak kétséget a szerző szándéka szerint bizonyítandó történetírói felfogás felől, miszerint a magyar nemzet „idegen rémuralom” alatt az „adóterhek, önkényuralom és vallásüldözés” (tegyük hozzá gyorsan: a protestáns vallás üldözéséről van szó!) következtében sínylődik.

Szekfü Gyula az 1920-as évek végén már századokat tárgyal, külön fejezetben: a 17. és a 18. század történetét. Az előbbi *A bécsi abszolutizmus útján* főfejezettel (alfejezetek: *Politikai fejlődés a Wesselényi-összeesküvésig, a Lipót-féle abszolutizmus és a török kiűzése*), míg az utóbbi tagolása az *Új leopoldi berendezkedés és a Rákóczi-felkelés* (alatta a *Bécsi kísérlet az új berendezésre és A Rákóczi-felkelés* címekkel) témaköröket mutatja be. Szekfü az abszolutizmus bemutatása során annak európai változataira, az udvarban lévő különféle politikai csoportokra is kitért, ugyanakkor felrótta I. Lipótnak és tanácsosainak, hogy sohasem akarta egy szinten kezelni Magyarországot az örökös tartományokkal, hanem mindvégig alárendelt szerepet szánt neki: sőt kifejezetten nép- és nemzetellenes tettei megbocsáthatatlanok: „... a Lipót-féle abszolutizmusnak teljességgel hiányzott az a népjóléti jogosítványa Magyarországon, amely az újkori abszolutizmust a fejlődés új, magasabb lépcsőjévé avatja, a feudális és rendi világgal szemben.” Külön ecseteli az emberi tulajdonságokból elégtelenre vizsgázó idegen hadvezérek magyarországi (rém)tetteit, kitérve egyúttal a magyarországi lakosok által teljesített hatalmas mennyiségű és értékű szolgáltatásokra.⁴

A magyar történetírás második világháború utáni legjelentősebb vállalkozása, a szocialista korszakban született tíz kötetes Magyarország története – a korábbi feldolgozásokkal szemben – az 1686. évvel nyitja meg új kötetét és az 1526–1686 közötti időszakot tárgyalja egyben, így különleges áthallással tudatosítva az olvasóban a török alóli „felszabadulás”

³ Acsády 1898

⁴ Szekfü 1928

fontosságát Buda 1686. szeptemberi visszafoglalásával. Különösen fontos a Hadsereg, társadalom alfejezet,⁵ amely ismerteti az ország egyes társadalmi csoportjainak militarizálódását, az abban rejlő veszélyeket és a nagy török háború előestéjének hadügyi állapotait.

Az 1686–1790. éveket bemutató következő kötet egyes, R. Várkonyi Ágnes által jegyzett eseménytörténeti alfejezetei szemléletes, ám nem részletes összefoglalásai a korszaknak. A fejezetcímek, mint a *Habsburg abszolutizmus berendezkedése*, *Az országos ellenállás kibontakozása* és a *Társadalomfejlődés és országegység* a hagyományos közjogi, függetlenségi megközelítést sugallják, előkészítve a Rákóczi-szabadságharc kimerítő tárgyalását, ugyanakkor a korábbiaknál jóval árnyaltabban közelítve a korszak problémáit. Külön kiemelendő a hadügyi, gazdasági, társadalmi kérdések tárgyalása, amely során a szerző hangsúlyozza a korabeli „elvileg modern adórendszer” működésképtelenségének mivoltát, az önálló magyar állandó hadsereg létrehozásának lehetetlenségét. Fontos felismerése, hogy nemcsak az állam (tehát a Habsburgok), hanem a magyar rendiség (vármegyék, földesurak) érdeke is volt a kiváltságokat élvező katonaelemek integrálása az adózó társadalomba. A határörvidéki rác katonaság letelepítésének bemutatásával pedig szemlélteti a korszak legnagyobb társadalmi problémája megoldásának elhibázottságát.⁶

Benczédi László összefoglaló munkája ugyanakkor fontos megállapításokkal gazdagította az 1660–1670-es évek politika-, gazdaság- és társadalomtörténetet, mintegy elősegítve a következő korszak történeteinek mélyebb megértését. Vizsgálatainak célja mindvégig a rendiség és a központi hatalom ellentétének bemutatása volt, mégpedig folyamatos nemzetközi kitekintéssel, és megközelítésének erőnye, hogy nem valamifajta függetlenségi vágyként, hanem sokkal inkább az összeütközés egyik speciális helyszínen és viszonyok között kitörő válfajának ábrázolja az olykor fegyveres összecsapássá fajuló konfliktus-sorozatot.⁷

Az Akadémiai Kiadó legújabb Magyarország története hasábjain Pálffy Géza írta a *Romlás és megújulás: a kétarcú 17. század (1606–1711)* című alfejezetet. Egységében szemlélteti tehát a tizenöt éves háború és a szatmári béke közötti – nem is olyan rövid – 17. századot, kiemelve annak legjelentősebb változásait a rendiség és az uralkodó, Erdély, a hadügy, a gazdaság, a társadalom, a vallás és kultúra területén. Felismerve a Habsburgok uralta tartományok és a Magyar Királyság országainak egymásrautaltságát, illetve a két fél közötti kölcsönös kompromisszumokat, a viszonylagosan nagyobb magyar önállóságot emeli ki, elvetve a vélt vagy valós sérelmek felelemletését. Megközelítésére a hadügy és a társadalom legégetőbb

⁵ Magyarország története 1526–1686. 1315–1324.

⁶ Magyarország története 1686–1790. Témánk vonatkozásában különösen: 92–98., 151–156. R. Várkonyi Ágnes emellett sokat foglalkozott az 1698. évi uralkodói leirat vizsgálata során a nemesi adómentesség és a parasztság teherbíró képességének kérdésével is. Erre vonatkozóan I. R. Várkonyi 1987 26–77. Államhatalom és jobbság c. fejezetet.

⁷ Benczédi 1980

problémáinak kérdésében, a Magyarország felszabadulása következtében előállt óriási kihívásokra és égető problémákra a kortársak által adott válaszokból való kiindulás és nem modern korok visszavetített elvárása a jellemző. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a bécsi udvar döntéshozói (tegyük hozzá: a magyar rendek is!) alapvetően képtelenek voltak megoldani a háború alatt és után előállt helyzetet: azaz a társadalmi átrendeződés és a demilitarizáció kérdését, amelynek következményei Rákóczi Ferenc mozgalmában (vagy ahogy a szerző egy helyütt fogalmaz: „A függetlenségi mozgalom ugyanis már kezdettől fogva polgárháború is volt, hiszen az ország csak részben csatlakozott Rákóczihoz.”) csúcsosodtak ki.⁸

A legújabb, összefoglaló Ausztria-történet 1699-nél húz korszakhatárt, és már címe is a rendi önállóság és uralkodó hatalom évszázados ellentétére utal. Ennek ellenére valójában a Habsburgok összetett államának, azaz 16–17. századi Habsburg Monarchiának a történetét mutatja be, hiszen szerepet kap benne az osztrák örökös tartományok mellett a Magyar és a Cseh Korona országainak, illetve a Német-római Birodalomnak a fejlődése, betekintést nyerünk strukturális, hadügyi, gazdasági, vallási és társadalmi kérdésekbe egyaránt. Külön kiemelendőnek tartható Magyarország vonatkozásában, hogy az 1670-es éveket, mint a „katonai diktatúra” időszakát mutatja be.⁹ A munka egyik legnagyobb erénye véleményem szerint az az alaposan kidolgozott fejezet, amely a hadügyek és a pénzügyek közötti legfontosabb összefüggéseket tárja fel a Habsburgok uralta összes ország szintjén a 16–17. században.¹⁰ Az egységében szemlélt Habsburg Monarchia és az egyes tartományok történetét valóban csak ilyen komplex szemléletben és vizsgálatokkal lehet a legmegfelelőbben tárgyalni és értékelni.

Az Erdély történetét bemutató háromkötetes monográfia – a korszakolás tekintetében – időszakunkat kötet szinten nem, csak fejezetek szintjén választja szét. Így az 1606–1830 közötti éveket tárgyaló 2. kötet VI. fejezete az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeit mutatja be 1660 és 1711 között. A *Harc a magyar államiságért* alfejezet a bujdosók felső-magyarországi tevékenységének támogatását és címe a korszak történetírásának nem kis részben ideologikus felfogását tükrözi, míg a „Habsburg császár oltalma alatt” rész a nagy török háború idejét tárgyalja. Külön hangsúlyozza a munka a tartományra nehezedő nagy terheket, amit a formálódó állandó hadsereg alakulatainak eltartása jelentett, valamint az erdélyi elitnek a helyi jövedelmek kezelésében betöltött kiemelkedő szerepét, továbbá részletesen elemzi az Erdély sorsát több, mint egy évszázadon át alapvetően meghatározó *Diploma Leopoldinum* létrejöttének körülményeit és hatását az 1690-es évek viszonyaira.¹¹

⁸ Pálffy 2007 396–487.

⁹ Winkelbauer 2003 161–165.

¹⁰ Uo 409–529.

¹¹ Erdély 1986 847–894.

Ember Győző kézikönyve, amely a kora újkori magyar (és részben a Habsburg Monarchia) igazgatástörténetet tárgyalja, nagyvonalúan az oszmánok kiűzésének időszakáig terjedő kort adja meg a címében, ám ezzel sokszor ellentétesen szinte mindegyik szerv bemutatását hangsúlyosan a 16. századra korlátozza, kisebb-nagyobb kitekintéssel a 17. századi eleji-közepi átalakulásokra és szinte alig említve a 17. század végi változásokat. Ezt a helyzetet jól szemlélteti, hogy a mind a mai napig alapműnek tartható kötetben a 17. század második felében kialakult Főhadbiztosság mindössze 15 sort, az 1697-ben megszervezett *Deputatio* pedig csupán 8 sort kapott.¹² Mindez annak fényében válik érdekessé, hogy Ember a „tízkötetes” összefoglaló hasábjain az igazgatástörténeti fejezetet 1711-ben indítja, így összegzéseiből mintegy kimarad a török elleni nagy háború meghatározó változásokkal teli időszaka.¹³

1.2 A magyar és idegen nyelvű szakirodalom ismertetése

A 17. század végi eseményeknek az uralkodó és a rendiség ellentéte, illetve a Rákóczi-szabadságharc és a közjogi gondolkodás felőli megközelítése mélyen beivódott a magyarországi történeti köztudatba. Az elnyomás szempontú és központú történetírói hagyomány napjainkig ható szemlélete a 19. század második felének történész-nemzedékétől ered. Az ekkori közjogi, nemzeti romantikus történet szemlélet továbbélése több más kérdésben is megfigyelhető, ami a 17. század végi és 18. század eleji magyar történetre vonatkozó szakirodalmat illeti: nevezetesen elsősorban a korszak belpolitikai eseményeinek, a bécsi udvar központosító, a Monarchia egységesítése felé mutató lépéseinek, a magyarországi katonaság helyzetének javítására és az adórendszernek a megreformálására irányuló lépések elutasítása témaköreiben.

A törökkor egyik legjobb ismerője, a bécsi kamarai és hadi vonatkozású iratok jeles kutatója, Takáts Sándor sokat tett ennek a képnek a kialakulásáért. A korszakra vonatkozó – sokat idézett – legfontosabb munkája a Wesselényi-összeesküvés felszámolásától a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig tekintette át a magyarországi katonaság és a Magyar Királyság várainak sorsát. Megállapításai – bár hatalmas forrásanyagot nézett át és értelmezett – több helyen pontosításra és jelentősebb árnyalásra szorulnak.¹⁴ Sok addig hozzáférhetetlen forrást közölt le, segítve ezzel a korszak minél teljesebb megismerését. Szépirodalmi vénával megáldva azonban gyakran megmaradt a magyar végvári katonaság „megszégyenítő mellőzésének” és a lakosság panaszainak rendszeres ecsetelésénél, így feldolgozása összességében meglehetősen egyoldalúnak tekinthető.

¹² Ember 1946a 72–73.

¹³ Ember 1983 3–100.

¹⁴ Takáts 1929

Hasonló áttekintő vállalkozásra a 17. századi hadügyi fejlődés kérdésében csak Czigány István vállalkozott. 2004-ben megjelent, hiánypótló kézikönyvként használható műve a tizenöt éves háború és a Rákóczi-szabadságharc közötti időszak katonapolitikai döntéseit és azok megvalósulását veszi sorra. Döntően bécsi hadi levéltári és udvari kamarai levéltári kutatásokra támaszkodott: az általa közölt tények, adatok elengedhetetlenek a korszak vizsgálata szempontjából. Zachar József pedig újabb könyvében a sajátosnak tekinthető magyar hadügyi fejlődés 18. századi viszonyait tekintette át, kitérve a 17. század végi előzményekre. Mindketten a Habsburg Monarchia formálódó állandó hadseregének kutatása során, annak magyarországi megvalósításáról, a magyarországi hadügyi és katonai berendezkedésről írtak. Kiindulópontjuk tehát nem annyira a védelmi rendszer és a helyi hadügyigazgatás vizsgálata volt, hanem a magyarországi katonaság sorsa és a velük kapcsolatos rendelkezések.¹⁵ Ugyanők résztanulmányokban vizsgálták a magyarországi toborzású ezredek történetét, a katonai berendezkedést, a társadalmi militarizációt a 17. század végén.¹⁶ Bécsben, a Hadi Levéltárban folytatott alapkutatásokat követően megjelentett tanulmányaik a korszak kutatóinak fontos ismeretanyagot adnak. Rajtuk kívül a témában még Domokos György várharccokat és várerődítéseket vizsgáló tanulmányai emelhetők ki.¹⁷

A hadtörténeti szakirodalom mindig is a hadi események vizsgálatát helyezte előtérbe, a hadellátás, a hadsereg-finanszírozás, a katonai intézményrendszer bemutatásával kevesebbet törődött. Az összefoglaló igényű készített magyar hadtörténetben is külön fejezeteket szenteltek a nagy török háború történéseinek, vagy a korábbi, 1670–1680-as évekbeli kurucok elleni harcoknak.¹⁸

Buda visszavételének 1986. évi 300. évfordulója kapcsán – a népszerűsítő visszafoglaló háború-történetek¹⁹ mellett – a nagy hadakozás nemzetközi és hazai forrásanyagát bemutató három vaskos kötet emelhető ki, amely szép példája a magyarországi és európai kutatói összefogásnak.²⁰ Ezek mellett elsősorban Szita László forrásfeltáró és szerkesztő munkájának eredménye volt az 1980–1990-es években a nagy török háború több fontos eseményének évfordulóira megjelentett forráskiadványok megjelentetése. A bécsi, müncheni levéltárak anyagaiból kiadott és magyarra több-kevesebb hibával lefordított források sok segítséget adtak a korszak történéseinek feltérképezésében és egyes személyek tevékenységének megismerésében: akár a dél-dunántúli események rekonstruálásához elengedhetetlen forrásokra, akár a Körös–Maros-köz visszafoglalásával kapcsolatos dokumentumokra vagy éppen a kanizsai blokáddal

¹⁵ Könyveik Czigány 2004b és Zachar 2004.

¹⁶ Többek között Czigány 1989, 2003, Zachar 2003.

¹⁷ Általánosságban: Domokos 1986, Budára koncentrálva: Domokos 2000, Szatmárra: Domokos 2006.

¹⁸ Bánlaky

¹⁹ Sugár 1983, Szakály 1986, Varga J. 1986, R. Várkonyi 1987.

²⁰ Buda expugnata 1986 és Buda expugnata 1987.

kapcsolatos események emlékeire, illetve a karlócai béke megszületésének és körülményeinek kútforra gondolunk.²¹

Ígéretes címmel kecsegtet a téma kutatója számára a *Studia Agriensia* 11. kötetében megjelent *Végvárak és végváriak sorsa, 1699–1723* című konferenciakötet. Az olvasót azonban valamelyes csalódás éri amiatt, hogy a kötetben szereplő tanulmányok közül a többség alig ejt szót az átmenetinek tekintett és éppen ezért nehezen vizsgálható 1690-es évekről. A szaktanulmányok közül Kiss József Szegedről, Varga J. János Sirokról, Ortutay András Esztergomról, Magyar Kálmán Kaposvárról, Balsai Jolán a zempléni várakról értekeztek, összességében azonban megállapítható, hogy leginkább az egyes várak-városok visszafoglalásának eseményeit, majd a Rákóczi-szabadságharc hadi viszonyait taglalták. A korszakra vonatkozó átfogóbb kép megalkotását elősegíti, hogy Czigány István a hadügyi fejlődés egyes stációit, N. Kiss István és Tóth István György pedig társadalomtörténeti kérdéseket feszegetett előadásában.²² Az utóbbi által feltárt, a 18. századi nemességvizsgálatokon alapuló tanulmány különösen értékes gondolatmenetet rejt. Az említett társadalomtörténeti vizsgálatokhoz csatlakozik egyébként Varga J. Jánosnak főleg a Batthyány-levéltár alapján megírt könyve a szervitorok katonai szolgálatáról,²³ illetve újabban Végh Ferenc kutatása, amely a dunántúli szabad katonaelemekre irányult.²⁴

Szintén a *Studia Agriensia* sorozatban jelent meg a *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában* című tanulmánykötet, amelyben nemcsak történészek, de régészek is bemutatják kutatási eredményeiket az érdeklődő közönségnek. Meghatározó történészek, hadtörténészek és régészek tollából kaphatunk a kötet révén áttekintő képet erről a korszakról. Czigány István a végvári katonaság szerepének módosulásáról, Domokos György a budai ostromban részt vevő magyar katonákról, N. Kiss István a katonaparasztság útkereséséről beszélt, Gerelyes Ibolya és Siklósi Gyula ugyanakkor a régészet oldaláról közelítette meg Gyula, illetve Székesfehérvár 1680–1690-es évekbeli szerepét.²⁵

A Katonai Határőrvidék létrejöttének körülményeit a magyar szakirodalom és az összefoglaló történeti munkák is igen jelentős mértékben negligálják. Kivételt képeznek a múlt század elejének helytörténetírói, akik elsősorban a Bánát és a Bánság (azaz a Tisza–Maros folyók mentén létrehozott Határőrvidéket és annak) korabeli viszonyait tárgyalták. Iványi István a Tisza–Maros Határőrvidék, Szentkláray Jenő Dél-Magyarország korabeli történetét dolgozta fel. Külön kiemelendő, hogy a szerb bevándorlás és letelepítés részleteit Iványi bécsi kutatások

²¹ Sorrendben: Szita 1987, Szita 1994a, Szita 1995a, Szita 1995b, Szita-Seewann

²² *Végvárak és végváriak*

²³ Varga J. 1981

²⁴ Végh 2009

²⁵ *Végvár és társadalom*

alapján dolgozta fel. Szakály Ferenc összefoglaló műve mellett,²⁶ Koroknai Ákos tett közzé fontos eredményeket a Határőrvidék lakosainak gazdasági és társadalmi viszonyait illetően.²⁷ Összességében a magyar szakirodalom mindeddig alig foglalkozott a Határőrvidék létrejöttének körülményeivel, sőt vizsgálatai szinte kizárólag a mai is részben Magyarországhoz tartozó Tisza–Maros vidékére koncentráltak, a horvát végvidékeket mondhatnánk „meghagyták” az osztrák és horvát kutatóknak. Újabban F. Molnár Mónika a karlócai békét követő határkijelölési munkálattal,²⁸ Kas Géza a béke katonai vonatkozású rendelkezéseinek végrehajtásával és a várrombolásokkal²⁹ foglalkoztak.

A korszak igazgatás- és hivataltörténete több vonatkozásban is gyerekcipőben jár. Feldolgozások születtek ugyan, de ezek a klasszikus „levéltáros szemüvegen” keresztül közelítették meg egy-egy szerv működését. Iskolát teremtett azonban Szűcs Jenő példa értékű ismertetése a Szepesi Kamaráról, de Nagy István is hasonló részletességgel és a politikai viszonyokat is tárgyalva mutatta be a Magyar Kamara 1686 utáni működését.³⁰ Természetesen e kincstári kormányzervek működését a továbbiakban is vizsgálni kell majd, különösen a korszak politikai, gazdasági életében betöltött szerepüket, hiszen jelentős, mindeddig kiaknázatlan forrás áll anyagaikban rendelkezésre.³¹ A többi – ezekben az évtizedekben létrehozott – pénzügyigazgatási szerv viszonylatában sajnos rosszabb a helyzet. Vannak ugyan ismertetések, de ezeknek sem mélysége, sem használhatósága nem éri el a fent említett munkákét, inkább kiindulópontként használhatóak. Fallenbüchl Zoltán német nyelvű,³² Nagy István magyar nyelvű ismertetést adott a Budai Kamarai Adminisztrációról,³³ míg F. Kiss Erzsébet a szlavóniai kamarai szervekről vázlatos áttekintést jelentett meg.³⁴ Az alsó-magyarországi kamaragróf 17. századi és azt követő tevékenységéről gyakorlatilag információval sem rendelkezünk.³⁵ A kamarai archontológiák tekintetében viszont jobb a helyzet, hiszen Fallenbüchl Zoltán a Magyar Kamara és a Szepesi Kamara tisztviselőire vonatkozó hivatali működési adatokat tett közzé több tanulmányban.³⁶

²⁶ Szakály 1991

²⁷ Koroknai 1974. A Határőrvidék létrehozásának eseményeit ugyanakkor ő is elnagyoltan ismerteti.

²⁸ F. Molnár 2006

²⁹ Kas 2006, Kas 2008

³⁰ Szűcs 1990 85–119., Nagy 1971 17–73. Az iratanyaghoz készített fondleírások az általános tájékozódást segítik elő. Nagy – F. Kiss 1995

³¹ A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenységét ismerteti Nagy 1995.

³² Fallenbüchl 1983

³³ Nagy – F. Kiss 1995 385–429.

³⁴ F. Kiss 1988

³⁵ Ember 1946a leginkább a 16. századot mutatja be és csak említés szintjén tér ki egyes 17. századi változásokra. Eckhart 1914 pedig csak a megszervezését mutatja be.

³⁶ Fallenbüchl 1967, Fallenbüchl 1968. A Budai Kamarai Adminisztráció tekintetében is tervezett hasonlót, de ennek tisztviselőit a 2002-ben megjelent adattárba dolgozta be. Az adminisztrációra folytatott archontológiai kutatásaim bizonyítják, hogy több esetben csak elnagyolt vagy pontatlan információt közölt róluk. A dél-dunántúli kamarai hivatalok archontológiáját I. Oross 2009 136–139. Ember Győző a Szepesi Kamara 18. század eleji tisztviselőinek archontológiáját jelentette meg. Ember 1946a

A korszak hivataltörténete iránt érdeklődő történész az említett kamara-történeteken kívül szinte semmilyen egyéb kormány szerv korabeli működésére vonatkozóan nem igen talál szakirodalmat. Esterházy Pál nádori működését ugyan Iványi Emma példaértékű monográfiájában tárta fel,³⁷ és szintén ő írta meg az 1697-ben megalakított bizottságok történetét,³⁸ sőt Erdélyre vonatkozóan alapvető ismeretekkel rendelkezünk Trócsányi Zsolt munkássága nyomán,³⁹ ám hiányzanak például a kancellária⁴⁰ vagy az országgyűlés,⁴¹ a jogszolgáltatási szervek, illetve – ami különösen szembetűnő – az egyes végvidéki főkapitányságok 17. századi változásaira vonatkozó monográfiák. Újabban Tóth Hajnalka Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezésén keresztül vizsgálta a felbomló Kanizsa elleni, majd Kanizsai Főkapitányság 1680–1690-es évekbeli történetét.⁴² Mindezekon túl a városi önkormányzatra és a vármegyék szerepének változására vagy a sok vitát kiváltó Neoaquistica Commissio tevékenységére említhetők még újabb, figyelemreméltó kutatások.⁴³

Az 1950–1980-as évek történetírásában kiemelkedő helyet elfoglaló gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatok több vonatkozásban jelentős eredményeket értek el. A korszak talán legjelentősebb (vagy legalábbis az utókor által annak tartott) korabeli dokumentuma, az *Einrichtungswerk* elemzése remek kiinduló pontot jelentett esetenként. Az *Einrichtungswerk* központi szerepe ugyanis a korszak kutatásában megkérdőjelezhetetlen, így nem véletlen, hogy e forrás köré csoportosíthatók ennek az időszaknak a legújabb és előre mutató kutatási eredményei. A hosszú várakozás után nemrég frissen megjelent új kiadás, amely már a mellékleteket is tartalmazza, minden bizonnyal a jövő egyik alapvető kézikönyve lesz ebben a vonatkozásban.⁴⁴ A kiadók előtanulmányai már 1991-ben napvilágot láttak,⁴⁵ míg magát a szöveget ez ideig elsősorban Theodor Mayer régi kiadása alapján ismertük.⁴⁶ A magyar rendi bizottság tervezetét, illetve Esterházy Pál nádor tervezetét korábban Iványi Emma tette közzé.⁴⁷

Konferenciák, majd ezt követően konferencia-kötetek is tárgyalták a nagy török háború idejének gazdasági és társadalmi problémáit, amelynek keretében neves történészek fejtették ki véleményüket erről az időszakról.⁴⁸ A gazdasági-társadalmi kérdések kutatásának másik fontos eleme a korszak gazdasági folyamatainak bemutatása volt – amely szükségyszerűen az egész

³⁷ Iványi 1991

³⁸ Iványi 1973/74

³⁹ Trócsányi 1960, Trócsányi 1988

⁴⁰ Újkori megszervezésének körülményeit ismerteti Kalmár 2009

⁴¹ Igaz újabban Bérenger-Kecskeméti 2008 összefoglalta a korszak országgyűlési életét is, de ez inkább áttekintés, mint mély történeti monográfia. Gyakran kitekint az előzményekre, másrészt 1708-cal indít: Szijártó 2005.

⁴² Tóth 2008

⁴³ Dominkovits 2005, Schramek 2009, Soós 2008, Soós 2009

⁴⁴ Kalmár–Varga J. 2010

⁴⁵ Varga J. 1991, Varga J. 1992, Kalmár 1991

⁴⁶ Mayer 1911, illetve Mayer 1980

⁴⁷ Iványi 1971, Iványi 1987

⁴⁸ Pl. Gazdaság és mentalitás, ahol Wellmann Imre és Benczédi László is remek összefoglalásokat adott a korszakról. Wellmann 1987, Varga J. 1987, Oborni 1987

Habsburg Monarchia gazdasági működésének vizsgálatát is jelenti –, mely munkák közül kiemelendő Szakály Ferenc kurióznak tekinthető munkája Oppenheimer Sámuelről és gazdasági tevékenységéről,⁴⁹ vagy Sinkovics István tanulmányai a sómonopólium 1694. évi bérbeadásáról.⁵⁰

A gazdasági élet másik kutatott szeletét a vármegyék korabeli gazdasági szerepvállása és teherviselése jelenti, mely téma a katonaság ellátásán keresztül adóügyi kérdésekhez is szorosan kapcsolódik. Az adórendszer és a katonaság ellátása, elszállásolása közötti összefüggések területén ugyan komplex vizsgálat még nem született, Iványi Emma és Varga J. János megkerülhetetlen munkái mellett Vanyó Tihamér, Holub József, újabban pedig Schramek László tanulmányaiból ismerhető meg a legtöbb információ erről a nagyon bonyolult és összetett rendszerről.⁵¹ Bár ezek a résztanulmányok fontos eredményeket tártak fel, de a Magyar Korona országainak szerepét nem vagy csak igen kis részben vizsgálták, azaz azt nem elemezték, hogy 1683 után miként illeszkedett a Magyar Korona országainak adózása a közép-európai Habsburg Monarchia pénzügyi rendszerébe.

A várak és egyéb katonai objektumok (régészeti) és történeti vizsgálata, a várőrségek létszámadatainak elemzése, valamint egy-egy régió (megye) gazdasági, hadügyi és politikai viszonyainak bemutatása kapcsán az utóbbi évtizedekben több színvonalas helytörténeti jellegű munka is megjelent. Fontos kiemelni, hogy a most ismertetendő szerzők a régió és a környezet eseményein, problémáin túl országos jellegű konfliktusokat is feszegettek. Holub József példaértékű munkája a visszafoglalt Tolna megye politikai, közigazgatási, nemzetiségi, katonai és gazdasági (különösen: adóügyi) vonatkozásait is feltárta. Kimerítően taglalta például a helyi nemesség térnyerését, a közhivatalokkal való összefonódását és a vármegye politikai életében játszott szerepét. Megállapította, hogy egyesek mellett, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció hivatalnokai voltak, szolgabíróként egyúttal az országos adók (főleg a hadiadó) behajtásában és elszámolásában is komoly szerepet vittek.⁵² Hasonló részletességgel dolgozta fel Vanyó Tihamér Sopron,⁵³ vagy Bánkúti Imre Pest-Pilis-Solt vármegye⁵⁴ viszonyait. Balogh István az utóbbi évtizedben Szabolcs vármegye tekintetében megjelentett munkái a korabeli adóztatás visszasságait tárták fel.⁵⁵ Újabban Gözsy Zoltán Somogy megyére folytatott hasonló jellegű kutatásokat.⁵⁶

⁴⁹ Szakály 1971

⁵⁰ Sinkovics 1937b

⁵¹ Iványi 1991, Varga J. 1987, Holub 1974, Vanyó 1976, Schramek 2009

⁵² Holub 1974

⁵³ Vanyó 1976

⁵⁴ Bánkúti 2005 Bár Bánkúti inkább a Rákóczi-szabadságharc történetére koncentrált, de értékes adatokat hoz az 1680–1690-es évekre is.

⁵⁵ Összefoglalva a korábbi résztanulmányokat is. Balogh 2008

⁵⁶ Gözsy 2007

A vár- és különösen a várostörténetek (illetve helyi régészeti kutatások) szintén sok adalékkal szolgálnak egyes országos folyamatok illusztrálásához. Ebben a vonatkozásban első helyre kívánczik a remek forrásadottsággal rendelkező Buda és Pest 17. század végi, 18. század eleji története. Az elmúlt évtizedekben olyan részkérdések megnyugtató tisztázására került sor egyes tanulmányokban, mely példa más városok esetében (a lehetőségekhez mérten) követendő volna. Nagy István Buda adóterheivel,⁵⁷ Bánrévy György a visszafoglalás utáni berendezkedés első esztendejével,⁵⁸ Gárdonyi Albert Buda város gazdasági viszonyaival, Kovács Lajos az 1694. évi polgármester-választással,⁵⁹ Bánfi Florio Buda és Pest erődtítményeivel⁶⁰, Tóth András Pest város terheivel,⁶¹ újabban pedig Kenyeres István a szabad királyi városi rang elnyerésével⁶² foglalkozott. Hasonló, jól használható eredményeket talán csak Székesfehérvár esetében találunk főleg Kállay István egy-egy munkájában.⁶³ Több nagyobb vár(os)unk visszafoglalás utáni története sok esetben elnagyolt, viszont egy-egy értékes kivétel így is akad, úgymint Babics András⁶⁴ vagy Hodinka Antal⁶⁵ Pécsre vonatkozó összefoglalásai.⁶⁶ Bár rengeteg különféle színvonalú vár- és várostörténet áll a kutató és az érdeklődő olvasó rendelkezésére, ám összességében mégis hiányérzetünk lehet, mert a legtöbb esetben a töröktől való visszafoglalást követően csupán a Rákóczi-szabadságharc egyes helyi eseményeit ismertetik a szerzők. Tanulmánykötetekben rendszeresen előfordul az is, hogy a város történetének vázlatát az egyik szerző a török időkre vonatkozóan végzi el, majd következik a 18. század, így ezek az évtizedek csak elnagyoltan kerülnek bemutatásra.

Mindezekon túl a magyar szakirodalomban szinte teljesen hiányoznak az ebben a korszakban meghatározó szerepet vivő magyar és külföldi személyek modern életrajzai, amelyek vizsgálati módszerüknél fogva, sok részletkérdésre (családi birtokszerzés, birtokstratégia, földesúri tevékenység, a vármegyei igazgatásban, a hadiadó elosztásában, a határvédelemben betöltött szerep stb.) választ adhatnának. A korszak magyar szempontból talán legmeghatározóbbnak tekinthető személyiségéről, Kollonich Lipótról (aki ekkortájt Bécsben az egyik legavatottabb „magyar” szakértőnek számított) mindeddig csak egy, 19. századi életrajz áll

⁵⁷ Nagy 1956

⁵⁸ Bánrévy 1936

⁵⁹ Kovács 1940

⁶⁰ Bánfi 1936

⁶¹ Tóth 1961

⁶² Kenyeres 2006

⁶³ Különösen Kállay 1988

⁶⁴ Babics 1937

⁶⁵ Hodinka 1942

⁶⁶ A sor sokáig folytatható volna, de a legtöbb összefoglalásban olyan problémával szembesülünk, mint Sugár István Egerre vonatkozó munkájában, hogy a részletesen leírt 1687. évi kapitulációs egyezményt követően már a külső vár 1702. évi lerombolását tárgyalja a szerző. A korszakban 14 éven keresztül várkapitányként szolgált Johann Buttler is csak egyszer jelenik meg említés szintjén. Sugár 2002.

rendelkezésre, és rajta kívül is csupán néhány egyházfő élete ismert részletesebben.⁶⁷ A 17. század végi magyarországi világi politikai és gazdasági elit tekintetében szintén mostoha a helyzet.

Külföldi, különösen osztrák szakirodalom használata az *Einrichtungswerk*, a gazdasági és állami pénzügyi viszonyok, valamint a hadtörténet és a Határőrvidek tekintetében tekinthető meghatározóbbnak. Theodor Mayer elévülhetetlen érdemeket szerzett a tervezet kiadásában, de ugyanő alapkatatásokat folytatva ismertette a Magyar és az Udvari Kamara 16–18. századi viszonyát is.⁶⁸ Újabb a 17–18. század gazdasági folyamataira vonatkozó kutatások hoztak előrelépést egyes területeken. Intézménytörténeti területen Stefan Sienell a Titkos Konferencia,⁶⁹ míg nemrég Hansdieter Körbl az Udvari Kamara hivataltörténetét és működését tárgyalta, kiadva 1681. évi utasítását is.⁷⁰ Megemlíthető továbbá William B. Slottman valóban kuriózum jellegű vizsgálata a 17–18. század fordulóján működött *Deputatio* történetéről, de angolszász megközelítése és több probléma (államjogi, társadalmi) félreértelmezése miatt ez a mű csak korlátozottan használható.⁷¹ A Habsburg Monarchia egyes központi kormány szerveinek működésére vonatkozóan ugyanakkor alig folytak jelentősebb kutatások, az „osztrák központi igazgatás” kézikönyv jellegű összefoglalója, bár általános áttekintésként jól használható, de további mélyreható vizsgálatokat igényel.⁷² Bár a korszak pénzügyei több szempontból ismertek,⁷³ mégis égetően hiányzik az Udvari Haditanács, a Főhadbiztosság stb. működésének monografikus feldolgozása.

A központi hatalom és az egyes tartományok viszonyait egy vaskos, nemzetközi történészgárda nevével fémjelzett tanulmánykötet mutatja be az 1620 és 1740 közötti évekre vonatkozóan, ebből jelen dolgozat témájának vonatkozásában elsősorban Thomas Winkelbauer és Michael Hochedlinger munkáját használtam leginkább.⁷⁴ Utóbbi két szerző más tanulmányaiban szintén érintett olyan összefüggéseket, amelyek a magyarországi határvédelmi rendszer felszámolása egyes elemeinek (különösen: adóügyi vonatkozásainak) jobb megértését és nemzetközi összefüggésbe helyezését segítették elő.⁷⁵ Ezek mellett úttörő vállalkozásnak tartható a fenti időtartamra vonatkozóan megjelentetett újabb nemzetközi tanulmánykötet is, amely a hadsereg és az állam, illetve a tartományok viszonyait vizsgálja – különösen pénzügyi szempontból. A nemzetközi szerzőgárda garancia arra, hogy a Habsburg Monarchia szinte

⁶⁷ Maurer 1887

⁶⁸ Mayer 1911 I–XLV., Mayer 1980 97–135., Mayer 1915

⁶⁹ Sienell 2001

⁷⁰ Körbl 2009

⁷¹ Slottmann 1999

⁷² ÖZV I/1-3.

⁷³ Pl. Mensi 1890, Holl 1976, Winkelbauer 2006 stb.

⁷⁴ Habsburgermonarchie. Winkelbauer a 17. század végi pénzügyigazgatást, míg Hochedlinger az állandó hadsereg korabeli fejlődését és pénzügyi viszonyainak nehézségeit tárgyalta.

⁷⁵ Különösen Hochedlinger 2010

valamennyi országaira vonatkozóan, ha nem is komplett, de legalább alapismeretekkel rendelkezünk ebben a kérdéskörben.⁷⁶

Végül nem feledhető, hogy a 19. századi nagy osztrák hadtörténeti vállalkozások szinte „napi pontossággal” tárták fel a nagy török háború eseményeit,⁷⁷ mutatták be a formálódó császár-királyi állandó hadsereg szervezetét és alakulatait⁷⁸ vagy éppen adtak közre Savoyai Jenő (Eugène-François de Savoie-Carignano, Eugen von Savoyen) hadjárataira vonatkozóan fontosabb forrásokat, mindezt úgy, hogy egy külön kötetben egyúttal a korszak hadseregének és hadügyi viszonyainak az ismertetésére is sort kerítettek.⁷⁹

Franz Vaniček több kötetes munkája vitathatatlan alapmunka a Katonai Határőrvidék történetének kutatásában, ám több hiányosságára már Iványi István és Koroknai Ákos is felhívta a figyelmet. Gyakorlatilag ugyanis csak a Száva északi partján kialakított Határőrvidék szervezetét tárgyalta.⁸⁰ A külföldi szakirodalom tévedése, hogy a 17. század végén, 18. század elején kialakított Határőrvidéket osztrák illetve horvát jelzővel illeti, és gyakran egyben tárgyalja a horvát–szlavón végvidéken már a 16. század elején megjelent védelmi formákkal, mintegy jog- és szervezeti folytonosságot feltételezve közöttük.⁸¹ Kurt Wessely ugyanakkor 1973-ban az egész rendszer egyben és szisztematikusan vizsgálva olyan, hiánypótlónak nevezhető tanulmányt tett közzé, amely valóban a Magyarország déli határain húzódó határvédelmi rendszer létrehozásának körülményeit, eseménytörténetét elemezte. Munkája egységes abban a tekintetben is, hogy mind a Száva, mind a Tisza–Maros vidékén kialakított új típusú rendszert tárgyalta. Külön erénye, hogy a nagyarányú szerb bevándorlásának a fokozatait és a szerbek különleges jogállását is bemutatta.⁸²

⁷⁶ Kriegführung und Staatfinanzen

⁷⁷ Pl. Angeli 1877, Feldzug 1686.

⁷⁸ Wrede I-V. kötet

⁷⁹ FZ I. kötet

⁸⁰ Vaniček 1875

⁸¹ Vö. Rothenberg 1960. Ezt az elterjedt megközelítést illeti kritikával Pálffy 2010 151.

⁸² Wessely 1973

II. A kutatás keretei és módszerei

II.1 A felhasznált források, forrástípusok és levéltárak

A dolgozat címében megjelölt téma feldolgozása során döntően alapkutatásokat kellett végezni, hogy a bevezetésben felvetett kérdésekre részletesebb és árnyaltabb válaszokat kaphassak. A kutatómunka során a bécsi és a budapesti levéltárak mellett a megyei archívumok anyagában is tártam fel eddig többnyire ismeretlen vagy kevésbé kiaknázott forrásokat. Nehéz volna felsorolni, mennyiféle forrástípust sikerült hasznosítani, ezért inkább – erősítendő egyúttal a jelzett szakirodalmi hiányosságok miatt általam előtérbe helyezett intézménytörténeti megközelítést – az iratképző szervek fennmaradt levéltárai szerint mutatom be a felhasznált dokumentum-csoportokat.

Első helyre kívánczik az ismertetésben az Udvari Kamara (*Hofkammer*) ún. *Hoffinanz Ungarn* iratsorozata, amely a központi pénzügyi kormány szerv regisztratúrájának magyar vonatkozású iratait kronologikus rendben tartalmazza. Az iratok az adott éven belül hónapok, azon belül napok szerint követik egymást, de egy-egy nap alatt általában összegyűjtötték az adott ügyre vonatkozó többi iratot is. Ez a módszer ugyan még messze áll a modernnek tekinthető ügyirat-kezeléstől, ugyanakkor elősegíti a kutatást azzal, hogy több esetben egy helyen a beadvány, az ügyre vonatkozó döntés-előkészítő háttéranyag, a válaszlevél fogalmazványa is megtalálható. Számszerűleg kifejezve egyébként az 1683–1703. évek anyaga mintegy 140 iratsomót jelent. Azért is volt fontos ennek az anyagnak a megismerése és a lehetőségek szerinti feldolgozása, mert a Habsburg Monarchia pénzügyigazgatásának központi szerve nemcsak az államháztartás, az állami jövedelmek elosztása, az udvartartás költségeinek előteremtése felett űrködött, hanem a katonai finanszírozásban is komoly szerepet töltött be.⁸³

A viszonylag homogén forráscsoport kuriózumnak tekinthető adatokat is tartalmaz, mint például katonai kinevezéseket, pontosabban elsősorban azokról a kamarának szóló értesítéseket, és ezek háttérében a döntések mozgatórugóit, különféle konferencia-jegyzőkönyveket például a Magyarország területére tervezett téli beszállásolás vagy a hadiadó kérdésében, valamint egy-egy Magyarország területén illetékes kamara felülvizsgálata során keletkezett irományokat, katonai

⁸³ Sapper 2001 285–299. Az iratsorozatra való hivatkozásnál szakítottam a magyar történeti szakirodalom által az iratanyag mikrofilmzését követően meghonosított gyakorlattal, azaz a csomó–folio raktári jelzet feltüntetésével, hiszen az anyag azonosítható a levéltári jelzetnek tekinthető nap–hónap–év alapján is, ahogy például az Udvari Kamara fősorozata (Hoffinanz) a nemzetközi szakirodalom is hivatkozik. Az az anyag ugyanis nem került foliozásra mikrofilmzés miatt, így hivatkozni rá is csak az eredeti rendben lehet. Természetesen minden esetben megadtam a hivatkozott irat esetében az azt tartalmazó raktári egység számát és az „ügyirat” által felöltött foiliokat is.

vonatkozású kimutatásokat, egy-egy a formálódó állandó hadsereg kötelékébe tartozó ezred vagy egy ún. szabad század működésére és finanszírozására vonatkozó aktákat. Szerencsés esetben egy helyen olvasható egy alsóbb fokú szerv beadványa, az ügy megoldására összeállított kamarai belső bizottság (sokszor uralkodói *placet*-tel vagy éppen elutasítással ellátva), az Udvari Haditanács, a Főhadbiztosság és az Alsó-ausztriai Számvevőség (mely hivatal az Udvari Kamara mellett látott el a számvevői-tanácsadói, véleményező szerepet) által hozzáfűzött észrevételek és végül az ügyben hozott végső döntés, azaz a rendelkezés fogalmazványa. Az így gyakran rekonstruálható ügymenet nagy segítségemre volt a kutatás során, hiszen a korszakot tekintve ilyen jelentős mennyiségben fennmaradt, ennyire sokrétűen értékes irattanyaggal nemigen találkozunk.

A katonai kiadásokra fordított összegek bemutatásában jelentős forrást képez az Udvari Fizetőhivatal évről-évre vezetett kötetei (*Hofzahlambücher*) – csupán az 1695–1696. és 1700. évi kötetek hiányzanak a 17–18. század fordulójáról.⁸⁴ Ezekből a vaskos könyvekből ismerhetjük meg a Habsburg Monarchia 17. század végi bevételeinek azon elemeit, amelyeket az Udvari Fizetőhivatal adminisztrált. Magyar vonatkozások tekintetében elmondható – és erre a későbbiekben még több esetben is hivatkozok –, hogy közvetlenül ide „utalták fel” az alsó-magyarországi bányavárosok (Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya) mellett működő főbányagrófi hivatal felügyelete alatt álló bányák és pénzverő, illetve rézvállalat bruttó jövedelmeit. Egy-egy esetben a többi a Magyar Királyság területén illetékes kamara is adott át kisebb-nagyobb pénzüsszeget – így a hadügyi változások ennek a forráscsoportnak a tükrében is nyomon követhetők. De bizonyos állandónak tekinthető katonai kiadásokat is az Udvari Fizetőhivatal könyvelt el (például Koháry II. István alsó-magyarországi helyettes főkapitány és főleki főkapitány éves járandóságát).

Sajnálatos módon az Udvari Hadi Fizetőhivatal (*Hofkriegszahlamt*) és a Tábori Hadi Fizetőhivatal (*Feldkriegszahlamt*) számadáskönyvei ebből a korszakban sem maradtak fenn (vagy talán valahol még lappanganak⁸⁵). Ezekből lehetne szemléletesebben rekonstruálni, hogyan csökkentette a bécsi udvar a korábbi magyarországi végvidéken a katonai kiadásokat. Bár a kutatás számára korábban ismeretlen katonai költségvetéseket, a fent említett két pénztár és az összes katonai kiadást „lekönyvelő” Hadi Főpénztár (*Generalkriegscassa*) egy-egy számadását sikerült meglesni, de ezek fő- és nem részletező számadások – így a konkrét számadatok ismertetése helyett inkább az azok mögött meghúzódó tendenciák feltárására alkalmasak. A kutató feladata éppen az, hogy ebben a kérdésben a többi fennmaradt forrást hívja segítségül, és a lehetséges mértékben azokból adjon válaszokat a felvetett kérdésekre.

⁸⁴ Sapper 1982

⁸⁵ Vö. Kenyeres 2008b Hans Unterholzer felső-magyarországi hadi fizetőmester 1595–1602. évi számadásai a bécsi Érseki Levéltárban lappangtak.

Az ugyanezen levéltárban őrzött magyar vonatkozású ügyek gyűjteménye (*Vermischte Ungarische Gegenstände*) a 17. század végi történésekre vonatkozóan kevésbé használható, hiszen az Udvari Kamara anyaga jóval egységesebb és teljesebb, így korabeli különválogatásra nem volt igazán indok. Ebben az anyagban tehát csak kiegészítő információkat találtam. Érdemes viszont külön kiemelni a szintén az itteni gyűjteményes fondok között található három dobozt, amelyek különféle – a katonaság ellátására vonatkozó, összefüggésükből kiszakadt – mellékleteket tartalmaznak (*Verschiedene Vorschläge, Militärische Verpflegungsakten*). A mind évkörileg, mind tartalmilag vegyes képet mutató anyagban fontos számadások és kimutatások, összefoglalások, jelentések stb. őrződtek meg.

A téma szempontjából adódna, hogy az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) Bécsben őrzött irataiban kellett volna a legtöbb kutatást lefolytatni, ha az nem lenne roppant hiányos.⁸⁶ A 19. századi eleji selejtezés és egyéb pusztulás miatt az iratanyag az 1682–1701. éveket tekintve mindössze 7 doboz. A Haditanács kimenő (*Registratur Protokolle*) és bejövő (*Expedi Protokolle*) iratainak lajstromkönyvei azonban hiánytalanul fennmaradtak: a 17–18. század fordulójáról több mint 50 kötet. A lajstromkönyvek – bár rengeteg fontos és hasznos részinformációt tartalmaznak – jellegüknél fogva, a korabeli lajstromozó lelkiismeretességének függvényei: azaz általában tőle függött, mennyire bőséges tartalmi bejegyzéseket írt az adott ügyről. A változó hosszúságú és tartalmi mélységű kivonatok sok esetben így is jól használhatók, hiszen más forrásból ismeretlen eseményekről számolnak be, vagy közölnek adatokat. Innen rekonstruálhatjuk a katonai kinevezések egy részét (főként a lajstromkönyvek segítségével állítottam össze a disszertáció végén, a Függelékben szereplő várkapitány-archontológiát), hadi vonatkozású intézkedésekről tájékoztatnak, sőt sok esetben az is jelzés értékkel bír, ha valamilyen ügyben vagy valamely személy tekintetében egy-egy évben vagy akár több éven át nincs bejegyzés. Jó példa erre, hogy a kisebb – főleg magyar katonák szolgált – várak a nagy török háború idején csupán elvétve jelennek meg, sőt, míg az 1680-as évekre vonatkozóan akadnak bejegyzések, például tiszti kinevezésekről vagy az adott vár állapotáról, addig az 1690-es évekre csekély kivételtől eltekintve eltűnnek! Ugyanez igaz egyébként minden olyan várra, amely (bár német katonák szolgáltak benne) a végvárrendszerből kikerült vagy a közvetlen harcoktól, a frontvonaltól már távolabb feküdt. Jelzésértékű ugyanakkor az is, ha egy intézkedés hónapról-hónapra előfordul a bejegyzések között, szemléletes adalék például a kisebb hadszertárak felszámolásának folyamatához, hogy több esetben is született ebben az ügyben beadvány vagy haditanácsi parancs, jelezve a megvalósítás elhúzóódását.

Az elpusztult regisztratúra-jellegű haditanácsi iratok mellett a kutató rendelkezésére áll az *Alte Feldakten* nevű iratgyűjtemény, amely alapvetően más levéltárakból származó, a 19.

⁸⁶ A pusztulásra vonatkozóan ld. Pálffy 2006.

században készített iratmásokat tartalmaz, ezek a mezei hadsereg mozgására, illetve a hadműveletekre vonatkoznak. Az általam választott kutatási módszer tekintetében az itt talált forrásokat kevésbé tudtam hasznosítani.

A két, eddig említett központi kormányszerv közös alárendeltségében működött Főhadbiztoság (*Generalkriegskommissariatamt*) regisztratúrája nem maradt fenn, tevékenységére, az általa adott szakvéleményekre, feladataira vonatkozóan csak a kamarai és haditanácsi, illetve magyar királyi udvari kancelláriai iratokból nyerhetünk képet. Az Udvari Haditanács Levéltárának egyik gyűjteményében fennmaradt egy „kisokos”, amely a mindenkori főhadbiztos számára 1674 óta kiadott instrukcióváltozatok mellett rengeteg információt tartalmaz a formálódó állandó hadseregről, a hadseregellátás, a tartományok adózása, a hadipénztárak rendszere stb. tárgyában.⁸⁷

Az 1702. évi várrombolási rendeletet bemutató egyetemi szakdolgozatom során főforrásként a magyar történeti kutatás által mindeddig kellőképpen ki nem aknázott Budai Kamarai Adminisztráció regisztratúráját használtam. Gyakorlatilag az 1686 után visszafoglalt országrészek működésére, a lakosság, az itt állomásozó katonaság viszonyaira, az egyházak meginduló működésére, a vármegyék, városok életére stb. találhatunk itt információkat – e szerv irataira a korszak európai és magyar forrásait bemutató Buda expugnata kiadvány is felhívta már a figyelmet.⁸⁸ A kamarai alkalmazottak, a várkapitányok, a hadszertárnokok, az itt szolgáló katonaság jelentéseiből, felterjesztéseiből és az azokra adott hivatalos válaszokból áll össze a disszertációban elemzendő kép az újonnan igazgatás alá vett terület mindennapjairól. A katonaság élelemmel való ellátásának, téli szállásának kérdése mellett ugyanis az újszerzeményi területek irányítását is végezte, továbbá a kamarai birtokokat és jövedelmeket is kezelte. Mivel a Magyarország területén illetékes kamarák több katonai vonatkozású feladatot is kaptak – ez ez, mint látni fogjuk, különösen igaz a Budai Kamarai Adminisztrációra – ezért a hadügyi változások jól nyomon követhetők: legyen szó kinevezésekről vagy ellátási kérdésekről. A szerv iratanyaga, az 1686–1703. évek tekintetében szinte teljesnek tekinthető, mindössze a számvévség iratait selejtezték meg nagyobb mértékben.⁸⁹

Az ország első számú kamarájának tekinthető, pozsonyi székhelyű Magyar Kamara illetékessége ugyan elvileg az egész ország területére kiterjedt, a valóságban azonban csak az oszmán hódítás idején is a Habsburg-uralkodók kezén maradt országrészeket felügyelte, az alsó-

⁸⁷ KA Feldakten, Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498. „Commissariat Notaten Buch über verschiedenen ausverfertigten Instructionen an die Generals Ober und Unter Commissarien vom Jahr 1674 bis den Militär Truppenstand ihre Verpflegung, Montirung Disciplin und bessere Organisation betreffen”

⁸⁸ Buda expugnata 69–77.

⁸⁹ Az iratanyag ismertetését I. Nagy – F. Kiss 385–429. Szerencsés döntésnek mondható, hogy a Magyar Kamara a 18. század közepi nagy selejtezések során ezt az anyagot viszonylag érintetlenül hagyta, amelynek az volt az oka, hogy a kincstári jogok és birtokok tekintetében a Budai Kamarai Adminisztráció nagyon fontos, „jogbiztosító” iratokat keletkeztetett.

magyarországi bányavárosok és az észak-keleti megyék nélkül (a kamarák területi illetékességét l. a III.2 fejezetben). Mivel a tárgyalt téma alapkérdése a visszafoglalt, egykori frontvonalon fekvő területek hadügyi berendezkedésének átszervezése és felszámolása, ezért a Magyar Kamara regisztrátúrája kevésbé volt hasznosítható ebből a szempontból. A kamara ugyanis a korábbi bányavidéki, illetve a tovább élő győri és az 1690-es években is részben működő kanizsai „főkapitányság” területét felügyelte, mely végvidékekre a Magyar Kamara regisztrátúrájában csak elszórt adatokat találtam. Leginkább hasznosíthatóak voltak a kamarai számadások és a katonaság fizetésével kapcsolatos levelezés, amelyek vizsgálata több új eredményt is hozott. A Magyar Kamara által a 18–19. században kialakított tematikus gyűjtemények (*Miscellanea*, *Lymbus*, *Urbaria* et *Conscriptiones*, Városi és kamarai iratok), önkényesen válogatott és szelektíven fennmaradt dokumentumai azonban kincsesbányának bizonyultak, hiszen mustrajegyzékek, katonai számadások, uradalom-összeírások stb. segítették a feldolgozó munkát. Kiemelendő, hogy ezekben a fondokban az ország egész területére vonatkozóan vannak források, tehát Felső-Magyarország és a visszafoglalt területek tekintetében is!

Az 1567 óta Felső-Magyarországon – kisebb-nagyobb megszakításokkal Kassa székhellyel – működött Szepesi Kamara regisztrátúrája tulajdonképpen előképnek tekinthető az 1680–1690-es évek nagy változásaihoz képest, a Bécsből többnyire „rebellisnek” tekintett országrészbe ugyanis már meglehetősen korán, az 1650-es évektől időről-időre, majd 1670-től állandó jelleggel szállásoltak be a kialakuló állandó hadseregből alakulatokat. Ahogy a magyar szakirodalomban meghonosodott terminológia nevezi: Felső-Magyarország katonai megszállására 1670 után került sor. Több olyan intézkedés is bevezetésre került itt, amelyek a későbbiekben a visszafoglalt területeken is visszaköszönnék. Ezek közül ki kell emelni hadügyi vonatkozásban a magyar elem háttérbe szorulását a végvidék irányításában, valamint a katonaság ellátása óriási szerepének speciális vonatkozásait. A felső-magyarországi helyzet különleges mivoltát erősítette – és ez az iratokban is tükröződik – a különböző komisszáriusok (élelmezési és hadi, illetve vármegyei) meghatározó szerepe. Az ő levelezésükből ismerhető meg a katonaság ellátási problémáinak, mindennapi nehézségeinek a kérdése.

Mindegyik kamarai regisztrátúra jellemzője, hogy az iratanyag íratípus alapon rendezett, azaz külön állagban fekszenek a központi kormányzervektől érkezett leiratok, a fogalmazványok, illetve a kamarai tisztviselőktől és egyéb személyektől beérkezett beadványok. Egy-egy konkrét ügyre éppen ezért nehezebb a kutatás, hiszen az összetartozó iratokat általában három állagból kell összeszedni.

A források ismertetése során nem szabad elfelejtenünk az 1697 után megalakult a hadiadó és a katonaság kérdései rendezésére alakult bizottságok csekély mennyiségű iratanyagát,

bár megjegyzendő, hogy felterjesztéseik, állásfoglalásaik több esetben az Udvari Kamara irataiban tükröződnek, onnan rekonstruálhatók.

Az 1690-ben modern hivatallá alakított Magyar Királyi Udvari Kancellária regisztrátúrája abban a tekintetben hasonlít a fent ismertetett kamarai regisztrátúrákhoz, hogy az iratanyag szintén iratfajták szerint épül fel, ezért a kutató például a Haditanács vagy a Főhadbiztosság átirataiból tájékozódhat a hadügyi kérdésekről. Kijelenthető, hogy a katonaság ellátásának és a vármegyékkel való kapcsolattartásnak első számú eszköze a kancellária volt (miközben a nádor továbbra is fontos közvetítő szerepet töltött be⁹⁰), amely tehát a felső és a közép szintű igazgatási szervek között közvetített. A nehezen értelmezhető repartíciós táblázatok, vármegyei ingyenmunka igénylések, az átvonuló katonaság ellátásáról és a téli beszállásokról szóló jelentések lelőhelye ez a rendkívül értékes irategyüttes, amely többek között rávilágít például a szükségtelenné vált hadszertárak vagy egyéb katonai objektumok felszámolására, illetve egyes várak erősítésére vagy éppen kiépítésére.

A modernnek tekinthető hivatalok iratanyaga mellett nem szabad elfelejteni a magyar történeti kutatás által több vonatkozásban már jelentős eredményekkel kiaknázott családi levéltárakat és megyei archívumokat. Előbbiek tekintetében szerencsés helyzetben van a kutató, hiszen Iványi Emma Esterházy Pál, Varga J. János a Batthyány-levéltár adatait dolgozta fel, de részben még a Forgách- és a Zichy-család levéltára is feltártnak tekinthető hadügyi vonatkozásban.

Ami a családi levéltárak és a korszak meghatározó magyar családjainak tevékenységét illeti, külön figyelemreméltó, hogy az ebben a korszakban a formálódó állandó hadseregben jelentős karriert befutó, illetve az új hadügyi berendezkedésben is fontos szerepet betöltő Pálffy-család iratai alig kerültek ebben a vonatkozásban a magyar kutatók érdeklődési körébe. Ennek oka lehet egyrészt, hogy Pálffy János Károly (1645–1694, 1687-től lovassági tábornok, 1694-től tábornagy), Pálffy Miklós (1657–1732, 1692-től altábornagy, 1707-től tábornagy, 1713–1732 között Magyarország nádora) és Pálffy János (1663–1751, 1704-től lovassági tábornok, 1709-től tábornagy, 1741–1751 között ugyancsak Magyarország nádora) is a magyar történeti kutatásban és köztudatban udvarhűnek számítanak, és – talán ez a fontosabb érv – családi levéltárak kutatása is nehézségbe ütközik, mivel az jelenleg részben a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltár, részben a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrizetében van.⁹¹

⁹⁰ A nádor közigazgatási tevékenységére összefoglalóan ld. Iványi 1991.

⁹¹ Öröndetes, hogy G. Etényi Nóra a Korszakváltás törökképe: toposztól a realitásig a 17–18. század fordulóján c. előadásában (EgerVártörténeti műhely 2010. október 15.) kitért a Pálffy-család irataiban folytatott kutatásaira is. Vázolta, hogy a Pálffyak tollából több, hadi vonatkozású levél is fennmaradt, ezek azonban nem többek száraz hadijelentéseknél. A család régóta jelentős bécsi és udvari beágyazottsága miatt nem volt szükségük olyan fajta önreprezentációra, mint amilyet pl. Esterházy Pál folytatott haditettei kapcsán. Az előadásból készülő tanulmány megjelenés alatt.

A magyar történeti kutatás egyik jellemző tendenciája, hogy a korszak vármegyei jegyzőkönyveiből vagy közgyűlési irataiból elsősorban az elviselhetetlenül magas adóterhekre hívta fel a figyelmet. Egyes esetekben még a vármegyei adószedők számadásait, a katonasággal való elszámolásokat is felhasználták, de ez az iratok töredékessége miatt valóban csak néhány vármegye vonatkozásban volt elvégezhető.⁹² A jegyzőkönyvek és a különféle vármegyei iratok azonban remekül illusztrálják a vármegye szerepét a katonaság ellátásában, feltárható belőlük a Magyarországon működött hadbiztosi és egyéb ellátó szervezetek több eleme, és ami talán a legfontosabb, hogy a korabeli adóigazgatáshoz is adalékot nyújtanak. Az utóbbi időben digitális formában is elérhető vármegye regeszta-kötetek tovább segítik a kutató megismerkedését a korszakkal.⁹³

II.2 Kutatási módszerek és célkitűzések

Munkámban egy meglehetősen összetett problémakört vontam vizsgálat alá. A kérdésfelvetés során tapasztalnom kellett, hogy a választott téma aspektusainak előzményei sem kellőképpen ismertek, hiszen a 17. századi törökellenes határvédelmi rendszer szerkezetének átalakulása, a finanszírozás különféle megoldásai és változásai, a végvári társadalom – ellentétben a 16. századdal – összességében nem és részleteiben is csak egy-egy esetben feldolgozottak. Ez mindezek előtt azzal áll összefüggésben, hogy a „rövid” 17. század történetének ismertetése – mint arról a szakirodalmi áttekintésben már volt szó – más kérdésfelvetés mentén zajlott, ám nem volt ez másként a századvég nagy török háborúja idejének feldolgozásakor sem. A disszertáció megírásához tehát szisztematikus alapkutatásokat kellett végezni, és a fennmaradt, bőségesnek tekinthető forrásokhoz alkalmazkodva megfelelő munkamódszert kellett kidolgozni.

Az oszmán (és a 17. század folyamán Erdély) ellenes, a Habsburg-uralkodó által kiépített, fejlesztett, de a mindennapokban vegyesen a magyar rendi főmúltóságok és regionális hatalmú arisztokraták, köznemesek, illetve az egyre nagyobb számban Magyarországra vezényelt reguláris ezredek, állandó német helyőrségek és parancsnokai által működtetett és fenntartott, a kisebb és közepes támadások elhárítására kiválóan alkalmas határvédelmi rendszer nagyjából az 1650–1660-as évekig a 16. század második felében kialakított szervezeti keretek között működött. Az európai és közép-európai hadügyi, katonapolitikai és a nagyhatalmi változások ugyanis maguk után vonták a határvédelmi rendszer egyes elemeinek átformálódását is. Ismert,

⁹² Kiemelkedő a vármegyék vonatkozásában Holub 1974 és Vanyó 1976, Gyulai 1894. Néhány további jól megírt, de témánk vonatkozásában csak részlegesen használható munka: Balogh 2008, Gözsy 2007.

⁹³ Az ún. Levéltárak Közös Keresője portálon egyébként megtalálhatók a regeszta kötetek és a csatlakozó digitalizált jegyzőkönyvek: www.archivportal.hu

hogy a harmincéves háború (1618–1648) idején a nyugati hadszínterekre koncentrálni bécsi udvar az oszmánokkal szembeni látszatbékére törekedett. A határvédelem feladata jelentős részben átkerült a magyarországi arisztokraták kezébe, akik a királyi zsoldon fizetett végváriak, illetve magánkatonaságuk segítségével látták el a hátszág védelmét. Ez az „állóvíz”-szerű állapot úgy tűnik mindkét félnek, azaz az udvarnak és a magyar politikai-katonai elitnek is sokáig megfelelő volt: a magyar főnemesség helyi hatalma és a gazdasági életben betöltött szerepe megőrződött, sőt nem egy területen megnőtt, a bécsi udvar ugyanakkor csak vészhelyzetben kényszerült nagyobb hadtestek bevetésére a Magyar Királyságban. Tegyük hozzá: a század második felében megindult nagy török támadásokig (1657–1660, 1663–1664) mindez működhetett. A 16. századi szervezet azonban már Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek sorozatos támadásaikor megbomlott, nem is beszélve a század közepi jelentős veszteségekről (Várad – 1660, Érsekújvár – 1663) vagy éppen az Erdély (és kisebb mértékben Franciaország) által támogatott bujdosók ideiglenes harcászati sikereiről. Az 1683. évi Bécs elleni török hadjáratban „meghajlott” végvárrendszer 1686 utáni felszámolódása nem volt tehát előzmények nélküli, éppen ezért érdemes a disszertációban végiggondolni ennek különféle vetületeit.

A magyarországi hadügy és határvédelem 1683-ig tartó dualista igazgatása szükségszerűen megszűnt a közvetlen török veszély elmúltával, miközben megindultak azok a hadügyi, társadalmi és gazdasági változások, amelyek a hódoltság ideje alatt megszilárdult rendszer felszámolásához, átszervezéséhez vezettek. Csakhogy a hadügyi koncepcióváltás legfőbb elemei az 1680–1690-es évek tekintetében csupán nagy vonalakban ismertek, a részletek, a konkrét tervektől a megvalósításig, illetve a folyamat több szempontú elemzése ez ideig váratott magára. A felszámolás és az ezzel párhuzamos átszervezés természetes igénye véleményem szerint alapvetően az oszmánok háttérbe szorításával párhuzamosan előállt funkcióvesztésből adódott, amely vonatkozott a feleslegessé vált katonai objektumokra, végvári szervezetre és a vitézlő rendre egyaránt. Mindezek mellett a 17. század folyamán igen erősen militarizálódott magyarországi társadalom demilitarizálása, a végvárak ellátására létrehozott és működtetett hadi finanszírozási rendszernek a formálódó állandó hadsereg igényeinek megfelelően történő átalakítása jelentették a legfontosabb megoldandó feladatokat. A fent felsorolt hadügyszervezeti, finanszírozási és társadalmi változások a nagy török háború kitörése és a Rákóczi-szabadságharc megindulása közötti időszakot tekintve – a jelzett szisztematikusan kutatások eddigi hiánya miatt – gyakorlatilag alig vagy teljesen ismeretlenek.

Disszertációmban arra vállalkoztam, hogy a fent említett aspektusokat kifejezetten intézménytörténeti szempontból vizsgáljam. Szembesültem ugyanis azzal, hogy a magyar történeti szakirodalom – néhány kivételtől eltekintve – nem tisztázta ennek a mozgalmas időszaknak a kormányzattörténetét. Kutatási tapasztalataim szerint az állam berendezkedése, az

egyres feladat- és hatáskörök vagy éppen a területi illetékességek tisztázása nélkül a következtetések sok esetben homályos megfogalmazásokhoz, olykor félreértelmezésekhez vezetnek-vezettek. Nem véletlen, hogy elsőként az 1680–1700-as évek hadellátásban és hadsereg-finanszírozásban fontos szerepet betöltő központi illetve magyarországi kormányzati szervek ismertetésével kezdtem a munkát. Persze nem tisztázható minden egyes kormányzattörténeti kérdés a disszertáció keretein belül, de olyan áttekintésre törekedtem, amely hiánypótlóan mutatja be a korabeli kamarai szervezet mellett a hadsereg adminisztrációja szempontjából kiemelendő hivatalok viszonyait.

Külön kell szót ejteni ebben az összefüggésben a formálódó állandó hadsereg fogalmáról. Jelen dolgozatnak ugyanis – úgy vélem – nem feladata abban a vitában állást foglalni, hogy mikortól számítható a Habsburg Monarchia állandó hadseregének „megalapítása”. Egy, a vesztfáliai béke (1648) megkötése után induló folyamat közbülső állomásának lehetünk tanúi a 17. század végén, amikor kétfrontos, nagy háborúk idején a hadi helyzet függvényében alakul, differenciálódik, formálódik ez a hadsereg. Bár többször is előfordul az állandó hadsereg megfogalmazás használata, de hangsúlyozni kell, hogy sokkal inkább olyan, formálódó hadseregről van szó, amely már több szempontból magán hordozza a klasszikusnak tekinthető állandó hadsereg jellemzőit, néhány tekintetben ugyanakkor jócskán elmarad attól. A francia minta elérése ugyanis még csak vágyálom volt a mindenkorai Habsburg-uralkodó számára, az egységes elvek mentén felépülő katonaság majd csak a 18. század második felétől tekinthető minden kritériumnak megfelelő állandó hadseregnek. Céлом így elsősorban annak a szem előtt tartása volt, hogy a Magyar Királyság területén többféle jogi státuszú alakulat is állomásozott, köztük a formálódó állandó hadsereg kötelékébe tartozó katonaság is, amely – és ez a téma szempontjából a leglényegesebb – a végvárrendszertől immár teljesen elkülönülve működött!

Legfőbb célkitűzésem tehát az volt, hogy a határvédelmi és a végvárrendszer felszámolásának egyes aspektusait dolgozatomban szisztematikusan végigtekintsem, miközben mindvégig kiemelt figyelemmel követem a formálódó új hadügyi berendezkedésre történő áttérést is. Elsőként a hadügyi átalakulásra vonatkozó elméleteket és tervezeteket térképeztem fel, valamint a hadügyi, gazdasági, társadalmi problémákra adandó megoldási javaslatok áttekintő ismertetését végeztem el, hiszen így az elmélet és a dolgozatban bemutatott „gyakorlat” közötti azonosságokat és különbségeket mindvégig figyelemmel kísérhettem.

A disszertáció felépítésének kidolgozásakor a leglátványosabb változások bemutatását helyeztem előtérbe: egyes katonai objektumok felszámolását és ezzel párhuzamosan újabbak kiépítését, mint a hadügyi koncepcióváltás legkézzelfoghatóbb eredményét: hiszen ahogy a végvárrendszer 16. századi formálódásakor is fokozatosan tűntek el a középkor követelményeinek még megfelelő objektumok, úgy ennek a korszaknak is jellemzője, hogy a

harcászat és a katonai helyzet változása következtében az elavult vagy szükségtelenné vált erődítmények, városfalak stb. a szándékos elbontás-pusztítás áldozatai lettek. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy mindezzel párhuzamosan és egyidejűleg egy új területen (a folyókra támaszkodó déli Határőrvidéken) nagy erővel megindult az új időszak követelményeinek megfelelő védelmi rendszer kiépítése, hiszen a közvetlen török veszély ugyan megszűnt, ám az Oszmán Birodalom továbbra is a délkelet-európai régió erős nagyhatalma maradt. A 18. század elején ugyanis már nem kisebb-nagyobb portyázó csapatok megállítása, hanem nagy hadseregek feltartóztatása és egy jelentős tűzérségnek ellenállni képes erődrendszer kialakítása volt napirenden. A várak már nemcsak kisebb helyőrséget befogadó objektumok, hanem olykor egy teljes ezred elszállásolására alkalmas erődök voltak, elő- és védművekkel, árokrendszerrel stb. A sok-sok új kaszánya, élésraktár és hadszertár építésével pedig megoldhatóvá vált a csapatok helyben történő folyamatos állomásoztatása és ellátása is.

A hadügy korabeli szervezete és változásainak feltérképezése az értekezés egyik további fő célkitűzése volt. Az egykori végvidéki és kerületi főkapitányságok felmorzsolódásának, területi illetékességük változásainak bemutatása, ha nem is látványos, de fontos kérdéskörként értékelhetők, a régi rendszer felszámolódásának stációi, majd az átmeneti, illetve az új rendszer kezdete és működése alap kutatásokkal tisztázható. Ennek nyomán egyértelművé vált az ország területén működött főkapitányságok átalakulása: személyi és személyzeti, területi viszonyai megváltoztak, valamint a kialakított Határőrvidék igényeinek megfelelő új parancsnoki rendszer hatásköri és illetékességi kérdései is tisztázódtak.

A dolgozat által vizsgált megközelítési módok és témakörök közül a magyar szakirodalom leginkább a végvárrendszer társadalmát dolgozta fel. A „vitélző rend” útkeresése ugyanis a Rákóczi-szabadságharc kutatásának fontos előzményét és frekvenciát kérdésvetését képezte. Ebben a tekintetben sok újdonságot így természetesen nem, inkább egy – a témához megfelelően illeszkedő – összefoglalást lehetett adni. Annál inkább ismeretlen volt az országban állomásozó idegen katonaság szereplése: sem szervezeti kereteik, sem tevékenységük, de még legfontosabb katonai vezetőik sem voltak mindeddig ismertek a magyar szakirodalomban. Disszertációmban így arra vállalkozom, hogy a formálódó állandó hadsereg ezredesei, századosai vagy a szabad századok kapitányai jelentésein keresztül világítsak rá a magyarországi viszonyok közé történő beilleszkedésükre. A visszafoglalt városokban állomásozó katonaság és kapitányaik ugyanis ugyanúgy részét képezték a mindennapoknak, mint magyar vagy délszláv származású társaik. Ők már az átszervezett, az új hadügyi berendezkedés elemei voltak, hiszen a városi lakosság és a katonaság 18–19. századi együttélése, immár békésebb viszonyok között formálódott.

A legnehezebb feladatnak a finanszírozás változásainak feltérképezése ígérkezett. Alapvetően arra kerestem a választ, hogy az 1680-as évekig milyen csatornákon keresztül biztosították a végvárrendszer ellátását, és miként változott meg mindez a reguláris katonaság és a visszafoglalt területeken állomásoztatott helyőrségek megjelenését követően. Mekkora összeget, milyen feltételek mellett és kiktől vehetett fel a katonaság (reguláris, „magyar” végvári, idegen származású szabad századbeli tiszt vagy közlegény)? Hogyan kapta meg ellátmányát a katona a megváltozott viszonyok között, illetve az új rendszer megszervezését milyen pénzeszközökkel biztosította a Habsburg-kormányzat? Jogosnak tűnő elvárás tehát a disszertációval szemben, hogy a hadi finanszírozási problémák tekintetében feltett általános kérdésekre alapkutatások segítségével konkrét válaszokat adjon. Mindezek vizsgálatát azért is szükségesnek tartom, hogy csatlakozva a már említett európai kutatási trendhez, a „háborúzó állam” magyarországi viszonyaihoz további adalékokkal lehessen hozzájárulni.

A gondolatmenet és a feldolgozómunka tehát komplex vizsgálatra törekszik: strukturális változások mellett gazdasági és társadalmi aspektusokból egyaránt vizsgálja a végvárrendszer 17. század végi felbomlását, illetve 18. század eleji új berendezkedését. Természetesen a rendelkezésre álló bőséges forrásanyag a jövőben lehetőséget biztosít majd további részkérdések aprólékos kibontására is, de a dolgozat a tárgyalta kérdések tekintetében elsősorban problémafelvetéseket és általános képet igyekszik nyújtani. Meggyőződésem, hogy ebben a formában lehet korrekt módon bemutatni azt a folyamatot, amely Magyarország társadalmának minden szintjét érintette. A visszafoglalt országban ugyanis egy meggyökeresedett rendszert és életmódot kellett olyan formán átalakítani, sőt sok területen leépíteni, hogy az az új korszak és az új körülmények kihívásainak és berendezkedésének megfeleljen. Nem véletlen tehát, hogy a Rákóczi-szabadságharc időszakát külön nem vizsgálom, hiszen ebben az esetben a végvárrendszer 1711–1715 közötti további fejlődése és változásai – szorosan kapcsolódva az 1680–1690-es években megismert folyamatokhoz – jelentették a változások lezárását, mind a szervezet megszilárdulása, mind a jogforrások terén. Az 1703–1711 közötti időszak változásai (azaz elavult terminológiával a „labanc hadügyigazgatás”) véleményem szerint egy újabb monográfia témája is lehetne, hiszen ebben az esetben is periférikus kutatási területről van szó, amelynek problémáit újabb alapkutatásokkal kell tisztázni.

II.3 A vizsgálatok időbeli határai

A 16. század második felében kialakított határvédelmi rendszer a 17. század folyamán jelentős változásokon esett át. A mérföldkövet mindennekeelőtt a harmincéves háború jelenti, amennyiben

az Európa egészét háborúba „rántó” konfliktus komoly hadügyi és pénzügyi változásokat hozott magával, amelyek az oszmánok elleni magyarországi hadszíntéren is éreztették hatásukat, mégpedig olyanok formájában, amelyek egészen a magyarországi határvédelmi rendszer véglegesnek tekinthető felszámolásáig, azaz az 1712–1715. évi országgyűlésig fennálltak. A hadügyi változásokat tekintve a 17. század második fele is tovább bontható alkorszakokra: nevezetesen

- az 1663–1664. évi török elleni háborút követő reformkísérletek időszakára, majd
- az 1683-tól meginduló, az Oszmán Birodalom ellen a magyar hadszíntéren folytatott háború egészére, utána
- az azt lezáró karlócai békét követő rendezési kísérletek és az új szervezeti forma megalkotásának idejére, végül
- az ebből a szempontból intermezzónak tekinthető Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot követő – immár állandónak tekinthető – katonai rendezésre és már inkább a békés, építő korszakra.⁹⁴

A fenti periodizációból a nagy török háború idejét és az új katonai berendezkedés megalapozásának időszakát választottam kutatásaim fő területének, azaz nagyjából az 1683–1703 közötti évek állnak a vizsgálódások középpontjában. Az említett húsz évet a hosszú háború eseményei határozták meg, gyakorlatilag az intézkedések és változást hirdető tervezetek mind ennek szellemében születtek. A célkitűzéseknél említett szempontokat azonban nemcsak ebből a korszakból szemlélem, hanem megpróbálom feltárni, honnan indult el egy adott folyamat és végül mi lett a kifutása, azaz milyen ívet ölelnek fel a bemutatott változások. Valamivel tágabban meghatározva tehát: az 1648. évi vesztfáliai békét követő évektől az 1711. évi szatmári békét követő országgyűlésig és azt követő intézkedéssorozatig tekintem át a korszakot, az 1680–1690-es évekre koncentrálna.

II.4 A kutatás földrajzi határai

Mint a fentiekben leírtakból kiderül, elsősorban az ország, pontosabban a történeti Magyarország oszmánoktól visszafoglalt területe, azaz a 17. század végén immár másfél évszázada létező frontvonal és az ott fekvő várak, katonai objektumok és a bennük szolgálatot teljesítők sorsának változásaira keresem a választ. A hárvédelmi rendszer újabban már hagyományosnak tekinthető felosztását követve a hat végvidéki főkapitányság (Károlyvárosi, Varasdi, Kanizsával szembeni,

⁹⁴ Ez a periodizáció jelenik meg Czigány István könyvében is, azzal a megjegyzéssel, hogy ő csak a karlócai békéig dolgozza fel a korszak hadügyi folyamatait. L. Czigány 2004

Győri, Bányavidéki, Felső-magyarországi) mellett elsősorban az újonnan elfoglalt területek integrációját vizsgálom. Mindenekelőtt tehát a Dél-Dunántúl, a Drávától délre fekvő (horvát–szlavón) terület, a Duna, a Tisza és a Maros folyók mente, illetve a Tiszántúl áll a vizsgálat középpontjában, tehát azok a vidékek, ahol a 16. század második felében nem, vagy csak időlegesen alakult ki a mélységében tagolt várvédelmi rendszer. Mivel azonban a klasszikus határvédelmi rendszer keretei és az új szerzemények katonai igazgatása kölcsönhatásban voltak egymással, ezért szükséges folyamatosan kitekintetni a korábbi főkapitányságok szervezetében beállott változásokra is (elég itt csak arra utalni, hogy például a Bányavidéki végek magyar katonasága 1687-ben már nem a korábbi várakban, hanem Szegeden vagy Szolnokon teljesített szolgálatot).

Hasonlóan figyelemmel kísérem – elsősorban a tartomány különleges helyzete miatt – Erdély, pontosabban a volt Erdélyi Fejedelemség (területének) katonai szerepét is. A főilem Erdély elszakadásától, Felső-Magyarország szemmel tartása, valamint az országrész nagy élelemtartaléka motiválta a Habsburg katonai vezetést, hogy itt egy külön főparancsnok alatt mindvégig viszonylag nagy haderőt állomásoztasson, aki sok kérdésben kapott önálló hatáskört. A másik speciális helyzetű vidék az 1690-es években a Dráva–Száva köze volt, ahol Guido Starhemberg kapott – a katonai feladatokon túl – a tartomány életébe komoly beleszólást. Bár Erdélyben, a Dráva–Száva közén és az 1699 után szervezett Határőrvidéken már más folyamatok zajlottak, a komplett vizsgálathoz mégis elengedhetetlen, hogy legalább említés szintjén, ne legyenek jelen a munkában.

Ehelyütt kell felhívni a figyelmet arra, hogy Horvátország névvel már nem a korábbi, tengermelléki területet, hanem az új határoknak megfelelően az Una folyótól nyugatra eső területet és a Mohács előtt Szlavóniának hívott Dráva és Száva közti vidéket. Ugyancsak komoly változást ment tehát át a Szlavónia fogalom is, hiszen a 17. század végén immár a Dráva–Duna és a Száva közötti terület keleti, Mohács előtt közvetlenül Magyarországhoz tartozó felét illeték ezzel a névvel.⁹⁵ Az Alsó- és Felső-Magyarország fogalom is módosult a visszafoglalásokkal párhuzamosan. A Bécsből szemlélt országban az „alsó” részekbe olykor a mai Dunántúlt, a „felső” részekbe pedig a mai Tiszántúlt is beleértették.

Összességében tehát kijelenthető, hogy ugyan a vizsgálat középpontjában az egykori magyarországi (főként a Drávától az erdélyi határig húzódó) frontvonal és a visszafoglalt terület hadügyi berendezkedése áll, mégis figyelemmel kísérem – lehetőség szerint – a történeti Magyarország egész területén zajló folyamatokat.

⁹⁵ Bak 1997 66., Pálffy 2002 120–121.

III. A hadseregellátás és az ezzel összefüggő pénzügyigazgatás intézményrendszere a 17–18. század fordulóján

III.1 A hadsereg ellátásáért felelős központi kormánysszervek a Habsburg Monarchiában

Kétségtelen, hogy az alább ismertetésre kerülő hivatalok történetét, működését a nemzetközi szakirodalom több vonatkozásban is feltárta: tisztázott feladatköröket,⁹⁶ vizsgálta az adott szerv(ek) vezetőinek életpályáját,⁹⁷ bemutatta egy-egy hivatal ügyvitelét.⁹⁸ A magyar szakirodalomban azonban csak elvétve találhatók ennek az átmenetnek tekinthető korszaknak a hivaltörténetére vonatkozó ismertetések,⁹⁹ hiszen – mint arról a bevezetésben már szó volt – vagy egy korábbi eseménynél (mint Buda felszabadítása), vagy egy később induló mozgalomnál (jelesül a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc), vagy egy hivaltörténetileg jobban megfogható dátumnál (a Helytartótanács 1723. évi megalakulása) kezdtek a szerzők munkáikat.

Éppen ezért szükségesnek tartom, hogy legalább alapjaiban ismertessem ezeknek a szerveknek a feladat- és hatáskörét, megnevezem vezetőiket (I. jegyzékeiket a Függelékben), egy-egy fontosabb tisztviselőjüket, illetve a lehetőség szerinti mértékben bemutassam alá- és fölérendeltségi viszonyukat vagy jogosultságait, hogy a későbbiekben részletesen tárgyalandó adatokhoz, udvari és magyarországi körülményekhez megfelelő háttérinformáció álljon rendelkezésre.

Ember Győző nevezetes hivaltörténeti munkájában egyenesen azt az állítást fogalmazta meg, hogy az Udvari Kamara a 16–17. században magyar vonatkozásban a legfontosabb hivatal volt,¹⁰⁰ mindezt igaznak is tekinthetjük, amennyiben az uralkodó szinte minden magyarországi ügyben kikérte kamarájának véleményét. Tette ezt azért, mert a Magyar Királyságot érintő ügyek többsége összefüggésben állt a törökellenes védelemmel, illetve ezen a kapcsolódási ponton keresztül az egész Habsburg Monarchia pénzügyeivel. Nem véletlen tehát, hogy az Udvari

⁹⁶ A legszéleskörűbb, ám nem a legteljesebb és sok tekintetben elnagyolt összefoglalás az „osztrák” központi igazgatás története: ÖZV I/1.

⁹⁷ Brigitte Holl monográfiájában Gundaker Thomas Starhemberg életén keresztül ismerkedhetünk meg a korabeli pénzügyigazgatással és a jellemző pénzügytechnikai tendenciákkal is: Holl 1976. Savoyai Jenőről szóló életrajzokban egyúttal az Udvari Haditanács működése is remekül kirajzolódik. Vö. a Feldzüge des Prinzen Eugen kötetét FZ I.

⁹⁸ Legújabbban az Udvari Kamara I. Lipót korabeli tisztviselőire, a hivatali ügymenetre l. Körbl 2009, Körbl 2005.

⁹⁹ Kiemelkedően jól használható az Udvari Kamara és a pénzügyi rendszer vonatkozásban Nagy 1971 11–23.

¹⁰⁰ Ember 1946b 70.

Kamara előkészítő szerepe az egyes ügyek eldöntésében megkerülhetetlen volt. Tanácsosai, referensei az uralkodó közvetlen környezetéhez tartoztak, gyakran részt vettek a Titkos Tanács (illetve a Titkos Konferencia) ülésein és az egyes ügyekben tartott konferenciák ügyvivői voltak.

A Bécsben, illetőleg az uralkodó mellett¹⁰¹ működő Udvari Kamara gyakorlatilag az egész Habsburg Monarchia központi pénzügyigazgatási szerve volt, hatásköre az összes országra és tartományra kiterjedt. Különösen szorosan vonta fennhatósága alá a Cseh Korona országainak kamaráit (Cseh Kamara illetve Sziléziai Kamara), valamint az örökös tartományok közül Alsó-Ausztriát (az Enns folyón inneni és túli területek), amely terület kamarája 1635 óta az Udvari Kamara részét képezte,¹⁰² csak az ún. Alsó-ausztriai Számvevőség látott el komolyabb feladatot. Az utóbbi felügyelte az egyes tartományi kamarák által beküldött elszámolásokat és jelentéseket.¹⁰³ A Belső-ausztriai és a Tiroli Kamara, valamint a Magyar Kamara viszonylagosan nagyobb önállósággal rendelkezett, sőt személyzetét tekintve részben még helyi rendi befolyás alatt is állt, bár utóbbi 1672 után egyre szorosabb függésbe került a központtól.¹⁰⁴ A Magyar Királyság tekintetében ugyanakkor az 1630-as évektől egyértelműen az Udvari Kamara igazgatása alá tartozott az Alsó-magyarországi Főkamaragróf (amely feladatot a beolvadt Alsó-ausztriai Kamarától vette át), valamint Felső-Magyarország már említett katonai megszállását követően (1670) a Szepesi Kamara is, amelynek területéről 16 város továbbra is Lengyelországhoz tartozott (Luxemburgi Zsigmond király zálogosította el őket 1412-ben és csak 360 évvel később 1772-ben Lengyelország felosztásakor kerültek vissza a Magyar Királysághoz).

A törököktől visszafoglalt területek igazgatására 1686-ban létrehozott Budai Kamarai Adminisztráció is teljes egészében az Udvari Kamara alá rendeltetett. 1690 után pedig Erdély jövedelmei felett is bécsi központi kormány szerv rendelkezett. Az újszerzeményi területeket egyébként nemcsak a Magyar Királyság területén rendelték közvetlenül központi irányítás alá: ugyanezt az eljárást követték az 1718. évi pozsareváci békével visszaszerzett temesközi, szerbiai és havasalföldi területekkel is. Szintén létrehoztak egy kamarai adminisztrációt a kamarai

¹⁰¹ A központi kormányzatszervek (vagy legalábbis egy részük) mindig az uralkodó mellett működtek. Amikor a császár, I. Lipót a Német-római Birodalomba utazott – mint 1689/90-ben József fia német királlyá koronázásakor – a kancellária, a haditanács, a kamara is úgymond „kettévált”, azaz egy „anwesende”, az uralkodó melletti és egy „hinterlassene”, azaz Bécsben hátrahagyott részre. (A 16. század végén egyébként hasonlóan két részre szakadtak a kormányzatszervek, amikor II. Rudolf császár Prágába költözött.) A kettő helyen működő, ám mégis egy szerv egymást kiegészítve tevékenykedett, úgy, hogy előbbi az uralkodóval való közvetlen kapcsolattartást, míg utóbbi az egyes országokkal és tartományokkal való érintkezést végezte. l. Ember 1946b 64.

¹⁰² Valójában már 1625-ben megszüntették, de néhány év múlva egy rövid időszakra visszaállították az Alsó-ausztriai Kamarát. ÖZV 85., 92. és Inventare 1951. 5.

¹⁰³ A *Niederösterreichische Buchhalterei* véleményét az 1690-es években szinte minden kérdésben kikérték: kamarai tisztviselők kinevezése, fizetése, benyújtott számadásai felülvizsgálata, katonai parancsnokok fizetése, ezredek, századok ellátásának biztosítása vagy számadásaik ellenőrzése stb. A kiterjedt feladatok nyilvánvalóan megkövetelték, hogy az Alsó-ausztriai Számvevőségnél vezetett nyilvántartókönyvek naprakészek legyenek.

¹⁰⁴ Wolf 1853 40–42., Mensi 1890 4., Körbl 2005 61., Mayer 1915 212–213.

jövedelmek és a közigazgatás felügyeletére, miközben az egész tartományt kamarai-katonai igazgatás alá helyezték.¹⁰⁵

Az Udvari Kamara hatásköre a kamarai-kincstári birtokok felügyeletére és irányítására, az udvartartás költségeinek fedezésére terjedt ki, továbbá az „államköltségvetés” és a katonai kiadások összeállítására és szétosztására felelt ellenőrzés is feladatai közé tartozott. Talán legfontosabb jogosultsága mégis a pénzek feletti szinte korlátlan rendelkezés, azaz az utalványozási jog volt, amelyet az alattuk álló kamarák és pénztárak felé valósított meg. Az utóbbiak felügyelték ugyanakkor az élelmezési szervezetet és közvetve az egyes élésházakat is, ami a katonaság ellátása szempontjából volt jelentős. Rendelkeztek az Élelmezési Főhivatal felé a katonaság számára kiosztandó élelem mennyiségéről, a beérkezett jelentések alapján élelemszállításokat szerveztek stb.

I. Lipót császár és magyar király uralkodása alatt a kamaraelnökök leginkább neves arisztokrata családok leszármazottai voltak, akik komoly kapcsolatokkal rendelkeztek a Habsburg-udvarban, így szavuk az uralkodó környezetében jelentős súllyal bírt. Egyedüli kivételnek talán az 1692–1694 közötti elnök, a „magyar szakértőnek” is tekintett Kollonich Lipót kalocsai érsek számított, de ő eddigre már befolyásos szerepet vívott ki magának az udvarban. A korszak nagy formátumú elnöke, Gundaker Starhemberg volt, aki megpróbálkozott a kamara belső szervezetének megreformálásával is.¹⁰⁶

A hadügyek intézését az egész Habsburg Monarchiára kiterjedő területi illetékességgel 1556 óta a Bécsben működő Udvari Haditanács végezte.¹⁰⁷ Ügkörét tekintve az 1675-ben kapott újabb instrukció értelmében felelt az összes hadügyi kérdésért, az uralkodó katonai rendelkezéseinek közvetítéséért az egyes katonai parancsnokok felé, a háború idején a haditanácsosok dolgozták ki a haditervet és adták ki a parancsokat az akciók végrehajtására. Továbbá itt döntöttek a legfontosabb katonai személyi kérdésekről is, úgymint a várak parancsnokainak, az ezredek tulajdonosainak személyéről, speciális katonai személyzet (mérnökök, hadszertárnokok, tüzérségi alkalmazottak stb.) kinevezéséről, továbbították a Haditanács kancelláriáján kiállított kinevezési okiratokat, instrukciókat. Mivel a Haditanács pénzügyi utalványozási funkcióval csak csekély összeg erejéig rendelkezett, ezért az Udvari Kamarával való folyamatos érintkezésben próbált befolyással lenni a hadsereget illető pénzügyi

¹⁰⁵ Langer 1889. 200. Szerbia területét 11 kamarai kerületre osztották fel, mindegyik élén egy provizor állt. Az igazgatás megkezdését követően 1721-ben kb. 60 ezer forint volt a jövedelem, míg 1722-ben 105 ezer. Az adót a belgrádi kamarai alkalmazott Johann Jacob von Terlichseron és a tartományi főhadbiztos együtt állapította meg. A szerbiai területek „Einrichtungswerk”-jét l. Uo. 165–184. A Temesköz új berendezkedésére vö. Kalmár 1991.

¹⁰⁶ Az 1681. évi utasítást l. ÖZV I/2. 592–664., értékelí Körbl 2005 30–33.

¹⁰⁷ Kivételként tekinthetünk a Grazban 1578–1705 között működött Belső-ausztriai Haditanácsra, amely az örökös tartományok dél-keleti határainak védelme miatt látott el kiemelt és több tekintetben önálló feladatot. A grazi Haditanács működése az 1690-es évek második felétől vált okafogyottá, amikor az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács megkezdte a Határörvidék kiépítését a Dráva–Száva–Duna–Tisza–Maros folyók mentén.

kérdésekre. Az ezredek keretlétszámainak megállapítása, a feltöltöttség szintjének ellenőrzése, kiegészítése, ellátásuk megszervezése szintén feladata volt, igaz a Főhadbiztossággal való szoros együttműködésben. A Hadszertári Főhivatallal az egyes alakulatok, várak municióval és tűzérési eszközzel való ellátása tekintetében működött együtt.¹⁰⁸ Látható tehát, hogy az elnökkel, alelnökkel és több tanácsossal működő Haditanács több ügykörben sem dönthetett egyedül, ezért sok függött az érdekvényesítés erősségétől és az elnök személyétől, valamint természetesen az adott ügy mindenkori jelentőségétől. Meghatározó katonai szakértő vagy tekintéllyel rendelkező tapasztalt katona keresztül tudta vinni elképzeléseit a döntéshozatal során, amelyre Savoyai Jenő személye a legjobb példa, aki elődjével, Heinrich Mansfeld von Fondival ellentétben sokkal jobb érdekvényesítő volt.¹⁰⁹

Bár alárendelt szervként szokás általában megnevezni, ám a katonaság ellátása szempontjából a nagy török háború idején magától értetődően hatalmas jelentőséggel bírt a Főhadbiztosság (*Generalkriegskommissariatamt*), amely az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács alatt és részben velük egy szinten működött. A hadbiztosság feladata volt a formálódó állandó hadsereg alakulatai, illetve az ezen kívüli egyéb katonaság, úgy mint a szabad századok és a magyarországi (végvári) katonaság ellátásának és (téli) szállásának biztosítása, működésük felügyelete. Mivel az állandó hadsereg ezredei és a szabad századok egyúttal egyfajta gazdasági egységek is voltak – amelyek bevételekkel, kiadásokkal, ezredpénztárral rendelkeztek –, az általuk vezetett pontos számadások elengedhetetlenek voltak a Monarchia katonai költségeinek pontos meghatározásához, a költségvetés összeállításához, illetve az egyes tartományok hozzájárulásának megállapításához. A Főhadbiztosság ellenőrizte továbbá az ezredek létszámadatait, gondoskodott a keretlétszámra történő feltöltésről és a beérkezett adatok alapján ellenőrizte az általuk átvett élelmet és egyéb szolgáltatásokat. Az ezredektől és más alakulatoktól a hivatalba beérkezett jelentések alapján fogalmazott meg állásfoglalásokat és terjesztette tovább azokat a központi kormánysszervek döntéshozói elé.¹¹⁰ Bár a Főhadbiztosság, mint központi hivatal és az alárendelt hadi komisszáriusok a magyar szakirodalomban alapvetően nem jelennek meg (ha pedig meg is jelennek, csak a legelítélőbb mondatok kíséretében szerepelnek), munkájuk mégis óriási hatással bírt az 1683–1703 közötti évek eseményeire. A főhadbiztosok egyébként a török elleni háború idején a tapasztalt katonai elitből

¹⁰⁸ FZ I. 191–194., ÖZV 249–264., Hochedlinger 2003 118–120.

¹⁰⁹ I. Holl 1976. 35. Kiemeli, hogy 1699 után az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács élére is idősebb, udvari körökben ismertebb és elismertebb, ám kevésbé jó hivatalnok-elnök került: „.... der unfähige Salaburg als Hofkammerpräsident und seit 27. Jul. 1701 der auch nicht geniale Heinrich Franz Fürst von Mansfeld und Fondi als Hofkriegsratpräsident...” Siennell 2001. 199–201. Mansfeld életrajzában hangsúlyozza annak diplomáciai küldetéseken játszott szerepét, és hogy Lipót egyik legbefolyásosabb tanácsadója volt.

¹¹⁰ A Főhadbiztosság vezetésével megbízott Antonio Caraffa terjedelmes utasításából kivonatot közöl FZ I. 681–684., a teljes szöveget 1688-ból a Hoffinanz Ungarn iratsorozat őrzi meg. HFU I. Mai 1688 (r. Nr. 321. fol. 1–33.).

érkeztek, és a pozíció betöltése előtt éveket töltöttek különféle hadi szolgálatban (például Antonio Caraffa 1688–1693, Donat Heisler von Heitersheim 1693–1696). Önmagáért beszél, hogy a nagy török háború előtt és után is kamarai tanácsosok álltak a hivatal élén, jól jelezve Főhadbiztosság békeidőben illetve háborúban eltérő feladatkörét.¹¹¹

A következőkben ismertetésre kerülő – mai szóhasználatától elvonva „kiszervezett” tevékenységeket végző – hivatalok nehezen megfogható alárendeltségi viszonyban álltak a fent bemutatott központi szervekkel. Általánosságban csak annyi jelenthető ki, hogy az Udvari Haditanács a hadügyek, az Udvari Kamara a pénzügyek tekintetében látta el őket utasításokkal.¹¹² Megjegyzendő továbbá, hogy míg a Haditanács, a Kamara és a Főhadbiztosság vezetői a közvetlen döntéshozatalra komoly befolyással bírtak, addig ezek a hivatalok inkább végrehajtó szervek voltak.

A hadsereg élelmiszerrel való ellátásában több hivatal is közreműködött egymással. A Bécsben székelő Élelmezési Főhivatal (*Oberst Proviantamt*) a várak állandó helyőrségeinek élelmiszerrel való ellátásáért, a raktárhálózat megfelelő működtetéséért, az élelmiszerkészletek előteremtéséért felelt. Élén egy *Oberstleutenant*-nak hívott vezető állt, akinek a munkáját egy ellenőr és az alárendeltségében működő élelmezési főbiztosok (*Ober Proviantkomissar*), élelmezési biztosok (*Proviantkomissar*) és élelmezési tisztek (*Proviantoffizier*) segítették.

A formálódó állandó hadsereg alakulatainak és a mozgó haderőnek az ellátásáért viszont a tábori élelmezési biztosok (*Feld Proviantkomissar*) kiterjedt hálózatán keresztül a Tábori Élelmezési Hivatal (*Feld Proviantamt*) felelt. Ennek a szervnek élén egy adminisztrátor állt – a nagy török háború idején szinte végig Christian Vorster, aki a különféle pénztárakból átutalt összegek felett rendelkezett, intézett továbbá élelmiszer-vásárlásokat, felügyelte az élelem szétosztását, felmérte a szükséges igényeket és kezdeményezte az élelemszállításokat. Mivel komoly „bevételekkel” rendelkezett, ezért számadási és tájékoztatási kötelezettséggel tartozott az Udvari Haditanács, Udvari Kamara és a Főhadbiztosság felé is, hiszen jelentései az élelmiszerkészletek tekintetében a következő évi hadjáratra való felkészüléshez elengedhetetlenek voltak. Ellentétben bécsi kollégájával a tábori főélelmester folyamatosan úton volt, a legtöbb esetben személyesen, a helyszínen intézkedett a mezei seregek élelmezése ügyében.¹¹³

¹¹¹ Hochedlinger 2003 120–121., FZ I. 194–195., ÖZV I. 253–256., az erdélyi hadbiztosságra vö. Trócsányi 1960.

¹¹² Az előrehaladott specializáció jelentős mértékét mutatja, hogy míg a 16. században általában egy-egy „mester” és a melléte működő csekély hivatali személyzet jelentette az alább bemutatásra kerülő funkciókat, addig a 17. század közepétől már egy külön hivatal szerveződött kiépült hivatalszervezettel, pénzkezelési funkcióval és alárendelt tisztviselőkkel! A16. századi viszonyokat áttekinti. Pálffy 2006 542.

¹¹³ Leveleinek a keltezési helyéből derül ki, hogy az egész hadszínteret bejárta, gyakran a császári főresereg („Haupt Armee”) táborából jelentett. Vorster a folyamatos utazás, kapcsolattartás minden lehetőségét úgy tűnik maximálisan kihasználta: élelmiszer-szállításai, a só kereskedelembe való bekapcsolódása (az ún. vorsteri próba), birtokszerzési révén minden bizonnyal nagy vagyonra tett szert. Tevékenységét érinti Sinkovics 1937b 4.

Mindkét Élvezési Hivatal a gyakorlatban hármasként működött, hiszen mind az Udvari Haditanács, mind az Udvari Kamara, mind a Főhadbiztosság is adhatott számára instrukciókat és rendelkezéseket. Egyes tisztviselőinek kinevezésére ugyanakkor a vezetők és a Főhadbiztosság véleményének meghallgatását követően az Udvari Kamara volt jogosult.¹¹⁴

A Hadszertári Főhivatal (*Oberst Land- und Hauszeugamt*) élén álló főhadszertárnok volt felelős a katonaság hadianyaggal való ellátásáért, felfegyverzéséért, a hadszertárak, köztük kiemelten a bécsi Főhadszertár (*Hauptzeughaus*) és arzenál megfelelő működéséért. Intézte továbbá a tűzésérg ügyeit, a tűzésérgi eszközök beszerzését és közreműködött az egyes várakban működő hadszertárnokok kinevezésében, amelyet hivatalosan az uralkodó nevében Udvari Haditanács tett meg. A főhadszertárnok és a mellette működő számvevő közösen működtette a hadszertárak pénztárát (*Zeugskassa* illetve *Zeugszahlamt*), amelyből a felszerelést és a tűzésérgi eszközök előállítását finanszírozták.¹¹⁵ A 17. század végére vonatkozóan, Magyarország tekintetében fontos kiemelni a budai, illetve a kassai hadszertárak központi szerepét, hiszen ezek vezetői, mint például Matthias Freundlich Kassáról több fontos beadványban segítette a központi szervek döntéshozatalát.¹¹⁶

Kiegészítő, ám nem elhanyagolható szerepe volt a várak erősítéséhez felhasznált pénzek és eszközök kiutalását és elszámolását ellenőrző, az Udvari Kamara alárendeltségében működő hivatalnak, az Erődítési és Építési Fizezőmesternek (*Fortifications-Bau-Zahlmeister*).¹¹⁷ A magyarországi hadszíntéren viszont kiemelt fontosságú volt a hadsereg mozgása tekintetében a Hajó- és Hídhivatalnak (*Oberst Schiff- und Brückenamt*), amely szintén hármasként, az Udvari Kamara, az Udvari Haditanács és a Főhadbiztosság alárendeltségében működött. A hivatal irányítója – aki mintegy 20 éven át Johann Ludwig Gössinger volt¹¹⁸ – felelt a hajók építéséért, rendelkezésre állásukért, a hidak építéséért és karbantartásukért.¹¹⁹

A Bécsben működő Mustramesteri Főhivatal (*Oberst Mustermeisteramt*), annak ellenére fennállt még a 17. század végén, hogy a Főhadbiztosság ennek a kereteiből nőtte ki magát és talán éppen emiatt tevékenysége szinte teljesen ismeretlen a magyar történeti irodalomban.¹²⁰ A posztot szinte az egész török háború alatt betöltő Georg Rudolf Wütz – a magyarországi hadszínteret tekintve – legfontosabb feladatai a következők voltak: véleményt mondani egyes magyarországi helyőrségek tisztségeire jelöltek személyéről, elbírált a vajdák, egyszerű katonák

¹¹⁴ FZ I. 195–196.

¹¹⁵ FZ I. 196–199., Hochedlinger 2003 123.

¹¹⁶ Pl. Várak visszafoglalását követően tett terjedelmes jelentést a felső-magyarországi hadszertárak ellátottságáról. HFU 13. Nov. (r. Nr. 351. fol. 114–120.) A kassai hadszertár központi szerepét hangsúlyozza végig a 16–17. századra vonatkozóan Domokos 1997.

¹¹⁷ FZ I. 199–200.

¹¹⁸ Életrajza: Mikó–Pálffy 167.

¹¹⁹ FZ I. 200–202.

¹²⁰ A hangsúlyt ugyanis a szerzők a Főhadbiztosság 1650. évi megjelenésére helyezték, hogy az a mustramesterből fejlődött ki, feltételezve annak megszűntét.

kérvényeit, vezette a mustraíveket, abból adatot szolgáltatott, ellenőrizte a beküldött mustralistákat, intézte a Győri Főkapitányság területén szolgáló magyar és délszláv katonaság fizetését. Magyarországi területi illetékessége a Győri, a Kanizsai és a Bányavidéki Főkapitányság területén szolgáló végvári „iratos” katonákra terjedt ki. A győri és a bányavidéki katonaság délre helyezését párhuzamosan Wütz több esetben is intézkedett simontornyai, szegedi, szolnoki magyar tisztek kinevezése ügyében is. Felső-Magyarország viszonylatában viszont egy mustrabiztos segítette munkáját. Hangossy István 1686–1697¹²¹ között tájékoztatta rendszeresen Wützt az ott szolgáló hajdúk, végvári katonák vagy éppen a szendrői szabad század létszám- és kinevezési ügyeiben. Összegezve a Mustramesteri Főhivatal hasonló – csak szűkebb hatáskörű – szerepet töltötte be Magyarországon, mint amit a Főhadbiztosság a formálódó állandó hadsereg alakulatai és egyes szabad századok tekintetében.

Végül, de nem utolsósorban szót kell ejteni egy a szakirodalom által gyakran elfeledett, ám – véleményem szerint – fontos és jelentős igazgatási kísérletről. Mindenképpen a kísérlet szót kell használni, hiszen a 17–18. század fordulójának több átmeneti jellegű intézkedése közül ez az, amely tevékenységével később megvalósuló kormányzatszervek előképe lett. A már Kollonich Lipót által 1694 óta szorgalmazott¹²² lépést az uralkodó – hosszas tárgyalások után – 1696-ban az országos biztosok kinevezésével tette meg. A kinevezett nagyurak (Bercsényi Miklós Felső-Magyarországon, a Dunántúlon Nádasdy Ferenc, Alsó-Magyarországon Pálffy Miklós, majd lemondása után Zichy Ádám) a rájuk bízott területen a hadellátás, hadsereggel való elszámolás, valamint a katonaság és lakosság közötti viszony szabályozásával foglalkoztak, inkább kevesebb, mint több sikerrel.¹²³ Az 1697. év azonban mind Bécsben, mind Magyarországon komoly változást hozott. A nyugati hadszíntéren lezárult háborút és a zentai győzelmet követően fogott hozzá a központi kormányzat egyes igazgatási reformokhoz. Nagy szabású konferencia-sorozatot tartottak, amelyen jövőbe mutató kérdéseket tárgyaltak, köztük a formálódó állandó hadsereg ellátásának, járandóságainak, elszállásolásának, létszámának stb. kérdésében.¹²⁴ Ennek sorába illeszkedik tehát a *Deputatio des Status publico-oekonomico-*

¹²¹ Hangossy 1697. augusztusi halálát követően Joseph Stölczl augusztus 14-től lett az új felső-magyarországi mustrabiztos. HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Aug. nro. 103. fol. 350v. és MOL E 23 1698. május 10.

¹²² Iványi 1973/1974 234.

¹²³ Ember 1934 342–343., Iványi 1973/74 213–215. Hangsúlyozzák az instrukció hiányát, valamint, hogy az udvar a biztosokban nem a hivatalnokot, hanem az arisztokrata nagyurat látták, aki csak a költséges személyzet eltartása érdekében szállt síkra.

¹²⁴ Az 1697. évi konferencia jegyzőkönyve HKR Akten Exp. 1697. Mai nro. 68. jelzet alatt található. „*Modus wie das Quartier Wesens und die Verpflegung der Miliz einzurichten, das die Soldaten und Officier bestehen können, die leuth sublevirt und die noch allezeit glossende Aufruhr in Hungarn verhindert werden könne.*”

militaris decemberi megalakítása,¹²⁵ és ezzel összefüggésben magyarországi alárendeltjei a pozsonyi, budai és kassai bizottságok kijelölése, illetve egy újabb Regulamentum kiadása.¹²⁶

A magyarországi bizottságok fő feladatai a katonai év teendőinek sorrendjében haladva, a következőkben összegezhetők: a nádori repartíció alapján kivetett adónak a megyei, városi és kerületi pénztárosok útján való beszedése, szükség esetén katonai végrehajtás kieszközlése a nem fizetők ellen. A kerületbe érkező, onnan távozó vagy azon átvonuló katonaság részére útiterv készítése, felügyelet a katonaság beszállásolása és ellátásának biztosítása érdekében. Utalványok (*assignatio*) kiadása a repartícióban szereplő katonai egységek részére, előzetes hadbiztossági kijelölés (*designatio*) alapján (a megyék ezeknek az assignatióknak kézhezvétele után folyósították a katonaság fizetését), továbbá az uralkodói Regulamentum érvényesítése, adóügyi viták és katonai kihágási ügyek első fokon való rendezése, valamint negyedévenként és a katonai év végén a hadbiztosokkal és a kamarák képviselőivel együttesen elszámolás készítése a katonaság fizetéséről, ellátásáról, esetleges tartozásokról és követelésekről. A Ministerialis Deputatio határozatainak, amelyek a Magyar Királyi Udvari Kancellárián keresztül érkeztek le, a kerület megyéivel, szabad királyi városaival való közlése, majd azok végrehajtása. A vármegyék, városok írásbeli vagy követek útján előadott megkereséseinek elintézése, szükség esetén vizsgálat, nyomozás folytatása, majd az ügyben való határozathozatal, illetve olykor az ügynek a felettes szervekhez való továbbterjesztése. A Bécsben dolgozó „főbiztság” természetesen ugyanezekkel a jogosítványokkal rendelkezett az egész Habsburg Monarchia területére vonatkozóan.

Míg a bécsi Deputatio tagjai a központi kormánysszervek vezetői voltak,¹²⁷ addig a magyarországi bizottságokban a területileg illetékes hadbiztosok, kamarák képviselői, katonák üléseztek. A pozsonyinak Esterházy Pál, a kassainak Csáky István, majd 1699-től Csáky Zsigmond volt az elnöke, a budai bizottságot pedig Széchenyi Pál kalocsai érsek vezette.¹²⁸

¹²⁵ Instrukcióját ld. ÖZV I/2. 24–38. Működését, szerepét, tagjait, üléseit monografikusan l. Slottman 1999, ismerteti: ÖZV I. 60–64., Ember 1940 73., Iványi 1973/74 230–234.

¹²⁶ Az állandó hadsereg számára évről-évre jelentettek meg feladataikat, járandóságaitak stb. összefoglaló szabályzatot, Regulamentumot. Az 1697. évi rendelet kifizetésekre vonatkozó adatait l. FZ I. 281. A Regulamentum szövegét l. HKR Akten Exp. 1697. Dez. nro. 59.

¹²⁷ Tagjai 1697–1705 között Franz Ulrich Kinsky, Ferdinand Bonaventura Harrach, Julius Friedrich Buccellini, Johann Franz Wrba, Ernst Rüdiger Starhemberg, Heinrich Franz Mansfeld, Siegfried Christoph Breuner, Gundaker Thomas Starhemberg, Gothard Heinrich Salaburg, Max Ludwig Breuner, Kollonics Lipót, valamint több referens és titkár voltak. Slottman 1999 95–96.

¹²⁸ A bizottságok fennmaradt csekély mennyiségű saját irattárát l. MOL E 118 (pozsonyi), MOL E 268 (kassai)

III.2 A Magyar Királyság pénzügyigazgatása a 17–18. század fordulóján

A jelentős területi gyarapodást megérő Magyar Királyságban szükségszerűen újra kellett gondolni a 16. században kialakult kamarai, azaz pénzügyigazgatási rendszert. A visszafoglalt országrészek igazgatásának megszervezése mellett a formálódó állandó hadsereg folyamatos jelenléte és ellátásának helyi biztosítása is indokolta új szervezeti formák kialakítását. Bécsből úgy tűnt, hogy erre a feladatra a Magyar Kamara, a maga nagyfokú helyi (!) önállóságával¹²⁹ nem alkalmas, éppen ezért döntöttek úgy, hogy a háború idején egy (vagy több) csak az Udvari Kamara alá rendelt kamara megfelelőbben fogja szolgálni az udvar érdekeit. Emellett a kamarai feladatok is átrendeződtek a 17. század végi változásokkal, hiszen előtérbe lépett a hadak ellátása, miközben a hagyományosnak tekintett kincstári feladatok visszaszorultak.¹³⁰ A pénzügyigazgatási illetve kamarai rendszer bemutatása éppen azt szolgálja, hogy a következő fejezetekben gyakran megjelenő kamarák tekintetében több alapkérdés (alapítás és megszűnés ideje, vezető személyek, alárendelt hivatalok) tisztázásra kerüljön, amely mindeddig nem vagy gyakran pontatlanul szerepelt a magyar szakirodalomban.

Az 1680–1690-es években tehát a Magyar Királyság területén több megváltozott feladatokkal felruházott kamara, azaz pénzügyigazgatási szerv is működött és járult hozzá a császári-királyi hadsereg finanszírozásához. Az ország nyugati és északnyugati területein a Magyar Kamara, az északkeleti területen a Szepesi Kamara volt illetékes, a Budai Kamarai Adminisztráció a visszafoglalt területek nagyobb részét, a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció 1694. évi megszűnéséig változó nagyságrendben a dél-dunántúli és a Dráván túli részeket felügyelte – nem beszélve a 17. század végén kialakuló szlavóniai (pénzügy-)igazgatási szervekről és az alsó-magyarországi bányászatot irányító Udvari Kamaráról, miként erről már az utóbbi kapcsán szóltunk. A Magyar Kamara – a régi hagyományokra is tekintettel – ugyan rendszeresen nyilvánított véleményt országos ügyekben, a gyakorlatban mégis a többi kamarának mellérendeltje volt, ha természetesen nem is azonos súllyal. A rendszert az Udvari Kamara oly módon egészítette ki, hogy egyrészt illetékes volt a bányászat és pénzverés tekintetében, másrészt az előbb említett magyarországi pénzügyi szervek munkáját központilag felügyelte. Látható tehát, hogy egyidejűleg 6 pénzügyigazgatási szerv is illetékes volt a Magyar Királyság területén, ami nehézzé és egyúttal elhamarkodottá is teheti a teljes magyarországi

¹²⁹ Amely önállóság természetesen Bécsben jelentősnek, Pozsonyban nagyon is kicsinek tetszett. Vö. erre a problémára Mayer 1915., Ember 1946a 145–146., Nagy 1971 68–73.

¹³⁰ A Szepesi Kamara vonatkozásában Szűcs Jenő ezt már kiemelten hangsúlyozta, amikor a hivatal rendeltetéséről a kortársak által használt szimbólumot idézte, miszerint Felső-Magyarországon az udvar „örkődő szeme” szerepét a Szepesi Kamara töltötte be. Szűcs 1990 86.

területre vonatkozóan azokat a becslési igényeket, amelyek az ország teherbíró és tehervállaló képességével lennének kapcsolatosak.

A 16–17. században oly meghatározó pozsonyi Magyar Kamara 17. század végi története leginkább a folyamatos háttérbe szorulás, alárendelődés és gyakori mellőzöttség képét mutatja. 1672-ben ugyan új utasítást kapott, de ez továbbra is fenntartotta alárendeltségét az Udvari Kamarával szemben.¹³¹ A magyar rendek és a kamara számára a legnagyobb sérelem azonban hamarosan az lett, hogy a visszafoglalt területek nem a régi kamarai szerv, hanem az ekkor újonnan létrehozott Budai Kamarai Adminisztráció igazgatása alá kerültek. Erdődy II. Kristóf kamaraelnök (1684–1704) ugyan gyakran szorgalmazta, hogy állítsák helyre pénzügyi téren a Magyar Királyság egységét, de az Udvari Kamara ekkor még nem volt hajlandó a kérésnek eleget tenni. A 18. század közepére megszilárdult gyakorlattal ellentétben ráadásul sem a söügy igazgatása, sem a pénzverés és a bányászat nem tartozott még ez idő tájt a Magyar Kamara illetékességébe. A gyakori háborúk idején a kamara jövedelmei nem gyarapodtak, így éves átlagban csupán mintegy 120 000 forint körül mozogtak. A 17. század végi alacsonyabb jövedelmekhez hozzájárult még, hogy az 1670 után elkobzott hatalmas birtok-komplexumok¹³² sem maradtak huzamos ideig a Magyar Kamara igazgatása alatt: gyakorlatilag fizetőeszköznek használva magyar és idegen származású nagybirtokosok kapták érdemeik vagy elmaradt javadalmazásuk fejében.¹³³ Így érthető, hogy a vizsgált korszakban a katonai kiadásokhoz – mint azt majd látni fogjuk – a Magyar Kamara járult hozzá a legcsekélyebb összegekkel.¹³⁴

A Magyar Kamara igazgatása alatt álló területen több olyan, az Udvari Kamara közvetlen irányítása alá tartozó kincstári uradalom volt, amelyek legjelentősebb feladata – zálogba adásukig – a katonaság közvetlen ellátása volt. Továbbra is meghatározó szerepet töltött be az észak-nyugati határszélen a magyaróvári uradalom, élén egy adminisztrátorral és az északi országrészben a Liptó megyei kincstári birtokok. Utóbbiak az 1670. évet követő konfiskációk során kerültek kincstári igazgatás alá, és a nagy kiterjedésű erdők miatt a török elleni háború idején kiemelt szerepet játszottak a várak palliszádhoz (cölöpsor, fából épített kerítés) való fával, a helyőrségek, a kemencék tüzfával, a városok épületfával való ellátásában. A likavai és árvai kincstári birtokok élén egy provizor állt,¹³⁵ míg mellette Rózsahegyén élésmester végezte az

¹³¹ A Magyar Kamara utasításait I. Mayer 1915 234–263. és Ember 1946a 128–131.

¹³² Egy egykorú kimutatás szerint a felső- és alsó-magyarországi elkobzott birtokok értéke, ha a becslés szerint az éves jövedelem a birtokérték 5%-a, akkor 2 267 058 forint volt. Nagy 1971. 29. Az 1670–1685 között konfiskált javak összeírását I. MOL E 156 27:24(a)

¹³³ A Magyar Kamara 17. század végi viszonyaira a legteljesebb összefoglalás vö. Nagy 1971.

¹³⁴ Az 1690–1694 közötti időszakot tekintve a Magyar Kamara esetében ez az arány a bevételeket tekintve nem érte el a 40%-ot, a Szepesi Kamaránál pedig rendszeresen 60% körül mozgott. A táblázat közölve Oross 2010 307–308.

¹³⁵ Johann Leonhard Körner likavai provizort 1689-ben nevezték ki egri prefektussá (HFU 1. Jun. 1689 r. Nr. 330. fol. 14–15.), a likavai uradalom egy évvel később 80 000 forint lefizetése mellett Széchenyi György esztergomi érsek kezébe került. HZAB 1690. (Bd. 135.) fol. 64r. 1694-től azonban már újra „állami” kézben volt az uradalom,

élelmiszer adminisztrálását.¹³⁶ A lipótvári uradalom, amelyet szintén egy provizor¹³⁷ vezetett, szinte kizárólag a helyőrség ellátására fordította jövedelmeit.¹³⁸

A Szepesi Kamara, mint Felső-Magyarország 1567 óta működő pénzügyigazgatási szerve, elvileg a Magyar Kamara alárendeltségében működött, ám ez a függő viszony valójában már a 17. század közepén gyakran meglazult,¹³⁹ sőt a század végén immár szinte teljesen az Udvari Kamara irányítása érvényesült az ügyek intézésében, a jövedelmek kezelésében. Felső-Magyarországon a szinte folyamatos háborús állapotot Munkács 1688. és Várad 1692. évi elfoglalásával váltotta fel egy viszonylag békésebb időszak, amely a jövedelmekre is hatással volt: míg az 1680-as években 180–200 000 forint, addig az 1690-es évek elején már több mint 450 000 forint körül mozgott az átlagbevétel. A legfontosabb bevételi források a só értékesítésének, a rézbányáknak és a Rákóczi-birtokkomplexumoknak a jövedelmei voltak.

Az 1689–1690. évi Christoph Seifried Breuner-féle és az 1694. évi Karl Teofil Aichpichl-féle bizottságok olyan jelentős változásokat vezettek be a Szepesi Kamara életében, mint a számvetőség újjászervezése vagy a külön gabonaügyi számvetőség létrehozása. A Magyar Királyság egykor „második” kamarája a bevételek terén így ez idő tájt immáron elsővé vált, miközben működése többnyire az Udvari Kamara elvárásainak megfelelően zajlott.¹⁴⁰ Felső-Magyarország már többször hangsúlyozott speciális helyzetének megfelelően az országos viszonyokhoz képest – mint azt látni fogjuk a későbbiekben – több vonatkozásban is eltérő folyamatokkal és eltérő megoldásokkal találkozunk. A 17. század közepétől hivatalt betöltő kamarai alkalmazottak fontos feladata volt a kincstári gazdálkodás mellett az udvari és bizonyos magyar körökben gyakran egyaránt „rebellisnek” tekintett felső-magyarországi, túlnyomórészt protestánsok lakta régió politikai eseményeinek a figyelemmel kísérése.¹⁴¹ A megbízható, helyismerettel és szakszerű hivatali ismeretekkel rendelkező tanácsosok kinevezésébe a Magyar Kamara mellett az Udvari Kamara is egyre inkább belefolyt, így a konfliktusokkal terhelt országrész felügyeletét ezen a csatornán is igyekezett megvalósítani. A Szepesi Kamara vezetője

hiszen a főkamagróiról irányítása alatt lévő kamara igazgatta, a korábbi élelmester Johann Neffzer vezetésével. Őt egyébként saját fia, Jakob váltotta 1699-ben ebben a tisztségben. HFU 1. Jun. 1699 (r. Nr. 399. fol. 9–15.)

¹³⁶ A likavai uradalom 1671. évi összeírását l. MOL E 156 119:16, az 1687. évit: Uo. Irregestrata 2:35.

¹³⁷ 1684–1687 között Johann Leonhard Herdegen, 1687–1694 között Franz Paris Staudacher (utasítását l. HFU 2. Okt. 1687 [r. Nr. 317. fol. 445–455.]), 1695–1701 között a korábbi élelmezési igazgató, Jeremias Grosspeutner volt az udvarbíró. 1701. július 18-án az addig érsekújvári élelmezési tisztet, Wolf Sigmund Jaryt nevezte ki az Udvari Kamara lipótvári provizorrá, aki egyúttal megkapta az élelmezési igazgató, az erődítési számvető és a sóértékesítő pozíciókat is. HFU 18. Jul 1701 (r. Nr. 414. fol. 278–303.)

¹³⁸ A vár és az uradalom 1666. évi összeírását l. MOL E 156 69:73.

¹³⁹ Gecsényi–Guszarova 2003 és Oross 2008a

¹⁴⁰ A Szepesi Kamara 1672–1723 közötti történetére l. Szűcs 1990 85–123., a Szepesi Kamara 1655–1665. és 1690–1694. évi számadásait ill. katonai kiadásait részletesen elemzi: Oross 2008a.

¹⁴¹ Szűcs 1990 86.

az adminisztrátor volt (ebben az időszakban Michael Fischer), akinek a munkáját a túlnyomórészt köznemesi eredetű tisztviselő gárda segítette.¹⁴²

Az Alsó-magyarországi Főkamaragróf és az alárendelt Selmezbányai és Kőrmöcbányai Kamara, a Kőrmöci Pénzverde és a beszercebányai rézvállalat pénztári, igazgatási és számvetőségi ügyekben közvetlenül az Udvari Kamara igazgatása alá tartozott.¹⁴³ Sajnos e hivatalok 17. századi (igazgatás)történetére csak elszórt adatok állnak rendelkezésre, ám az kijelenthető, hogy az alsó-magyarországi bányakamarák a 16–17. században szinte egészen kikapcsolódott a magyarországi közigazgatás szervezetéből.¹⁴⁴ (A 16–17. században kialakult helyzet és a bécsi központi szervektől való függőségi viszony csak a Mária Terézia átfogó reformjainak eredményeként megszületett 1741:XIV. törvénycikkkel szűnt meg, amelyben kimondták, hogy a Magyar Kamara önállóan rendelkezhet mind bányászati, mind sőügyekben.) A főkamaragróf az alárendelt kamarák bevételeit közvetlenül az Udvari Fizezőhivatalnak utalta át, gyakran nem készpénzben, hanem nemesfémbe – mint arról a bevételi és kiadási főkönyvek tanúskodnak.¹⁴⁵ Emellett az Udvari Kamara minden évben több olyan kiadást is ráterhelt a Kőrmöci Kamara és a Beszercebányai Rézadminisztráció jövedelmeire, amelyek valójában nem tartoztak tevékenységi körükbe, például az 1690-es évek elején többször fizették innen az Udvari Kamara elnökét, Wolfgang Andreas Orsini de Rosenberget vagy az egyik udvari ékszerészt, Jakob Gärbet.¹⁴⁶ Az 1680–1690-es években a főkamaragróf Johann Andreas Viechter von Grueb volt, akit 1693-tól az alsó-ausztriai származású pénzügyi szakember, volt Udvari Hadi Fizezőmester, a későbbiekben a Szepesti Kamara prefektusa, Ludwig Albert von Thavonat követett.

Szintén közvetlenül az Udvari Kamara irányítása alatt működött a Budai Kamarai Adminisztráció, amely szerv tevékenysége kiterjedt a töröktől visszafoglalt területek igazgatására, szerepe pedig meghatározó volt a korszak gazdasági és politikai életében. Létrejött és működése a magyar rendek és a Magyar Kamara egyik legnagyobb sérelme volt, szinte folyamatosan követelték megszüntetését és álláspontjuk szerint törvénytelen tevékenységének befejezését. A Budai Kamarai Adminisztráció (1691 tavaszáig Inspekció néven szerepelt) illetékessége a Karánsebes, Gyula, Eger, Esztergom, Érsekújvár, Székesfehérvár,

¹⁴² A 17. század második felének meghatározó tisztviselői voltak Vas Márton, Podbelányi Mihály, Holló Zsigmond, Bélaváry Miklós. Pályájukra, a hivatalviselés módjaira és a kinevezés gyakorlatára l. Gecsenyi-Guszarova 2003.

¹⁴³ Az alsó-magyarországi bányakamarák 16. század közepi újjászervezésére l. Eckhart 1914

¹⁴⁴ Ember, 1946. 286–355. főleg a 16. századi történetekre ill. a kamaragrófság működésére és a bányahivatalok szervezetére koncentrál.

¹⁴⁵ HZAB 1690: 135. kötet fol. 9r–11r, 55v–56v, 1691: 136. kötet fol. 4v–6v, 47r–v, 1692: 137. kötet 2v–4v, 1693: 138. kötet 1r–3r, 1694: 139. kötet 1v–3v, 1697: 140. kötet 1r–2v, 38v, 1698: 141. kötet 1r–6v, 1699: 142. kötet 1r–6v, 1701: 143. kötet 1r–4v, 1702: 144. kötet 1r–5r, 1703: 145. kötet 1r–lv.

¹⁴⁶ Orsini de Rosenberg kamaraelnök éves fizetését, 12 000 forintot pl. 1690-ben és 1691-ben is ráterheltek a kamara jövedelmeire HZAB 1690: 135. kötet 9v, 1691: 136. kötet 6v, 1692-ben pedig féléves fizetését, 6000 forintot 137. kötet 3r.

Balaton, Kanizsa, Dráva folyó határolta területre terjedt ki. Hatásköre a visszaszerzett birtokok felügyeletére, összeírására, visszaadására, betelepítésére, a kamarai gazdálkodás minden ágának biztosítására, a jövedelmek beszedésére, felhasználására terjedt ki. Nemcsak az állami (harmincad, accissa, sőjvédelem, tized bérlése), hanem a földesúri jövedelmek (kilenced, robot igénybevétele, telekkönyvi bevételek, italmérés, raktárbérlés, mészárszék stb.) kezelése is a kamarai alkalmazottak feladata volt.¹⁴⁷

Az új szerv élén az adminisztrátor¹⁴⁸ és kancelláriája állt, mellette működött a számvétség és a főpénztári hivatal. A felügyelete alatt lévő hivatalok közül a századfordulóra kialakult rendszernek megfelelően a fontosabb helyeken (Eger, Szeged, Lippp, Pécs) ún. prefektusok működtek, míg a többi helységben (Karánsebes, Siklós, Kanizsa, Szigetvár, Baja, Dunaföldvár, Vörösmart, Kaposvár, Székesfehérvár) kamarai tisztartók, azaz provizorok szolgáltak. A prefektus a vidéki kerületek vezetőjeként hasonló jogosítványokkal rendelkezett, mint a Budán székelő adminisztrátor az egész újszerményi terület felett. A felsorolt településeken és több más helyen (például Újpalánka, Mohács, Szolnok, Érsekújvár, Esztergom) 1686 után újonnan felállított harmincadhivatal is működött.¹⁴⁹ Az 1686–1700. évek jövedelmeinek tiszta haszna egy – az egykorú számadásokhoz képest több eltérést tartalmazó –

¹⁴⁷ 1686. november 5-én kelt instrukciója kiadva: Tafferner nro. 30. (I. köt. 46–51.), Bánrévy 1936 268–270., Mayer 1980 93–97. és kivonatolva Buda expugnata II. 69–70. Az eredeti, Johann Stephan Werleinnek kiadott példány nincs meg, így a forrásközlések az Udvari Kamara iratai között található fogalmazvány alapján készültek. HFU 5. Nov. 1686 (r. Nr. 311. fol. 36–53.). Az instrukció levéltári helye ugyanis a MOL E 280 1686. Nov. 5. jelzet alatt van. Az irat helyén egy örjegy van, amelyen Reisz György aláírással szerepel, hogy az irat kiemelve és csatolva az 1874. évi 82. levéltári számhoz. A keresett levéltári szám a MOL E 102 fondban a Magyar Kamara Levéltárában van. Ebben utalnak a M. Kir. Pénzügyminisztérium 28 780/1874. XIX. üo. iratára, amely a budai várerődítések felszámolása tárgyában íródott, és kéri a Kincstári Levéltárat, hogy ehhez csatoljon iratokat. A kiválogatott iratok jegyzéke szerepel is itt, köztük a keresett Instrukció. Eredetileg ugyanis a M. Kir. Miniszterelnökség kereste meg ezzel a Pénzügyminisztériumot, amely az ekkor még alája tartozó Kincstári Levéltárral kiemeltette az iratot és továbbította a Pénzügyminisztériumnak 1874. június 22-én. A Pénzügyminisztérium egy terjedelmes átiratban fordult a Miniszterelnökséghez a 28 780/1874. számon, amelynek mellékleteként megküldték a kérdéses iratokat is 1875. március 9-én. A megküldött és áttanulmányozott mellékleteket 1875. június 21-én, 1044/1875. számon küldte vissza a Miniszterelnökség a Pénzügyminisztériumnak. Közben megalakult 1875. február közepén a Magyar Országos Levéltár, Pauler Gyula vezetésével, aki célul tűzte ki, hogy a Kincstári Levéltárat is „bekebelezi”, amely folyamatra végül hivatalosan 1876. július 1-jén került sor. Ekkor vette át a MOL a személyzetet és az iratok felett is ekkortól kezdve diszponált. A MOL iktatása 1875. március 1-jével indult meg. A kincstári levéltár iktatása (MOL E 102) egyébként egészen 1879-ig elmege, mint a MOL egyik osztálya. Áttekintettem a kincstári levéltár fennmaradt iktató- és mutatókönyveit, de az iratok visszaérkezésére adatot nem találtam bennük. A M. Kir. Pénzügyminisztérium egyes ügyosztályainak iratanyaga csak hatalmas mértékű selejtezést követően került be a MOL-ba, így itt csak az Elnöki osztály irataiban folytattam a kutatást, eredménytelenül (MOL K 255 16. tétel – a Kincstári Levéltár ügyei 1869–1877), tehát kideríthetetlen, hogy pontosan mikor jött vissza, ha egyáltalán visszajött a Budai Kamarai Adminisztráció utatása. Továbbá kérdéses, ha visszajött, akkor miért nem a helyére reponálták? A fent elmondott információkra I. MOL E 102 1874–84. sz. és MOL K 26 1875–562. alapszámú iratokat.

¹⁴⁸ Az adminisztrátorok a szerv fennállása alatt: Johann Stephan Werlein 1686. nov.–1691. jan., Ferdinand Helffrich Plass von Mühlleiten 1691. ápr.–1693. dec. 31., Johann Ignatz von Kurz 1694. márc.–1709. június. A Budai Kamarai Adminisztráció alárendelt hivatalainak alkalmazottai – csekély kivételtől eltekintve – német és délszláv nemzetiségűek voltak.

¹⁴⁹ A szerv történetéről és működéséről részletes monográfia még nem született. Hivataltörténeti ismertetés több is van: Nagy – F. Kiss 1995. 385–425. p., Fallenbüchl 1983., H. Pálffy 1937.; Oross 2006a.; a korabeli politikai viszonyokban elhelyezi alapítását: Mayer 1911. 16–27.

1701-ben összeállított kimutatás szerint 1 176 960 forint volt.¹⁵⁰ A Budai Kamarai Adminisztráció működésének csúcspontja a századfordulóra tehető, de a visszafoglalt területek magánkézbe adása és a vármegyék által is lefizetett fegyverváltság tevékenysége fokozatos beszükülését eredményezte. Továbbra is komoly állami birtokigazgatási feladatokat így csak az aradi (és 1703. évi felszámolásáig¹⁵¹ a szegedi) prefektúra végzett, míg a központi területeken működő hivatal(nok)ok többségét a Rákóczi-szabadságharc eseményei mozdították el helyükről. Úgy tűnik, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció megszüntetése és a hivatalok Magyar Kamarához való csatolása így 1709 júniusában csak a formalitás kategóriájába tartozott.¹⁵²

A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció kezdetei az 1670. évi Zrínyi–Frangepán birtokok elkobzásának idejére nyúlnak vissza: a Magyar Kamara alárendeltségében ugyanis külön a tenger melléki javakkal (*administrator portus Buccarensis reliquorum bonorum maritimo-fiscalium*), illetve a muraközi birtokokkal (*administrator insulano et croatico fiscalium* illetve *administrator Csáktornyiensis*) foglalkozó tisztviselő működött.¹⁵³ 1692-ben a tengerparti javakat – kivonva a Magyar Kamara illetékessége alól – az Udvari Kamara a grazi Belső-ausztriai Kamarának adta el 500 000 forintért.¹⁵⁴ A muraközi jövedelmek kezelését 1670–1673 között a nedelici főharmincados, Prasinszky Péter látta el, őt 1673–1679 között Pavesics Gergely, 1679–1685 között Szombathy Ferenc, majd 1686–1694. január között Nagy György László, azaz magyar hivatalnokok követték. Utóbbi tevékenysége alatt érte el az adminisztráció a legnagyobb kiterjedését, hiszen 1689 májusában¹⁵⁵ királyi rendelettel igazgatása alá csatolták a Dráva és Száva közötti területet, majd 1693. június¹⁵⁶ és 1694. október¹⁵⁷ között a teljes Dél-Dunántúlt. Az átszervezéshez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy az Udvari Kamara új elnöke, Kollonich Lipót, még magyar kamarai elnöki korából ismerhette és valószínűleg el is ismerte Nagy igazgatási képességeit. Érdekes kettősség figyelhető meg működése során, hiszen

¹⁵⁰ A forrás kiadását I. Tagányi 1897a, 1897c. Bár kétségtől mentes volna a számadás minden adatát maradéktalanul elfogadni, de az egykorú provizori, harmincadosi és sóértékesítői számadások, nem is beszélve az adminisztráció saját éves számadásairól, jelentős eltéréseket mutatnak. Ennek oka lehet, hogy ez már egy „letisztult” változat, azaz – az ideális állapotot tekintve – az összes tisztviselő, összes számadása rendelkezésre állt, azokat felülvizsgálták és az ellenszámadásokkal együtt elfogadták. Mindenképpen további összevetésekre van szükség, hogy az itt található adatokat megfelelően értelmezhesük.

¹⁵¹ HFU 29. Mai 1703 (r. Nr. 427. fol. 400–406., 423–424., 427–432.) A felszámolt szegedi hivatalnokokat Aradon alkalmazzák tovább.

¹⁵² A megszüntetésre I. HFU 7. Jun. 1709 (r. Nr. 453. fol. 79–109.)

¹⁵³ A Zrínyi-birtokok földesúri és kincstári összeírásainak kiadását lásd Monumenta Zrínyiana kötetekben, valamint újabban Horváth 2010.

¹⁵⁴ HFU 4. Jun. 1692 (r. Nr. 348. fol. 77–83.) Az Udvari Kamara a szerződésben („Khauff Contracts”) rögzítette, hogy a vételárát vagy készpénzben vagy a kamara várható bevételeire történő terheléssel kell kiegyenlíteni. Fel kell hívni a figyelmet, hogy ez a provizorkusnak tekinthető adásvétel csak 1705-ig állt fenn, amikor a belső-ausztriai szervek, a grazi Haditanács és a Kamara önállóságát megszüntették. Vö. továbbá a bejegyzést a Királyi Könyvekben: MOL A 57 22. kötet 73–80. oldal. és Monumenta Zrínyiana II. 573., Az 1692. évi összeírást I. Horváth 2010 365–400.

¹⁵⁵ HFU 23. Mai 1689 (r. Nr. 329. fol. 552–555.)

¹⁵⁶ MOL E 280 1693. jún. nro. 1.

¹⁵⁷ MOL E 280 1694. okt. nro. 10.

mint muraközi adminisztrátornak a Magyar Kamara, mint az említett újszerzeményi területek vezetőjének viszont az Udvari Kamara volt a felettes hatósága.¹⁵⁸ 1694 azonban gyakorlatilag a szerv megszűnését hozta, hiszen Nagy György László januári halála,¹⁵⁹ a muraközi birtokok Hercules Josephus Ladislaus Turinetti de Prie márkinak történő eladása,¹⁶⁰ valamint a déldunántúli hivatalok visszacsatolása a Budai Kamarai Adminisztráció alá összességében azt eredményezte, hogy már csak a Dráván túli területek igazgatása tartozott rövid ideig az újonnan kinevezett adminisztrátor-helyettes, Kéry Balázs feladatai közé.¹⁶¹ Feladatát ugyanis ebben a régióban 1695-től egy új, ám jóval hosszabb életű szerv vette át: a szintén az Udvari Kamarától függő Szlavón Kamarai Inspekció.

A visszafoglalt Dráva-Száva közötti területre azonban a Budai Kamarai Adminisztráció és hivatalnokai is igényüket jelentették be. A kincstári igazgatás egyértelműen Eszék központ köré szerveződött, hiszen a Budai Kamarai Adminisztráció működtetett itt 1689-ig harmincadhivaltalt, majd sóértékesítőt is kirendelt. A hivatali szervezetet már az említett Csáktornyai Adminisztráció, illetve később a Szlavón Kamarai Inspekció építette ki, amelynek első vezetője 1695 márciusától Martin Zembliak (Zemlyák),¹⁶² pozsegai prefektus volt, akinek utóda Maximilian Gerold von Ley, eszéki provizor és harmincados lett. A terület nyugati részén Eszék, a keleti részen Pétervárad központtal – tekintettel az Oszmán Birodalommal való határra és a folyamatos katonai készültségre – jelentős haderő állomásozott, így a várak parancsnokai nagy mértékben beleszóltak a régió igazgatásába.¹⁶³ A hadügyi szempontok alapvetően határozták meg az új berendezkedést: a Ferdinand Karl Caraffa di Stigliano-féle bizottság,¹⁶⁴

¹⁵⁸ A szerv és vezetőjének címében sem mutatható ki állandóság: nevezték Csáktornyai ill. 1690 után Kanizsai Kamarai Adminisztrációnak, de olvasható a „muraközi, a Száván és a Dráván inneni újszerzeményi javak kamarai adminisztrátora”, „*Camerai administrator an der Sau Strom*”, „*Bonorum fiscalium Chaktornensium Administrator*” stb. megnevezés a forrásokban.

¹⁵⁹ Makár János ezredes gyilkolta meg és rabolta ki Kőszeg közelében, amikor az adminisztrátor 2000 guldenrel éppen Bécsben tartott. Több akta is foglalkozik Nagy megölésével és a vizsgálat lefolytatásával. Pl. HFU 13. Jan. 1694 (r. Nr. 361. fol. 183–188.); Uo. 27. Jan. 1694 fol. 391–403. és 29. Jan. 1694 fol. 418–419. Nagy január 7-én, Kőszegen kelt végrendeletét ld. Uo. 9. Febr. 1694 (fol. 111–116.), Vö. továbbá Nagy – F. Kiss 1995 432.

¹⁶⁰ Az 1694. évi átadásra vonatkozó forrásokat l. Horváth 2010 448–453.

¹⁶¹ A szerv történetét tárgyalja F. Kiss 1988. Jogelőd-jogutód viszonyt feltételezett a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció és a Szlavón Kamarai Inspekció között, amely állítás legfeljebb csak annyiban lehet igaz, hogy részben egymást lefedő területen működtek (Dráva–Száva folyók köze) és, hogy a szlavón inspekció első vezetője, korábban pozsegai prefektusként a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció egyik fontos hivatalát töltötte be. Elnagyságban fogalmaz ebben a kérdésben Ember 1983 25.

¹⁶² Kinevezési okiratát l. HFU 2. Máj. 1695 (r. Nr. 368. fol. 355–379.) Szempont volt, hogy ismerte az itt letelepedett rákok nyelvét, és remélték, hogy tapasztalatával felszámolja a területen eluralkodott „schlechte Wirtschaft”-ot és sok „Confusion”-t, javasolták egyúttal az új inspektornak, hogy a hasztalanul sok, még Nagy György László által kinevezett tisztviselő közül többet bocsásson el. Az ellene lefolytatott vizsgálat iratait l. HFU 5. Okt. 1700 (r. Nr. 415. 150–274.) Működésének és szerepének tisztázása még további kutatásokat igényel. Mindenesetre az Udvari Kamara adóhivatalába („Taxamt”) a kamarai hivatalnokok kinevezésekor szokásos kauciót – jelen esetben 150 forint adót és 9 forint esküpenzt – 1695. április 27-én kiállított bizonylat ellenében fizette le. Uo. 18. Sept. 1696 (r. Nr. 379. fol. 215.)

¹⁶³ A Dráva két oldalán működött kamarai (és katonai) szervekre részletesebben Oross 2009, Nagy – F. Kiss 1995 431–432.

¹⁶⁴ A bizottság jelentéseinek kiadását l. Mažuran 1989. Az 1698. évi jelentés: 57–139., a katonai berendezkedésről szóló jelentés: 141–165., a kamarai berendezkedésről szóló összefoglaló: 167–267.

mind 1698-ban, mind 1702-ben feladatául tűzte ki a kincstár és a hadsereg érdekeinek minél hatékonyabb ötvözését.

Végül külön szükséges megemlíteni azt, hogy Erdély az 1690. évi *Diploma Leopoldinum* kiadását követően csatlakozott végleg a Habsburg Monarchiához: I. Lipót és tanácsosai értelmezésében a fejedelemség fegyverjogon került Habsburg-igazgatás alá.¹⁶⁵ Az egykori fejedelemség jövedelmeit a kamarai tanácsosok éves szinten 600–700 000 forintra becsülték. A politikai helyzet nehézségei, valamint a bizalmatlanság és bizonytalanság, hogy a tartomány ismét az oszmánok kezére kerül, végül oda vezetett, hogy a jövedelmek kezelése terén az 1690-es években az erdélyi (magyar) arisztokrácia legtöbb pénzügyi kívánságát is teljesítették, így biztosítva hűségüket Bécshez. Gyakorlatilag az erdélyi elittel olyan politikai és gazdasági kompromisszumot kötöttek, amely az évtized végéig szolgálta mindkét fél érdekeit. A regálékra és a kincstári birtokokra vonatkozóan olyan bérletrendszert (*appaldo*) léptettek életbe, hogy az egyes főurak, társaságok bizonyos pénzösszeg lefizetéséért cserébe megkapták az adott jövedelem hasznélvezetét a szerződéstől függően, akár több évre is. Bár a tartomány pénzügyeit a rendek által megválasztott kincstartó intézte, ám ő az Udvari Kamara közvetlen fennhatósága alatt működött, a gyakorlatban pedig a legnagyobb jövedelmek zálogban voltak: így például 1694-ben az összes kincstári jövedelmet 100 000 forintért három évre az erdélyi főurak társaságának adták bérbe, akiknek vezetői Apor István és Bánffy György voltak.¹⁶⁶ Hasonlóképpen kapcsolódhattak be az erdélyiek az Esterházy Pál (áttelesen Samuel Oppenheimer) által bérelt sókereskedelembé és a szászok a tizedbérletbe. A bérleti rendszer egyik legfontosabb jellemzője az volt, hogy a bérlő kötelessége volt a hivatali szervezet működtetése is – ezzel nagyban különbözött attól az eljárástól, hogy egy bizonyos jövedelemfajtára hitelt vett fel az Udvari Kamara. A nagy török háború befejezését és Erdély helyzetének végleges rendeződését követően az Udvari Kamara azonban sorra felmondta ezeket a szerződések és a jövedelmeket mind saját kezelésbe vonta.¹⁶⁷

Összefoglalva megállapítható, hogy az 1670-es évekig kétpólusú magyarországi pénzügyigazgatási-kamarai rendszer az ország visszafoglalásának előrehaladtával fokozatosan további pénzügyigazgatási szervekkel gyarapodott, amelyek legfontosabb feladatai a hadszíntérré vált országban szolgáló hadsereg ellátásának közvetlen biztosítása és a kincstári jogok érvényesítése voltak. Az új kamarai adminisztrációkat egyre szorosabb függésben, gyakran szinte „kézi vezérléssel” működtették Bécsből, felettes hatóságuk ugyanis közvetlenül

¹⁶⁵ Trócsányi 1988. Az integrációra: 194–304., a kincstári politikára és igazgatásra: 241–268.

¹⁶⁶ Az erdélyi urak politikáját – különösen Bánffyt – mélysegesen elítéli Acsády 1898. VI. könyv, II. fejezet

¹⁶⁷ Erdély jövedelmeiről, a bérleti rendszerről és az Esterházy-féle sómonopóliumról részletesen ír: Sinkovics 1937a. 504–533. Sinkovics 1937b.; a sómonopóliumra vonatkozóan l. még Szakály 1971.

az Udvari Kamara volt. Minél erősebb volt az adott szerv esetében ez a függés, a bevételeknek annál nagyobb hányadát kellett közvetlenül a katonai kiadásokra fordítódni.¹⁶⁸

¹⁶⁸ A kamarák összevételeinek meghatározása további komoly alapkutatásokat igényel, katonai kiadásik meghatározására vö. a VII. fejezetet. A hadsereg-finanszírozás korabeli vázlatos ismertetését l. Oross 2008a, 2008b.

IV. Végvárakból kaszárnnyák: a határvédelmi rendszer felszámolásának hadügyi aspektusai

IV.1 A hadügy és a várharcászat mennyiségi és minőségi változásainak legfontosabb jellemzői a 17. században

A következő fejezetben röviden és vázaltszerűen – mintegy bevezetésképp – áttekintem azokat a legfontosabb változásokat, amelyek a hadügy terén a 16–17. században végbementek. Ezek a folyamatok ugyanis komoly hatással voltak a magyarországi végvidék felszámolására is, hiszen ezek többsége nemcsak hadügyi (taktikai, stratégiai, várépítészeti) és hadügyigazgatási, hanem gazdasági (hadsereg-finanszírozás, ellátás) téren is átalakulást hozott. Számbavételük azért is indokolt, mert a későbbi fejezetekben a most bemutatott általános változások a Magyar Királyság viszonylatában is lépten-nyomon visszaköszönnek.

A 16–17. században megindult, pontosabban több lépcsőben végbement, igen komoly hadügyi változások csúcspontját kétségtelenül az állandó hadsereg megjelenése jelentette, éppen ezért érdemes egy rövid áttekintést nyújtani hadászati előnyéről és a létszámviszonyokról. Az állandó hadsereghez köthető szervezeti újdonságok közül első helyre kívánczik a már korábban is említett, a hadsereg ellátásához köthető adminisztráció megszervezése, jogi és szervezeti kereteinek megalkotása.¹⁶⁹ A 16. században indult meg egyúttal a központosított államszervezet kiépítése, amelyhez a rendektől részben vagy egészben független pénzeszközöket próbáltak előteremteni. A bürokrácia, a hivatalnoki kar fenntartása és az állam működési költségei további jelentős, sőt egyre tetemesebb kiadásokat jelentettek. Európa minden állama komoly nehézségekkel küzdött ezen a téren, így kijelenthető, hogy a hadügyi és a gazdasági változások egymással kölcsönhatásban, egymást erősítve és segítve fejlődtek és erősödtek.

Egyes, kategóriákban és korszakokban gondolkodó történészek által az elmúlt évtizedekben „hadügyi forradalomnak (sőt forradalmaknak)” vagy újabban „hadi-gazdasági államnak” (Fiscal-military State¹⁷⁰) hívott változás-halmazból ki kell emelni a taktika, a stratégia és a hadszervezés terén elért eredményeket. Ez az az időszak, amikor a gyalogság szerepe megnövekszik a lovasság rovására Európában, kézi lőfegyverek tökéletesítése¹⁷¹ lehetőséget ad az eredményesebb döntéshozatalra a csatákban. A gyalogság taktikája egyúttal fegyelmezett

¹⁶⁹ A magyar szakirodalomban a specializáció szerepét különösen hangsúlyozza Czigány 2004b, Varga J. 2007 186.

¹⁷⁰ Az angolszász történettudománytól kiindult gazdaságtörténeti fogalom még sok tekintetben nem körülhatárolt, de egyre népszerűbb „szlogen” a nemzetközi tudományos életben. Vö. Storrs 2009.

¹⁷¹ Az újfajta fegyvereket bemutatja Czigány 2004b, Varga J. 2007 188–191.

katonaságot, rendszeres kiképzést és az önálló „zsákmányszerző” hadmozdulatok elkerülése miatt következetes ellátást igényelt. Az állandó hadsereg nagy előnye volt továbbá, hogy folyamatosan a hadszíntéren vagy annak közelében maradt, így biztosítva harcászati előnyét, amelynek különös jelentősége Magyarország történetében éppen a 17. század végi török elleni nagy háború idején mutatkozott meg. Ez a folyamat a magyarországi lakosságot terhelő, a magyar szakirodalomban gyakorta negatívan kiemelt, ám sajnos elkerülhetetlen jelenség volt, amelyet megszüntetni nem, de tompítani annál inkább lehetett volna. A szóban forgó katonai beszállásolás ugyanis nem volt más, mint a hadsereg egészének vagy egy részének a béke vagy a hadműveletek szüneteltetésének idejére elsősorban a hátsószámban történő állomásoztatása. A 17. század második felében formálódó Habsburg állandó hadseregnek pontosan ez az egyik legjellemzőbb ismérve, mert – például a közel száz esztendővel korábbi tizenöt éves háborúval ellentétben¹⁷² – a hadjáratok időszak végével sem bocsátották el a felfogadott századokat, ezredeket, hanem téli szállást biztosítottak nekik az egyes helyőrségekben, városokban, falvakban. A 17. század végi nagy törökellenes háború idején az ezredek Magyarországon történő tartása, azaz átteleltetése óriási hadászati előnnyel is járt az oszmán seregekkel szemben, mert így minimálisra csökkent a felkészülési, felvonulási periódus. Mivel azonban az 1680–1690-es években Magyarországon még nem állt rendelkezésre elegendő fűtőhellyel rendelkező kaszárnya, így a Főhadbiztosság kénytelen volt a katonákat az elsősorban szabad századok által őrzött nagyobb várak épületeiben, fallal védett városok polgárainál és kisebb falvakban elhelyezni.

A 17. század végi törökellenes háborúban a keresztény fél oldalán évente mintegy 50–70 ezer fős haderő vett részt, hozzávetőleges számukról az alábbi táblázat nyújt tájékoztatást.

¹⁷² Bagi Z. 2001 398–399. Egy német gyalogezredet általában három hónapra fogadott fel az ezredes.

1. sz. táblázat

Tájékoztató adatok a formálódó állandó hadsereg nagyságáról és a magyarországi jelenlétükről¹⁷³

év	szervezeti forma	összlétszám	ebből Magyarországon bevetett
1684	24 gyalog, 16 vértés, 8 dragonyos, 3 horvát	előírt: 75 360, valós: 63 200	közel 100,00%
1685	23 gyalog, 18 vértés, 9 dragonyos, 3 horvát	előírt: 76 320, valós: 68 000	52 750
1689	21 gyalog, 11 vértés, 8 dragonyos, 1 hajdú, 2 huszár, 3 horvát	előírt: 71 280, valós:	46 320
1691	33 gyalog, 31 lovas	92 000	65 952
1692		előírt: 92 000	42 600
1696	33 gyalog, 33 lovas	előírt: kb. 100 000	64 785
1698	39 gyalog, 20 vértés, 11 dragonyos	előírt: 116 000	61 625
1700	29 gyalog, 19 vértés, 9 dragonyos	előírt: 80 000 (valós: 55 000)	44 310
1702	34 gyalog, 38 lovas	előírt: 130 650	30 430

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy kifejezetten nehéz táblázatos formában kimutatni a formálódó állandó hadsereg és annak magyarországi jelenlétére vonatkozó legfontosabb adatokat. Több – olykor ellentmondó – adat is ismert a létszámviszonyokról, az állandó hadsereg előírt és valós számarányairól és azok magyarországi hadszíntéren történt bevetéséről, de mindig hozzá kell számolni a fenti adatokhoz az egyes, az állandó hadsereg kötelékén kívüli alakulatokat, mint például a végváriakból toborzott mezei alakulatokat és a végvárak őrségét.¹⁷⁴ Fontos megjegyezni továbbá, hogy a háború során a valós létszámadatok természetesen állandóan változtak (halálozás, sebesülés, szökés), így az adatok legfeljebb csak a

¹⁷³ Adatok forrása Zachar 2004 108., 157–161., Hochedlinger 2003 104.

¹⁷⁴ Adatgazdagsága kiemelkedő ezen a téren az 1683–1703. évekre vonatkozóan Zachar 2004 155–164. Az összevetés nehézségeit egyébként a szerző is kiemelten hangsúlyozza!

magyságrendeket és a tendenciákat adhatják vissza, konkrét vizsgálatra egyelőre nem alkalmasak. Az állandó jelleggel szolgáló, az ún. végvári keretlétszámba tartozó várőrségek (azaz az „iratos” végvári katonaság) létszámát ebben a korszakban 15–20 000 fő körülre teszi a szakirodalom. Ám mellettük – éppen a folyamatos határvidéki fronthelyzet miatt – még nagyobb tömegek lehettek állandóan fegyverben, ami az ország nagyarányú militarizációját vonta maga után.¹⁷⁵ Mint azt a legújabb hadtörténeti kutatások is bebizonyították, a magyarországi végvidéki katonáskodó réteg előtt a 17. század folyamán egyre szélesebbre tártult a formálódó állandó hadseregben történő szolgálatvállalás lehetősége. Ez természetesen nemcsak a török elleni hadszínteret, hanem bizony a Rajna-menti és itáliai, Franciaország ellen viselt háborúban való harcot is jelentette.

A hatalmas katonatömeg felszerelése, élelemmel és szállással történő folyamatos ellátása a rengeteg pénz mellett óriási logisztikai szervezőmunkát rótt a központi kormányzervekre – zökkenőmentes megvalósulása éppen ezért nem is következhetett be. Minden hadjárat évi kezdetekor, március–április folyamán, megindult az év végi téli beszállásolás rendszerének kidolgozása, amelyet a Főhadbiztosság készített elő, több központi kormányszervvel történő folyamatos egyeztetések után. Természetesen az Udvari Haditanács jelölte ki a legmagasabb rangú tisztekkel, illetve a magyarországi seregek fővezérével való konzultációk után a következő évi hadjárat céljait. Az Udvari Kamara állandó levelezésben állt a magyarországi kamarákkal, hogy az általuk felügyelt területek eltartóképességéről friss információkkal rendelkezzen. A pénzügyigazgatási szervek az alárendelt kamarai hatóságoktól szereztek be értesítéseiket, így az élelmiszerraktárakat felügyelő élésmesterektől, a kamarai birtokok gazdálkodását ellátó provizoroktól és a kereskedelmi forgalmat nyilvántartó harmincadosoktól. Természetesen a vármegyék is próbálkoztak a döntési folyamat lehetősége szerinti befolyásolásával, hiszen küldötteik a vármegyei, ill. kerületi hadbiztosokon keresztül, valamint követeik útján a Főhadbiztossággal is együttműködtek a beszállásolás vármegyék szerinti kivetésében, ám a rendszeres panaszokból úgy tűnik, csekély sikerrel. A neves arisztokrata családokból származó, esetleg országos tisztséget is betöltő főispánok azonban olykor sikeresebben kérvényezhették vármegyéjük terheinek csökkentését.

Mivel az új, hatalmas állandó hadsereg háborúkat dönthetett el, ezért megfelelő ellátásához igyekeztek idomítani az államélet és államigazgatás egyes szegmenseit, így a logisztika fejlesztése és a meginduló feladat-specifikáció is ebbe az irányba mutatott. A harmincéves háborút követő hatalmi helyzetben az állandó hadsereg megteremtése mondhatnánk „a korszak által kiköveteltnek” tekinthető, hiszen enélkül a dinasztikus alapú, összbírodalmi érdekből folytatott háborúban már egyik államnak sem lett volna a 17. század végén esélye.

¹⁷⁵ A Tiszántúl vonatkozásában: Czigány 2004a, a Kanizsa környéki végváraakra Szántó 1984, újabban a nyugat-dunántúli szabad legények szerepére Végh 2009, összefoglalóan a kérdéskörrel Pálffy 2003

Mindezekkel egyidejűleg megnövekedett a háborúk időtartama, a harci cselekmények területe, időben és térben tágultak a háború dimenziói – viszont a hadviselő felek gazdaságára és társadalmára is igen erőteljesen hatottak, hiszen széles rétegek lettek áldozatai vagy éppen haszonélvezői a harcoknak.¹⁷⁶

A várharcászat terén lezajlott változások közül jelentős vívmánynak tekinthető, hogy a tűzéréség korábban nem látott mértékben fejlődött, amely – ismét kiemelendő, hogy kölcsönhatásban és egymást erősítve – egyúttal a várépítéssel fejlődésére is hatással volt. Áthelyeződött a hangsúly a külső védművek (bástyák, árkok) kialakítására, a védők tűzérésége által korábban be nem látott terek, a holtterek lefedésére és a különféle előművek bonyolult rendszerének kiépítésére. A szabályos formájú, mértani elvek szerint készült várak (és előterük) több esetben sikeresen egyenlítették ki a védekezésből adódó hátrányukat és biztosították maguk számára a sikeres ellenállás lehetőségét a remélt felmentés megérkezéséig. A sík vidékeken, lehetőleg szabályozott vizek közelében átalakított vagy megépített régi-új erődök, erődvárosok lepték el Európa nyugati felének hadszíntereit, különösen a Bourbon–Habsburg összeecsapás hadszínterének számító Rajna-vonalat.¹⁷⁷

A korábban itáliai, majd a 17. században francia és a németalföldi hadmérnökök által egyre tökéletesebbé fejlesztett ostromtechnika viszont ismét az ostromlókat juttatta fölénybe, és a szerzett tapasztalatok alkalmazása nagy hatással volt a Magyarország visszafoglalására indított háborúban is.¹⁷⁸ A közelítő árkok rendszerének precíz kiépítése, a paralellek és a jelentős embertömeget érintő földmunkák előtérbe helyeződése miatt állították sokan a korszakban, hogy a katonák többet ástak, mint harcoltak. Az újfajta módszerek és a fejlődés lehetőségeinek maximális kihasználása 1683 és 1689 között a Magyar Királyság területén folyó nagy háborúban például azt eredményezte, hogy 17 formális ostromból mindössze 4 volt sikertelen a szövetségesek szempontjából, 1690 után ugyanakkor romlott az arány, hiszen 9 ostromból már csak 5 volt sikeres. Megjegyzendő viszont a várak állapota szempontjából, hogy a számítások szerint 37 esetben harc nélkül került átadásra az erősség, azaz védői nem is gondoltak az ellenállásra.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Czirány 1986 119.

¹⁷⁷ Hüpper 1936 14., 28. Richelieu államminiszter elhíresült mondatát idézi, miszerint a határerődök kiépítését kell szorgalmazni. Richelieu célja volt, hogy Párizst és az ország belső területét védő várláncot minél inkább kitolja északra, keletre, hogy az legkevésbé se legyen Franciaország szorosan vett területén, azaz a háború, az ostromok ne ott történjenek. Ugyanez az alapelv köszön vissza Bécs, az osztrák örökös tartományok és a Magyar Királyság viszonylatában, amely a 18. században a porosz támadásokkal párhuzamosan emelkedik központi irányelvűvé. Rill 2005 40.

¹⁷⁸ Domokos 1986. Összefoglalja Daniel Speckle, Sebastien de Preste Vauban várépítészeti rendszereit és ostromtechnikai újításait.

¹⁷⁹ Domokos 1993. További teljes körűnek mondott formális ostromot a szerző Buda 1684, 1686, Érsekújvár és Eperjes 1685, Belgrád 1688, 1693, Várad 1691/92. évi ostromainál regisztrál, amelyek esetében az árokharcászat minden elemét bevetették.

Magyarország azonban több tekintetben is speciális frontvidék volt. Az itt lévő igen nagy területre kiterjedő végvárrendszer alapvetően az állófront, a „várháborúk” és a folyamatos hadviselés követelményeire épült ki és újult meg időről-időre. Gyorsan megerősíthető (vagy éppen lerombolható), a nehéz és változatos terepviszonyokhoz remekül alkalmazkodó őrhelyek, palánkok sokaságával találkozhatunk, amelyek legfontosabb feladatai nem a nagyobb csapatok elleni védelem, hanem a portyák megakadályozása, felderítő tevékenység folytatása és megfigyelési pontként való funkcionálása voltak. Ki- illetve átépítésükre a bécsi hadvezetés természetesen nem is tett kísérletet, hiszen a hasonló védelmi rendszerrel rendelkező törökök elleni védelemre kiválóan megfeleltek.

A végvárrendszer stratégiaiilag legfontosabbnak ítélt kulcsait azonban a 16. század második felére igen komolyan megerősítették – közülük Győr, Komárom, Károlyváros, Érsekújvár, Szatmár, valamint Kanizsa és Eger emelhető ki. A nagy összegekre rúgó építkezések mellett talán hasonló fontossággal kellett volna jelen lennie a folyamatos karbantartásnak, amelyre a 17. századból elsősorban a harmincéves háború miatt igen beszűkülő anyagi lehetőségek közepette kevésbé találhatunk adatokat. Így az európai várépítészetben a 17. század közepétől megjelent újítások a magyarországi várak esetében csak csekély mértékben mutatkoztak meg. Ebben az 1606–1683 közötti időszakban nagyszabású új (és modernnek számító) építkezésre csak az 1663-ban elesett Érsekújvár pótlására emelt Lipótvár esetében került sor,¹⁸⁰ és csupán néhány várunk erősítése volt állandó jelleggel napirenden. Győr erősítései és előművei folyamatosan épültek, Szatmár 1660–1670-es évekbeli modernizálásáról külön hadmérnöki vita folyt,¹⁸¹ de elszört adatok vannak a szendrői felső vár¹⁸² vagy éppen Tokaj erősítésére vonatkozóan,¹⁸³ akárcsak a kassai citadella kiépítésére is.¹⁸⁴ Nem lehet kétségünk afelől sem, hogy a Rajna-menti hadszínteret is megjáró katonai parancsnokok Magyarországon harcolva gyakran legfeljebb „rozott akolnak” látták a magyarországi várak (különösen a kisebb erődítmények) egy jelentős részét. Az ő szemükben ekkortájt már a modern várépítési elveknek megfelelően épített erődítmények voltak azok, amelyek katonai tekintetben a mércét jelentették.

Teljesen új kérdések merültek fel 1683 után, amikor tömegével kerültek vissza a magyar uralkodó kezére olyan erősségek, amelyek elvesztése a tizenöt éves háborúhoz vagy az 1663–1664. évi háborúhoz köthető. Eger, Székesfehérvár vagy Kanizsa, sőt Szigetvár, Gyula és Várad visszavételének jelentőségét természetesen külön is hangsúlyozni szükséges, hiszen birtoklásuk

¹⁸⁰ Az 1669–1674 közötti építkezésre fordított pénzüsszegek kimutatása HFU 21. Apr 1677 (r. Nr. 260. fol. 232.)

¹⁸¹ Domokos 2006a és Domokos 2006b

¹⁸² A szendrői felső vár 1660–1670-es évekbeli kiépítését tárgyalja Tomka 2002. 152–160.

¹⁸³ MOL E 211 II/24. tétel fol. 93–120. Tokaj várának építkezési számadásai az 1661–1662 közötti évekből, Uo. II/30. tétel fol. 208–213. Lucas Georg Ssicha hadmérnök jelentése Tokaj váráról. Vö. még Détshy 1995 és Oláh 2008

¹⁸⁴ Toth 2008 20–21.

együttal egy-egy nagyobb terület feletti birtoklást is jelentett. Ám nem szabad elfelejteni, hogy olyan várak is visszakerültek ekkor a magyar államhoz, amelyek soha nem voltak részei az 1560–1570-es évekre kiépült új határvédelmi rendszernek. Az ország közepére került egykori végvárak, amelyekért annak idején véres harcok dúltak, ezután viszont már legfeljebb belső, rendvédelmi funkciót láthattak el, igaz fenntartásuk dupla terhet rótt a kincstárra, mivel párhuzamosan az új határvédelmi rendszer kiépítésével kellett (volna) ezek megmaradását biztosítani.

IV.2 Hadügyi elképzelések a 17. század végi magyarországi berendezkedési tervezetekben

Buda 1686. szeptember 2-ai visszafoglalása, majd a sikeres felső-magyarországi, Dráva-menti és dél-dunántúli hadműveletek következtében jelentős hadi sikereket érték el a Szent Liga szövetségébe tömörült keresztény csapatok. Az 1687. év sorsdöntő volt, hiszen a „második mohácsi csatának” nevezett győztes nagyharsányi csata (augusztus 12.) és azt követően Eszék, valamint több Dráva–Száva közti vár elfoglalása már biztosítani is látszott a frissen visszafoglalt területeket. Az eszéki (illetve dárda) híd ugyanis a szultáni haderő mindenkor fő felvonulási vonalának részét képezte, így ennek elvesztése után a Duna jobb partján már nem jelenhetett meg számottevő oszmán sereg.¹⁸⁵ A Dunántúlon még török kézen maradt, utánpótlási vonalaiktól és egy várható felmentő seregtől is elvágott várakat (Székesfehérvárt, Szigetvárt és Kanizsát) 1688–1690 között ostrom nélkül, blokád segítségével sikerült kapitulációra kényszeríteni. Ebben – mint az közismert – óriási szerepe volt a Győri és a Kanizsával szembeni Főkapitányság váraiban szolgáló, ifj. Zichy István győri főkapitány-helyettes és Batthyány II. Ádám Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány által vezetett magyar hajdúknak és huszároknak.¹⁸⁶ Az újabb komoly eredmény – igaz átmenetileg – a történeti Magyarország egykori déli kulcsa, Belgrád megszerzése volt 1688 októberében.¹⁸⁷ 1689–1690 folyamán pedig a hadi események már nem is elsősorban Magyarországon, hanem a Balkánon és Havasalföldön zajlódtak – valóban úgy

¹⁸⁵ Az 1686–1688. évek eseményeire Szita 1989

¹⁸⁶ A kanizsai blokád eseményeit Szita László forráskiadványai segítségével követhetjük nyomon Szita 1994, Szita 1995., Vö. továbbá Tóth Hajnalka: A Kanizsával szembeni végvidék helyzete és szerepe 1686 és 1690 között c. előadását a „Végvár és társadalma a korszakváltás idején” (1686–1711) Országos Végvár-konferencián Egerben, 2010. október 15-én, az előadásból készített tanulmány megjelenés alatt

¹⁸⁷ A disszertáció kereteit messzemenően túlfeszítené, ha a nagy török háború mozzanatait és hadmozdulatait ismertetném. A magyar történeti ill. népszerűsítő szakirodalomban a nagy török háború hadtörténetének részletesebb ismertetéseivel találkozhatunk. A legjelentősebbeket a teljesség igénye nélkül I. Szakály 1986., Sugár 1983, Varga J. 1986, R. Várkonyi 1987 Károlyi-Wellmann, Bánlaky. A nemzetközi szakirodalom vonatkozásában fontosnak tartom megjegyezni, hogy a 19. század végén született munkák, pozitívista módon, szinte napról-napra követik nyomon és próbálják meg rekonstruálni az eseményeket. L. Angeli 1877, Klopp 1882, FZ I, II. köt., Feldzug 1686

tűnhetett ekkor az optimista kortársak számára, hogy közel az idő, amikor a szövetséges haderő akár esetleg Konstantinápolyig is eljuthat.

A hadi helyzetet tekintve tehát az 1687 őszi Pozsonyba, az uralkodó személyes részvételével meghirdetett országgyűlés bizakodó légkörben indulhatott.¹⁸⁸ Ha azonban az ország általános politikai és gazdasági helyzetére tekintünk, sokkal negatívabb kép rajzolódik ki. Túl az 1683-tól az országba folyamatosan érkező és itt áttelelő császári katonaság visszaélései miatti megrázkódtatáson, a felső-magyarországi sokat emlegetett „Caraffa-járáson”, a rendszertelen és nehezen nyomon követhető adó- illetve porció-behajtásokon,¹⁸⁹ a katonaság kegyetlenkedésein és a vallásügyi sérelmeken,¹⁹⁰ több megoldásra váró feladattal kellett a magyar törvényhozásnak szembenéznie. Mindeközben a bécsi udvari körök részéről folyamatosan merült fel az igény a jelentős területtel növekedett Magyar Királyság új berendezkedésének megalkotására, hiszen számukra – érthető módon – a Habsburg Monarchia kiemelt érdeke volt, hogy a törököktől megszerzett területeket megtartsák és egyúttal a háterszág gazdaságát megerősítsék, annak politikai helyzetét stabilizálják. Az utóbbi kettő ingatagsága és bizonytalansága ugyanis veszélybe sodorhatta az addig elért komolyabb katonai sikereket is. A korszakra olyannyira jellemző kettősség e téren is jól tetten érhető: egyrészt Lipót király a magyarok, pontosabban a magyar „rendi nemzet” háláját várta el Magyarország régóta várt felszabadításáért, másrészt viszont az ország lakossága a háborús helyzet miatt rengeteg panasszal fordult uralkodójához, amelyek középpontjában – rendszeresen visszatérő elemként – az ország visszavételéhez nélkülözhetetlen idegen és magyar katonaság által elkövetett kegyetlenkedések álltak.

Ebben a légkörben az ország jövőjére kiható közjogi és politikai döntések is születtek. A „hála” jele volt, hogy a magyar rendek elismerték a Habsburg-dinasztia ausztriai és spanyol ágára a fiági örökösödést, illetve beleegyeztek a II. András által az 1222:XXXI. törvénycikkkel „szentesített” ún. Aranybulla ellenállási záradékának eltörlésébe.¹⁹¹ I. Lipót egyúttal Kollonich Lipót győri püspök, a Magyar Kamara volt elnöke javaslatára és a magyar rendek tiltakozása ellenére konferenciát hívott össze, amelynek fő témája éppen a Magyar Királyság új politikai, jogi, egyházi, hadügyi és gazdasági berendezkedése volt. A magyar rendek álláspontja ugyanakkor ezzel szemben az volt, hogy az új berendezkedés kidolgozására újabb országgyűlést kell összehívni. A Habsburg Monarchia és a rendek érdekeinek ezen újabb konfliktusában az előbbi kerekedett felül, hiszen az uralkodó rendelkezésére állt és ebben a tekintetben

¹⁸⁸ Az országgyűlés eseményeire legújabbban I. Bérenger – Kecskeméti 2008 101–112.

¹⁸⁹ Varga J. 1987 és a VII. fejezet

¹⁹⁰ Az országgyűlésen folytatott ill. a korszak vallásügyi vitáira I. Zsilinszky 1893.

¹⁹¹ Az 1687. évi II., III. és IV. törvénycikkeket I. CJH 1657–1740. 331–337. Az országgyűlés 1687. decemberi eseményeit, az említett törvényszövegek tárgyalását, az ezekkel kapcsolatos királyi leiratokat és rendi felterjesztéseket, ill. az egyes személyek szerepét részletesen elemzi Fraknói 1922. és Baranyai 1933.

messzemenőig támaszkodhatott is az immár másfél évszázada fejlődő, egyre modernebbé váló bécsi székhelyű, központi hivatalszervezetre.

Az 1688 folyamán megalakított, Magyarország új berendezkedésével foglalkozó udvari főbizottság elnöke Ferdinand Dietrichstein főudvarmester, azaz a bécsi Habsburg-udvar legkiemelkedőbb főméltósága volt, tagjai pedig Franz Ulrich Kinsky cseh főkancellár, Theodor Athlet Heinrich Strattmann udvari kancellár, Wolfgang Andreas Orsini von Rosenberg, az Udvari Kamara elnöke és Ernst Rüdiger Starhemberg, az Udvari Haditanács elnöke lettek. A bizottság páratlanul előkelő összetétele nemcsak a Magyar Királyság megnövekedett fontosságát, hanem a politikai, pénzügyi és katonai kérdések fentiekben bemutatott szoros összefonódását is érzékletesen jelezte.

A konkrét munkákat ugyanakkor már a Dietrichstein elnök által kijelölt albizottság végezte 1688. július 29. és 1689. november 15. között, mintegy 80 ülésen. A mai mértékkel is hatalmasnak tekinthető előkészítő munkában az említett Kollonich Lipót elnökletével Franz Joseph Krapf (1685–1693 között az Udvari Haditanács titkára), Christoph Siegfried Breuner (1666 óta udvari kamarai tanácsos, 1685–1694 között az Udvari Kamara alelnöke), Friedrich Julius Buccellini (1682–1693 között udvari alkancellár), Karl Maximilian Thurn udvari tanácsos, Christoph Dorsch (1681–1698 között az Udvari Haditanács kancelláriájának igazgatója, a hadügyi kormány szerv egyik „keleti–délkeleti” szakértője), Johann Georg Hoffmann (1685–1692 között alsó-ausztriai kormánytanácsos, illetve 1690 után magyar kancelláriai tanácsos¹⁹²) és Karl Gottlieb Aichpichl (1681–1702 között udvari kamarai tanácsos, aki különösen kamarai ügyekben „magyarországi szakértőnek” számított) vettek részt.¹⁹³ Külön hangsúlyozandó, hogy az albizottság mindegyik tagja rendelkezett már ebben az időszakban is magyarországi tapasztalatokkal, de a későbbiekben is találkozunk velük több, a Magyar Királyság területére küldött, valamilyen (elsősorban kamarai) kérdés részletes megvizsgálására és sok esetben döntéshozatalra kiküldött bizottságban is. Kiemelkedik közülük Hoffmann, aki már az 1670-es években Magyarországon működött (a *Guberniumban* is dolgozott), valamint Breuner és Aichpichl, akik 1687-ben egy, a Budai Kamarai Inspekció berendezkedését tárgyaló, egyúttal a szolnoki, szegedi és pécsi prefektúra létrehozását szorgalmazó bizottságnak voltak tagjai.¹⁹⁴ Aichpichl ráadásul 1688 júniusában újra bejárta az egész visszafoglalt területet és részletes

¹⁹² Kalmár 2009 152.

¹⁹³ A személyeknek csak a 1688–1689-ben éppen betöltött legmagasabb funkcióját jelzem, későbbi pályájukra a disszertációban több utalás is található. Vö. továbbá a részletes életpályákat Sienell 2001. Dorsch: 232–236, Buccellini: 197–198, Dietrichstein: 180–182, Kinsky: 190–191, Strattmann: 178–180, Starhemberg: 187–188. Az Osztrák Állami Levéltár honlapjáról is elérhető az a kutatási projekt, amelynek célja az I. Lipót udvartartását alkotó személyek életpályájának megismerése és kapcsolatrendszerük feltérképezése. A vonatkozó Excel-táblázatokat I. Die Wiener Hofgesellschaft während der Regierungszeit Kaiser Leopolds I. 1657–1705, <http://www.oesta.gv.at/site/6662/default.aspx>, a letöltés ideje: 2010. november 12.)

¹⁹⁴ A bizottság jelentését l. HFU 7. Jun. 1687 (r. Nr. 314. fol. 240–268.)

jelentést írt helységekre lebontva az ott tapasztalt viszonyokról, az általa fontosnak tartott konkrét intézkedésekre pedig javaslatokat tett.¹⁹⁵ Krapf, mint a bizottság jegyzője pedig oroszlánrészt vállalt az albizottság végső javaslatváltozatának megszövegezésében.¹⁹⁶ Egyesek közülük természetesen magyarországi birtokokkal is rendelkeztek, mint például Breuner kamarai alelnök 1685 óta az északnyugat-magyarországi Illava uradalmát bírta,¹⁹⁷ de többségük majd csak a 17. század utolsó éveiben szerzett nagyobb birtoktesteket.¹⁹⁸ Mind a főbizottság, mind az albizottság tagjainak egy része az 1688. évi XXVII., XXVIII. és XXIX. törvénycikkek értelmében kapott magyar indigenátust, azaz „magyarokul bevétettek.”¹⁹⁹

Kollonich még az albizottsági munka megkezdése előtt felkérte a nádort, Esterházy Pált, fejtse ki véleményét az ország új berendezkedését illetően. Bár a bizottsági ülésekre a magyar főméltóság meghívót nem kapott, az Esterházy által 1688. április 3-án leírtakat a résztvevők megismerték, és minden bizonnyal használták is.²⁰⁰ I. Lipót újabb országgyűlést az ország berendezkedésének megtárgyalására a tovább zajló háború közepette ugyan nem hívott össze, de 1688 őszén megbízta a nádort és Széchenyi György esztergomi érseket, azaz a magyar világi és egyházi elit vezetőit, hogy elnökletükkel egy rendi bizottság is terjesszen be javaslatokat a felvetett kérdésekkel kapcsolatban. Bár ez az ún. „Magyar Einrichtungswerk” sok tekintetben a nádor által lejegyzetteket követi, hangvételében mégis erősebb, a rendi érdekeket összességében még jobban képviseli. Esterházy nádor albizottságokkal tárgyalta az egyes kérdésköröket; a hadügyet viszont – nyilván mint az ország névleges főkapitánya – saját maga vette kézbe.²⁰¹

A fent említett három tervezetből annak ellenére, hogy az Einrichtungswerk kétségtől a legjelentősebb és a legnagyobb hatású, mégis szükséges a másik kettő hadügyi vonatkozású észrevételeinek rövid bemutatása is – egyrészt a rendek álláspontjának megismerése miatt, másrészt utóbbiak éppen ebben a kérdéskörben részletesebb javaslatokat fogalmaztak meg. Az Einrichtungswerk ráadásul azért is figyelemre méltó, mert szövege megőrizte az albizottság javaslatait és a ráadott főbizottsági „Votum”-ot is.

A háború vezetéséhez alapérvényűen három dologra, nevezetesen pénzre, pénzre és pénzre volt szükség, ezért a hadügy elválaszthatatlansága a pénzügyektől természetesen erőteljesen kifejezésre jutott a Magyar Királyság visszafoglalását követő berendezkedési

¹⁹⁵ Az 1688. július 13-án kelt jelentést l. HFU 2. Jun. 1688 (r. Nr. 322. fol. 1–36.) és a mellékletekkel együtt további példányát, amelyet Theodor Mayer is használt HFU 16. Febr. 1689 (r. Nr. 327. fol. 338/47–304.)

¹⁹⁶ Varga J. 1991 5.

¹⁹⁷ Az illavai uradalomra vonatkozó iratokat, urbáriumot, számadást, a tulajdonjog tárgyában született bizottsági jelentést és az uralkodói *Referat*ot l. HFU 12. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 323–413.)

¹⁹⁸ A teljesség igénye nélkül, csak jelzésértékűen: Starhemberg Visegrádot, Krapf Tatát.

¹⁹⁹ Pontosan Kinsky, Strattmann, Rosenberg-Orsini, Breuner, Buccellini és Aichpichl szerepelnek a törvényben. L. CJH 1657–1740. 353–363. A Királyi Könyvekből még Hoffmann 1688. évi (MOL A 57 19. köt. 326–328.) és Krapf 1695. évi (MOL A 57 24. köt. 254–255.) indigenátusa dokumentálható.

²⁰⁰ Az Einrichtungswerk mellékletei között „F” betűvel szerepelt a tervezet. Iványi 1971 139. Kiadva uo. 140–147., ismerteteti továbbá tartalmát Varga J. 1991 9–11.

²⁰¹ Ismertetése Iványi 1971 154–158., Iványi 1987, Varga J. 1991 11–14., kiadva: Soós 1991.

tervekben is. Sőt kijelenthető, hogy a „Militare” fejezet leginkább a „Camerale” rész előkészítésének tekinthető.²⁰² A hadügy tekintetében kiemelhető továbbá, hogy – miként már a 16. századtól is így volt – az nem tisztán magyar(országi) ügy, hanem az Udvari Haditanács vezető szerepén keresztül valójában az egész Habsburg Monarchia ügye volt. Így ennek szervezeti átalakításáról önállóan Magyarország vonatkozásában nem is lehet(ett) szó,²⁰³ hiszen egyébként is tisztában voltak a javaslattevők, hogy a hadi helyzet függvényében több kérdés jelentős módosulásokat hozhat, ezért állást foglaltak egy, a várt béke megkötését követően kiküldendő bizottság mellett. Mindegyik tervezetről elmondható tehát, hogy javaslataik a hadügyi változások terén rendkívül összetetten jelennek meg, azaz láttatják, hogy a hadügy átszervezése a katonai mellett, egyúttal anyagi-pénzügyi, illetve társadalmi vonatkozásokat is hordoz.

A megközelítési módok közül a legerősebb, de egyúttal legkényesebb is, az országban állomásozó katonaság fizetésének, ellátásának, elszállásolásának és fegyelmezettségének kérdése volt.²⁰⁴ Az Einrichtungswerk albizottság kifogásolt hadszervezési kérdéseket is, mint a rendszertelenül kiadott menetparancsok vagy a hatalmas mértéket öltő önkényes fogatolás. Ezért javasolta, hogy az országban már működő hadbiztosi hálózat mellett a vármegyék is válasszanak hadbiztosokat, akik az ezredek kísérését és – megyében való tartózkodásuk idejére – a velük való elszámolást is intéznék. Vannak azonban teljesen általános igények is, mint a terhek arányos szétosztása vagy a szállásadókkal szembeni kegyetlenkedések megszüntetése és a katonaság rendes és rendszeres fizetése illetve élelmezése. Ezt a kérdést rendkívül élesen elevenítette fel a pozsonyi rendi bizottság tervezete, és javasolta, hogy komoly büntetést helyezzenek kilátásba a rablásokat és erőszakoskodásokat elkövető, jogtalan követeléseket támasztó katonákkal szemben.

Bár az albizottság szövegében a Camerale fejezet részét képezi, de különösen fontos a hadi finanszírozás adminisztrálása és a pénz utalványozása terén tett javaslat egy központi hadipénztár felállítására, amely a bevételekről és kiadásokról pontos információkkal kell, hogy rendelkezzen. Hivatali struktúrát is adott a pénztárnak az elképzelés, miszerint a pénztáros mellett egy ellenőrnek is kell lennie. Ők adminisztrálnák az összes tartomány összes hadiadóját, rendszeresen vezetnék és felügyelnék a számadásokat, és az intézmény fiákkal rendelkezne a Magyar Királyságban is: nevezetesen Pozsonyban vagy Budán. A kamarai ügyekkel foglalkozó szakasz több, a hadüggyel szorosan összefüggő megállapítást tartalmaz, ám ezek ismertetésére majd a hadsereg-finanszírozásra vonatkozó alfejezetekben térek ki.

²⁰² Varga J. 1991 23.

²⁰³ Mayer 1911 58.

²⁰⁴ Az Einrichtungswerk hadügyi vonatkozású részeit l. Mayer 1911 XXV–XXVII. és Mayer 1980 117–121.

Szervezeti kérdésekkel a nádor által írt javaslat foglalkozott a legrészletesebben: a török határ változásaival együtt újra kellett a határvédelem helyét és módját is definiálni. Történeti áttekintést adott a török hódításról, a határok északra helyeződéséről a 16. század folyamán, és megállapítja, hogy a főkapitányságok folyamatosan a szükség szerint változtatták központjukat, ezért a hadi helyzet jelenlegi alakulásának ismeretében javasolta a jelenlegi hat főkapitányság megszüntetését és újak szervezését. Ezeket már a déli folyók mentén Eszék, Szeged, Szentjobb (ne feledjük, a tervezet készítésekor Nagyvárad még török kézen volt) várakkal, mint székhellyel kell megszervezni. Ennek a reálisnak tűnő, folyókra támaszkodó védelmi rendszernek az őrzésére 12 000 magyar illetve horvát, valamint 12 000 német katonát javasolt. Mind a németeknek, mind a magyaroknak (közösen a horvátokkal) saját főkapitányuk lenne. A nádor rendi igazgatási keretekben történő gondolkodását támasztja alá, hogy a magyarországi végvidéken szolgáló fizetetlen, gazdálkodásra kényszerült magyar katonaelemekből a horvát ezredek mintájára szeretett volna állandó haderőt szervezni a Dunántúlon Batthyány II. Ádám, Draskovics János és Zrínyi Ádám, Alsó-Magyarországon Pálffy Károly, Esterházy János, Kéry Ferenc, Koháry István, Erdődy György és Czobor Ádám, Felső-Magyarországon pedig Károlyi László, Barkóczy Ferenc és Csáky László vezetésével. Az említett 24 000 fős katonaság ellátását a Magyar Királyság vállalná magára, éves szinten 30 000 porcióval, amelyen kívül más adóval nem tartozna az országra.

A pozsonyi rendi bizottság mindezekkel kapcsolatban ugyanakkor élesebben fogalmazott, és a társadalmi problémákra is a saját szempontjai szerint kereste a megoldást, amikor a szabad katonákat és magyar hajdúkat, akik „a megyékben rabolva ... kóborolnak”, parasztsorba kényszerítette és ezáltal az adózó társadalomba integrálta volna. E tervezet megfogalmazói is támogatták az állandó hadsereg létrehozását, amelyet a Magyar Királyság és csatolt részei fizetnének, de a katonaságot szigorú fegyelemben kell tartani, hogy ne szökdősenek haza és ne kóboroljanak el. A Habsburg Monarchia érdekeinek hangsúlyozásával ugyan, de ezt a 24 000 fős hadsereget Kollonichék is támogatták, azzal a megjegyzéssel, hogy a katonák az egész Habsburg Monarchia állandó hadseregének tagjai lennének, és akár az országhatáron kívül is bevetethők volnának.

Az *Einrichtungswerk* foglalkozott továbbá a várak állandó és ideiglenes helyőrségeivel – nyilvánvalóan a belső rendvédelem ellátásának szempontja miatt (is). Összeállítói szerint az állandó hadsereg ezredeit a határokhöz közeli nagy erődítményekben kell elszállásolni, ahol az egész alakulat együtt él, éppen ezért a pontos létszámadatokat és a várak befogadási képességét sürgősen meg kell állapítani. Ezzel szemben a többi vár őrzésére további szabad századokat (*Frei Kompanien*) kell verbuválni, amelyek fizetési módjában az ún. Rádolt-féle rendszer helyett sokkal inkább a Magyar Kamara által alkalmazott eljárás volna követendő, amin

a Kollonich Lipót által a pozsonyi várörzők számára meghonosított fizetési módot értették.²⁰⁵ A főbizottság helyzetértékelése azonban nem volt túl kedvező a szabad századok tekintetében, megjegyezték ugyanis, hogy sokan közülük városi polgárok lesznek és egyre kevésbé alkalmasak a katonai szolgálatra.

Végezetül a különféle tervezetek a katonai objektumok kérdésében is adtak javaslatokat, különösen az *Einrichtungswerk*, amely első pillantásra radikálisnak tűnő megoldásokat fogalmazott meg. Az albizottság ugyanis fontosnak tartotta, hogy a már szükségtelen, a határtól távolra kerülő kastélyokból és végházakból – lerombolásuk nélkül – vonják ki a helyőrséget és a tüzérséget, de ha a háború úgy kívánja, akkor a tulajdonosok kötelesek legyenek újra katonákat fogadni a falak közé. Ezzel szemben állt a főbizottság véleménye, amely szerint nem minden a külső ellenség ellen szükségtelen helyet kell lerombolni, hanem a jobbakat – amelyek az alattvalókat kordában tarthatják, illetve az örökös tartományokat védhetik – meg kell hagyni, azaz nem tartják tanácsosnak, hogy a szükségtelen kastélyokból kivonják a helyőrséget és a tüzérséget, anélkül, hogy legalább a védműveket ne rombolná szét.²⁰⁶ Ez lenne az az *Universal Systema*, amelyet az ország egész területén alkalmazhatónak véltek, és egyes esetekben az 1690-es években el is kezdték megvalósítását. Végül megemlítendő, hogy kifejezetten katonai szakkérdéseket egyedül az *Einrichtungswerk* említett, amikor a már akkor formálódás alatt lévő hajóhad ütőképes megszervezését sürgette.

A fentiekben mindenképpen szükségesnek tartottam ezeknek az alapidokumentumoknak a rövid ismertetését, mivel áttekintő képét adják a korabeli hadügyi viszonyoknak, és egyúttal változtatási javaslatokat is megfogalmaznak. Érdemes kiemelten figyelni a rendi (nemzeti) és a „birodalmi” (azaz a monarchia) érdekeinek összeütközésére például az állandó hadsereg kérdéskörében, ahol a rendek elképzelhetőnek tartották a saját magyar állandó hadsereg illúziójának felvetését. Fel kell hívni a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy a hadsereg-finanszírozás megreformálása, a kiszámítható adófizetés és a katonaság túlkapasainak megakadályozása terén mindhárom politikai-szakértői csoport esetében teljes volt az egyetértés. A következő fejezetekben pedig bemutatásra kerül, hogy a kortársak látéletei mennyiben voltak helytállóak, illetve különféle javaslatok milyen mértékben öltöttek formát az 1690-es évek folyamán.

²⁰⁵ Klement Rádolt/Radolt 1660–1670 között, fia Wolf Franz Rádolt 1661–1663 között volt az Udvari Kamara tanácsosa. Az itt említett „Rádoltische Einrichtung” mibenlétére mindeddig adatot nem sikerült találni, talán az ő nevéhez fűződik a később még említendő évente 10 hónapra szóló újfajta fizetési rendszer. Mindenesetre érdekes tény, hogy Wolf Franz lánya, Maria Anna Radolt annak a Johann Jakob Areyzagának volt 1680 óta a felesége, aki lipótvári kapitányként és egy szabad század parancsnokaként rendszeresen fordult az Udvari Kamarához az elmaradt járandóságokat követelve. A szabad századok fizetésére vö. a VII/2.1 fejezetet. A Klement Radolt karrierjére és a Radolt családra újabban lásd Lindquist 2007 9–29.

²⁰⁶ Kalmár 1993 109.

IV.3 A határvédelmi rendszer katonai objektumainak felszámolása

IV.3.1 Várrombolások a 16–17. századi Magyarországon

A katonai objektumok felszámolása mindig is a hadi helyzet függvénye volt. Így volt ez az ókortól kezdve napjainkig: a döntésekben mindig szerepet játszott az ellenség ereje és a saját haderő lehetőségei is. A következőkben az egykori törökellenes frontvonalon fekvő végvárak és kisebb őrhelyek, illetve a bennük működő hadszertárak sokszor elkerülhetetlen, sokszor viszont igen tudatos felszámolását mutatom be a nagy török háború 1683. évi kezdetétől egészen az 1710-es évek elejéig.

Nem jelentkezett másként ez a folyamat a Magyar Királyság területén korábban sem, azaz a hadügyi helyzetből fakadó tudatosság már a törökellenes védelmi rendszer 1540-es évekbeli formálódásakor kimutatható. Ekkor a magyar rendek külön törvénycikkekben határozták meg például a Heves megyei Szarvaskő lerombolását,²⁰⁷ a Szlavón- és Horvátországban fekvő, már megvizsgált, de szükségtelennek ítélt várak elrontását és felgyújtását.²⁰⁸ Hasonlóképpen 1546-ban született döntés a Nógrád és Hont megyei Ság, Pásztó, Drégely, Szécsény, Buják, Léva és más várak megvizsgálásáról, majd azok időben történő esetleges szétrombolásáról.²⁰⁹ Az 1559. évi törvények további várak megszüntetéséről rendelkeztek.²¹⁰ Az országgyűlési végzések rombolási terveinek indokai között szerepelt, hogy felszerelés és őrség nélkül, elhagyatottan álltak, és könnyedén az ellenség kezére kerülhettek, ami pusztító hatással lett volna a környező megyékre.

Ami immáron a 16. századi új végvárrendszer kiépítése közepette konkrétan megvalósult erődítmény-rombolásokat illeti, a lövöldi (ma Városlőd) karthauzi kolostort például Sforza Pallavicini Győrben székelő magyarországi főhadimarsall utasítására rombolták le 1554 tavaszán, mégpedig a magyar rendek tiltakozása ellenére, hiszen őrségét már nem tudták ellátni, és féltő volt, hogy ha az ellenség elfoglalja, jelentősebb katonasággal látja el, és ezzel meghosszabbítja hódítása előrenyúló csápjait. 1562 áprilisában Eck Graf zu Salm und Neuburg győri végvidéki főkapitány pedig azért rontotta el a Csobánc és Tapolca szomszédságában fekvő Hegyesd várát, hogy az nehogy újra török kézre kerülve veszélyeztesse a Rábaköz és Zala megye

²⁰⁷ 1545. évi LIV. tc. CJH 145.

²⁰⁸ 1546. évi XLII. tc. CJH 1526–1608. 179.

²⁰⁹ 1546. évi XLIV. tc. CJH 1526–1608. 181.

²¹⁰ A Nyitra megyei Ondród, Tornóc, Vecse és Babicháza; a Bars megyei Kistapolcsány várait említették meg. 1559. évi XXVI. tc. és 1559. évi XXIX. tc. CJH 1526–1608. 459. és 464. Természetesen az országgyűlési végzések korántsem jelentették automatikusan, hogy az adott vár lerombolására ténylegesen sor került volna.

lakosságát és várait.²¹¹ Veszprém régi várának lerombolása a drinápolyi békealkudozások alatt 1566-ban merült fel, majd keresztény kézre kerülése után, 1575-ben is szóba került, ám végül semmi sem lett belőle.²¹² Sorolhatók volnának még szép számmal a példák, hogy a 16. századi várháborúk alatt, illetve az új védelmi vonal kialakulásakor melyik várat gyűjtotta fel, rombolta le az egyik vagy a másik fél.

A kora újkori magyar történelem ez ideig talán legismertebb várrombolásai már a 17. század közepe után történtek. 1664-ben a vasvári békét követően az oszmánok Zrínyi-Újvárat tudatosan, a császáriak pedig Székelyhidat kényszerből rombolták le.²¹³ A füleki események pedig nem hagytak kétséget afelől, hogyan viselkednek a törökök egy nekik ellenálló várral. 1682-ben ugyanis Thököly Imre Felső-Magyarország elleni újabb támadását a váradi pasa is segítette, amikor Füleket főkapitánya Koháry II. István minden nehézség ellenére sokáig tartotta, de a túlerő és a védők hűtlensége miatt feladni kényszerült, bár ő maga a kapitulációs egyezményt nem írta alá, amiért több éves fogság volt a „jutalma”. A várat – Thököly kívánsága ellenére – Ibrahim pasa leromboltatta: mind a város-, mind a várfalakat és a bástyákat bedöntette, a palliszádokat behordatta a romos bástyákba, majd felgyújtatta őket.²¹⁴

1676-ból ugyanakkor már van adatunk arra is, hogy Felső-Magyarországon I. Lipót uralkodói rendeletére – a lövöldihez és a hegyesdihez hasonló – tudatos várrombolást hajtottak végre. A Szepesi Kamara ugyanis 1676. július 11-én értesítette Karl Strassoldo tábornagyot, hogy egyes kisebb felső-magyarországi várak evakuálását és „demolícióját” a lehető leggyorsabban végre kell hajtani.²¹⁵ Július utolsó napján már arról értesülünk, hogy Füzér és Encs (a fogalmazványban: *Vihier und Entsch*) várai, őrhelyei minden költség nélkül leromboltattak, míg a szádvári és tornai rombolások azért nem kezdődtek meg, mert a Szepesi Kamara nem akart előre kifizetni 300 forintot, sokkal inkább azt szorgalmazta, hogy a civil funkciójú építményeket hagyják épségben, és csak a védműveket pusztítsák el, amely munkához Strassoldo fog aknászokat és ácsokat biztosítani.²¹⁶

²¹¹ Pálffy 1999. 87., 131.

²¹² Hungler 1986 73., 76.

²¹³ Zrínyiújvárra: Perjés 2002 336–339, Hausner – Négyesi – Papp 2005; Székelyhídra: Izsepy 1981 266–70. és Koncz 1890

²¹⁴ A füleki eseményekre l. Varga J. 2007 31–33. és Pálmány 1986 47.

²¹⁵ MOL E 244 1676. júl. 11. „Quatenus Sacra Caesarea Regiaque Majestas benignissime se resolverit, ut praesidiaria loca minutiora in partibus hisce Regni Hungariae Superioribus evacuari, simul et demoliri debeant ...”

²¹⁶ MOL E 244 1676. július 30.

IV.3.2 Régi végvárok új szerepkörben a nagy török háború idején

Az 1683. évi török támadással beállt hadi helyzet azután a korábbinál is erőteljesebb cselekvésre készítette a döntéshozókat. A megelőző török háború alatti időszakhoz képest a valóban meghatározó változást talán az jelentette, hogy központi döntés született a várak katonapolitikai szempontú felszámolásáról. A Bécs ellen vonuló hatalmas török, tatár, erdélyi és magyar haderő előtt gyakorlatilag nem volt olyan vár, amely eredményességgel tartóztathatta volna fel a nagyvezír seregét. Jól mutatja a magyarországi várak tényleges erejét, pontosabban gyengeségét, hogy 1683 nyarán Alsó- és Felső-Magyarországon mindössze Árva, Ecsed, Likava, Lipótvár, Murány, Szatmár, Szendrő és Trencsén²¹⁷ maradt I. Lipót kezén, a Dunántúlon pedig Győr és Komárom. A többi, kisebb vár nem is gondolhatott az ellenállásra, egyrészt, mert felmentésre nem számíthattak, másrészt tisztában voltak az ellenállás hiábavalóságával.

Az ekkori helyzetet érzékletesen mutatja, hogy maga az Udvari Haditanács is két részre osztotta a Bécs körüli védelembe tartozó erősségeket: ún. „haltbare” és „unhaltbare” kategóriákra, amely hozzáállás a későbbiekben is jellemző volt a döntések meghozatalánál.²¹⁸ 1683 júniusában ugyanis előbb tanácskozást tartottak a kisebb várak helyzetéről,²¹⁹ majd utasítást küldtek Lotaringiai Károly (Charles Léopold duc de Lorraine, Prinz Karl Leopold von Lothringen) hadvezérnek, Esterházy Pál bányavidéki főkapitánynak és Johann Valentin Schultznak, a felső-magyarországi hadtest parancsnokának Léva kiürítéséről és a hadseregek, az élelem és a tüzérség Lipótvárba történő szállításáról. Ugyanezt a sorsot szánták Veszprém, Tata és Pápa várainak, az ottani magyar helyőrségnek és a tüzérségnek is.²²⁰ Bécs török ostroma és a várőrségek átpártolása miatt ezekkel az erődítményekkel ebben az évben nem is törődtek különösebben, csak a sikeres őszi hadművelet és Esztergom, illetve több alsó-magyarországi bányaváros visszafoglalása után merült fel a várak készleteinek feltöltése.²²¹ A felkelőktől való félelem és az a tapasztalat, hogy a határ menti kisebb várakat Thököly hívei portyák kiindulópontjául használták, arra indította a sziléziai rendeket, hogy a Cseh Udvari Kancellária útján kérjék a Haditanácstól a Vág völgyében lévő Budatin és Lednica várfalainak lerombolását, és Zsolnalitva várának nagyobb helyőrséggel történő megszállását.²²² Rudolf Rabatta főhadbiztos szakvéleménye ez ügyben az volt, hogy bár megszállhatják Litvát további 120 emberrel, de ez

²¹⁷ Varga J. 2007 130. Hozzá kell tenni, hogy Thököly Pozsony városát elfoglalta és a várat ostromzár alatt tartotta.

²¹⁸ A „kategóriákról” tájékoztatta a Haditanács a Főhadbiztoság és a Főhadosztályi Hivatal vezetőjét is. HKR Prot. Reg. Bd. 367. 1683. Jan. nro. 122. fol. 66v.

²¹⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 366. 1683. Jun. nro. 96. fol. 485r.

²²⁰ HKR Prot. Reg. Bd. 367. 1683. Jun. nro. 163. fol. 424r-v. Természetesen ez a központi szervek felől megnyilvánuló hozzáállás, amelyről a főkapitányokon keresztül a várak magyar katonasága is értesült, nem segítette elő az ellenállási hajlandóságot. A helyőrség és az élelem, ill. a hadfelszerelés kivonását említi Varga J. 95.

²²¹ HKR Prot. Exp. Bd. 368. 1684. Febr. nro. 170. fol. 112r.

²²² Uo. 1684. Apr. nro. 67. fol. 197v.

igazából nem szolgálja Szilézia védelmét, Lednica kastélya azonban lerombolandó, a budatini vár árka pedig feltöltendő.²²³ Gyanítható azonban, hogy ebből a kezdeményezésből végül kevés valósulhatott meg, leginkább a hadi helyzet változása, a front gyors, keletre és délre helyeződése miatt.

Esztergom 1683. október 27-ei visszafoglalását követően a Jan Sobieski király vezette lengyel csapatok – akik Magyarországon szerettek volna áttelelni, de uralkodójuk ezen tervét elvetette az Ipolyságon tartott tanácskozás, sőt hazaküldte őket²²⁴ – hozzákezdtek az 1663 óta török kézen lévő Ipoly-völgy elfoglalásához, amely éppen vonulási útjukba esett. A lengyel és a velük tartó csekély számú német csapatok ostrommal foglalták vissza Szécsényt és Kékkőt, míg Buják és Hollókő kis őrsége megadta magát, de a nógrádi vár elleni rohamra végül nem vállalkozhattak. A visszavett Szécsényben viszont pestis tört ki, amely hamarosan a vár és a város pusztulását is okozta: nádori parancsra ugyanis felgyújtották őket.²²⁵

A következőkben a Buda illetve Belgrád elfoglalásáig kiemeltnek tekintett három hadszíntéren – a Dráva mellett, a Duna vonalán Esztergom megtartása és Érsekújvár elfoglalása, és Felső-Magyarországon Thököly Imre államalakulata ellen – történt eseményeket vizsgálom, különösképpen koncentrálván a felszámolási tendenciákra. Érsekújvár 1685. augusztus 19-én történt bevételét követően a fő cél Buda utánpótlásvonalainak elvágása és a környező várakkal való összeköttetés ellehetetlenítése, egyúttal a keresztény csapatok ellátó területének növelése volt, így nagy szerepet kaptak a kisebb seregtestek, amelyek keleti és déli irányba indított hadműveleteikkel nyugtalanították az ellenséget.

Különösen az 1685. évi felső-magyarországi, Aeneas Caprara által vezetett hadjárat lehetett súlyos következményekkel a várakra, hiszen csupa olyan erősség elfoglalása történt meg ekkor, amelyek őrsége ugyan átállt a magyar király oldalára, de a visszapártolás veszélye és így a vár újabb elvesztése arra sarkallhatta a generálist, hogy némelyikük védműveit használhatatlanná tettesse. Leginkább a kisebb, hegyi várak voltak veszélyeztetve, hiszen elavult védműveik, nehéz megközelíthetőségük miatt sokkal inkább őr- és menedékhelynek voltak alkalmasak, mint egy jelentősebb helyőrség lakhelyének. Ráadásul néhány jól irányzott ágyűlővéssel akár pusztulásukat is elő lehetett segíteni, vagy mint Fülek és Szécsény említett példáján látható a felégetés is részben hatásos módszernek bizonyult. Bár – hangsúlyozandó – egységes központi rendeletet az Udvari Haditanács ekkor még nem adott ki a várak és védműveik használhatatlanná tételére, de minden bizonnyal a kisebb várak az 1685–1687. évek hadi eseményeit nehezen élhették túl. Írtak ugyan Bécsből egy levelet Caprarának, hogy Kassa, Szatmár, Ecsed, Kisvárdá,

²²³ Uo. 1684. Apr. nro. 146. fol. 207v.

²²⁴ Ennek politikai okai is voltak – konkrétan fiát szerette volna vagy magyar, vagy erdélyi uralkodónak –, amelyek ismertetésére most részletesen nem térhetek ki.

²²⁵ Pálmány 1986 70.

Regéc, Ungvár, Szepesvár, Kálló, Patak, Tokaj, Szolnok, Putnok, Szendrő, Murány, Divény, Csábrág, Korpona, Kékkő, Léva, Trencsén, Érsekújvár és Lipótvár váraiba helyezzen őrséget, a többi várat leromboltathatja, de ennek módját, lehetőségeit vagy ehhez esetleg segédszemélyzet kirendelését nem tartották szükségesnek.²²⁶ A frissen elfoglalt területen telelt át csapataival Caprara, és ekkor bízta meg például Regéc várának őrzésével Petneházy Dávidot, miközben Ungvárra Galambos Imrét, Szádvárra Kellemessy Jánost rendelte ki,²²⁷ ő maga pedig hozzáfogott a modern ostromtechnika eszközeivel bevett Eperjes városának „extra statum defensionis” tételéhez.²²⁸ Jelentéseiből tudjuk, hogy a tavasz folyamán hozzákezdett ugyan a munkához, de néhány hét múlva leállították, mert Eperjes városa 10 000 mérő gabonát, illetve 36 000 forintnyi összeget ajánlott fel megváltás gyanánt, mely egyezséget a Főhadbiztosság vezetője, Rudolf Rabatta is elfogadta.²²⁹ Egyúttal viszont megparancsolták Caprarának, hogy kezdje meg Munkács blokádját és az említett Regéc és Szádvár lerombolását, amelyet úgy tűnik végre is hajtott.²³⁰

Felső-Magyarország és az Alföld várainak elfoglalását 1685–1686 folyamán ugyan eredményesen véghezvitték, de az igazi próbatétel Buda ostroma volt. Az 1684. évi sikertelen ostrom tapasztalataiból tanulva immár nagyobb haderővel és a modern ostromtechnika módszereit messzemenőig alkalmazva sikerült a vár bevétele 1686. szeptember 2-án.²³¹ Ezt követően Badeni Lajos (Ludwig Wilhelm Markgraf von Baden) indított a Dél-Dunántúlra egy nagyszabású hadjáratot, egyrészt az ott lévő várak bevétele, másrészt, hogy egyesüljön a drávai hadtesttel. Az év őszén foglalták el a császári-királyi hadak Pécsét, Siklóst, Kaposvárt, Dombóvárt és több Duna-menti palánkot is. Egy évvel később, az 1687. évi török ellentámadáskor, közvetlenül a nagyharsányi csata előtt ismét ugyanaz az elv és ugyanaz a szóhasználat merült fel a dél-dunántúli várakkal kapcsolatban, mint az 1683. évi Bécs elleni támadáskor: megtarthatatlan váraknak bélyegezték, és ezért lerombolandónak és feladandónak nyilvánították a fent említett kisebb-nagyobb erősségeket. A Rabatta főhadbiztos által ekkor írt jelentés javaslatot tett a várak helyőrségének és tüzérségének evakuálására, valamint a védőművek felrobbantására, mivel szerinte azok egy komolyabb ellenséges támadás esetén védhetetlenek lennének (ami minden bizonnyal nem volt túlzás). A nagyharsányi győzelmet követően viszont – és ez jól mutatja a mindenkori helyzet igen képlékeny voltát – a hadsereg vezetői a várak megtartása mellett döntöttek, mondván, hogy az említett helyek megfelelőek

²²⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 371., 1685. Dez. nro. 103. fol. 564r–566v.

²²⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 370. 1685. Nov. nro. 119. fol. 535v.

²²⁸ AFA 1686/4/8. I. Lipót levele Caprarának, Bécs, 1686. ápr. 25.

²²⁹ A rombolás helyett inkább élelemadására vonatkozó levelezést l. HFU 4. Jul. 1686. (r. Nr. 308. fol. 33–45.). A Haditanács április végén utasította az eperjesi rombolás abbahagyására Caprarát (HKR Prot. Reg. Bd. 373. 1686. Apr. nro. 117. fol. 122r.), amelyről május elején értesítették az Udvari Kamarát (uo. 1686. Mai nro. 39. fol. 131r.)

²³⁰ Uo. 1686. Apr. nro. 117. fol. 122r.

²³¹ Domokos 2000

lehetnek a jövőben csapatok elszállásolására, élelmiszer és egyéb hadszerek védett településen történő raktározására.²³²

A következő években Eger, Székesfehérvár, Szigetvár és Kanizsa kulcserődítményeinek visszafoglalásával párhuzamosan merült fel az igény a kisebb hadszertárak és várak felszámolására – elsősorban költségcsökkentési okokra hivatkozva. A sikeres székesfehérvári blokádot követően immár a teljes Észak-Dunántúl biztonsága szavatolva volt, ami felvetette a Győri Főkapitányság területén lévő kisebb várak hadszertáiraiban található eszközök más helyre történő szállításának lehetőségét. Ennek a javaslatnak kettős célja volt: egyrészt biztosítani akarta az újonnan elfoglalt várak készletének feltöltését – a megfogalmazás szerint – az immár szükségtelen hadszertárból, másrészt az itt szolgáló hadszertárnok bérének átcsoportosításával akart költségcsökkentést elérni – a fiatalabbak más helyre történő áthelyezését tervezték, míg az idősebbeket nyugdíjazták volna.²³³ A létszámadatokról egy 1689. májusi mustrajegyzékből nyerhetünk információt, amely magyarázatot ad a lassan meginduló folyamat összetevőire is. Győr, Pápa, Veszprém és Tata hadszertáiraiban összesen 58 alkalmazottnak kellett lennie az előírás, azaz a keretlétszám szerint, ám ebből 20-án már eleve hiányoztak (aminek az oka lehetett az elhalálozás mellett a formálódó állandó hadsereg egyes alakulataiba való távozásuk, azaz kikerülésük a végvidéki létszámból). Ehhez jött még, hogy az összeírt 38-ból 10-en a mustra idején nem tartózkodtak állomáshelyükön, amely különösen a kisebb váraknál volt szembetűnő.

2. sz. táblázat

A győri, pápai, veszprémi, tatai várak hadszertári alkalmazottainak keretlétszámai és „feltöltöttségi” szintjük²³⁴

helyszín	Keretlétszám	jelenlévők	hiányzók
Győr	31 (1 hadszertárnok, 29 tüzér, 1 kádár ²³⁵)	24 (3-an Esztergomban)	7
Pápa	11 (1 hadszertárnok, 10 tüzér)	8 (5-en Fehérváron)	3
Veszprém	9 (1 hadszertárnok, 8 tüzér)	4 (2-en Fehérváron)	5
Tata	7 (1 hadszertárnok, 6 tüzér)	2	5
Összesen	58	38	20

²³² Rabatta javaslata a lerombolásra: HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Aug. nro 71. fol. 530r-v. és a megtartásra Uo. 1687. Sept. nro. 79. fol. 577v. A lerombolásról született tábori haditanácsi döntésre utalás Szita 1987 201.

²³³ HKR Prot. Exp. Bd. 376. 1688. Nov. nro. 27. fol. 766v.

²³⁴ A Rudolf Georg Wütz által végrehajtott mustra adatait l. HFU 30. Jun. 1688 (r. Nr. 322. fol. 928). Mivel ez a kimutatás a győri végvidéket jelentős részben finanszírozó alsó-ausztriai rendek megbízásából a hadszertárnokok fizetése miatt készült, szerepel az is, hogy a 38 „íratos” tüzér havi bére 466 rajnai forint 24 krajcár volt.

²³⁵ Eredetileg a forrásban a Zeugbinder kifejezés szerepel, azaz a hadszertár számára dolgozó kádármester, aki a lőpor és más hasznos dolgok tárolására szolgáló hordókat és ládákat gyártotta. Köszönöm Domokos Györgynek, aki a szó értelmezésében segítségemre volt.

A pápai hadszertárnokot 1688-ban 80 éves korára való tekintettel, a fent írtak szellemében nyugdíjazták, és megadták neki a választás lehetőségét, hogy nyugdíját a győri harmincadhivaltól vagy az Udvari Hadi Fizetőhivaltól szeretné, hogy folyósítsák. Ambrosius Knödl előbbi választotta, de ezt a költséget a Magyar Kamara nem akarta elismerni, így még két év múlva sem kapott semmit járandóságából.²³⁶ Az áthelyezettek esetében viszont megfigyelhető, hogy a hadi helyzet alakulása folytán a visszafoglalt nagyobb várakban nyertek alkalmazást, akárcsak az a 3 sárvári tüzér, akiket Eszékre irányítottak 1689 folyamán.²³⁷

A veszprémi, tatai, pápai és sárvári hadszertárakban található eszközök elszállítása miatt több helyről is tiltakoztak. Egyrészt ellenálltak a vármegyék, amelyeknek feladata lett volna a fuvarok biztosítása ehhez a művelethez. Ők leveleikben folyamatosan halogatták a végrehajtást, hivatkozva arra, hogy nem áll megfelelő mennyiségű szekér rendelkezésükre, amit a Hadszertári Főhivatal nehezen akceptált.²³⁸ Az Udvari Haditanács viszont az éppen Augsburgban tartózkodó uralkodótól kieszközölte a végső döntést a kisebb hadszertárak felszámolásáról²³⁹, amelyet azután a Magyar Királyi Udvari Kancellárián keresztül a vármegyékhez is eljuttattak.²⁴⁰ Másrészt tiltakoztak a várak magánbirtokosai is, amelyet Pápa és Sempye esetében találhatunk jellemzőnek, hiszen Esterházy Katalin mindkét esetben a sajátjainak tulajdonította azokat az ágyúkat, amelyek elszállítására több esetben is katonai parancs érkezett.²⁴¹ Az ügyben – talán éppen annak precedens mivoltára vagy még inkább a kérelmező családi hátterére való tekintettel – egy bizottságot rendeltek ki, amelynek vezetője Johann Jakob Areyza ezredes, lipótvári kapitány volt, aki jelentésében az ágyúk elszállítását javasolta.²⁴²

Az elszállítási munkálatok végrehajtásának felügyeletével Zichy István győri magyar főkapitány-helyettest bízták meg, aki pedig személyesen is érintett volt, hiszen vázsonykői és palotai várbirtokosként egyúttal a vár kapitánya is volt.²⁴³ Az ellentétes álláspontokat remekül

²³⁶ HFU 28. Sept. 1696 (r. Nr. 379, fol. 1084.). Knödl 1685. január 1-jével nevezték ki az elhunyt Michael Führer helyére. HKR Prot. Reg. Bd. 369. 1684. Dez. nro. 91. fol. 610v. A hadszertárnok még 1701-ben is kérte 150 forintos nyugdíját. HFU 19. Sept. 1701 (r. Nr. 415. fol. 280–281.)

²³⁷ HFU 11. Jun. 1689 (r. Nr. 330. fol. 280–283.)

²³⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 380. 1689. Sept. nro. 14. fol. 112r.

²³⁹ Uo. 1690. Jan. fol. 267v. „Copia kays. Befelch Schreiben aus Augsburg 27. Dez. an die Comitatus Vesprin, Raab, Comorn und Stullweissenburg, worinnen ihnen anbefohlen wird, die benötigte Führen zu Abführung der Stuckh und Muniton von Tottis, Papa, Vesprin in andere haltbahre Vöstungen, auf iones mahliges begehren von weigerlich herzugeben”

²⁴⁰ MOL A 14 1690 nro. 455.

²⁴¹ HKR Prot. Exp. Bd. 380. 1689. Okt. nro. 89. fol. 177r. és HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Apr. nro. 204. fol. 139v. Utóbbi beadvány nyomán született meg a Hadszertári Főhivatal döntése, hogy a „családi”, azaz családi tulajdonban lévő ágyúk maradhatnak az említett kastélyokban (vö. Uo. 1690. Mai nro. 35. fol. 169v.), de ezzel az ügyet még nem tekintették lezártnak.

²⁴² HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Okt. nro. 36–38. fol. 481r. Az elszállított ágyúkért cserébe viszont kárpótlást ígértek.

²⁴³ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Mai nro. 371. fol. 220v–221r. „Hoffkirchen, 11. Mai, ... zu Aufhebung der kleinen Zeüghäusern in Hungarn sie wegen Verschaffung der Führen, an die hung. Canzlei zugegangen, es sie zwar wegen Aufhebung der Zeüghäuser Vesprin, Papa, Schinta, Palotta und Tschakako der Befelch vor einen Jahr

szemlélteti, hogy az Udvari Kamara javaslatára folyamatosan áthelyezték a hadszertári alkalmazottakat, ám így újabb érvet adtak a várkapitányok kezébe, akik most azzal védekeztek, hogy nincs megfelelő szakszemélyzet, aki a felszámolási feladatot végrehajtsa.²⁴⁴ A munka megszervezésére ezt követően a győri hadszertár vezetőjét, Karl Köchl-t küldték ki,²⁴⁵ aki 300 forintot kapott az Udvari Hadi Fizetőhivaltól annak minél hamarabbi befejezésére.²⁴⁶ Az észak-dunántúli kisebb várak hadszertárainak felszámolása tehát a tiltakozások, az ellenállás és az egy ideig rendelkezésre nem álló pénzösszeg miatt csak vontatottan haladt, mégis valószínű, hogy többé-kevésbé végeztek a munkálatokkal, mivel a későbbiekben ezek mint felszámolt hadszertárak merülnek fel, ahol csak néhány, rossz állapotban lévő (azaz szállíthatatlan) ágyú található.²⁴⁷

Kanizsa 1690. áprilisi elfoglalása és Belgrád 1690. októberi elvesztése, majd Eszék november eleji ostroma azonban a dél-dunántúli várak sorsára is döntő hatással volt. Egyrészt a területen lévő nagyobb várak finanszírozása került előtérbe, másrészt a kisebb várak fennmaradása – ahogy láttuk korábban is – okafogyottá vált. Jó példa erre Csáktornya vára és az ott – Johann Jakob Maschwander parancsnoksága alatt – szolgáló szabad század. Az őrség szerepe Kanizsa visszafoglalásával gyakorlatilag megszűnt – tudta ezt jól a parancsnok is, aki maga ajánlkozott kanizsai várkapitánynak²⁴⁸ –, és csak idő kérdése volt feloszlátása, amelyet a helyi kamarai adminisztráció is szorgalmazott.²⁴⁹ A mintegy 50 fős várőrséget végül 1692 folyamán Christoph von Berge várkapitány integrálta a kanizsai szabad századba,²⁵⁰ a hadi eszközöket elszállították és a hadszertárnokot Lippára vezényelték,²⁵¹ Maschwander pedig az ígéret szerint a vár kulcsainak átadása után egy házat kapott volna a városban.²⁵²

Kanizsa visszafoglalását követően azonban még nem tűnt egyértelműnek, hogy az erődítmény – mint utóbb kiderült – még további 12 évig létezhet. Az Udvari Haditanács ugyanis

ergangen, aber der Vollzug nit geschehen und wolten sich die in besagten Posten commandirende Officier, sonderlich herr graff Zitzchy disfalls opponiren, welches dem Zeügambt praejudicirlich seie”

²⁴⁴ A tüzérség és egyéb eszközök összeírása és szállítása valóban szakértelmet igényelt. Uo. 1690. Nov. nro. 23. fol. 468v.

²⁴⁵ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Mai. nro. 190. fol. 246v.

²⁴⁶ HFU 28. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 460–469.)

²⁴⁷ Az 1702. évi várombolási rendelet értelmében – mint majd látni fogjuk – minden bizonnyal a még meglévő hadieszközöket szállították el, de ami a kincstári gazdálkodás számára fontos volt: a megszüntetett hadszertárnoki „státuszok” által felszabadult pénzt és ellátmányt máshol lehetett kifizetni. Az 1694-ben Lipótvárról áthelyezett tüzérek ellátmányát a „... bei der Raaberischen Graniz Bezallung überbliebenden aus den cassirten Zeüghüusern vacanten Portionen...” állták. HKR Prot. Reg. Bd. 394. 1694. Jun. nro. 102. fol. 241r

²⁴⁸ Ezt kétszer is megette, egyszer a vár visszafoglalást követő napokban HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Apr. nro. 255. fol. 147r.), másodszor az első kapitány Johann Paul Bisterezky halált követően Uo. 1690. Aug. nro. 183. fol. 350v.

²⁴⁹ Uo. 1690. Dez. nro. 189. fol. 548r. Nagy György László „... umb Amovirung der Frei Compania von Tschakaturm”

²⁵⁰ Berge 1692-ben 54 katonát vett át Csáktornyáról. HFU 7. Okt. 1692 (r. Nr. 350 fol. 82–96.)

²⁵¹ HFU 8. Aug. 1692 (r. Nr. 349. fol. 27–30.) A Csáktornyáról Lippára kinevezett hadszertárnok, Johann Caspar Fischer ugyanazt a járandóságot kapta, mint elődje Johann Paul Schwickh, akit Szegedre vezényelték Valentin Karl von Engelstein helyére. Mindkettőjük fizetését a Budai Kamarai Adminisztráció állta.

²⁵² HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Dez. nro. 102. fol. 594r.

véleményt kért a Dráva folyó két partján lévő terület ellátásáért és egyes hadügyi kérdéseiről is felelős belső-ausztriai kormányzervektől, hogyan képzelnék el a jövőben ennek a régióknak a katonai berendezkedését.²⁵³ A grazi tanácsosok nem bízták másra a döntés előkészítését, saját szakértő (Johann Maximilian Graf von Thau, körösi főkapitány) kiküldésével próbálták Kanizsa valós helyzetét felmérni. Jelentésükben felhívták a figyelmet arra, hogy a most ráfordított összeg kevés a fenntartásra, ahhoz ugyanakkor nagy költség, ha esetleg rövid időn belül le fogják rombolni a várat. Továbbá mintegy 200 német katona zsoldját fizették Stájerországból, ám ők a betelepített polgárokkal együtt sem voltak elegendő ahhoz, hogy a hidakat, kapukat, bástyákat és a védműveket megfelelően őrizték. A grazi tanácsosok véleménye egybecsengett az Udvari Haditanácséval, mely szerint több német katonát kellene ide vezényelni, az omladozó falakat jó állapotba kellene hozni és a sáncokat mellvéddel kellene ellátni. Beszámoltak a tüzérség sárlalmas állapotáról is, miszerint az 50 ágyú ágyútalp és kerék nélkül hever a földön.²⁵⁴

Az eszéki ostrom sikere után végül Eszék és Szigetvár megerősítése mellett döntöttek Bécsben, amely várakhoz el is kezdték a szükséges eszközök szállítását, míg Kanizsa – az egykorú megfogalmazás szerint – további rendelkezésig abban az állapotban marad, ahogy található és később döntenek majd végleges sorsáról.²⁵⁵ A fentiekkel és talán az *Einrichtungswerk* már megismert hadügyi elképzeléseivel párhuzamosan is, megindult egy ún. *Universal Systema* megvalósítására való törekvés. Ennek lényege az volt, hogy egy területen csak egy fővárat erősítenek, míg a többit egyelőre meghagyva, a róluk való döntést a törökkel való béke megkötése utánra halasztják. A szisztéma másik eleme az igazán kis várak esetében még egyértelműbben fogalmazott: konkrétan például a Kanizsa környékén fekvő kisebb várak esetében a Haditanács felszámolta a várak készleteinek kiürítését és Kanizsára szállítását. Ebben esetben is az volt tehát a cél, hogy a visszafoglalt nagyobb vár és város élelmszer- és fegyvertárait feltöltsék. Batthyány II. Ádám főkapitány, akit gyakorlatilag kihagytak ebből a döntési folyamatból, már semmit nem tehetett a kisebb várak megmentéséért.²⁵⁶

Ugyanezt a folyamatot regisztrálhatjuk Alsó- és Felső-Magyarországon is. Előbbi esetben a lévai helyőrség csökkentésének és a hadi eszközök Lipótvárra szállításának lehetünk tanúi,²⁵⁷ míg Oktavian Nigrelli felső-magyarországi parancsnok egy emlékiratot nyújtott be a Haditanácshoz az említett szisztéma megvalósítására, de ennek részletei sajnos nem ismertek, csupán magáról a kezdeményezésről maradt szószavú adalék.²⁵⁸ A tüzérségi eszközök

²⁵³ HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. März. nro. 187. fol. 180r.

²⁵⁴ A szakvéleményt l. HFU 9. Nov. 1690 (r. Nr. 338. fol. 100–105.)

²⁵⁵ HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Dez. nro. 34. fol. 583r–v.

²⁵⁶ Felemlte ugyan szavát, hogy nem kellene mindent elszállítani a fegyvertárakból, mert közvetlen védelemre néhány dolgot ott kellene hagyni. Uo. 1690. Nov. nro. 66. fol. 530v.

²⁵⁷ Itt ugyanakkor maga Esterházy Pál bányavidéki főkapitány javasolta máshol történő alkalmazásukat. HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Apr. fol. 108r.

²⁵⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Okt. nro. 144. fol. 502r.

elszállítására itt is parancsot adtak, figyelmeztettek ugyanakkor, hogy néhány védmű elhordása nem elégséges, hiszen ezeket az objektumokat gyorsan újra körbe lehet palánkkal keríteni.²⁵⁹

Kis túlzással az is kijelenthető, hogy a legtöbb visszafoglalt vár lerombolására vagy egy kamarai, vagy egy katonai tisztségviselő majd mindenütt javaslatot tett. Nem került el ezt a sorsot még Székesfehérvár sem, hiszen egy 1690. októberi előterjesztés szerint ekkorra már annyi vár került vissza, hogy – mint fogalmaztak – fel kellene állítani bizonyos prioritásokat, ráadásul ennek a várnak a kiépítése hatalmas kiterjedése miatt rendkívül költséges lenne.²⁶⁰ Franz Karl Ludwig Baron de Cheverelli fehérvári kapitány viszont éppen a vár remek stratégiai fekvésével, a mocsár nyújtotta természetes védelemmel magyarázta a megtartás szükségességét.²⁶¹ Az 1687 decemberében kitartó blokád eredményeképpen visszafoglalt egri várról pedig már egy 1688. évi névtelen szakvélemény úgy nyilatkozott, hogy azt le kellene rombolni. Indokai között szerepelt egyrészt a vár kedvezőtlen fekvése, másrészt, hogy a modern várépítési elveknek megfelelő átépítésére alig lenne lehetőség. A várnak nem voltak előművei, ami szintén rontotta védhetőségét. A jelentés írója szerint Szolnok sokkal jobb és stratégiailag előnyösebb helyen feküdt, így Eger helyett azt kellett volna inkább kiépíteni.²⁶²

Az 1691–1692. esztendők azonban sokkal inkább egyes fővárok – Buda, Eszék (és Dárda), valamint Pétervárad – komoly kiépítésével teltek, nem pedig a hátsószámba került várak felszámolásának kiterjesztésével. Talán az ezekre fordított valóban nagy összegek döbentették rá az Udvari Kamara tanácsosait, hogy mégiscsak meg kellene tárgyalni a korábbi magyar és török végvárok sorsát. Az ő szempontjuk és anyagiaktól diktált vezérelvük egyértelműen a felszámolás és a lerombolás volt, míg az Udvari Haditanács – hivatkozva a háborús helyzetre – katonai megfontolásokból egyelőre megtartásukat javasolta. A döntéstől függetlenül továbbra is érkeztek Bécsbe várkapitányi jelentések a rosszabbnál rosszabb állapotban lévő várakról, a várbeli épületekről és a különböző védművekről. Végül egy különleges természeti csapás, egy 1692. novemberi vihar további elgondolkodásra készítette az Udvari Kamarát, sőt komoly érvrendszerrel támogatta meg várrombolási terveit. Érdeemes ez a tanulságos esetet alaposabban megvizsgálni!

Az Udvari Kamara jelentése szerint az érsekújvári vár külső védművein történtek komolyabb károk a vihar miatt. A bástyákat összekötő főfal mintegy 150 lépés hosszan leomlott, maga alá temetve több helyen az árok és a fedett út védelmére szolgáló falat (Breche) is, de az ítéletidő a várak előtti kerítést, a palliszádót sem kímélte. Az esztergomi érsekkel, Széchényi Györggyel kötött szerződés értelmében neki kellett volna a várat javítani, de a külső védművek

²⁵⁹ Uo. 1690. Okt. nro. 186. fol. 512v.

²⁶⁰ HFU 3. Nov. 1690 (r. Nr. 338. fol. 15–16.)

²⁶¹ HFU 23. Nov. 1690 (r. Nr. 338. fol. 337–352.)

²⁶² Esztergomi Primási Levéltár, Acta Radicalia, Classis V. nro. 450.

rendbehozatalára nem akart pénzt adni, így azt magának az Udvari Kamarának kellett volna előteremteni. Az Udvari Haditanácshoz intézett levelükben a kamarai tanácsosok továbbá kiemelték azt is, hogy a helyőrség és ellátása, az élelem és a muníció, valamint a vár folyamatos karbantartása meglehetősen költséges, és mivel rengeteg vár és helyőrség van Magyarországon, a pénzhány viszont hatalmas, ezért javasolják a lerombolást, hiszen az csak egyszeri költség, és így az említett rendszeres kiadásokat mind át lehetne csoportosítani. Az eset alapján levont általános véleményük szerint a tarthatatlan, hogy az egykori végvárok csak a pénzt viszik, hasznuk nincs, az ellenség elfoglalhatja, és megvetheti bennük a lábát, az pedig lehetetlen, hogy a békés idők bekövetkeztéig mindegyiket megerősítsék, hiszen a legfontosabb a stratégiaiilag fontos várak kiépítése.

Az Udvari Haditanács a kamarának írott válaszában viszont kifejtette, hogy a rombolás is költséges, ráadásul nagy mennyiségű lőpor kell hozzá, de ha végül több vár lerombolása mellett is döntenek, Érsekújvár ne legyen köztük, mivel az ország belsejében lévő erődöket nemcsak hadi, hanem politikai-katonapolitikai okokból is meg kell tartani, hogy a lakosokat szükség esetén félelemben és kordában tartsa. Ráadásul az említett viharhárok a lipótvári váron is komoly problémákat okoztak, amelyről pedig az ottani provizor. Franz Paris Staudacher jelentett a kamarának. Ebben az esetben a hadsértárban nem volt elég sánceszerszám, hogy a földmunkákat elvégezzék, pedig a bástyák előtti védműveken és a palliszádon komoly károk keletkeztek. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a katonaság lakhelyeül szolgáló barakkok a jelentés szerint nem voltak alkalmasak arra, hogy az ide téli szállásra vezényelt ezredet is el lehessen szállásolni bennük.²⁶³ Összegezve tehát a katonai szakemberek azon az állásponton voltak, hogy a béke megkötéséig egyelőre maradjon minden a jelenlegi szisztéma szerint, és majd csak a háborút követően térjenek vissza a katonai objektumok felszámolásának problematikájára.

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1690–1698 közötti években – néhány egyedi esetet leszámítva – nem hallunk a várrombolások kiterjesztéséről. A felszámolás természetes folyamatának egyik újabb szegmensének tekinthetjük ugyanakkor azt, hogy a földesúr-tulajdonosok szorgalmazták a német helyőrségek kivonását váraikból, még ha ez valójában együtt járt volna a vár megszüntetésével is vagy legalábbis elősegíthette azt. Esterházy Pál nádor például több beadványban is kérte a csobánci helyőrség áthelyezését saját várából, mégpedig azzal indoklással, hogy azt veszély már nem fenyegeti,²⁶⁴ de ugyanezt az érvelést olvashatjuk Zichy István kisvárdai²⁶⁵ vagy éppen Rákóczi Ferenc sárospataki várával

²⁶³ A levelezést és az érsekújvári ill. a lipótvári erődökről szóló jelentéseket, ill. a lipótvári károkat bemutató rajzot l. HFU 12. Dez. 1692. (r. Nr. 351. fol. 171–172.), Uo. 18. Dez 1692 (r. Nr. 351. fol. 211–214.), Uo. 14. Jan. 1693 (r. Nr. 352. fol. 188–194.)

²⁶⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 378. 1689. Jun. nro. 234. fol. 372r. és HKR Prot. Exp. Bd. 387. 1692. Mai nro. 323. fol. 258v.

²⁶⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 388. 1692. Sept. nro. 357. fol. 441r.

kapcsolatban.²⁶⁶ A természeti vagy ember okozta csapások tehát ezekben az években jobban veszélyeztették a várakat a tudatos várrombolásoknál.

IV.3.3 Mítosz és valóság: az 1699. és 1702. várrombolási rendeletek és megvalósításuk problémái

A karlócai béke megkötése után viszont a katonai érdekeken már felülkerekedett az Udvari Kamara által támogatott „költségsökkentési” szempont. A kérdés így az volt, hogy mely várakat ítélik megtartandónak, és melyeket és kiknek a közreműködésével fognak lerombolni. A várkérdés rendezésének két sarkalatos pontja egyrészt a Tisza–Maros vonalán fekvő, a karlócai békeszerződés értelmében lerombolandó várak, másrészt az egykori török határ délre helyeződésével az ország belsejébe került végvárak sorsa volt. Előbbiek esetében komoly diplomáciai kényszer határozta meg a problémát, utóbbiak viszonylatában ugyanakkor az esetleges belső ellenség féken tartása, a pénzhány és a várak szerepének megváltozása voltak a legfontosabb motiváló tényezők.

Az 1699. január 26-án aláírt karlócai béke 2. passzusa kimondta, hogy Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kis-Kanizsa, Becse, Becskerek és Zsablya várait és védműveit le kell rombolni, majd a török félnek kell átadni e településeket.²⁶⁷ A munkához 1701 folyamán kezdtek hozzá a létrehozandó Határörvidék berendezésére kiküldött bizottság tevékenységével, egyúttal Arad várának kiépítésével és Szeged várának javításával párhuzamosan. Külön rendeletben nem szabályozták, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció alkalmazottai mekkora összeget utaljanak ki a munkálatok finanszírozására, ez minden esetben a katonai parancsnok határozottságán múlt.

A Maros-menti várak rombolását (a karlócai béke ezen rendelkezésének végrehajtását ugyanis a temesvári beglerbég erőteljesen szorgalmazta²⁶⁸), illetve Arad kiépítését az utóbbi német katonai parancsnoka, Georg Wilhelm Löffelholz von Kolberg irányította. 1701

²⁶⁶ HKR Prot. Exp. Bd. 393. 1694. Aug. nro. 211. fol. 403r.

²⁶⁷ A II. szakasz vonatkozó szövege: „A Temesvár vára alá vetett tartomány minden kerületével és a köztük folyó folyókkal együtt maradjon a magas Török Birodalom birtokában és hatalmában, és Erdély felől határai legyenek Erdélynek Valachia határától a Maros folyóig a fenti szakaszban meghatározott határvonala, továbbá a Marostól a Tisza folyóig a Marosnak innenső partjai, a Tiszától a Dunáig pedig a Tisza folyó innenső partjai alkossák a határvonalat; a fent nevezett határvonalakon belül fekvő helyek, úgymint Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kis-Kanizsa, Becse, Becskerek és az innenső Zsablya, és Erdélynek a jelen háború előtt megállapított régi határain belül, és a fenti határozmány szerint a Maros és a Tisza folyó partjain belül a temesvári területen található bármely más erőd oly feltétellel romboltassanak le a császáriaktól, hogy a szerződés értelmében ne lehessen újra felépíteni, és a fent nevezett temesvári terület teljesen szabadon hagyassék, és a jövőben sem ezeken a megnevezett helyeken, sem a Maros és a Tisza folyó partjaihoz közel ne épüljenek más, nagyobb vagy kisebb megerősített helyek, amelyeket erődként lehet használni.” Szövegyűjtemény 691–692.

²⁶⁸ MOL E 286 1701 Jan.–Márc nro. 175. és HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Márc nro. 106. fol. 187v.

márciusában kezdte meg Fenlak és Csanád sáncainak széthordását és az árkok feltöltését.²⁶⁹ A tavasz folyamán a csanádi illetve a karánsebesi rombolás²⁷⁰ befejeztével a munka felügyeletét ellátó Neuburg-ezredet átvezényelték a következő feladathoz, Lippa rombolásához.²⁷¹ Mivel az aradi építkezésen és a lippai romboláson sok katona és mintegy 600 jobbágy²⁷² teljesített szolgálatot, ezért a megérkezett ezred miatt élelmezési gondok léptek fel mindkét helyszínen, amelynek megoldását a Budai Kamarai Adminisztráció szegedi prefektusától, Johann Ferdinand Bernhard Herdegentől várták volna. Lippa lerombolása miatt pedig nemcsak a katonaságnak kellett a Maros folyó túlpartján új támaszpontot keresni,²⁷³ hanem a kamara is régi-új hivatalt állított fel Tótvárad központtal. 1702-ben az Aradhoz közeli Világos várát robbantották fel, tizenhét mázsza löport használva a romboláshoz.²⁷⁴ Az utókor számára maradandó értékkel bírnak azok a várrajzok, amelyeket a határkijelölő bizottság munkáját irányító Luigi Fernando Marsili gróf készített a Tisza–Maros-menti erősségekről. Egyrészt megörökítette azokat a várakat, sáncokat, amelyek lerombolására a karlócai békét követően sor került, de felmérte a kiépülőben lévő új erődöket is, úgymint Arad vagy Szeged várait.²⁷⁵

A Tisza-menti várak rombolásának felügyeletét a szegedi várparancsnok, Johann Friedrich Globitz látta el. Az elsősorban földdel és fával erősített Becse, Becskerek és Zsablya Tiszán túli sáncait a tavasz folyamán sikerült széthordatni.²⁷⁶ A költségekből 400 guldent a szegedi prefektúra fizetett ki Globitz részére.²⁷⁷ A márciustól májusig tartó munkálatokat Christoph Collet hadmérnök vezette, aki napi 3 forintot szeretett volna kapni, hiszen ez esetben nem állomáshelyén, az aradi várnál teljesített szolgálatot.²⁷⁸

A Magyarország belsejébe került, egykori törökellenes határvidék erősségeinek felszámolásához ugyancsak a karlócai békét követő intézkedés-sorozattal fogott hozzá érdemben az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara. Ebben a vonatkozásban három különösen fontos rendeletet szükséges kiemelni: az 1699. és 1702. évi várrombolási rendeleteket és az 1701. évi

²⁶⁹ A munkákhoz a környező vármegyékből 300–400 jobbágy ingyenmunkáját igényelte. HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Febr. nro. 147. fol. 137v.

²⁷⁰ Stephan Christoph Khuess karánsebesi harmincados a Budai Kamarai Adminisztrációhoz 1701. április 7-én írt levelében sem tudta még, hogy a befejeződött rombolást követően hol lesz alkalmazva a jövőben. MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 22.

²⁷¹ HFU 4. Aug 1701. (r. Nr. 414 fol. 83–84.)

²⁷² MOL E 286 1701 Jan.–März nro. 307. A Magyar Királyi Udvari Kancellária rendeleteivel kötelezte a vármegyéket ingyenmunka kiállítására. MOL A 14 1701. nro. 18.

²⁷³ Erdély katonai parancsnoka, Jean Louis Rabutin de Bussy terve az volt, hogy Solymost és Tótváradot kell erősíteni, amelyet a lippai harmincad bevételeiből finanszírozott volna. HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Apr. nro. 9.

²⁷⁴ Domokos 1998 78. és HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. nro. 150. fol. 813v.

²⁷⁵ A térképeket a Bolognai Könyvtár kéziratára alapján kiadta: Kisari 2005. A bizottság munkájára I. F. Molnár 2006

²⁷⁶ HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Mai nro. 135. fol. 314v. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az erődített helyek egyáltalán nem vagy nemcsak klasszikus értelemben vett várak voltak, hanem a nagy török háború idején több éven át ezen a területen folytatott hadjáratok miatt megerősített sáncokról volt szó.

²⁷⁷ MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 408. és HFU 11. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 458.)

²⁷⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 412. 1701. Dez. fol. 672v.

„katonaságot elbocsájtó”²⁷⁹ rendeletet. Az 1699. december 13-án a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához, Esterházy Pál nádorhoz és bányavidéki főkapitányhoz, Batthyány Ádám kanizsai főkapitányhoz, Barkóczy Ferenc felső-magyarországi helyettes főkapitányhoz és Zichy István győri vicegenerálishoz eljuttatott rendelet értelmében a csatolt jegyzékben megjelölt helyeket el kellett pusztítani. Az őrségek megnövekedett költségeit nem tudván biztosítani (amit indokol a háború terhének viselése, a kimerült császári-királyi kincstár és a nép veszteségei), a várak meghagyására nincsen mód – fogalmazott az Udvari Haditanács. A határozat szerint Gyula, Ecsed, Szentjobb, Szepesvár, Zsolnalitva, Likava, Léva, Simontornya, Tata, Veszprém, Pápa, Körmend, Kaposvár, Dombóvár és Zalavár várait kellett az említett főkapitányoknak és helyettes főkapitányoknak lerombolniuk, illetve a tüzérséget egy meghatározott másik várba szállítaniuk.²⁸⁰ Az ez időre szétesett és szervezeti kereteit is elvesztett végvárrendszer gyengeségét is mutatja – mindamellet, hogy nyilván a főkapitányok sem törekedtek annak megvalósítására, hiszen a felsoroltak közül némelyik saját váruk volt –, hogy az 1699. évi rendeletet nem sikerült az előírt módon végrehajtani.

Szembetűnő a változás a következő, az 1702. évi rendelet esetében, amikor már jóval nagyobb apparátust mozgósítottak a megvalósításhoz, magyarországi kamarákat, várparancsnokokat, hadszertárnokokat és hadmérnököket rendelték ki, meghatározott pénzösszeg kiutalása mellett. Az 1702. évi rendelet (eltérően tehát az 1699. évitől, ahol a várakat minden különösebb kategorizáció nélkül sorolták fel) a lerombolandó várakat hat csoportba osztotta, amelyek követték az egykori magyarországi főkapitányságok, illetve részben az új kamarai berendezkedés területi vonalait. Az első csoportba Szendrő, Szepesvár és Sárospatak, a másodikba Eger vára, Székesfehérvár, (Vár)Palota és Simontornya, a harmadikba Nyitra és Léva, a negyedikbe Tata, Pápa és Veszprém, az ötödikbe Kanizsa, Zalavár, Körmend, valamint a Balaton mellett fekvő azon véghegyek, amelyek egykor a török kézen lévő Kanizsa ellen építettek, végül a hatodikba Kaposvár és Dombóvár tartoztak.

A katonai objektumok felszámolása szempontjából tehát feltűnő, hogy 1699 és 1702 között mennyire megváltozott a lerombolásra ítélt várak listája. Ez elvileg azt (is) jelenthetné, hogy minden olyan vár, amelynek elpusztítását 1699-ben elhatározták, 1702-re már romokban állt. Ez azonban nem teljesen igaz: az 1702. évi rendeletből kikerült várak ugyanis két csoportra oszthatók: az egyik a Tiszántúlon fekvő három erősség (Ecsed, Gyula, Szentjobb), a másik Északnyugat-Magyarország két hegyi vára (Likava és Zsolnalitva).

A tiszántúli várak esetében tudható, hogy azok tüzérségét 1699 nyarának elején Oktavian Nigrelli felső-magyarországi parancsnok elszállíttatta, de a rombolás megkezdéséhez nem álltak

²⁷⁹ Ezt a megfogalmazást Takáts Sándortól vettem át, noha ez egyáltalán nem adja vissza a rendelet valós keletkezési okait. Vö. részletesebben a végvidék felszámolásának társadalmi aspektusait tárgyaló alfejezetet.

²⁸⁰ A rendelet kiadását l. Buda expugnata 317–318. és Oross 2005 270–273.

rendelkezésre a szerszámok, és nem utaltak ki neki pénzt a munkálatokra.²⁸¹ Azt mindenesetre tudatták vele, hogy az ecsedi kastélyt ne bántsa, mert azt az erdélyi kincstartó, Bánffy György bírja zálogban. Mivel a Szepesi Kamara 1700 őszén továbbra sem biztosított pénzüsszeget egy kirendelt hadmérnök napidíjára és az elhelyezendő bombák odaszállítására, valamint a *gratuitus labor* keretében az évszak folyamán ott dolgozó mintegy 200 jobbágy élelmezésére, ezért feltételezhető, hogy végül maga a birtokos végeztette el uradalmának jobbágyaival a munka nagy részét, azaz az árkok feltöltését és a földbástyák és egyéb védművek elegyengetését.²⁸² Az Ecseden szolgálatot teljesítő hadszertárnokot (Johann Finger) és a 8 tüzért (Hans Fey, Lorentz Meyer, Johann Levin Dreyß, Anton Koch, Johann Wölffinger, Jacob Litscheckh, Johann Schubart, Hans Schmuck) egyébként 1700. október elsejétől papíron a nagyváradi vár állományába helyezték át, ám többségük végül 1701-től Aradon, Munkácson, Szendrőn és Kassán került alkalmazásra.²⁸³

Az 1695 januárjában visszafoglalt Gyula várának részleges rombolására 1700-ban került sor, Ferdinand Christian Lindner gyulai provizor és harmincados közreműködése mellett. Az eredeti terv értelmében Aradra kellett szállítani a tüzérséget, a municiót és az élelmet is. Az élésmester, Friedrich Rudolph Greving által hűtlen kezeléssel vádolt provizor²⁸⁴ minden tiltakozása ellenére megindult a vár és a helyőrség felszámolása. A lerombolt várat végül 1700. december 27-én hagyta el a katonaság. A vár készleteiből 31 szekeret Aradra, 56-ot Nagyváradra, 22-et Jenőre vittek. Lindner beszámolt arról is, hogy 421 német katona 107, 60 magyar hajdú 7, 467 rác hajdú 1 napot, 134 Bihar vármegyei jobbágy pedig 1 hónapot dolgozott a külső vár védműveinek, palánkjainak lebontásán.²⁸⁵ Hangsúlyozandó ugyanakkor: Gyula esetében fel sem merült, hogy a belső, téglalapítségű várat a földdel egyenlővé tegyék, hiszen itt továbbra is német és rác katonaság állomásozott. Végül a harmadik tiszántúli vár, Szentjobb várának végleges lerombolására csak jóval később, a Rákóczi-szabadságharc után került sor. Az északnyugat-magyarországi várak esetében pedig egyenesen azt kell megállapítanunk, hogy 1699 és 1702 között egyáltalán nem nyúltak hozzájuk. Valószínűsíthetően a Rákóczi-

²⁸¹ HKR Prot. Reg. Bd. 410. 1700. Jun. nro. 134. fol. 208r és HFU 5. Nov. 1700 (r. Nr. 409. fol. 37–40.)

²⁸² Hivatkozik Szabolcs vármegye vonatkozó közgyűlési irataira Szabolcs-Szatmár 89–90., Rákóczi Ferenc megörökitette az utókornak a lerombolt Ecsed várát: „...amikor az erősséget lerombolták, a kemény téglából készült bástyák romjai nem tudták betömni őket (ti. az árkokat). A lakók állítása szerint először úgy látszott, mintha a csatornák megteltek volna, de egyetlen éjszaka alatt mindet elnyelt a mélység. Mint ebből kiderül a folyó kigyózásából három sziget alakult ki, hiszen e védművek cölöpökre épültek, s föld alatti részük a víz színénél lejjebb fekszik. Kíváncsiságból megvizsgáltam a vár alapját és a cölöpök minőségét: ezek kőrisfából készültek, már egészen megkövesedtek, letört darabjaik kemények és könnyűek voltak. Ezek a cölöpökön jól levert, igen vastag szénréteg volt, ez óvta meg a föld alatti részt a nedvességtől.” Emlékiratok 372–373.

²⁸³ HFU 26. Okt. 1702 (r. Nr. 423. fol. 542–546.) A Szepesi Kamara elszámolása a volt ecsedi hadszertári alkalmazottakkal.

²⁸⁴ MOL E 286 1700. nro. 345. Greving szerint Lindner több helyen is helytelen adatokat közölt 1699. évi számadásaiban, erről tételek kimutatást is benyújtott a Budai Kamarai Adminisztrációnak.

²⁸⁵ MOL E 281 1700. Dez. nro. 57.

szabadságharc eseményei alatt érték nagyobb károk a két említett erősséget, majd végleg a 18. század közepén pusztult el a Trencsén megyei Zsolnalitva (Lietava) és a Liptó megyei Likava.

Az első és a második rendeletben is megnevezett várak közül egyelőre kettő esetében van tudomásunk arról, hogy 1699 és 1701 között előkészületeket tettek erősítményeik lerombolására. Léva esetében az Udvari Haditanács megkereste a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát, hogy kézműveseket rendeljen ki lerombolásához, robotot és fuvarokat biztosítson a vármegyék által végzett ingyenmunka (*gratuitus labor*) révén a lévőai tüzérségi eszközök és ágyúk elszállításához.²⁸⁶ A munka elvégzésére azonban valószínűsíthetően ekkor még nem került sor. Simontornyáról ugyanakkor a tüzérségi eszközök Székesfehérvárra történő szállításához igényelt fuvarokat az Udvari Haditanács még 1699-ben.²⁸⁷

A magánkézben lévő várak tulajdonosai az 1699. évi rendelet kihirdetését követően több beadványban is a Haditanácshoz fordultak, hogy váraik lerombolásától tekintsenek el. A Csákyak Szepesvár, az Erdődyek Litva várának megtartásáért folyamodtak.²⁸⁸ Csáky Zsigmond beadványában hangsúlyozta vára fontosságát, annak határszéli fekvése miatt és azt is, hogy az védelmet nyújt a Lengyelországnak elzáróított 13 szepesi városban lakó lengyelek erőszakoskodásai ellen, mindamellett, hogy családja még mindig használja. Az ügyben uralkodói előterjesztés is készült, amelyben Ernst Rüdiger Starhemberg, az Udvari Haditanács elnöke kifejtette, hogy a Csáky család érdemeire való tekintettel meg kellene tartani Szepesvárat, Eperjesről 30–40 fős helyőrséget kellene kivezényelni oda, ráadásul tüzérségről sem kell gondoskodni, mert a Csákyaknak jelentősebb tüzérségi készletük van ott. I. Lipót saját kezű véleménye erre az volt, hogy lehetetlen a sok kis magyarországi várat megszállni, tehát a rombolás általánosságban jó döntés, de Szepesvárat a tanácsolt módon meg lehet tartani, ugyanakkor figyelmeztetett, hogy ez a döntés semmilyen konzekvenciával vagy precedenssel nem járhat a többi magyar kérelmezőre nézve.²⁸⁹ Így összességében megállapítható, hogy a szigorú kitételek ellenére az 1699–1702. évek még nem hoztak a várrombolások tervei kapcsán számottevő változásokat, sőt egy 1700. augusztusi haditanácsi előterjesztésből kitűnik, hogy addig Ecseden kívül sehol nem kezdtek még neki a várrombolásnak és helyőrség kivonásának.²⁹⁰

A várrombolással, mint alapvető fontosságú kérdéskörrel foglalkozott a Titkos Konferencia 1699. februári ülése is, ahol többek között arról határoztak, hogy Árva várát is le kell rombolni, ám ez a terv a várrombolási rendeletbe végül nem került be. Külön kategóriát alkotott az elképzelések között azon helyek csoportja, ahol katonaságot lehetne elszállásolni, a

²⁸⁶ MOL A 14 1701. nro. 12. (1701. február 16.). Esztergom vármegye 1701. április 12-én kapta meg a Léva várának lerombolásáról szóló királyi levelet. Vö. Vármegyei regeszták

²⁸⁷ MOL A 14 1699. nro. 811. (1699. április. 14.)

²⁸⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 408. 1700. Mázr. nro. 165. fol. 160v.

²⁸⁹ ÖStA HKR Akten Exp. 1700. Apr. nro. 103.

²⁹⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 408. 1700. Aug. nro. 52. fol. 401r.

védműveket viszont le kell rombolni és csak a falakat szükséges meghagyni; azaz kaszárnyákká történő átépítésükre tettek volna kísérletet. Ide tartozott Sárospatak, Bártfa, Lőcse, Késmárk, Újváros (Érsekújvár), Pécs és Ónod. Az intézkedés fő célja az volt, hogy a korábbi várak helyett kaszárnyák vagy kaszárnyajellegű várerődítmények építésével oldja meg a katonaság elszállásolásának tetemes gondjait. A rendelkezés – láthatóan – elsősorban a „rebellis” Felső-Magyarországra koncentrált volna a helyőrségeket. 1699 folyamán tehát már körvonalazódtak a korábban említett koncepcióváltás elemei, mert megnevezték azokat a nagyobb várakat is, amelyeket erősíteni kell, hogy a környék védelmét el tudják látni. Stratégiaileg ilyen fontos pont volt Szeged, Szolnok, Tokaj, Ungvár (amelynek „környékén – mint fogalmaztak – sok rosszindulatú nép van”), valamint Szatmár, Kassa, Kálló, Eger, Nagyvárad, Lipótvár, Trencsén, Nyitra, Szendrő, Murány, Makovica, Pétervárad, Eszék, Bród, Szigetvár, Esztergom, Komárom és Győr.²⁹¹

A magyar történelem legismertebb és legtöbbet emlegetett várrombolásai a már említett 1702. évi rendelethez és annak megvalósulásához köthetők. Jelentőségénél és kiforrottnak tekinthető irányelveinél fogva ezzel részletesebben foglalkozom, rávilágítva arra is, hogy ebben az esetben sem beszélhetünk a várak „felrobbantásáról”, hanem sokkal inkább a külső védművek, különösképpen az előművek (palánkok, kapuvédelmi rendszerek, sáncok, várarkok stb.) felszámolásáról. Bár elsőre egyszerű műveletnek tűnhet a várak rombolása, de a sok akadályozó tényező miatt (úgy mint a városokban a lakóházak közelsége, a magánvárak tulajdonosainak tiltakozása, a kiállítandó hatalmas embertömeg előteremtésének nehézségei stb.) akár másfél évig is elhúzódott a munka, majd egyes esetekben a kuruc felkelők közelsége miatt állították le a végrehajtást.

Az első csoportba sorolt Szendrő, Szepesvár és Sárospatak a felső-magyarországi főkapitányság területén, a Szepesi Kamara által igazgatott területen feküdt. Az ezekben a várakban lévő tüzérségi és hadszertári eszközöket Kassára (az ottani, országos szempontból is kiemelt jelentőségű hadszertárba), az élelmiszert pedig a legközelebbi raktárba kellett szállítani Oktavian Nigrelli felső-magyarországi parancsnok felügyelete mellett. Szendrő és Szepes váráról ugyanakkor már 1702 februárjában kifejtette Nigrelli, hogy a várakat előnyös fekvésük miatt nem kellene lerombolni.²⁹² Ezzel kapcsolatban a végső szót természetesen az Udvari Haditanács mondta ki: májusi határozata szerint sem Szendrőt, sem Szepeszt nem kellett lerombolni, hanem további rendelkezésig egyelőre meg kellett hagyni.²⁹³ Szepesvár mindemellett azért menekült meg, mert tulajdonosaik, Csáky Zsigmond és Csáky Imre – akárcsak két évvel korábban – ez

²⁹¹ Szita–Seewann 1999 148.

²⁹² HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Febr. nro. 189. fol. 120v

²⁹³ HFU 2. Mai 1702 (r. Nr. 421 fol. 26–34.)

alkalommal is az Udvari Haditanácshoz fordultak, hogy várukat ne rombolják le a császári csapatok.²⁹⁴

A bécsi hadvezetés által végül ugyancsak megmaradandónak mondott Szendrő várát a kuruc haderő csak 1704 augusztusában tudta bevenni. II. Rákóczi Ferenc fejedelem ugyanakkor a várat gyengének és védelemre alkalmatlannak ítélte, és később elrendelte lerombolását, amelynek végrehajtására Louis Lemaire francia hadmérnököt és Berthóty Ferenc generálist rendelte ki. Az 1707. év elején megindult munkálatok elvégzéséhez a környező vármegyék ingyenmunkáját utasították. A vármegyék nem csekély mértékű panaszkodása mellett (például a mérnökök állandóan zaklatták a jobbágyokat) végül még 1707 folyamán sikeresen végrehajtották a szendrői vár elhánytatását.²⁹⁵ Ez esetben tehát stratégiai és gazdasági okokból a kuruc fejedelem kezdeményezésére került sor egy régi magyar végvár történetének végleges lezárására.

Sárospatak külső vára azonban 1702 folyamán nem „menekült meg”.²⁹⁶ Nigrelli parancsnok 1702 februárjában elszállíttatta innen Kassára a különböző méretű ágyúkat és hadieszközöket, amelyről áprilisban jegyzéket küldött az Udvari Haditanácsnak.²⁹⁷ Az aknák felrobbantására 1702. május 26. és június 1. között került sor, amelyen Nigrelli mellett részt vett Stephan Wallner hadmérnök és Benedikt O’Gilvy tokaji kapitány is. Détshy Mihály szerint 1702-ben lerombolták a külső vár nyugati oldalán és délnyugati sarkán álló négy bástyát, valamint a déli oldalon, a Vörös-bástyával azonosítható bástya két oldalát. Az ásatások szerint robbantás nyomai észlelhetők a délnyugati kazamatás várfalnál és az északkeleti 16. századi sarokbástyánál.²⁹⁸ A belső várkastély, bár tervbe vették lerombolását, Gyulához hasonlóan végül 1702-ben mégis megmaradt. Többek között annak köszönhetően, hogy már Nigrelli is panaszkodott, hogy a fejedelmi rezidencia és a négysarkú, erős torony lerombolása nehéz feladat lesz.²⁹⁹ Végül a Szepesi Kamara adminisztrátora, Ludwig Albert von Thavonath véleményét követve³⁰⁰ az Udvari Haditanács úgy határozott, hogy a kamarai javak megfelelőbb védelme miatt egy zászlóalj hátrahagyása mellett a Vörös-tornyot nem szabad lerombolni.³⁰¹ Ennek

²⁹⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Aug. nro. 226. fol. 542r.

²⁹⁵ Erre vonatkozóan I. Bánkúti 2003. Az idézett forráskiadványokban nyomon követhető a rombolás története. Rákóczi véleménye: „Az kassai munka és Szendrő demolitiojának fogyatkozásairól sűrűn veszem Lemér leveleit; úgyis veszem észre, hogy még némelyek instantiájokkal Szendrőt marasztani kívánják, melyből az országnak semmi hasznát nem látván, szükségesnek látom, hogy Kegyelmed sürgesse ezen két erősség építését és demolitioját.” Archivum Rakoczianum I. osztály. II. köt. 62. II. Rákóczi Ferenc levele gr. Bercsényi Miklósnak. 1707. márc. 26., Dés.

²⁹⁶ Détshy 1968 101.

²⁹⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. nro. 93. fol. 239v

²⁹⁸ Détshy 1968 103.

²⁹⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai. nro. 71. fol. 306v.

³⁰⁰ Ismert a Szepesi Kamara álláspontja is, amelyet március 2-án írtak meg az Udvari Kamarának. Kifejtik, hogy a vár kicsi és nehezen védhető, viszont jó szobái, pincéi miatt nagy hasznára van tulajdonosának, sőt a környéken több olyan, magántulajdonban lévő vár van, amely sokkal jobban meg van erősítve, pl. Vinna, Krasznahorka, Kapi, Dunavic. MOL E 244 C 1702. 03. 02.

³⁰¹ HFU 2. Mai 1702 (r. Nr. 421 fol. 26–34.)

részleges pusztulása akkor következett be, amikor 1703. augusztus 28-án a várhoz érkező kurucok felgyújtották és a tűzben nagyrészt elhamvadt.³⁰²

A második csoportba a töröktől visszafoglalt, a Magyar Királyság középső részén, a Budai Kamarai Adminisztráció által igazgatott területen elhelyezkedő várak kerültek. Johann Ferdinand Freiherr von Pfeffershofen budai parancsnok feladatává tette a rendelet, hogy a várak lerombolását és a tűzvédelmi eszközök Budára szállítását felügyelje, Nicolas Dumont hadmérnököt pedig a várak szemrevételezésével bízta meg.

Simontornya lerombolásához – amely szerepelt az 1699. évi várrombolási rendeletben is Dumont hadmérnök tervezetében 20 kőműves, 2 ács és 400 jobbágy (ők a víz elvezetését, az árkok betöltését, a cölöpsor és a bástyák ledöntését végezték volna el) 25 napnyi munkáját tartotta szükségesnek.³⁰³ Több nehézség is akadt azonban, amely a bécsi hadvezetést akadályozta a végrehajtásban, egyrészt a vár magántulajdonban volt,³⁰⁴ másrészt a környező vármegyék ingyenmunkáját 1702 nyarán és őszén Kanizsára, illetve Székesfehérvárra irányították, így nem valószínű, hogy komoly munkálatok folytak volna Simontornyán.

Székesfehérvár és Palota lerombolása a székesfehérvári parancsnok Christian Andreas Jörger vezetésével kellett volna, hogy megvalósuljon, ám végül ezeket a munkálatokat is Pfeffershofen budai parancsnok felügyelte. A várrombolási rendelet úgy határozott, hogy Székesfehérváron a védműveket kell lerombolni, míg a város falai épségben maradhatnak.³⁰⁵ A korszakra tipikus és általánosítható esetnek tarthatjuk a székesfehérvári városi tanács 1702. áprilisi folyamodványát, amelyben kérte a Haditanácsot, hogy a romboláskor feleslegessé váló köveket felhasználhassa egy új városháza építésére.³⁰⁶ Nicolas Dumont hadmérnök elképzelése szerint a mocsárban álló rondellák mellett az azokat összekötő falakat is fel kellett robbantani. A munkához szerinte kellett 80 kőműves, 24 kötőrő, 12 aknász, 6 ács, 12 hajó, 24 hajós (segítségükkel gondolta az eszközöket a vízben álló bástyák alapjaihoz szállítani), valamint 2000 ember, akik a romok eltakarítását és az árkok betemetését végezték volna el.³⁰⁷ Dumont hadmérnök számításai szerint 10 000 forintra lett volna szükség, később ezt az összeget 15 ezerre

³⁰² Détshy 1968 104–105.

³⁰³ HFU 6. Apr 1702 (r. Nr. 420 fol. 55–70.)

³⁰⁴ Max Wilhelm Styrum-Limburg szerezte meg az uradalmat a nádor, Esterházy Pál elől. Vö. Holub 1974 17–18. és Soós 2009 828.

³⁰⁵ HKR AFA 1689/11/12. Jakob de la Vergne hadmérnök emlékiratban számolt be a fehérvári házak teljesen romos állapotáról, amelyet valójában a katonák okoztak, hogy így jussanak a téli hidegben tüzfához. Vázolta, hogy az erődítményt több helyen is javítani kell, így a sáncok nagy részét: az összekötő falak több helyen beomlottak, a Veszprémi (Palotai)-kapu melletti rész például annyira romos, hogy a katonák könnyedén ki-be járkálhatnak. A mocsár ugyan körbeveszi az egész helységet, de a városnak nincsenek előművei, így kevésbé védhető a hely. Az árkok rossz állapotban vannak, az ostromlók akár be is telepedhetnek ide. A lesújtó képet végül a hadmérnök tervezete zárja, amelyben a felújítás legfontosabb lépéseit mondja el.

³⁰⁶ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. fol. 220v–221r, kiadása: Oross 2005 285–286.

³⁰⁷ HFU 6. Apr. 1702 (r. Nr. 420 fol. 55–70.)

módosította.³⁰⁸ Tudjuk, hogy a munkálatokat a Budai Kamarai Adminisztráció által kirendelt azon szakemberek kezdték meg 1702 júliusában,³⁰⁹ akik az év tavaszán Eger várának lerombolásán dolgoztak, így megállapítható, hogy a budai központ irányításával egy mesteremberekből álló gárda hajtotta végre a hadmérnök különböző utasításait.³¹⁰ A robbantások előkészítése után 1702 szeptemberében az ágyúkat és municiókat Budára szállították,³¹¹ és októberben az elhelyezett aknákat felrobbantották.³¹² A Dumont által igényelt 2000 munkást nem lehetett egyszerű kiállítani, egyrészt a nyári és őszi mezőgazdasági munkák miatt, másrészt pedig a másik nagy dunántúli végvár, Kanizsa rombolásához is a dunántúli vármegyéket rendelték ki.³¹³

Nagy kérdés, vajon mely védműveket rombolták le az 1702. év második felében Székesfehérváron? Erről pontosan tudósító forrás híján jelenleg csak feltételezhetjük, hogy az év végére a Budai-kapu előtti nagy hídfőerődöt bontották le, és a várfalakat a tervszerű szerint néhány helyen felrobbantották.³¹⁴ A föld egyengetésével még 1702 decemberében sem végeztek teljesen a munkások.³¹⁵ A részleges székesfehérvári rombolások kapcsán megengedhető annak a következtetésnek a felvetése, hogy a városban lakó polgárok és a katonaság érdekei e téren igen jelentős mértékben egybeestek. A várfalakhoz szorosan simuló falak, a városon kívüli hatalmas mocsár mind nehezítették a rombolás szakszerű végrehajtását, a katonaság a korlátozott anyagi lehetőségek miatt ugyanakkor nem is vállalkozott volna a vár teljes lerombolásának, illetve a város új alapokra helyezésének végrehajtására. Így Székesfehérvár a rombolás ellenére olyannyira megtartotta erődítmény jellegét, hogy Bél Mátyás az 1730-as években – ha több helyütt romosan is, de – még mindig épnek és erősnek látta és írta le a falakat és a város kapuit.³¹⁶

Várpalota esetében az írott források alapján egyelőre nehéz meghatározni az ottani rombolások mértékét. Dumont hadmérnök felmérése szerint a várkastélyt körülvevő 5 kis rondella lerombolásához és a rossz állapotban lévő árok betemetéséhez 2 aknászra, 18 kőművesre, 6 kötőrőre, 2 ácsra, 200 lapátra, 200 csákányra és 300 munkásra volt szükség. A hadmérnök szükségesnek tartotta megjegyezni azt is, hogy a Zichyek várkastélya nem igazán védhető hely, de ha az Udvari Haditanács annak lerombolása mellett döntene, akkor több mint 30 napot vennének igénybe a munkálatok.³¹⁷ Természetesen a Zichy család tagjai (köztük az

³⁰⁸ MOL E 281 1702. Mai nro. 39.

³⁰⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Jul. nro. 177. fol. 456v.

³¹⁰ MOL E 286 1702. nro. 241. fol. 474–476.

³¹¹ HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. nro. 164. fol. 598r.

³¹² KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Okt. nro. 201. fol. 673v.

³¹³ Miután Zala, Tolna, Somogy vármegyék mentesültek a fehérvári rombolás alól (MOL A 14 1702. nro. 74.), Fejér, Veszprém és Esztergom munkásait rendelték oda. (MOL A 14 1702. nro. 88.)

³¹⁴ Veress D.–Siklósi 191–192.

³¹⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. nro. 212. fol. 822r.

³¹⁶ Bél 1777 106.

³¹⁷ HFU 6. Apr. 1702 (r. Nr. 420 fol. 55–70.)

ekkor a császári hadseregben szolgáló ifj. Zichy István lovaskapitány is) mindent megtettek azért, hogy e rezidenciájukat ne rombolják le, két alkalommal is levélben fordulva a Haditanácshoz és kérve megtartását.³¹⁸

Palotán a tűzérőség elszállítása mellett végül ugyancsak a külső védművek, az erős gerendaszerkezetű földsánc elbontását és a várat körülölelő vizesárok feltöltését végezték el. A palotai bontási munkálatokat mindig együtt emlegették a Székesfehérváron zajlókkal, így közös elszámolást is készítettek róluk a Budai Kamarai Adminisztráció Számvevőségén. Ebből tudjuk, hogy a két vár lerombolása összesen 2200 forint 14 krajcárba került, amihez még a további személyi költségek járultak: Pfeffershofen budai parancsnok 2000, Dumont hadmérnök 570, Johann Ignatius Kurz, budai kamarai adminisztrátor pedig 190 forintot kapott.³¹⁹

Az 1702. évi várrombolási rendelet csak Eger várának lerombolásáról rendelkezett, az egri városfalat megtartandónak ítélte, hiszen a tervzet szerint innen egy nagyobb létszámú katonaságnak kellett szemmel tartania a környező vidéket. Nicolas Dumont hadmérnök felmérése szerint a vár lerombolásához szükségeltett 40 kőműves, 6–6 ács és aknász, 12 kötőrő, két kovács, egy bognár (a talicskák javítására), 3000 lapát, 2000 csákány, további 1000 lapát- és csákánynyél, 1000 rőf vászon (amelybe az aknákat csavarták), faggyúgyertya, 2000 tölgyfagerenda (a járatok kitámasztásához), 6 fűrő, 3 kézi fűrész, további különböző fűrészek és kisebb fűrők, 5 kézikalapács, 5 balta, vasszögek, 400 talicska, valamint 3000 jobbágy.³²⁰ A munkálatokat 1702 márciusában a belső várhoz kelet felől csatlakozó, az Almagyar-domb oldalában elhelyezkedő külső vár védműveinek aláaknázásával kezdték meg.³²¹

A májusi robbantások során a külső vár összes védművét, azaz az északkelet-délnyugati irányban 180 méter hosszú, keleti végén észak-déli irányban 90 méter, nyugati végén 120 méter széles összekötő falszakaszokat, valamint az északkeleti és délkeleti sarkán egy-egy, mintegy 60 méter oldalhosszúságú fülesbástyákat felrobbantották.³²² Lebontották a két várrészt elválasztó árok falszakaszait is. Eredetileg természetesen az volt a terv, hogy mind a belső, mind a külső vár lerombolását végrehajtsák, de a felmerülő hatalmas költségek miatt és a bontási munkában résztvevő parancsnokok, mérnökök jelentései alapján végül úgy döntött az Udvari Haditanács, hogy az ún. „*alte Vöstung*”, azaz a régi (belső) vár megmaradhat.³²³ Johann Christoph Penz, egri kamarai prefektus számadásaiban 2303 forint 49 krajcárt állapított meg a munkálatok

³¹⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai. nro. 143. fol. 313r és Uo. Bd. 415. 1702. Nov. nro. 86. fol. 731v „*Graff Stephan Zitschy Rittmeister unter dem Darmstättischen Regiment bitt ihme seine Residenz Palotta nicht demoliren zu lassen, weil es keine rechte Vöstung seye, und seinen Gebeü darinnen durch die Demolition ein grosser Schade geschehen würde.*”

³¹⁹ MOL E 286 1703. nro. 340., 341., 342. fol. 657–658. és fol. 661.

³²⁰ HFU 6. Apr. 1702 (r. Nr. 420 fol. 55–70.)

³²¹ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. nro. 169. fol. 247v.

³²² Détsky 1967

³²³ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai nro. 267. fol. 325r.

végösszegeként.³²⁴ Mivel a belső vár kelet felől teljesen védtelenné vált, ezért Pffefferhofen javaslatára már 1702 júliusában hozzáfogtak annak megerősítéséhez, elkezdtek építeni az egykori külső vár felől egy 147 öl hosszú, 4 öl magas, alul 5, felül 3 láb széles támfalat, amelynek építési költsége több mint 1000 forintot tett ki.³²⁵

A harmadik csoportba tartozó Nyitra és Léva lerombolását a rendelet értelmében a lipótvári kapitány, Karl Ferdinand Schwarzenau ezredes felügyelete mellett kellett végrehajtani, a helyi kamarai biztos, a hadszertári alkalmazottak és a környező vármegyék segítségével. A tüzérségi eszközöket, a muníciót és az élelmiszert Lipótvárba kellett szállítani. Ez azonban 1702-ben nem valósult meg, mert a volt bányavidéki főkapitányság területén az erre szánt összegeket végül Lipótvár erősítésére fordították. Léva várának elpusztítása így csak a Rákóczi-szabadságharc alatt következett be, amikor a kurucok 1709 nyarán lebontották sáncait és felgyújtották az erősséget.³²⁶ Nyitra, mint püspöki vár viszont épségben maradt, mivel Mattyasovszky László, nyitrai püspök, egyúttal magyar kancellár sikerrel nyújtotta be a Haditanácshoz a megtartására vonatkozó kérvényét.³²⁷

A negyedik csoportban a győri főkapitányság területén fekvő észak-dunántúli várak, Tata, Pápa és Veszprém szerepeltek. Lerombolásukat és a tüzérségi eszközök Győrbe szállítását Karl Heinrich Steinsdorff győri német főkapitány-helyettesre bízta. Mindhárom vár szerepelt az 1699. évi rendeletben is, de csak 1702-ben fogtak hozzá a megvalósításhoz. 1702 áprilisára már elkészültek Pápa lerombolásának tervrajzai³²⁸ és május elején³²⁹ megindult a munka, viszont Steinsdorff szerint igen lassan, mert ehhez csak 430 embere volt.³³⁰ Valószínűleg Pápán egyes ágyúk elszállítása mellett a várakrok betemetésére, esetleg a várkastély és a város között húzódó árok és egy-két földbástya eltüntetésére került sor a nyár folyamán, de az Esterházy Antal tulajdonában lévő belső épületegyütteshez (azaz magához a várkastélyhoz) nem nyúltak. Esterházy június folyamán kérte, hogy Pápát ne rombolják le, hiszen az az ő rezidenciája,³³¹ egyúttal kérvényezte a Haditanácsnál, hogy a rombolás idején elszállított 3 kisebb ágyúját is kapja vissza.³³² Érdekes epizód, hogy Böjtös István pápai plébános Esterházyhoz írt 1702.

³²⁴ MOL E 281 1702. Jul. nro. 27.

³²⁵ Détshy 1967 122. A felépített védmű tervrajzát l. MOL E 286 1703. nro. 288. Megjelent Oross 2008b 236.

³²⁶ Archivum Rakocianum I. osztály Had- és belügy 9. köt. 685. Bottyán János II. Rákóczi Ferenchez, 1709. jún. 22.

³²⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Aug. nro. 227. fol. 542r.

³²⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. nro. 29. fol. 233v–234r.

³²⁹ MOL E 41 1702. nro. 39.

³³⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai nro. 272. fol. 325v.

³³¹ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Jun. nro. 286. fol. 397v.

³³² HKR Prot. Exp. Bd. 419. 1703. Okt. nro. 95. fol. 942r és uo. 1703. Nov. nro. 406. fol. 1119r.

szeptemberi levelében a vár melletti „nyári ház”, illetve a halastó lehetséges megmentéséről számolt be, hiszen Steinsdorff azok lerombolását és feltöltését is szeretne volna végrehajtani.³³³

A nyár közepén (július–augusztus folyamán) a munkások átköltöztek Veszprémbe,³³⁴ hogy megkezdjék ott is a munkálatokat, annak ellenére, hogy Széchényi Pál, kalocsai érsek levélben kérte az Udvari Haditanácsot, hogy tekintsenek el Veszprém lerombolásától, és engedélyezzék, hogy a kisebb ágyúkból harangokat öntethessen.³³⁵ Mind az Udvari Haditanács, mind a Magyar Királyi Udvari Kancellária megnyugtatták a főpapot, hogy a rombolási munkálatok nem fogják érinteni a veszprémi egyház és káptalan rezidenciáját.³³⁶ A veszprémi vár külső erődítményei közül feltehetően csak a vár déli oldalán lévő kapuvédelmi rendszer és a földből épített bástyák elhordására került sor 1702 nyarán. A rövid ideig tartó munkákat az indokolta, hogy az aratás idejére Steinsdorffnak a jobbágyság egy részét haza kellett engednie. Tata várának lerombolására a terv szerint a szüret előtt kellett sort keríteni,³³⁷ melynek megvalósítására kirendelték Győr és Komárom vármegye ingyenmunkáját.³³⁸ A kőből épült bástyák és falak felrobbantását azonban nem végezték el, ám minden bizonnyal ekkor töltötték fel a várkastélyt déli és nyugati oldalról övező középkori várarkot, amely 12–14 méter szélességben húzódott, valamint ekkor tűntethették el a külső palánkokat is.

Az ötödik csoportba Kanizsa, Zalavár, Körmend és a Kanizsa ellen emelt, Balatonhoz közel fekvő kisebb várak³³⁹ kerültek, amelyek az egykori kanizsai, majd Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányság területén feküdtek. Takáts Sándor szerint ebbe a csoportba az öt kisebb balatoni végház (Keszthely, Szigliget, Csobánc, Tihany, Nagyvázsony) tartozott.³⁴⁰ Igaz, hogy ezeket a várakat a rendelet nem sorolta fel név szerint, de a megfogalmazásból mindenképpen kitűnik, hogy nem csak a győri főkapitányság területén fekvő, Balatonhoz közeli kisebb várakról van szó. A várrombolási rendelet felépítését ismerve nem is volna logikus, hogy egy csoportba két főkapitányság várait keverték volna össze az intézkedés megalkotói. A Kanizsa ellen vetett kisebb, Balatonhoz közel fekvő várak alatt tehát sokkal inkább Szentgyörgyvár, Zalabér, a kapornaki apátság, Zalaszöntgrót, Kemend, esetleg Egervár, Egerszeg stb. magyar katonaság által őrzött, a háborúk nyomait erőteljesen viselő, akkor többnyire már romos állapotban lévő

³³³ MOL E 254 1702. szept. nro. 30., Pápa, 1702. szeptember 9. „Alkalmas discretiot köllött a téglácert is adnunk, mert móvel azt mondotta, hogj az instructio szerént a nyári házatis elronthattya, azt igyekoztem minden modon meg tartani, és a kis halastót.”

³³⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Jul. nro. 343. fol. 472v.

³³⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Jul. nro. 367. fol. 475r.

³³⁶ MOL A 35 1702. Jún. nro. 70.

³³⁷ MOL E 41 1702. nro. 71.

³³⁸ MOL A 35 1702. szept. nro. 41. Győr vármegyének Kanizsához, Komáromnak Székesfehérvárhoz is kellett volna egyidejűleg ingyenmunkát kiállítani. Feltételezhető, hogy egyik megye sem jelent meg a tatái várnál.

³³⁹ Az 1702. évi várrombolási rendelet így fogalmaz: „... Kerment sambt noch etliche anderen kleinen am Plattensee gelegen hiebevör weilen Canisa in Türkhen handen war denen selben entgegen gesezt gewesen Gränitz Posten” Oross 2005 282.

³⁴⁰ Takáts 1929. 311.

várainak lerombolását érthetjük (állagukról még az Udvari Haditanács sem rendelkezett kellő információval).

Ezt az álláspontot erősíti az is, hogy a rombolások végrehajtásával és a tüzérségi eszközök elszállításának felügyeletével e várak esetében nem a győri parancsnokot, hanem a kanizsai kapitányt, Wolf Christoph von Schenkendorffot bízták meg. Az mindenesetre ismert,³⁴¹ hogy 1702. május–július folyamán Michael Gressing kanizsai hadsértárnok és két tüze a Segesd–Keszthely–Csobánc–Szigliget–Tihany–Vázsony–Türje–Bér–Szentgrót–Kemend–Pölöske–Lenti–Szécsisziget–Kányavár–Egervár–Sümege–Zalavár³⁴² útvonalon bejárta az említett a várakat. 71 nap alatt összesen 27 bronz, 18 vaságyút, 1 bronz és 4 vas haubitzot, 1 bronz, 9 nagy és kicsi vas hírlövőmozsarat, 140 szakállas puskát, 94 muskétacsövet, 74 kézi gránátot, 189 ágyúgolyót, 1 rőf kanóc és 22 mázsa és egy font régi vasat³⁴³ gyűjtött össze és szállított a rendelkezésnek megfelelően Kanizsára. Gressing elszámolásában feltüntették továbbá, hogy a zalavári vár előtti mocsár feletti hidat is megjavíttatta. A sümegei vár helyzete egyébként annyiban volt különleges, hogy a veszprémi püspök magánvára volt, és innen annak ellenére elszállították a tüzérség egy részét, hogy Széchényi Pál püspök beadványában azok ott-tartását és harangöntés céljára történő felhasználását kezdeményezte. Heinrich Franz von Mansfeld, a Haditanács elnöke ugyanis azt fogalmazta meg Sümegegel kapcsolatban, amelyet azután általánosíthattak a többi erősségre is: nevezetesen minden vár felett a Haditanácsnak szabad rendelkezési joga van, amelynek alapját – véleménye szerint – a rájuk fordított „tetemes” pénzösszegek jelentik.³⁴⁴

A rendeletben ugyancsak számba vett Körmend várának lerombolása ellen tulajdonosa, Batthyány II. Ádám dunántúli kerületi főkapitány és horvát–szlavón bán emelte fel szavát. Levelében kérte az Udvari Haditanácsot, hogy tekintsenek el a várrombolástól, mivel Körmend a saját rezidenciája és különben sincsenek védművei.³⁴⁵ Zalavárról ellenben tudjuk, hogy 1702 augusztusában a védműveit felrobbantották, a hadi és tüzérségi eszközöket pedig Kanizsára szállították.³⁴⁶

³⁴¹ HFU 11. Jun. 1703 (r. Nr. 427. fol. 564–571.) Ezekben a kisebb várakban önálló hadsértár nem funkcionált, ez a magyarázat a csekély mennyiség összegyűjtésére.

³⁴² A forrásban: „... *Segerwar, Castell, Schobaniz, Siglet, Tihan, Baschan, Turge, Beer, S. Groth, Kiemment, Palleske, Lentive, Sezesiget, Coniwar, Egerwar, Schimmeck, Sallawar...*”

³⁴³ A forrásban: „... 27 Metl. 18 *Eisene Stuckh, 1 metallene und 4 eisene Haubizen, 1 Metallen, 9 gros und kleine eisene Lehrmon Peller, 140 Doppelhakhen und 94 Muscatheneüff. 74 Hand Granaten, 189 Stuckkugel, 1 Ellen Lunden und 22 Centen, 1 Libra alt Eisen...*”

³⁴⁴ A sümegei vár lerombolása körül, Mansfeld Haditanács-elnök és Széchényi püspök között kialakult vita fennmarat iratait részletesen feldolgozta Kas 2008. Mansfeld érvelése éppen Sümege esetében sántít leginkább, hiszen ezt a várat a török hódítás időszakában is maga a püspök tartotta fenn, azaz sohasem tartozott az uralkodói finanszírozású végházak közé.

³⁴⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. März fol. 134r. Az eljárás ellen Batthyány már 1700-ban is tiltakozott. L. 1700. Jan. nro. 77. fol. 19r-v. A körmendi vár korabeli helyzetét és a rombolás körülményeit l. Kas 2006.

³⁴⁶ Oross 2006b 175. A rombolást itt Anton von Ehrenberg kanizsai kapitány hajtotta végre a betegeskedő Schenkendorff helyett.

Nézzük meg ezután, mi történt a korábban a délnyugat-dunántúli védelmi rendszer pilléréként számon tartott Kanizsa várával 1702-ben.³⁴⁷ Kanizsát a rendelet értelmében teljesen le kellett rombolni és a lakosokat a mocsár egyik, illetve másik oldalára kellett telepíteni, míg a szigetet, ahol az erősség állt, lakhatatlanná kellett tenni. A vár különleges volt, amennyiben a bástyák a mocsárban álltak és alapjaikhoz csak úgy lehetett hozzáférni, ha előbb kiszárítják a mocsarat.³⁴⁸ Amíg a rossz állapotban lévő hadieszközök és különböző kaliberű ágyúk javítását nem végezték el, addig elszállításukra sem volt lehetőség, sőt amíg azok a várban voltak, addig a rombolás sem indulhatott meg. A kimutatás szerint 1554 forintba kerülő tűzészeti javítási munkák³⁴⁹ 1702 májusára fejeződhetnek be, amikor Paul Wibmer kanizsai harmincados azt jelentette a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy ha így folytatják a meglehetősen lassan haladó várrombolást, akkor tíz év is kevés lenne a befejezéshez.³⁵⁰ Az erősséghez a Magyar Királyi Udvari Kancellária révén a Haditanács több vármegye ingyenmunkáját is kirendelte, így szinte a teljes Dunántúl „mozgósítására” sor került: Zala, Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér, Győr, Baranya és Vas vármegye munkásai több-kevesebb időt töltöttek a kanizsai bontási munkálatoknál. A vár rombolása 1702. november végéig biztosan folytatódott, hiszen az Udvari Haditanács ekkor felszólította a bontásnál résztvevőket, hogy a tél idejére függesszék fel a munkát. Ekkor már viszonylag jól állhattak, mert a falakat már lebontották, és a föld egyengetését is megkezdték, így a sziget, amelyen az erődítmény feküdt, jócskán megnagyobbodott.³⁵¹ A helyőrség és a tűzészeg egy részét a horvátországi Kosztanjicába (az Una folyó partjára) vezényelték át, míg Kanizsán két szabad század maradt. Jelenlétük miatt Kanizsa város tanácsa panaszt nyújtott be a Haditanácshoz, hogy orvosolják sérelmeiket.³⁵²

A hideg miatt beszüntetett munkát 1703 tavaszán folytatták, és még novemberben sem fejezték be teljesen, hiszen a Magyar Királyi Udvari Kancellária több felszólító levelet is küldött a dunántúli vármegyéknek, hogy továbbra is állítsanak ki munkásokat és fuvarokat az erődítmény lebontásánál megmozgatott föld elhordásának befejezéséhez.³⁵³ A munka összehangolása és gördülékenysége meglehetősen akadozott, erre utal, hogy Nádasdy Tamás egy tervezetet nyújtott be a kancellárián keresztül a Haditanácshoz, hogy miként lehetne a leghatékonyabban és a leggyorsabban a rombolási munkát befejezni.³⁵⁴

³⁴⁷ A kanizsai vár rombolásával kapcsolatos kiadott forrásokat l. Oross 2006b

³⁴⁸ Oross 2006b 147.

³⁴⁹ HFU 6. Apr. 1702 (r. Nr. 420 fol. 81–91.)

³⁵⁰ Oross 2006b 165.

³⁵¹ Oross 2006b 177.

³⁵² HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. nro. 210. fol. 822r

³⁵³ Pl. MOL A 14 1703. nro. 19., nro. 31., nro. 39., nro. 44. és HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. März nro. 293. fol. 259r; Uo. 1703. Mai nro. 262. fol. 420r; HKR Prot. Reg. Bd. 419. 1703. Nov. nro. 52. fol. 1079r.

³⁵⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. April nro. 123. fol. 322r.

A kanizsai várban lévő tüzérségi eszközöket az eredeti rendelkezés szerint Budára kellett volna szállítani. Ez a terv a szárazföldön való szállítás nehézségei miatt viszont nehezen volt megvalósítható, ezért Batthyány Ádám azt javasolta, hogy azokat vízi úton, a Murán és a Dráván keresztül kellene rendeltetési helyükre vinni.³⁵⁵ Időközben a Haditanács úgy döntött, hogy az ágyúk és a hadszertári eszközök egy részét a helyőrséggel együtt Kosztanjicába, míg a fennmaradó tüzérséget a közelebb fekvő Eszékre helyezi át, a tüzéreket pedig Árva várába vezényelték.

A hatodik csoportban szereplő Kaposvár és Dombóvár várának lerombolását már 1699-ben tervbe vette az Udvari Haditanács, a megvalósulás azonban csak 1702. március 15. és április 14. között következett be. A rombolás vezetésével Johann Joseph de Huyn szigetvári kapitányt bízták meg, míg a kirendelt hadmérnök Kaspar Dörck volt.³⁵⁶ Johann Ernst Heher, a Budai Kamarai Adminisztráció kaposvári provizora beszámolt arról, hogy a kaposvári erősség külső védműveit kizárólag földből emelték, így itt nem is kellett aknászokat alkalmazni. Dombóváron viszont az aknászoknak egy 40 öl magas tornyot kellett a levegőbe repíteni.³⁵⁷ Forrásaink között fennmaradt az a tervezet, amelyet valószínűleg 1702 márciusában állítottak össze Szigetváron és tartalmazta a várak lerombolásához szükséges eszközöket. A kimutatás szerint 6 mázsa löporra, 12 font salétromra, 4 font kénre, 100 csákányra, 50 aknászcsákányra, 100 hegyes csákányra, 200 lapátra, 300 kapára, 4 darab vasfűróra kötöreshoz, 4 karóra, 4 vaskalapácsra, 50 fejszére, 300 talicskára, valamint további 300 csákányra és kapára volt szükség. Mindezeket az eszközöket Eszékéről vagy Szigetvárról kellett a helyszínre szállítani, a fuvarhoz 31 szekérre volt szükség. A rombolás után a romok eltakarítását, az árkok feltöltését, a mérnök és a tüzérparancsnok irányításával 400 jobbágynak kellett elvégeznie.³⁵⁸ Dombóvár lerombolását végül nem Tolna vármegye munkásai, hanem az Esterházy-uradalom által kirendelt jobbágyok hajtották végre, így közvetlen hasznát húzhatta belőle a tulajdonos, hiszen a köveket saját céljaira használhatta fel.³⁵⁹ Kaposvár esetében valószínű, hogy a középkori belső várkastélyt meghagyták, csak a tömésfállal és palánkkal kerített külső védműveket pusztították el.

Mindezek alapján összegezve megállapítható, hogy az 1702. évi várrombolási tervezet korántsem valósult meg teljes egészében. A név szerint számba vett 17 várból (nem számítva most a Balaton melletti, egykor Kanizsa ellen vetett várakat, amelyek név szerinti meghatározása is problémás egyelőre) négyet romboltak le teljesen (Kanizsa, Zalavár, Kaposvár, Dombóvár); kettőnek külső várát tüntették el (Eger, Sárospatak); hat vár esetében tudjuk, hogy folytak ott valamiféle munkálatok, de források hiányában egyelőre pontosan nem állapíthatóak meg, milyen

³⁵⁵ Oross 2006b 162–164.

³⁵⁶ HFU 27. Márz 1702. (r. Nr. 420 fol. 672–689.)

³⁵⁷ MOE 281 1702. Jun. nro. 4.

³⁵⁸ HFU 27. Márz 1702. (r. Nr. 420 fol. 672–689.)

³⁵⁹ Holub 1974. 95.

mértékűek (Tata, Pápa, Veszprém, Léva, Székesfehérvár, Palota); míg öt vár esetében nem indultak meg ténylegesen a rombolási munkák (Nyitra, Szendrő, Szepes, Simontornya, Körmend). Tény tehát, hogy a tervezett rombolásoknak mindössze 25%-a valósult meg teljes egészében, 45%-a különböző mértékben és 30%-a viszont egyáltalán nem. Ebben persze – mint arra már röviden utaltam – az országos katonai, politikai és pénzügyi érdekek mellett, az aktuális tulajdonosok magánérdekei is alapvető szerepet játszottak. Az Udvari Haditanács iktatókönyveinek bejegyzései szerint egyes várak tulajdonosai szerették volna elkerülni, hogy rezidenciájuk lerombolására sor kerüljön. Miként részletesebben láthattuk, 1702 folyamán sikerrel jelentette be „vétőjét” Körmendre Batthyány II. Ádám dunántúli főkapitány és horvát-szlávon bán, Palotára Zichy István, Veszprémre Széchényi Pál kalocsai érsek, Pápára Esterházy Antal, Szepesvárra Csáky Zsigmond (későbbi tárnokmester) és Imre, Nyitrára Mattyasovszky László püspök, magyar kancellár, mindannyian a magyar világi és egyházi elitet alkotó ismert familiák tagjai. A sikeres tiltakozások és kérelmek végül alapvetően járultak hozzá ahhoz, hogy bizonyos várak belső vára-várkastélya viszonylagos épségben vészelte át a századokat.

A katonai objektumok felszámolását azután függetlenségi háborúja idején II. Rákóczi Ferenc fejedelem is folytatta, mégpedig kizárólag stratégiai szempontokat követett ő és tábornokai is, amikor kiadták a parancsot Szendrő, Kálló, Tokaj,³⁶⁰ Léva, Pápa, Zólyom, Szatmár, Csobánc stb. várak lerombolására. Ezzel a kuruc generálisok akarva-akaratlanul is segítették annak a most ismertett folyamatnak a lezáródását, amely a katonai objektumok felszámolása tekintetében 1683-tól megkezdődött és mondhatnánk szimbolikus módon meghatározta a magyarországi végvidékek megszüntetését.

A fenti fejezet egyúttal azt is tanulságosan bizonyítja, hogy elsősorban nem a magyarellenesség motiválta a Habsburg-uralkodót és az Udvari Haditanácsot, amikor egyes magyarországi várak lerombolásáról döntött. Természetesen – s ez szintén tagadhatatlan – ez a szempont is szerepet játszott a rendeletek kiadásában, ám összességében egy olyan had- és pénzügyi korszakváltásnak lehetünk szemtanúi, amely – összekapcsolódva a törökök kiűzésével előállt új hadi helyzettel és a régóta várt béke megkötésével – megpecsételte egyes várak sorsát. Ahogy Mohács után a középkori igényeknek megfelelő kis várak egy része az új védelmi rendszer kiépítésének esett áldozatul, átadva szerepét az akkor modernnek számító új erősségeknek, addig a visszafoglaló háború idején az oszmánok határvidéki hadviseléséhez „alkalmazkodó” kisebb-nagyobb és hirtelen az ország közepére került várak tűntek el, helyet adva a kor kiépülőben lévő állandó hadseregének igényeit kiszolgáló, új, modern erődöknek.

Míndezen összességében azt is jelenti, hogy a 18. század elején a várrombolásokkal megkezdődött egy a 16. századival teljesen ellentétes folyamat. Míg az utóbbi korszakban

³⁶⁰ Részletesen: Oláh 2008 225–227.

középkori templomok, kolostorok és egyéb „civil” épületek kövei épültek be az ország középső területén újonnan kialakult határvédelmi rendszer várainak erősítéseibe, addig 1702 után a funkciójukat veszített egykori végházak falai és kövei „kaptak új feladatokat”: hol újonnan létrehozott kaszárnyákban, városházákban, polgárházakban, uradalmi épületekben vagy akár barokk templomokban. Mindez jól jelezte, a törököktől visszafoglalt, megnövekedett területű Magyar Királyság történetében új, békés korszak beköszönte látszott közeledni.

IV.4 Új építkezések a Magyar Királyságban: várerődítések és kaszárnyaépítések

A határvédelmi rendszer felszámolása és átszervezése a fentiekben elmondottak értelmében a nagy török háború közepette teljességgel természetes folyamatként értékelhető, amelyre az igény a hadi helyzet változásai következtében hol erőteljesebben, hol gyengébben jelentkezett. Az udvari döntéshozók ugyanis időről-időre – amikor éppen aktuálisnak ítélték meg valamilyen esemény miatt – elővették ennek a kérdésnek a rendezését, és a korabeli abszolutista jellegű államberendezkedés szellemében minél egységesebb megoldások alkalmazására törekedtek. Hoztak ugyan jócskán olyan határozatokat, amelyek sokszor csupán papíron maradtak, de egyes elemek megvalósulva, elősegítették az egykori végvidékek átalakulását és szerepkörük megváltozását.

Ez a változó mechanizmus és hangsúlyeltolódás jól tetten érhető a várerődítések viszonylatában is. Az Einrichtungswerk ismertetésénél már említett Universal Systema értelmében arra törekedtek, hogy egy régióban csak egy fővárat erősítsenek, míg a többi csak a lehetőségek szerint helyezték védhető állapotba. Fontos eleme volt az egységes koncepciónak az is, hogy kaszárnyák mielőbbi emelésével és megfelelő berendezésével oldja meg a várat őrző állandó helyőrség és az esetlegesen az erődítménybe rendelt állandó hadseregbeli alakulatok elhelyezésének gondját. Hangsúlyosan szerepelt továbbá a rendelkezésekben – bár alig valósult meg belőle valami – a várak körüli és a váron belüli környezet, infrastruktúra fejlesztése, karbantartása. A várak megközelítése is több esetben komoly gondot okozott ugyanis: a várárkon átvéló hidak nem bírták el a tűzérési eszközöket vagy az élelemszállító szekereket, az elkorhadt gerendák pótlását, a hidak, utak javítását folyamatosan kellett végezni. A várbeli hadsértár és élérsraktár megfelelő állapota a bennük tárolt eszközök, illetve élelem felhasználhatósága miatt volt igen gyakran szükséges.

Alaptételként fogadhatjuk el, hogy minden visszafoglalt stratégiaiul fontos várat igyekeztek rövid idő alatt újra védhető állapotba helyezni, amelynek természetesen az volt a

célja, hogy az esetlegesen visszatámadó ellenség ne foglalhassa el azt. Ebben az esetben első lépésben leginkább az elő- és védművek mielőbbi rendbehozatalára törekedtek, az árkok kitisztítását és a palliszád megerősítését helyezték előtérbe. Ahogy azonban egyre több és több vár került vissza a Habsburg-uralkodó fennhatósága alá, egyre inkább látható volt, hogy a fenti – egyébként racionálisnak tekinthető – intézkedések nem valósulhatnak meg. A sok kisebb-nagyobb erősség védelmi helyzetének javítása, infrastruktúrájának kiépítése, a belső épületek rendbehozatala hatalmas összegeket emésztett volna fel, miközben a nagy háború még több hadszíntéren gőzerővel zajlott. Gyakran elfelejtődött az a tény is, hogy többször a kívánatos fejlesztéseket nem is lehetett végrehajtani, hiszen a környezet adottságai nem voltak megfelelőek, legyen szó a terjeszkedés megvalósíthatatlanságáról vagy a kedvezőtlen stratégiai fekvésről. A Magyar Királyság visszafoglalása során pedig sok olyan kisebb vár – amelyben addig királyi katonaság állomásozott – magánkézbe került, így tulajdonosaik feladata lett a várak átépítése. Az 1690-es évekre egyre több ilyen vár került ki a „hivatalosnak” tekinthető végvárrendszerből, így azok megerősítésére a határvédelmi rendszer alapjait fenntartó állam nem is fordított többé figyelmet. Így mindenekelőtt a stratégiai szempontokat igyekeztek Bécsben és a hadszíntér közelében figyelembe venni, éppen ezért egy-egy terület katonai parancsnokának szakvéleménye sokat jelentett a központi hadügyi vezetés koncepciójának érvényesítésében.

A legjelentősebb költséget a várak körüli „tereprendezés” jelentette, hiszen nagy földmunkát kellett végezni, amelyhez rengeteg emberre volt szükség. A kisebb-nagyobb várbeli és vár körüli javításokat pedig elvileg a helyi kamarai vagy élelmezési hivatal bevételeiből kellett finanszírozni. Ahogy délebbre tolódott a frontvonal és egyre nagyobb területek kerültek I. Lipót uralma alá, úgy sikerült érvényesíteni a fent említett egységes szisztémát, hiszen lassan kialakult azon várak köre, amelyeknek – stratégiai szerepüknél fogva – továbbra is funkciót szántak: legyen szó akár védelmi, akár pusztán elszállásolási feladatköréről. Az alábbiakban ezt a koncepció-váltást igyekszem alaposabban nyomon követni. Ebben a hadi szempontok és az ország védelmének szükségessége (a bécsi udvar megfogalmazása szerint a külső és a belső ellenségtől egyaránt) ötvöződtek az állandó hadsereg igényeivel is. Elsősorban a főbb várak erősítési munkálatainak bemutatására koncentrálok, hiszen a legnagyobb költségeket éppen ezekre fordították. A részletesebb bemutatásra kiválasztott három erősség egyúttal esettanulmány is, hiszen Buda az ország belső területére került vár, Eszék a Dráva–Száva-közi terület keleti felének egyik fővára, míg Arad a formálódó Maros-menti Határörvidék kulcserődítménye lett a 18. században.

IV.4.1 Nagyszabású várépítkezések: Buda, Eszék, Arad

Budán, az ország középpontjában fekvő, kiemelten fontos erődítmény esetében 1686. évi visszafoglalását követően, még a tél beállta előtt hozzáláttak az ostromban megrongálódott külső védművek rendbehozatalához.³⁶¹ A rohamosan közeledő hideg évszak előtt nem volt megoldott a katonák elhelyezése, a vár vízellátása, a leomlott falak újraemlése, a megfelelő előművek kiépítése, a kapuk biztonságának szavatolása. Johann Stephan Werlein inspektor tett ugyan javaslatot kaszárnnyák építésére, de a sok teendő miatt ezt a hadvezetés a későbbiekre hagyta.³⁶² Elsődlegesen Buda minél előbbi védhető állapotba hozása volt a cél, hiszen – bár az 1686. évi hadjárat alapvetően sikeres volt – egy esetleges sikeres török ellentámadást nem lehetett kizárni. A munkálatok ugyanakkor elsősorban a munkás- és építőanyag hiány miatt lassan folyhattak. A vár árckinak kitisztítása, a cölöpsorok helyreállítása, kisebb földmunkák voltak napirenden, amelyet a helyőrségeként odarendelt ezredek katonái végeztek.

Az erődítési munkálatok koordinációját a budai kamarai inspektor mellett Georg Asole, az Udvari Kamara kancellistája végezte, aki a nyersanyag-beszerzésért, a szállításért és a kapott pénzösszegek feletti elszámolásért is felelt.³⁶³ Feltételezhetően nem segítette elő az eredményes, összehangolt munkát az sem, hogy a Budai Kamarai Inspekció által felügyelt Budai Építési Hivatal részéről Venerio Ceresola, míg a katonaság részéről Nikolaus de la Vigne hadmérnök dolgozott a terveken. Előbbi a várbeli épületekért, valamint a Buda tág környezetében fekvő várak (Esztergom, Komárom, Lipótvár, Győr, Érsekújvár) erődítéseirért, utóbbi Buda külső védműveirért felelt. Az 1686–1687 teléről fennmaradt, Johann Christoph Jungmayer budai építési írnok (*Bauschreiber*) által készített számadás szerint a napi 230 forintot is meghaladták a kifizetett költségek (munkabérre, építési anyagokra, élelemre). Naponta 500 ember dolgozott ugyanis a budai sáncokon, 105 ember a Lodron ezredből Pest sáncait ásta, 40 kőművest az élelmiszerraktár építésénél foglalkoztattak, két kőműves éjjel-nappal meszet égetett, 27 német napszámos a tégláégetésnél, a homokhordásnál és a falak malterozásánál teljesített szolgálatot. Naponta kb. 30 paraszt pedig a falakat rakta, míg a kovácsok, lakatosok, bognárok, üvegesek, esztergályosok a talicskák, szekerek és egyéb eszközök javítását végezték – írt a jelentés.³⁶⁴

Az ország visszafoglalásával párhuzamosan 1687–1688 folyamán tovább folytak az erődítési munkálatok a Magyar Királyság egykori fővárosában. Buda védműveinek állapotáról és a mintegy két év alatt végzett munkálatokról a Budai Kamarai Inspekció tevékenységének

³⁶¹ Részletesen beszámol a vár ostrom utáni állapotáról, a helyreállítás megindításáról: Banfi 1936

³⁶² Bánrévy 1936 245.

³⁶³ Uo. 251–252. Részletesen beszámol a kapott nyersanyagokról, építési eszközökről, pl. 1686 végén 123 hajónyi rakomány érkezett Budára.

³⁶⁴ A kimutatást a HFU 14. Jan. 1687 jelzetre hivatkozva közli Bánrévy 1936 254.

felülvizsgálatára 1688 júniusában a visszafoglalt területre kiküldött udvari kamarai tanácsos, Karl Gottlieb Aichpichl báró tett jelentést. Az Udvari Kamara által kiutalt pénzből a Vízi-kapu és a Bécsi-kapu közötti szakaszon megépítették az ellenlejtőket, a falakat és a palliszádot 600 öl hosszan ugyanezen a részen felhúzták, megtisztították, majd megépítették a Lipót- és a Pápai-bástya közötti összekötő falat (kurtinát), továbbá betömtek a bajor seregek által a vár déli részén lőtt rést, és emeltek egy szarvművet is a rondella elé. A pápai segélypénzt a Bécsi-kapu és a Lotaringiai-bástya közötti (a Vár északi oldalán található) kettős falszakasz megépítésére használták fel. Az ellenlejtőket is részben elkészítették a Fehérvári-kapu és a Bécsi-kapu között, továbbá megkezdtek a Víziváros árokkal történő körbekerítését is. Aichpichl a még elvégzendő, legsürgősebb munkálatokról is beszámolt: legalább 100 000 forintba kerülne a Lipót-, a Pápai-, a Lotaringiai-, a Bécsi-kapui-bástya, a szétlőtt rondella és a júniusi ítéletidőben leomlott négysarkú bástya teljes rendbehozatala.³⁶⁵ Az építkezések előrehaladásában Belgrád 1688. szeptember 6-ai elfoglalása jelentett fordulatot, hiszen a frissen elfoglalt, közvetlenül az Oszmán Birodalom határán fekvő, stratégiaiul fontos főerősség helyreállítása ekkor égetőbb feladatnak tűnt Buda további erősítésénél is. Ezekben az években mind a pénzüsszegeket és építési eszközöket, mind magát, az említett Georg Asole kancellistát ezen újabb feladatra rendelték ki. Nyersanyagokat, mesterembereket, élelmiszert és nem utolsósorban pénzt szállító hajók indultak a Dunán Belgrád felé.³⁶⁶ Ezután a budai várépítésre szánt pápai segélypénzt is a belgrádi élelmesternek utalták át, hogy az ottani erősítéseknél használhassa fel.³⁶⁷

A Franciaország ellen megindult Rajna-menti háború (kilencéves háború, illetve az Augsburgi Liga háborúja, 1689–1697), majd Belgrád 1690. októberi elvesztése és a törökök Eszék elleni novemberi sikertelen ostroma ismét előtérbe helyezte az ország belső területén fekvő várak erősítésének fontosságát. Az Udvari Haditanács egy 1690. novemberi átiratában azon véleményét fejtette ki az Udvari Kamarának, hogy tisztában van a kincstár nehéz helyzetével, mégis fontosnak tartja, hogy legalább a tél beállta előtt kisebb erősítések elkezdődjenek. A Kamara válaszában felszólította a Haditanácsot, hogy az elmúlt időszakban ugyan Buda, Esztergom, Eszék, Szigetvár, Kanizsa, Székesfehérvár, Siklós, Kaposvár, Győr, Érsekújvár és más várak erősítését is szorgalmazta már a katonai vezetés, de minden munka elvégzésére nem áll rendelkezésre pénz, ezért el kell határozni, hogy melyek a legfontosabbak.³⁶⁸ Buda viszonylatában nagyon hamar döntés született: 1690. október 18-án a lipótvári kapitány,

³⁶⁵ Aichpichl jelentését I. HFU 2. Jun. 1688 (r. Nr. 327. fol. 1–36.)

³⁶⁶ HFU 28. März 1689 (r. Nr. 329. fol. 504–520.) A Belgrád erősítéséhez szükséges eszközök kimutatása, ill. Johann Leonard Körner likavai provizor jelentése a Belgrádba szállítandó épületfáról.

³⁶⁷ HFU 18. Okt. 1689 (r. Nr. 331. fol. 344–349.) Természetesen a Budán folyó munkálatok sem álltak le, hiszen pl. a Budai Kamarai Adminisztráció 1689-ben is több mint 18 ezer forintot fordított a várbeli épületek javítására. MOL E 286 c.) Vegyes számvéveségi iratok, Summarische Extract der bei der Kays. Ofnerischen Cameral Inspection von Iten Jenner bis alt December 1689 empfangenen und ausgelegten Geldern

³⁶⁸ HFU 23. Nov. 1690 (r. Nr. 338. fol. 337–352.)

Johann Jakob Areyzaga érkezett Budára, hogy átvegye a várparancsnokságot Max Wenzel von Franckenbergtől, és felügyelje a nyáron megindult erősítési munkálatokat.³⁶⁹ Az ez ideig alig ismer katonának mintegy egy éves működése alatt jelentős szerepe volt az építkezés koordinációjában, az Eszékre juttatandó nyersanyagok és eszközök továbbításában, valamint kezdetben a Belgrádból megmenekült katonák elhelyezésében. Ez az összehangolt feladatkör rendszeres kommunikációt kívánt meg mind az Udvari Kamara, mind az Udvari Haditanács felé, amely terén ehhez korábbi állomáshelyén szerezhetett komolyabb tapasztalatokat.

Egy 1691 januárjában tartott hadi konferencia döntése értelmében Buda, Eszék és Dárda erősítése élvezett elsőbbséget, míg Szigetvár, Székesfehérvár, Érsekújvár, Eger, Szolnok és Szeged „fortificatio”-jára váranként mindössze egyszeri 10 ezer forint kiutalását javasolták. A rendelkezésnek megfelelően Mathias Kayserfeld hadmérnököt jelölték ki a budai és eszéki, párhuzamosan zajló építkezések szakmai vezetésére,³⁷⁰ gondoskodtak az ingyenmunka biztosításáról a Magyar Királyi Udvari Kancellárián keresztül,³⁷¹ továbbá a különféle építési eszközök Budára, illetve Eszékre történő szállításáról is intézkedtek: a 100 000 cölöp felét Magyarországról,³⁷² felét Alsó- és Felső-Auszbriából,³⁷³ a mesteremberek és a szerszámok többségét Stájerországból rendelték.³⁷⁴ A forrásokból kiderül, hogy összehangolt várerősítési „program” indult meg az 1691. év elején, hiszen Kayserfeldnek egyúttal pénzt utaltak ki különféle pénztárakból – ha kisebb összeget is – a szigetvári (5000 forint³⁷⁵), az egri és székesfehérvári (1500–1500 forint) munkákra is.³⁷⁶

Buda vára erősítése 1690. október és 1691. június között zajlott, abból a szempontból szerencsétlen időpontban, hogy Johann Stephan Werlein inspektor halálát követően Georg Prunner és Adam Lang közösen, ideiglenesen irányította a kamarát, Ferdinand Helfreich Plass von Mühlleiten pozsonyi élelmester kinevezéséig.³⁷⁷ A vezetőnélküliségnek állandó pénzihiány lett az eredménye, nem volt ugyanis olyan személy, aki tekintélyével megfelelő hiteleket tudott volna felhajtani. A kimutatások az időről-időre követelt 10–50 ezer forint mellett a beszerzendő

³⁶⁹ Arneth 1853 129., HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Okt. nro. 121. fol. 442v. Megérkezéséről a Budai Kamarai Inspekció 1690. október 17-én jelentett az Udvari Kamarának. MOL E 279 1690. okt. 17.

³⁷⁰ HFU 8. Febr. 1691 (r. Nr. 339. fol. 91–102.) és HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Jan. nro. 113. fol. 21v–23r.

³⁷¹ MOL A 14 1691 nro. 481. (1691. március 19.), nro. 483. (1691. április 10.)

³⁷² HFU 17. März 1691 (r. Nr. 340. fol. 324–330.) A kívánt 50 ezer palliszád származási helye a következő volt: 6000 – a Lipótvár mellett kincstári erdőkből, 2000 – Forgács család birtokairól, 5000 – Teplice mellett a Vág folyónál lévő erdőkből, 5000 – Viechter főkamagróf a bányavárosokból, 20 000 – Trencsén megyéből, 12 000 – a Budai Kamarai Adminisztráció erdőhivatala, Visegrád és Nagymaros vidékéről. A palliszádokat szállító szekerek katonai kíséretét a magyarországi várakban állomásozó állandó helyőrségeknek kellett biztosítani. HFU 24. Febr. 1691 (r. Nr. 339 fol. 616–620.)

³⁷³ HFU 9. März 1691 (r. Nr. 340. fol. 17.)

³⁷⁴ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Jan. nro. 178. fol. 33r.

³⁷⁵ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Apr. nro. 102. fol. 169r.

³⁷⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Febr. nro. 138. fol. 82r. Ez utóbbi kiadási tételt a Széchényi György esztergomi érsek által a likavai uradalomért a Magyar Kamara pénztárába fizetendő 3000 forintból kívánták fedezni.

³⁷⁷ Vö. a Budai Kamarai Adminisztráció archontológiáját a Függelékben.

szerszámokról, nyersanyagokról szóltak: 2000 lapátra, 2000 talicskára, 1000 kötőőre, 10 000 csákányra, 300 baltára, továbbá vásra, mészre, különféle méretű szőgekre, lécekre, zsindelyre, sáncszerszámokra stb. volt szükség.³⁷⁸ Bár a hideg idő és a magas vízállás hátráltatta a munkát, Kayserfeld mérnök-ezredes és helyettese, Kaspar Dörck (a forrásban: Törek), valamint La Vigne mérnök-százados egyre több munkást állított be, hogy a földmunkákat elvégezzék – főleg ráccokat foglalkoztattak, mivel nem volt elég munkára fogható ember a környéken.³⁷⁹ A nagy volumenű építkezések során minden mozgítható nyersanyagra szükség lehetett, és minden lehetőséget megragadtak, hogy minél több pénzt sikerüljön spórolni. Ennek nyomát őrizte, hogy a Vízi- és a Székesfehérvári-kapu között az ostrom során elpusztult Mária Magdolna templom és a környező házak köveit – félve az összeomlástól – a templom udvarán halmozták fel. Kayserfeld kezdeményezte és a Budai Kamarai Adminisztráció is támogatta, hogy a kövek kerüljenek beépítésre a bástyákba, mivel a kőbányákból csak lassan érkeztek a méretre vágott építőanyagok, ám az esztergomi érsek a budai vár parancsnokának írt levelében kijelentette, hogy az ő engedélye nélkül ne használják fel őket.³⁸⁰

A legnagyobb pénzüsszegeket egyébként a nyersanyagok mellett a munkások bérére és élelmezésére fordított kiadások jelentették. Egy ilyen 1691. márciusi rész-számadás szerint az addig kapott 15 ezer forint felét a napszámosok, több mint 3000-t a kőműves és az ácsmester számolhattott el.³⁸¹ A teljes erősítési munka számadása sem mutat más képet:

³⁷⁸ Kayserfeld kimutatásai a beérkezett anyagok függvényében változtak. Pl. HFU 10. März 1691 (r. Nr. 340. fol. 119–149.) Extrakt auff der, von herrn obrist Ingenieur von Kayserfeld über die, zu Fortification Ofen nothwendig requisiten aufgestzte Specification, was etwan darvon über dieselbige requisiten so bereits vorhin bestellt, ill. HFU 16. März 1691 (r. Nr. 340. fol. 295–310.) Memorial der nöttigen Repartition zu der Fortification zu Ofen

³⁷⁹ 1691. März nro. 191. fol. 166v. A Budai Kamarai Adminisztráció a szentendrei ráccokat is felszólította, hogy a Belgrádból menekült ráccok közül 1000 személyt azonnal küldjenek Budára. MOL E 279 1690. dec. 17.

³⁸⁰ HFU 4. März 1691 (r. Nr. 340. fol. 37–41.) „Es ist bei Eroberung Ofen unter anderen Kirchen auf den Platz unweith von Wasser und Stullweissenburger Thor, in alten ruinirten Gemauern, ein Gottes Haus, denen Jahr Bücher nach, vorhin zu S. M. Magdalena genannt, befunden worden,...”

³⁸¹ MOL E 286 Vegyes számadások és nyugták „Summarische Extract über die empfangene m/10 fl., item 5132 fl 45 xr Fortifications Gelder” Pontositva: 7052 ft-ot a napszámosoknak, 502 forintot a házak bontóinak, 3029-et az ács és a kőműves mesternek, a bognárnak és a kötélverőnek pedig 411 forintot adtak. A fennmaradó összegeket a nyersanyagokra fizették ki.

3. sz. táblázat

A budai építkezésekre 1690. december 10. és 1691. június 20. között elszámolt kiadások³⁸²

A kiadás fajtája	Forint
Napszámosok, mesteremberek bére	62 545
Földmunkák, kaszárnya-építkezések	18 019
Építési anyagok	14 663
Tüzérségi eszközök javítása, szállítása	13 661
Szállítási költségek	11 282
Kisebb személyi költségek	6570
Összesen	126 748

A budai erődítések az 1691. évi nagy átalakítások után sem zárultak le, de a korábbi időszakkal ellentétben már csak kisebb mértékben zajlottak. Kisebb-nagyobb javítások, további építkezések folyamatosan napirenden voltak. 1693-ban komoly kritikával illette az ismét a budai építkezések megsejmlélésére érkezett Kayserfeld részéről az elmúlt években zajlott kaszárnya- és egyéb építkezéseket.³⁸³ 1696-ban az Alsó-ausztriai Számvevőség pénzügyi szempontból – szintén a budai kaszárnyaépítések kapcsán – vette górcső alá az elmúlt tíz évben Budán „elképzelhetetlenül nagy összegért” zajlott építkezéseket. A számvevők összefoglaló jelentésükben kitértek arra, hogy bár ők nem jártak a helyszínen, de egyesek arról beszélnek, hogy de la Vigne hadmérnök a várat nemhogy megerősítette, de minden építőművészeti szabálynak ellentmondva az alapozást hanyagul végezte, továbbá, hogy a falak több helyen felül vastagabbak, mint alul.³⁸⁴

Megfigyelhető a századfordulót követően, hogy az egyre fejlettebbé vált tüzérség elleni védekezésre való alkalmatlansága miatt Buda egyre inkább a belső katonai épületek, különösen a kaszárnyák építése kapcsán került előtérbe. Ezzel kapcsolatban egy 18. század közepi szakvélemény így fogalmazott: „Akinek Buda vára és annak környéke ismerős, egyúttal

³⁸² MOL E 286 Vegyes számadások és nyugták „Summarische Extract über alle Empfang und Ausgaben der Fortifications Geldter vom 10 Xber 1690 bis 20. Juny 1691 als Herr Obrister von Kayserfeld den Fortifications Bau geführt.” A számok ugyan 126 740 forintot tesznek ki, de a pontos végösszeg valójában 126 748 forint, a krajcárokat az egyszerűbb számíthatóság kedvéért hagytam le.

³⁸³ HFU 29. Jun. 1693 (r. Nr. 356. fol. 815–824.) Részletes ismertetését ld. a kaszárnya-építésre vonatkozó fejezetben.

³⁸⁴ HFU 30. Jul. 1696 (r. Nr. 377. fol. 636–648.)

tudatában van a tűzértség fejlődésének, az könnyen elismerheti, hogy ez egy olyan hely, amelyet a környék hegyei uralnak, összes védelme olykor duplán körbe futó falakból áll, és ha beleszámítjuk a fedett utat is, akkor hármass tagolású a védelem, továbbá régi módon emelt tornyok és rondellák találhatók még. A Bécsi-kapuvall szemben van a Schwabenberg (ma: Kis-Sváb-hegy), az alsó résszel szemben a Spitzberg (ma: Naphegy), míg a palotával szemközt a Plockberg (ma: Gellérthegy), mindhárom közül a legmagasabb, ezek alatt található a vár puskalövősníre.” A jelentés készítője így feleslegesnek tartotta a vár erősítését, hiszen ez a tűzértség lehetőségei miatt megnyugtatóan csak úgy lett volna lehetséges, ha mindhárom említett hegyre citadellát építenek. Buda jelentősége ezért a Duna közelségében és a szépen megépített hadszertárban rejlik, amelyet nagy és központi fegyverraktárrá lehetne fejleszteni.³⁸⁵

Eszék vára a győztes nagyharsányi csatát követően 1687. szeptember 29-én került vissza a magyar király kezére. A vár egyértelműen a hadi események középpontjában feküdt az elkövetkező években, hiszen nemcsak, hogy a felvonulási területen feküdt, de Belgrád 1690. októberi elvesztése után Eszéknek török ostromot kellett kiállnia. A vár sikeres védelmét Guido Starhemberg és Karl von Croy herceg vezette,³⁸⁶ de a kulcsfontosságú erősség minden bizonnyal komoly károkat szenvedett, hiszen – mint arról már volt szó – Matthias Kayserfeld mérnököt rendelték ki a következő évben az eszéki vár helyreállítására és erősítésére.

Az eszéki építkezések alatt is a folyamatos pénzihiány volt a legfőbb probléma. Kayserfeld hadmérnök terve az volt, hogy a Dráva folyót a vár köré vezeti, ezért a sáncok javítására napi 1200 embert vezényeltetett ki.³⁸⁷ Ez a projekt 1691. áprilisra készült el, amelynek során a várfalhoz és az építési területre került házakat, telkeket sem kímélték, hiszen Max Gerold von Ley eszéki provizor hivatalát is beépítették a sáncba.³⁸⁸ Az építkezés nagyságára jellemző, hogy Guido Starhemberg eszéki parancsnokot külön figyelmeztették, nagyon ügyeljen az átalakítások alatt a várra, mert védtelen és az ellenség a közelben tartózkodik.³⁸⁹ Ősztől a földmunkák befejezéséről, a várakok feltöltéséről és a tél közeledte miatt meginduló kaszárnyaépítésről olvashatunk.³⁹⁰ Ebben az évben 35 000 forintot utaltak ki különböző pénztárakon keresztül az eszéki harmincadosnak, Max Leynek, Budával ellentétben ugyanakkor Eszéken Kayserfeld leginkább a belső-ausztriai kormányzatszervek³⁹¹ segítségére (anyagi és fizikai

³⁸⁵ HHStA Hung. 377. Konv. B. fol. 1–4. Valószínűsíthetően az 1750–1760-as években készült felmérés több magyarországi vár állapotáról.

³⁸⁶ Arneth 1853 129–131.

³⁸⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Apr. nro. 15. fol. 213v.

³⁸⁸ HFU 26. Jun. 1692 (r. Nr. 348, fol. 359–362.) Ley panasza, hogy komppal kell a várba bejárnia, mert hivatala most a Dráva túlsópartjára került.

³⁸⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Mai. nro. 37–38. fol. 213r.

³⁹⁰ Uo. 1691. Sept. nro. 205. fol. 518r.

³⁹¹ Uo. 1691. Jan. nro. 119. fol. 30v. A Belső-ausztriai Udvari Kancellária jelentése, hogy a kömvészek már megindultak Eszék felé, de palliszádokat elsősorban a környékről javasolnak beszerezni. Úgy tűnik, hogy a

értelemben is) számíthatott.³⁹² 1691 nyarán – tekintettel a hadi helyzetre – Pétervárad erősítését is Kayserfeld mérnökre bízta, amelyet még 1692-ben is nagy erővel folytatott.³⁹³

A pénzügyi műveleteknél és az eszközökről, szerszámokról, emberanyagról készült terjedelmes kimutatásoknál izgalmasabb, hogy mit és milyen mértékben sikerült Kayserfeldnek terveiből megvalósítani. 1693-ban és 1694-ben is szemügyre vették ugyanis az eszéki erősítéseket: előbb Kayserfeld jelentette, hogy a két évvel ezelőtti munkák részben megvalósultak, dolgoztak az Ince pápa bátya (*Innocenty Bastein*) újrალაპოზასán, továbbá a föld mellvédek erősítése is folyamatban volt, viszont a kaszárnyák bővítéséhez rendelt épületfák még nem érkeztek meg, így azokkal haladni nem tudtak.³⁹⁴ 1694-ben Johann Oberndorfer élésmester kezdeményezte, hogy a Georg Asole által megrendelt építőanyagokat a két új kaszárnyához minél előbb szállítsák le.³⁹⁵ Kisebb-nagyobb javítások, további építkezések azonban folyamatosan napirenden voltak, természetesen a hadi és pénzügyi helyzet mindenkori függvényében. 1702-ben például ismét követelte az Udvari Haditanács, hogy az Udvari Kamara utasítsa ottani alárendelt alkalmazottját, hogy minél előbb adjon pénzt a javításokra, mert ha ez nem történik meg, akkor az erősítések egyre rosszabb állapotba kerülnek.³⁹⁶ A Caraffa-féle bizottság jelentéséből ismert egyébként, hogy az eszéki várhoz ingyenmunkára a siklósi és a dárdai körzetből 32 falu 85 jobbágját rendelték ki.³⁹⁷ Úgy tűnik, hogy hiába végzik el a vár egyszeri megerősítését, ha nincs rendszeres karbantartás és fejlesztés, akkor viszonylag hamar tönkre mennek a korábban elvégzett munkák.

A már idézett 18. század közepi várvizsgálat jól mutatja, hogy a tűzérség erősödése és a hadviselés változásai milyen nagy mértékben befolyásolták a várépítést még ebben a korszakban is. A felmérést végző hadmérnök ugyanis Eszékről meglehetősen elítélően nyilatkozott. Kifejtette, hogy a várat a hadépítésszerű és a józan ész szabályai ellen emelték, és a korábbi nagy költséggel emelt védművek minimális védelmet nyújtanának ellenséges támadás esetén. Az ismeretlen hadmérnök meggyőződése szerint ezt a várat nem is egy mérnök építette, hanem sokkal inkább egy gyenge színvonalon dolgozó kőműves. Bár a hosszú leírás valóban

költségek és a munka nagy részét is szeretne volna az Udvari Kamara a grazi székhelyű kamarára bízni, ami ellen azonban utóbbi rendszeresen tiltakozott. pl. Uo. 1691. Apr. nro. 244. fol. 195r.

³⁹² HFU 10. Nov. 1693 (fol. 87–97.) Az 1691. évi budai és eszéki építkezésekre kifizetett összegek elszámolása.

³⁹³ HFU 24. Mai 1692 (r. Nr. 348, fol. 577–584.) A pétervárad és a bródi erősítési munkákra I. Lipót saját kezű rendeletével 15 000 forintot rendelt az Udvari Fizezőhivatal bevételeiből. Vö. HZAB Bd. 137. (1692) fol. 82v. Ebben az évben Kayserfeld a pétervárad munkákat irányította, Eszékről Vamburgad mérnök jelentett az építkezésről a Budai Kamarai Adminisztrációnak. MOL E 281 1692. jún. nro. 41.

³⁹⁴ HFU 29. Jún. 1693. (r. Nr. 356. fol. 815–824.) Az Udvari Kamara további 50 000 forintot irányzott elő a munkálatok folytatására, de – ismerve a korábbi évek esedékes kifizetéseit – gyaníthatóan ekkor sem érkezett meg a teljes összeg. Más forrás szerint ugyanakkor a pápa által Nagyvárad felújítására küldött 60 000 forintot Eszék várához utalták. Georgita 2005 30.

³⁹⁵ HFU 1. Jún. 1694 (r. Nr. 363. fol. 13–20.) Az Eszéken építendő két új kaszárnya építéséhez szükséges eszközök kimutatása.

³⁹⁶ HFU 7. Aug. 1702 (r. Nr. 422. fol. 117–120.)

³⁹⁷ Mažuran 1989. 77.

elkeserítő állapotban láttatja az eszéki erődtéményt, az mindenképp megjegyzendő, hogy a szakvéleményt adó hadmérnök egyúttal ajánlkozik a hibák kijavítására és kéri, hogy alkalmazzák a tervezett várfelújítás során.³⁹⁸

A stratégiai célokat követve Arad várának kiépítésével folytatjuk. A Maros folyó mellett átépített erőd szerepe a karlócai békét követően értékelődött fel, amikor az addigi kisebb palánkból a határörvidék egyik központi vára lett. Előjáróban azonban tisztázni kell, hogy a ma is látható aradi vár csak Mária Terézia uralkodása idején épült fel a Maros túlsó partján, így a most következőkben a középkori aradi palánkvár átépítésére vonatkozó adatok olvashatók. Ellentétben a fent ismertetett Budával és Eszékkal, Arad elfoglalása és megtartása az 1680–1690-es években több bizonytalanságot tartogatott. 1685 decemberében a Peter Mercy altábornagy, Czobor Ádám ezredes, Petneházy Dávid kapitány vezette keresztény csapatok rohammal bevették ugyan Arad palánkját, felégették, de tartva egy ellenséges támadástól, néhány nap múlva visszavonultak. Feltételezhetően 1692-ben került ismét keresztény kézre a palánkvár, hiszen 1693-ból már arról értesülünk, hogy Morando Visconti hadmérnök tervezetet készített megerősítéséről, igaz ennek mértékéről és megvalósulásáról nincs információ. A Maros jobb partján a nagyobb szabású hadműveletek csak Gyula és Lippa 1695. évi visszafoglalását követően zárultak le, Arad kiépítését minden bizonnyal a zentai csata után határozták el, amikor már többé-kevésbé eldőlt, hogy az új török–magyar határ a Maros folyó lesz.³⁹⁹ A karlócai béke ugyan úgy rendelkezett, hogy „a Maros és a Tisza folyó partjaihoz közel ne épüljenek más, nagyobb vagy kisebb megerősített helyek, amelyeket erődként lehet használni”,⁴⁰⁰ de Lippának a béke által elrendelt lerombolásával párhuzamosan egyre nagyobb erőkkkel folytatódott az aradi vár kiépítése is.

A rendszeresen felmerülő költségek biztosítása, Arad kiépítése és a Maros jobb partja kamarai berendezkedésének felügyeletére az Udvari Kamara Johann Georg Harruckern komisszáriust küldte ki 1698-ban, aki egészen 1701-ben történt áthelyezéséig töltötte be ezt a posztot. 1698 őszén Savoyai Jenő állomásozott a várban és környékén a csapataival és a herceg minden bizonnyal ekkor készítette el tervezetét a vár kiépítésére.⁴⁰¹ Az építkezés megindulása a karlócai békét követő időszakban kezdődött, amikor – a későbbi „várromboló” hadmérnök – Nikolas Dumont tervei alapján a régi négyszögletű várat új sáncokkal, bástyákkal erősítették meg. A vár fontosságát jelzi, hogy az uralkodó elé 1700 júniusában a katonai költségek

³⁹⁸ HHStA Hung. 377. Konv. B. fol. 73–85.

³⁹⁹ Aradi vár története 58–66., Márki 1895 266–269., Rill 1996 59–60., Georgita 2005 33–36.

⁴⁰⁰ Szöveggyűjtemény 692.

⁴⁰¹ A tervezetet közli Márki 1895 266–267.

tárgyában beterjesztett referátum szorgalmazta Arad felépítését is és az eddig ráköltött 150 000 forintot kevesellve még nagyobb összeg átutalását javasolta.⁴⁰²

Mivel a pénz előteremtése komoly akadályokba ütközött, ezért a Buda esetében már bevált módszert alkalmazta az Udvari Kamara: 1701 májusában az itáliai hadszíntérre áthelyezett Harruckern helyére Johann Ferdinand Bernhard Herdegen von Culm szegedi kamarai prefektust nevezték ki, előbb prefektusi, majd inspektori címmel. Ezzel az intézkedéssel Arad és vidéke egyre inkább kikerült a Budai Kamarai Adminisztráció irányítása alól és szorosabban kötődött az Udvari Kamarához. Az intézkedés-sorozat egyúttal azt is jelentette, hogy Herdegen inspektor mellett harmincadosok és provizorok is dolgoztak.⁴⁰³ Területi illetékessége a hatalmi viszonyoknak megfelelően időről-időre változott, különösen Halmágy és Deszna falvak körüli vidék tekintetében. Különösen sérelmes volt Erdély számára ennek a területnek az elvétele, hiszen a Gubernium rendszeresen sérelmezte, hogy a körzet jövedelmeit közvetlenül az aradi várhoz utalták. A helyzet kuszaságát illusztrálja, hogy a Gyula és Jenő környéki falvak lakosai azért panaszkodtak, mert három hatalom is követelt tőlük szolgáltatásokat, a tizedet ugyanis a várai püspök, a porciókat pedig Erdély és az aradi kamarai inspektor is be akarta szedni.⁴⁰⁴

Természetesen csak a helyi jövedelmekből nem volt lehetséges a szükséges költségek előteremtése, ezért az Udvari Kamara szorgalmazására több jövedelemforrást is lekötöttek a stratégiaiilag oly fontos vár kiépítésére. Harruckern 1701. évi becslése szerint a vár kiépítésére 600 000 forint szükséges, amelynek felét 1701-ben, második részletét 1702-ben kívánták felhasználni. Az Udvari Kamara valamikor az 1700. év végén döntött úgy, hogy a 80 000 forintot Csehország által fizetett hadiadóra terhelnek,⁴⁰⁵ az aradi várhoz irányították továbbá Jány Ferenc szerémi püspök által a visszakapott újszerzeményi birtokokért felajánlott 40 000 forintot is. Ismert továbbá, hogy a magyarországi egyházi vezetők ugyanebben az évben 50 000 forintot ajánlottak fel erre a célra. Az 1699 nyarán kinevezett új aradi várparancsnok, Georg Wilhelm Freiherr Löffelholz zu Colberg⁴⁰⁶ szerint azonban ezek az összegek korántsem voltak elegendők, hiszen a munkások és mesteremberek fizetése, az építkezéshez felhasznált nyersanyagok ára nagy összegeket emésztett fel. A jelentésekből kiderül az is, hogy köveket és fát a Maroson úsztattak Erdélyből, de felhasználták a karlócai béke értelmében lerombolt kisebb várakból

⁴⁰² HKR Akten Exp. 1700. Jun. nro. 121.

⁴⁰³ HFU 11. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 462–465.) Herdegent 1703 nyarán Matthias Führer váltotta. HFU 29. Mai 1703 (r. Nr. 427. fol. 400–406., 423–424., 427–432.)

⁴⁰⁴ A halmágyi és desznai körzetek sok vitát kiváltó hovatartozásának kérdése rendszeresen felmerül a korabeli forrásokban. Feldolgozásuk értékes adalék lenne a visszafoglalt országrészek igazgatásának kérdéséhez, amely a hagyományok és a praktikum ütközéseként is jellemezhető. Csak személtetésésként: 1698-ig ugyan a Budai Kamarai Adminisztráció igazgatta ezt a területet, de 1698-ban rendeletileg átcsatolták a Szepesi Kamarához (MOL E 280 1698. aug. nro. 18.), majd 1699. január 1-jével visszahelyezték Buda alá (MOL E 279 1699. jan. nro. 4.). 1700 után egyértelműen az Aradra kinevezett kamarai biztos kezelte a terület jövedelmeit és felügyelte a tisztviselőket.

⁴⁰⁵ HFU 6. Nov. 1700 (r. Nr. 409. fol. 9.)

⁴⁰⁶ 1699. Jun. nro. 138. fol. 204v.

kikerült anyagokat is. Az Aradon állomásozó ezredek katonaságát rendszeresen bevonták a sáncmunkákba, hiszen nekik napidíjat nem kellett fizetni, csak élelmezésükről kellett gondoskodni, amit a gyulai és a jenői provizoroknak kellett előteremteni. Próbálkoztak a környező vármegyék, kerületek kirendelésével is,⁴⁰⁷ de azok emberhiányra hivatkozva több esetben visszautasították az „ingyenmunka” elvégzését.⁴⁰⁸ Az mindenesetre látható, hogy a stratégiaiul kiemelt fontosságúnak ítélt Aradot, mint a kialakuló Határőrvidék egyik központi várát, a folyamatos pénzügyi nehézségek ellenére évről-évre egyre komolyabb erődtések vették körbe. Nem feledhetjük tehát, hogy párhuzamosan a korábbi végvidék felszámolásával, a stratégiai célokat követve a hangsúly egyre inkább a Magyar Királyság déli területén kialakított új Határőrvidék megszervezésével kapcsolatos teendőkre helyeződött.

Az olykor a várparancsnok által is kritizált erődtések sikerességét mutatja, hogy Károlyi Sándor 1707 nyarán 8–9000 emberrel és 10 ágyúval elfoglalta ugyan az aradi ún. német várost és a rác várost, de az 1500 fővel védett várat nem tudta ostrommal bevenni. A 18. század közepén elvégzett várvizsgálat szerint azonban Arad nem volt védhető állapotban, sőt felvetették, hogy egyáltalán nevezhető-e erődnék az objektum. A szakvélemény ugyanakkor egy teljes új erőd emelését kezdeményezte – ami meg is valósult 1760 körül – míg a régi várból csak a katonai épületeket és a kaszárnyát javasolta megtartani.⁴⁰⁹

IV.4.2 Katonai és kamarai érdekek összecsapása: esettanulmányok egyes stratégiaiul fontos várak építésére

Mint arról már volt szó, a magyarországi végvárrendszer várainak többsége legfeljebb kis és közepes erősségű ellenséges támadások elhárítására volt alkalmas. Nagyobb hadsereggel szembeni ellenállásra csak néhány fővár, mint Győr, Várad, Buda, Komárom, Szatmár stb. lehetett képes. A 17. század végén a visszafoglalt várakba elsősorban német helyőrségek kerültek, akik – mint arra már utaltam – a Rajna-menti hadszíntéren is teljesítettek korábban szolgálatot. Az ő szemükben a magyarországi, más funkcióra kiépített várak és erősségek nagy része harcászatiilag nem jelentett megfelelő védelmet. A megsemmisítésükre, majd megerősítésükre kiküldött mérnökök – hasonlóan az új várparancsnokokhoz – folyamatosan panaszkodtak a várak állapotát illetően, és arra törekedtek, hogy meggyőzzék a hadvezetést azok felújításáról.

⁴⁰⁷ Pl. MOL A 14 1700. nro. 939. és uo. 1703. nro. 78.

⁴⁰⁸ Az aradi vár kiépítésével és a kamarai berendezkedéssel kapcsolatban lásd a két vaskos aktát a Hoffmann Ungarn sorozatban HFU 11. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 375–451.) és HFU 18. Jul. 1701 (r. Nr. 414 fol. 242–277.)

⁴⁰⁹ HHStA Hung. 377. Konv. B. fol. 13–15.

Forrásaink alapján remekül illusztrálhatók a fenti megállapítások, így néhány konkrét példával jobban megvilágíthatjuk a korabeli állapotokat. Christian Andreas Jörger munkácsi kapitány (1688. március–1691. március) a vár építkezéseire kifizetett összegeket („Baugeldt”) az Udvari Kamara közbenjárásával akarta kicsikarni a Szepesi Kamarától.⁴¹⁰ Utódja Michael Kayser (1691. március–1696. november) már beszámolt a Haditanácsnak a vár épületeinek megrongálódott tetejéről, a torony összedőléséről. Az Udvari Kamara intézkedett is, hogy a Szepesi Kamara fizesse ki a javításokat, egyúttal megszabta, hogy a Rákóczi-családot is keresse meg, hogy annak tagjai járuljanak hozzá a javítási költségekhez.⁴¹¹ Az 1660 óta pénzügyi szempontból a Szepesi Kamara ellenőrzése alatt álló szatmári vár állapotát is siralmasnak festette le a frissen kinevezett várkapitány, Franz Karl Rudolf Schwertz (Freiherr von Reis): „...a várban minden összedől, a falak, a bástyák, a palliszádok, a kapuk, a hidak, senki nem épít semmit, a kamara ráadásul semmilyen költséget nem akar megtéríteni, ha a nyáron nem javítanak meg mindent, akkor télen már katona sem maradhat meg itt, nem lehet nehéz terhet kivontatni a kapukon, mert a híd összedől...”⁴¹² Tokaj várát a Bodrog és a Tisza áradása is fenyegette egyidejűleg, mint arról 1693 őszén a livóniai származású várkapitány, Berhardt Robert Baron von Wrangel (1689–1699) is beszámolt: „ha a Bodrogban kevés a víz, akkor a vár védtelen, ezért itt palliszádokkal kell elzárni az utat, ha viszont magas a folyó vízállása, akkor nemcsak a várkapu fog a folyóba dőlni, hanem a védőművek és a mellvédek is.”⁴¹³

A visszafoglalt várak kisebb-nagyobb erősítési munkálataira az egyes – a Magyar Királyság területén illetékes – kamarák jövedelmeit rendelték, ami miatt folyamatos volt az összeütközés a „fortificatio”-t szorgalmazó várak kapitányai és a pénzügyi szempontokat szem előtt tartó kamarai alkalmazottak között. Természetesen nemcsak falak felhúzásáról, védőművek kiépítéséről volt szó, hanem – mai modern fogalomhasználattal élve – a környezetre ható „infrastrukturális beruházásokról”, mint várkapuk rendbehozatala, várárkon átívelő hidak és utak építése és karbantartása, várbeli épületek (például élelstar, lőportorony) biztonságának szavatolása. Bár a katonák és a kamarai alkalmazottak együttműködésre voltak ítélve ebben a kérdésben is, a források alapján mégis úgy tűnik, sokszor az önös érdek volt előbbre való a megnyugtató megoldás helyett. A következőkben néhány, a visszafoglalt területen fekvő vár példáján keresztül szeretném illusztrálni ennek a folyamatnak az összetevőit. A kiválasztott

⁴¹⁰ HFU 1. Sept. 1689 (r. Nr. 331. fol. 25.)

⁴¹¹ HFU 17. Okt. 1692 (r. Nr. 350. fol. 307–311.)

⁴¹² HFU 22. Mai 1693 (r. Nr. 355. fol. 444–446.) Az állapotok öt év múlva sem voltak jobbak, amikor a vár kapitánya, Georg Wilhelm von Löffelholz így írt Szatmár erősítéseinek állapotáról és a fenyegető veszélyről, amelyben egyúttal „hangulatjelentést” is adott az országrészről: „bei einiger Rebellion diser Haupt Posto verlohren gehen solte, der Feindt sich in selbigen vermittels seiner vortheilhaftiger Situation leitlich dergestellst würde verbauden können, daß man eine Armee und gantze Campagne zu Widereroberung würde anwenden müssen, anbei auch bei Verlust diser Vestung die Communication mit Siebenbürgen unterbrochen und das ganze Landt disseits der Theiss mit der Marmarosch verlohren ginge...” KA HKR Akten Exp. 1698. Jul. nro. 33.

⁴¹³ HFU 14. Nov. 1693 (r. Nr. 360. fol. 137–145.)

települések mindegyikében működtetett a Budai Kamarai Adminisztráció valamilyen hivatal: Érsekújváron harmincados, Szegeden a prefektusi hivatal mellett provizor és harmincados, Esztergomban és Szigetváron szintén provizor és harmincados teljesített szolgálatot. Jelentéseik, illetve a várkapitányok panaszaik jól rávilágítanak arra, hogy bár az igény a minél teljesebb körű felújításokra folyamatosan jelen volt, de a pénzügyi szempont győzedelmeskedésével végül csak a stratégiailag kiemelt helyen fekvő fővárok erősítésére került sor, míg a többi esetben inkább csak kisebb összegű karbantartási munkákat végezhettek el.

Az 1685-ben visszafoglalt érsekújvári erőd (a komáromi, a lipótvári és a győri várak mellett) Bécs védelme szempontjából létfontosságú volt. A sikeres keresztény ostromot követően az újjáépítéshez a környező vármegyék ingyenmunkáját vették igénybe. Az intézkedéseknek további elemeit képezték, hogy a cölöpsorokhoz a fát az akkor a főkamaragróf által kezelt likavai és a Magyar Kamara alá tartozó kincstári uradalmakból rendeltek ki. Épületfát, zsindeket, léceket viszont a lipótvári és trencsényi élelmestereknek kellett biztosítani, míg az építési anyagokat Alsó-Ausztria szállította a tervek szerint.⁴¹⁴ A gyors építkezések ellenére sem sikerült megoldani a vár helyreállítását, hiszen – mint az előző fejezetben bemutattam – 1692–1693 fordulóján a szélsőséges időjárás komoly károkat okozott a védművekben. A bástyákat összekötő főfal mintegy 150 lépés hosszan leomlott, több helyen maga alá temetve az árok és a fedett út védelmére szolgáló falat (Breche) is, de az ítéletidő a várárok előtti kerítést sem kímélte. Az esztergomi érsekkel kötött szerződés értelmében neki kellett volna a várat javítani, az ingyenmunkát biztosítani, de a külső védművek rendbehozatalára nem akart pénzt adni, így azt magának az Udvari Kamarának kell előteremtenie.⁴¹⁵ A területi katonai parancsnoka Johann Areyzaga lipótvári kapitány ugyanakkor már 1692 nyarán felhívta a javítások szükségességére a figyelmet, előrelépés mégsem történt sem ekkor,⁴¹⁶ sem tíz évvel később, amikor ugyanezek az érvek hangzottak el a katonák lakhelyének felújítása kapcsán.⁴¹⁷ 1700-ban is azzal utasította el a Budai Kamarai Adminisztráció az érsekújvári várparancsnok, Caspar de Chengin szükséges javításokat szorgalmazó kérelmét, hogy ne zaklassa az ottani harmincadost, forduljon inkább Kollonich Lipót érsekhez, hiszen a „nöthige Reparirung” finanszírozása az egyházfő feladata.⁴¹⁸

⁴¹⁴ HFU 23. Aug 1685 (r. Nr. 304. fol. 359–364.) Utasítások az érsekújvári erősítésekkel kapcsolatban a Magyar Kamara, a Selmeci Főkamaragróf, az Élelmezési Hivatal, az Alsó-ausztriai „kormányzat” és a Magyar Királyi Udvari Kancellária részére.

⁴¹⁵ HFU 12. Dez. 1692. (r. Nr. 351. fol. 171–172.), Uo. 18. Dez 1692 (r. Nr. 351. fol. 211–214.), Uo. 14. Jan. 1693 (r. Nr. 352. fol. 188–194.)

⁴¹⁶ MOL E 281 1692. aug. nro. 65.

⁴¹⁷ HFU 24. Okt. 1701 (r. Nr. 415. fol. 552–556.) „Ersuchung an ihre Eminenz herrn Cardinaln von Kolonitsch die ruinirte Cassarmen zu Neuheüsel repariren zu lassen”

⁴¹⁸ MOL E 279 1700. jan. nro. 24. Ugyanebben a hónapban annyit azért finomítottak, hogy az Udvari Kamara parancsa nélkül nem adhatnak az érsekújvári kaszárnyajavításokra pénzt, de a kéményeket a harmincad jövedelemeinek terhére ki lehetett javíttatni. Uo. nro. 74.

A nagy török háború alatti és utáni helyzet visszasságára jól rávilágít továbbá, hogy a szegedi vár, bár központi szerepet szántak neki az új katonai berendezkedésben, mégsem képviselt megfelelő védelmi erőt. A vár visszafoglalása óta ugyan többször is zajlottak kisebb-nagyobb erődítések, de olyan mértékű modern átépítésre, mint Arad esetében, nem került sor. 1691-ben, a nagy várerődítések évében, Badeni Lajos is szorgalmazta a Budai Kamarai Adminisztrációnál, hogy minél több építési anyagot küldjenek Szegedre az ottani erődítési munkákhoz, nyilván ennek a magas helyről érkező akaratnak az eredménye is volt, hogy ebben az évben még decemberben is a sáncokban dolgoztak a munkások. Sőt Matthias Zier prefektus jelentéseiből tudjuk, hogy 1691 nyarán a Palánk városrész köré új cölöpsort vertek, egyúttal folytatták a legfontosabb sáncmunkákat is.⁴¹⁹

Szeged a Tiszai Határörvidék központjaként fontos stratégiai szerepet töltött be a határ mentén, így mielőbbi kiépítését több, a karlócai béke után megfogalmazott javaslat is támogatta,⁴²⁰ ám a források tanúsága szerint ekkor még hiába. Ennek legékesebb bizonyítéka, hogy a Tisza felőli oldalon folyamatosan omlottak le az összekötő falak, sőt előfordult, hogy az egyik bástya egy része is a Tiszába szakadt.⁴²¹ A Marsili hadmérnök szorgalmazására végrehajtandó falépítés mellett a Tisza túlsópartján lévő sáncokat és kaszárnyát le kellett volna rombolni és minden felszerelésével együtt átszállítani a szegedi várba. Johann Bernhard Herdegen prefektust és Joseph Comet provizort utasították, hogy a javítási munkálatokra biztosítsa a megfelelő nagyságú pénzösszeget, igaz erre már nem volt elegendő kerete a szegedi kamarai hivataloknak.⁴²²

A Duna-útvonal biztosítása miatt stratégiai szinten fontos Esztergom erődítései és várbeli építkezései sem igazodtak a katonaság igényeihez teljes mértékben, a Budai Kamarai Adminisztráció harmincadosa, Svár János (németesen: Johann Schwär) ugyanis olykor csak több felszólítást követően adta ki az erődítésekre szánt pénzösszeget. 1687-ben a frissen visszafoglalt várban még Michael Töschinger élszmester pénztárából fizették ki a „fortificatio” költségeit, többek között a katonák szálláshelyéért 1000 forintot vagy az évente 5000 forintot kitevő építési pénzt.⁴²³ Utóbbi összegből finanszírozta Pálffy Miklós várparancsnok a kaszárnya, a kút és a hadszertár építését.⁴²⁴ Szerződés értelmében az esztergomi érseknek kellett (volna) az esztergomi

⁴¹⁹ Badeni Lajos beadványa MOL E 281 1691. júl. 18. (lajstromkönyvi bejegyzés), Zier jelentése a cölöpsorról Uo. szept. 3. (lajstromkönyvi bejegyzés)

⁴²⁰ HKR Akten Exp. 1700. Jun. nro. 121.

⁴²¹ MOL E 281 1700. Aug. nro. 68. A Tisza áradása és erős sodrása többször is gondot okozott Szeged várának. Joseph Comet szegedi provizor jelentette a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy a Tisza felőli oldalon a beomlott falszakaszon a fa- és földtöltések is teljesen elpusztultak, ha nem kap több pénzt a vár rendbehozatalára, akkor a két éve épített részeket újra kell majd emelni. MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 429.

⁴²² MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 409. Feltehetően a fent ismertetett munkákra költötték várerődítés címén 1702-ben 408 forintot. MOL E 286 1703. nro. 280.

⁴²³ HFU 21. Okt. 1687 (RN 317. fol. 782–793.)

⁴²⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Sept. nro. 11. fol. 568r.

erődítési munkálatokra pénzt biztosítani, de ezt Schwär panasza szerint több esetben sem tette meg. Sem a kaszárnnyák fejlesztésére, sem a katonaságnak adandó tűzifára nem utalt ki pénzt, ezért a harmincados – látva a katonák elégedetlenségét – kezdeményezte a Budai Kamarai Adminisztrációnál, hogy inkább saját jövedelmeiből biztosíthassa a fenti kiadásokat.⁴²⁵ Franz Kulländer várparancsnok a későbbiekben gyakran – főképp erőszakkal – folyamodott a harmincados „segítségéhez”, amikor az minden kisebb erődítés kifizetéséhez a budai központ parancsát várta.⁴²⁶

Az 1689-ben visszafoglalt Szigetváron, mind belső, mind külső erődítési munkálatok kivitelezésére sor került. Szigetvárról Gabriel Vecchy kapitány is többször jelezte az Udvari Haditanács felé, hogy az erődítmény leromlott állapotban van, a falak erősítése, az előművek rendbehozatala szükséges.⁴²⁷ Mint arról korábban már volt szó 1691-ben Matthias Kayserfeldet küldték ki Szigetvárra, aki alárendelt mérnökével, Karl Vilmackal és belső-ausztriai mesteremberek segítségével dolgozott a várnál.⁴²⁸ Hiába volt azonban a sok földmunka, hiszen az 1700 tavaszi nagy árvíz, a környező mocsár szintjének megemelkedése miatt a sáncokat elmosta, egy bástyát le is rombolt és a várból városba vezető híd cölöpjeit is megrongálta. A javításokhoz az 1695-ben kinevezett korábbi szegedi várparancsnok, Johann Joseph Huyn már júniusban hozzálátott, és 100 ember ellátására kért támogatást a kamarától.⁴²⁹ A várból kivezető híd kijavítása a várbeliek közlekedése, valamint az élelem- és tűzérőszállítás szempontjából volt létfontosságú, erre összesen 700 forintot szánt a kamara.⁴³⁰

E példák sora még hosszan folytatható volna, hiszen a kamarai regisztratúrák a várerődítések elmaradása kapcsán a kincstári alkalmazottak és a várparancsnokok ellentétéről sok forrást őriztek meg, ám a tendencia már ezen adatok alapján is kimutatható: a kisebb vagy közepes várak külső erődítéseire anyagi okokból alig-alig költöttek, de ugyanígy örök ütközőpont volt a katonák szálláshelyeinek fejlesztésére szánt pénzüsszegek elmaradása is.

⁴²⁵ MOL E 281 1691 nov. 10.

⁴²⁶ MOL E 281 1692. nov. nro. 23.

⁴²⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Okt. nro. 146. fol. 446r.

⁴²⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Apr. nro. 29. fol. 216r. A munkálatokra 5000 forintot utaltak ki nekik. HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Apr. nro. 102. fol. 169r.

⁴²⁹ Az 1700 tavaszi árvízről a jelentéseket l. MOL E 281 1700. Mai nro. 57., 1700. Jun. nro. 11., 40., 51., 53., Jul. 4., 15.

⁴³⁰ MOL E 286 1700. nro. 139.

IV.4.3 Új korszak előfutára: kaszárnyaépítkezések a 17–18. század fordulóján

A következő fejezet a várak, mint katonai objektumok helyett a kaszárnyák, mint állandó katonai szálláshelyek előtérbe kerülésének és építésének kezdeti időszakát tekinti át. Hangsúlyozottan a kezdeti, hiszen Ember Győző még a 18. század közepi viszonyokat is úgy jellemezte, hogy a Magyar Királyságban kaszárnyák csak szórványosan épültek.⁴³¹ Kállay István Székesfehérvár történetét tárgyaló monográfiája viszont már alapvetően az 1720-as évekre tette a városban a kaszárnyaépítések megindulását.⁴³² Taubert Ernő szerint az 1710–1720-as években a Magyar Királyságban lévő kaszárnyák az itt állomásozó hadsereg 1/5-ét fogadták csak magukba.⁴³³ Az újabb nemzetközi hadtörténeti szakirodalom sem teszi korábbi idősakra a Habsburg Monarchia területén a kaszárnyaépítéseket. Michael Hochedlinger szerint az első kaszárnyák az 1720-as években épültek a Bánátban és Alsó-Ausztriában. Összehasonlításként Franciaországban az 1770-es évekre szinte a teljes hadsereget már kaszárnyákban szállásolták el, miközben a század közepén végbement katonai reformokig a Monarchiában mindez nem volt jellemző – állítja a szerző.⁴³⁴ Robert Rill áttekintő munkája ugyanakkor – leginkább az örökös tartományokra vonatkoztatva – kísérletet tesz a 18. századi kaszárnyaépítkezések tekintetében egyfajta periodizációra is. Az 1720–1730-as években elsősorban a rendek szorgalmazták a katonai szálláshelyek építését, az osztrák örökösödési háború idején már erőteljes központi akarat volt az építkezésekre, míg II. József uralkodásának idejét a tervezett, a császár–király világnézete által motivált építkezési időszaknak (a szerző kifejezésével: „Bauboom”) tekinthetjük.⁴³⁵ Az alábbiakban azonban látni fogjuk, hogy a szakirodalom eddigi állításaival ellentétben a központi akarat megvolt az építkezésekre és úgy tűnik, hogy a helyőrség és az oda vezényelt katonaság várakban, városokban történő elszállásolása részben áthelyeződött a kaszárnyákra. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy miért az 1680–1700-as évekre tehető az egyre nagyobb volumenű kaszárnyaépítkezések megindulása? A válasz ismét, mint a korábbi fejezetekben is látható volt, meglehetősen összetett.

Valójában az 1683 után beözönlő hatalmas számú katonaság elhelyezése miatti kényszer szülte intézkedéssorozatnak lehetünk tanúi, amelynek során kezdetben csak szorgalmazták a kaszárnyaépítéseket, míg központi „program” szintjére csak a századforduló környékén

⁴³¹ Ember 1983 29.

⁴³² Kállay 1989 20–22.

⁴³³ Taubert 1928 11.

⁴³⁴ Hochedlinger 2003 315. A szerző megállapítja egyúttal, hogy a Monarchiában II. József idején a szerzetesi rendházak elvétele lendítette fel a katonaság elszállásolásának megoldását, hiszen azokat erre a célra alakították át.

⁴³⁵ Rill 1996 62–66.

emelkedett. A felvetett problémák egyedi ügyeken keresztül remekül illusztrálhatók a Budai Kamarai Adminisztráció iratai és az Udvari Kamara vagy az Udvari Haditanács regisztrátúrájában fennmaradt források segítségével. Külön kell választani az ismertetés során a hadi éveket és a karlócai béke után bekövetkező béke éveket, amikor már a kortársak is mertek hosszabb távú terveket megfogalmazni a katonaság elszállásolásával kapcsolatban. Mindaddig ugyanis, amíg hadiállapot volt, elhamarkodottnak tűnhetett végleges döntéseket hozni ebben a kérdésben is.

Ebben a vonatkozásban a legfontosabbnak tekinthetjük a városi polgárság és az állandó helyőrség, továbbá az egyes várakba (városokba) beszállásolt alakulatok elszeparálását. Az intézkedés előnye természetesen az volt, hogy a kaszárnya a katonának állandó és (feltételezhetően) jó szállása lett, ahol „ideális” körülményeket lehetett biztosítani. A közös lakhely egyúttal a fegyelemtartás eszközévé is vált, hiszen egyszerűbb volt itt a szabályokat betartatni, mint a polgárházak hátsó udvaraiba szétszórt katonák esetében. A kaszárnya egyúttal gyakorlótér is volt, ahol a legénység a meghatározott rendben gyülekezett és rendszeres ellenőrzést is tarthattak a felettesek. A kaszárnya előnye volt továbbá, hogy a télen elszállásolt katonaság számára itt az élelemkiadás koncentráltan, az élelmiszerraktárakból zajlódnak, az élelmiszeradagok ellenőrizhetővé váltak (nem úgy, mint a vidékre beszállásolt ezredek esetében a házigazda által kiadott koszt), csökkenthető lett a visszaélések száma, egyúttal a városokkal, vármegyékkel való elszámolás is kevesebb vitát eredményezhetett (erre vonatkozóan lásd a VII. fejezetet). A kaszárnyákban lakó állandó helyőrség továbbá a lakosság szerves részévé válhatott, saját maga szerezhette be élelmiszer- és egyéb szükségleteit, mintegy támogatva a helyi ipar különböző formáit.

Az elméletet és az idealista elképzeléseket azonban a gyakorlat rendszeresen felülírta és finomította. Bár a kaszárnyaépítkezéseket városi infrastruktúrafejlesztésként is felfoghatjuk, ahol az állam megrendelőként lépett fel, de a források tanúsága szerint a felmerülő hatalmas költségeket nem mindig tudta időben fizetni az építő mesterembereknek. A falak felhúzása (kőműves munka) és a tetőszerkezet (ácsmunka) elkészítését követően ugyanis a belső berendezésre, felszerelési tárgyakra is nagyobb összeget kellett költeni. Nemcsak az építkezés egyszeri kiadásai voltak számottevőek, de az állandóan jelentkező kisebb-nagyobb karbantartási munkálatok is időről-időre felmerültek. A sok esetben a várak (városok) közepére épített kaszárnyaszerű épületek, legénységi szállások csak a gyalogság igényeit elégítették ki, a lovasság számára istállókat ugyanis ebben a korban csak elvétve emeltek, azokat ugyanis célszerű volt a város szélére felhúzni (mint ahogy azt a 18. századtól tesszük majd). Közegészségügyi szempontból a kaszárnyák viszonyai ebben az időszakban igen kedvezőtlenek voltak. A betegségek kialakulása, a katonaság körében a járványok terjedése a gyakori

sebesülések miatt amúgy is magas volt, de félő volt, hogy a hadszíntérről érkező alakulatok a lakosság körében is elterjesztik a betegségeket.⁴³⁶

A katonaság beszállásolása tekintetében a 16. századra vonatkozóan a Magyar Királyság területéről Győr erődvárosáról rendelkezünk kimerítő információkkal. Mint azt Gecsényi Lajos bebizonyította, egyrészt a végvári vitézek (magyarok és németek is) kiemelkedően magas százaléka rendelkezett háztulajdonnal a városban, másrészt a többi katona számára a polgárházakba történő beszállásolással kellett helyet teremteni. A városi polgárok a katonákkal való közös lakástól úgy menekültek, hogy számukra a házak udvarán kisebb fabódékat, kvártélyokat építettek, amelyekben akár 2–3 katona is lakhatott. Gyakori eset volt, hogy a kvártéllyal nem rendelkező háztulajdonosok a padláson szállásolták el a katonákat.⁴³⁷ A kassai polgárok hasonló „fortélyokkal” próbálták meg a házaikra nehezedő nyomást enyhíteni. A városban a polgárházakban, illetve később a városfalak mentén az 1650–1660-as évektől kezdve ún. drabantházakat emeltek, hogy a katonaság és a lakosság közötti összetűzések csökkentsék.⁴³⁸ A 17. század közepén Szatmár nagy erődtítményében már léteztek kaszárnyára hasonlító épületek, de ezeket inkább viskóknak lehetett csak titulálni, amelyek az 1660-as években összedőléssel fenyegettek, sem ablakaik, sem ajtajuk nem volt, sőt a kályhák is hiányoztak. Figyelemre méltó egyébként, hogy a várat megszemlélő hadmérnök ezekben a háborús években sokkal fontosabbnak tartotta a vár külső védműveinek felépítését, mint a katonaság szállásainak rendbehozatalát.⁴³⁹

Az 1683 után visszafoglalt várakban azonban a központi kormányzat egyre inkább szorgalmazta a kaszárnyák, vagy ahhoz hasonló épületek emelését, hogy a nagy számú katonaságnak télen és nyáron is legyen szállása a nagyobb városokban. Érsekújvár 1685. évi visszafoglalása után a Johann Stephan Werlein által a vár erődtítésével és a környék kamarai gazdálkodásával kapcsolatban felvetett kérdések megvizsgálására kiküldött bizottság – melynek tagjai: Karl Gottlieb Aichpichl, Johann Volkhart Conzin, Jakob Theobald Mayer, Johann Jacob Wibmer, Johann Ferdinand Albrecht kamarai tanácsosok voltak – jelentésében szorgalmazta egy vagy több kaszárnya építését. Megfogalmazásuk szerint ugyanis a helyőrség még mindig a polgárházakba volt elszállásolva, amelyeket pedig a polgároknak mielőbb rendbe kellene hozniuk és ezért a lovasságnak és a gyalogságnak is kell a kaszárnya, ahol elegendő hely állna rendelkezésre, nem beszélve az élelmezés és a felszerelés kiosztásának megkönnyítéséről, amit a

⁴³⁶ Rill a katonaság mobilizálhatóságának növekedését, a fegyelmet, a szociálpolitikai és gazdasági-társadalmi aspektusokat emelte ki a kaszárnyák, mint teljesen újszerű épületek építésének legfontosabb okaiként. Rill 1996 61–62.

⁴³⁷ Gecsényi 1984 672. Extrém esetként előfordult, hogy egy beszállásolt katona a ház egyes részeit tataroztatta és végül saját tulajdonaként eladta.

⁴³⁸ Németh 2009 286.

⁴³⁹ Domokos 2006 49., 51.

kaszárnyaához csatlakozó éleltár és hadszertár tenne egyszerűbbé. A vár erődítés legfontosabb munkáinak költségvetése 18 786 forintot tenne ki (ebből 8000 forintot az Udvari Kamara, 4000-t a Magyar Kamara állna), ebből az összegből a helyőrségnek építendő kaszárnya 1100 forintot emésztene fel – mint az az irathoz mellékelt tervezetből kiderül.⁴⁴⁰

Mint azt korábban már láthattuk, a visszafoglalt várak többségében kisebb erődítési munkálatok mellett általában a várbeli épületek helyrehozatala, újabbak emelése volt napirenden. Esztergomban például Pálffy Miklós várkapitány jelentette a kaszárnák építésének elkezdését és ehhez igényelt építőanyagokat.⁴⁴¹ Szigetváron gyakorlatilag a visszafoglalást követő hónapokban megindultak a helyőrség elhelyezést szolgáló kaszárnáépítések, hiszen Paul Eckhart provizor 1689. évi kiadásai között a Venerio Ceresola építőmesternek kifizetett pénzek mellett megjelent a bástyák megerősítésére és a kaszárnák építésére fordított összeg is.⁴⁴² Szegeden, ahol szintén jelentős számú helyőrség állomásozott, az 1680-as évek végétől építettek kaszárnát. Erről tanúskodnak azok a kérvények, jelentések, amelyek 1690-ben a katonai szállások javítását szorgalmazták. Georg Rath élelmezési tiszt mellett Leopold Fingermann várparancsnok és Matthias Zier prefektus is több esetben igényelt Budáról épületfát, zsindelyeket, deszkákat. Az egyik jelentésből ráadásul kiderült, hogy tekintettel a közelgő hidegre Rath a használhatatlan hajókat szétszedette és faanyagukból javíttatta ki a romos kaszárnát.⁴⁴³

Az 1690-es években tehát a korábbi évekhez képest nagyobb mennyiségben kezdték meg a kaszárnák építését, amely folyamat több olyan egyedi és általános problémát is generált, mint a kaszárnák férőhelyei, építési és javítási költségeik, amortizációjuk, továbbá egészségügyi állapotuk. Az ezekben az években adott megoldási javaslatok és az ekkor szerzett tapasztalatok minden bizonnyal komoly tanulsággal szolgálhattak a központi döntéshozóknak. Néhány példával szemléletesen illusztrálhatóak a korabeli viszonyok.

Az egyik legalapvetőbb kérdés, hogyan is néztek ki ebben az időszakban a katonaság elszállásolására szolgáló épületek és hol helyezkedtek el a várakban, városokban. A már említett érsekújvári kaszárnya például a vár főterén, az érseki palotával szemközt volt. Az 1700 körül felvett telekkönyvben a 42. számot viselő épület alapterülete az egyházfő székhelyének felelt meg.⁴⁴⁴ Helyszínrajz tekintetében Budára vonatkozóan rendelkezünk a legteljesebb információkkal, ugyanis Johann Ignaz Kurz budai kamarai adminisztrátor 1696. márciusi

⁴⁴⁰ HFU 18. Jun. 1686 (r. Nr. 308. fol. 316–470.) A bizottság jelentése (fol. 437–462.) mellett az ahhoz becsatolt mellékletek és további jelentések találhatók itt.

⁴⁴¹ MOL E 286 1. kötet (1686–1688) nro. 62. és 1687. Aug. nro. 62. fol. 528r.

⁴⁴² MOL E 286 23. doboz „Rechnung über Einnahme und Ausgabe der Gelder, welche Ich ins 1689ste Jahr zu verrechnen habe”

⁴⁴³ MOL E 286 1689 (2. köt.) nro. 310., MOL E 279 1690 nov. 9. és MOL E 281 1690. nov. 14.

⁴⁴⁴ Sánta 2009 30.

jelentésében sorra vette a meglévő budai kaszárnyákat. Az összesen öt helyszínen lévő szálláshelyek a következők voltak: az Úri utcában lévő török házat már korábban átalakították és 8 szobát használtak, a „Breche”-nél, azaz a várfal nyílásánál lévő két nagy kaszárnyában 64 szoba volt található, a palota előtt is volt egy, amelynek 72 szobája volt, a királyi palota egyes részei a szétlőtt rondella közelében szintén a katonaság szállásait képezték, itt 18 szoba volt kialakítva. Zárásként a „Königin Garten”-ben, azaz a királyi palota nyugati szárnya alatti falszorosban lévő kaszárnyát említette meg Kurz, ahol 12 szoba volt.

Az öt szálláshelyen tehát összesen 178 szoba állt rendelkezésre, mellettük azonban további használati helyiségek is voltak. A legfontosabb, hogy mindegyik szálláson meghatározott számú konyha volt, amelyek általában két szoba között helyezkedtek el. Külön kitért az összeírás készítője arra is, hogy az egyes kaszárnyákban mennyi mellékhelyiség volt használható állapotban.⁴⁴⁵ Egy másik keltezetlen kamarai kimutatás szintén „szobánként” vette sorra a kaszárnyákat. Ebben a következő helyszínek szerepeltek: a várfalon lévő nyílásnál („auf der Breche”), a palotán kívül („ausser Schloss”), a palotában a vízemelő szerkezet mellett („bey der Machinen”⁴⁴⁶) és az asztalos-kaszárnya („Tischler Cassarmen”), a felsorolásban egyébként szintén 178 szobát említettek meg.⁴⁴⁷ A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy 1687 telére a Breche-ben és a palotában lévő kaszárnyák készültek el, a meglévőket egészítette ki egy további kaszárnya a Breche-ben, valamint a palota alatti falszorosban, és a vízemelő gép mellett utóbbiakat a fennmaradt heti számadások alapján minden bizonnyal Matthias Kayserfeld hadmérnök építtette 1693 őszén.⁴⁴⁸ A felsorolt helyeken egyébként az állandó helyőrség, azaz az öt szabad század keretlétszámának mintegy fele, nagyjából 500 fő férhetett el. A többiek (főleg a tiszti kar), nyilván a beszállásolt állandó hadseregbeli ezredekhez hasonlóan a polgárházakban volt elhelyezve.

A budai vár 18. századi ábrázolásain (és a mai helyszínrajzon) is be lehet azonosítani az iratban említett kaszárnyákat. A fennmaradt térképeken egyértelműen felismerhetők a forrásokban olvasható helyszínek, azaz: a 18. századi átépítés előtti királyi palota nyugati oldala alatti területen (a mai Országos Széchenyi Könyvtár épülete „alatt”), a mai Fehérvári-kapu Szent György tér felőli bejáratánál, a mai Várszínház épületénél, ahol a vízfelhúzó szerkezet működött, továbbá a királyi palota és a Fehérvári-kapu közötti szakaszon is található volt egy-egy katonai

⁴⁴⁵ HFU 30. Jul. 1696 (r. Nr. 377. fol. 636–648.)

⁴⁴⁶ Bár itt csak a gépeknél megfogalmazás szerepel, de egy újabb kimutatás a palota területére konkretizálja helyét. MOL E 210 11. tétel Buda nro. 1. „Erbauung der neuen Casarmen im Schloss nechst der Machina”

⁴⁴⁷ MOL E 284 nr. 124. „Specification deren Cassarmen, so von alhiesigen aniezo bewohnt und nicht bewohnt seiend, auch wielviel Soldaten darinnen logiren”

⁴⁴⁸ Vö. MOL E 286 1686–1688 (1. kötet) nro. 76. és HFU 29. Jun. 1693. (r. Nr. 356. fol. 815–824.). A kaszárnyaépítésekre kiadott pénzekről 1693. augusztus 10. – október 31. között hetente készítettek számadásokat, amelyekben felsorolták az építőanyagokat és a foglalkoztatott mesterembereket is. A számadásokat lásd MOL E 210 11. tétel Buda nro. 1.

szálláshely. A városban egyedül az Úri utca északi végén, a Lipót-bástya előtti részen, azaz a mai Kapisztrán-téren lokalizálható két kaszárnyaépület, amelyeket „Kasernen an der kays. Breche” névvel illették.⁴⁴⁹ Kijelenthető tehát, hogy a budai vár állandó helyőrségének tekintélyes része az 1690-es évektől bizonyíthatóan kaszárnyákban volt elszállásolva.

Érdemes hasonlítani az előző fejezetben bemutatott várerődítések költségeihez a kaszárnyák építési szükségleteit és a költségeket. Matthias Kayserfeld 1693. évi budai és eszéki útja során mindkét vár kaszárnyáit kritikával illette. Budán szerinte minden szabály és rendszer nélkül emelték ezeket a nagy épületeket, hiszen rengeteg embert zsúfoltak bennük össze. Jelentéséből kiderül, hogy a korábbi épületeket 20 000 forintért emelték, sőt 11 000 forintért még ki is javították, de nem sok haszonnal: szerinte az 1692–93-ban Budán tomboló pestis kitörésének legfontosabb oka éppen a kaszárnyákban rosszul elszállásolt katonák voltak. Az általa építeni kezdett új kaszárnyák azonban csak 8000 forintba fognak kerülni – állította Kayserfeld hadmérnök.⁴⁵⁰ Eszéken szerinte a kaszárnyaépítkezés legnagyobb problémája a fahiány volt, hiszen a léceket, cölöpöket Vörömarttól kellett a Dráva folyón oda vontatni. A fennmaradt építkezési számadás egyébként az eszéki két új kaszárnya építéséhez szükséges nyersanyagok összköltségét 3796 forint, 22 krajcárban szabta meg, amelyhez az 1600 forintos szállítási költséget számolva végösszegként 5396 forintot kaptak. Érdemes röviden áttekinteni, hogy mi mindenre kellett gondolniuk a kaszárnyák tervezőinek az új épület megalkotásakor. A különféle méretű és mennyiségű faanyagok (cölöpök, deszkák, zsindelyek stb.) mellett szögeket, ékeket, vasanyagokat, lakatokat, lapátokat, fúrókat és egyéb kézi szerszámokat rendeltek meg a fenti összegért.⁴⁵¹

A budai építkezések megkezdése előtt végigtekintették, hogy milyen célra mekkora költséget kell tervezni. Lakóépületekről lévén szó minden esetben terveztek szobánként egy kályhát a katonák számára, amelyekhez természetesen kéményeket is építtetni kellett. A kimutatás nem hallgatta el a mellékhelyiségek építését, amely szintén a kőműves munkákhoz tartozott.⁴⁵² A belső kialakítás része volt továbbá, hogy a szobákat ajtók választották el egymástól és az ablakokat lehetőleg üvegezni kellett. Az egymáshoz közel lévő kaszárnyák között gyakorlóteret építettek, amelyet tehát két oldalról a szállások határoltak, míg másik két oldalát magas fal vette körül. A lovak számára istálló építését határozták el a kaszárnya mellett.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Inland C5 Buda Plan der königlichen Haupt Stadt und Festung Ofen, mit der über der Donau ligenden Stadt Pest. Wie selbige sich dermahlen in Defension Standt befindet, Anno 1741.

⁴⁵⁰ HFU 29. Jun. 1693. (r. Nr. 356. fol. 815–824.)

⁴⁵¹ HFU 1. Jun. 1694. r. Nr. 363. fol. 13–20.

⁴⁵² Az összeállítások gyakran mentegetőznek az oda nem illő szavak használata miatt, mint a *Secret* vagy a *Schwein*, ilyenkor a *sit venia verbo* kifejezés rövidítését használták (S.V.).

⁴⁵³ HFU 30. Jul. 1696 (r. Nr. 377. fol. 636–648.)

Lipótváron Johann Melchior Deibler hadbiztos végigjárta a várban a hadszertár és az egyik bástya között lévő kaszárnyát és a szükséges munkák összköltségét 1778 forintra tartotta. A legfontosabb javítások itt is a kemencéket és az ablakokat érintették. A jelentés kitért a katonaság életkörülményeire is, hiszen beszámolt arról, hogy egy-egy szobába összezsúfoltak 6–9 gyalogost, miközben egy másik – szintén lakható – helyiségben a tisztek lovait tartották. Az áldatlan állapotokra világított rá továbbá, hogy a feloszlatott Rheingraf-ezred további alkalmazásért és elmaradt zsoldjuk reklamálásáért Bécsbe utazott tisztjeinek feleségei a harmadik lipótvári kaszárnyában laktak, ahonnan a kapitány többszöri felszólítása ellenére sem akartak elmenni. Az összesítés egyébként a javítandó bútorok terén nagyon magas számokat tartalmaz: 111 kemencét, 161 ablakot, 132 ajtót, 40 fürdőhelyet, 356 alvóhelyet, 129 asztalt, 254 padot kellett a fent említett összegből rendbe hozni.⁴⁵⁴ A fenti adatok annak fényében válnak érdekessé, hogy Lipótváron szállásolták el az 1701-ben a nyugati hadszíntéren ejtett 132 francia foglyot is.⁴⁵⁵

Általánosságban kijelenthető, hogy a tél közeledtével megsokasodtak a kaszárnyajavításokról szóló jelentések. Adam Lang a budai inspektorátus ellenőrének 1687. novemberi jelentése például már négy kaszárnya költözhető állapotáról szólt, hiszen az üvegezési, lakatos, asztalos és fazekas (utóbbi nyilván a kemencék felrakásában segédkezett) munkák a legtöbb helyen befejeződtek. Kisebb hátramaradt munkák ugyan maradtak, mint a palotában lévő szálláshelyen és az Asztalos-kaszárnyában az üveges munka, vagy a „Breche”-nél lévőben a tetőszerkezet befedése. Adam Lang ráadásul az építkezésekről kénytelen volt Werlen távollétében a 1687. november 21-én váratlanul Budán felbukkant Lotharingiai Károlynak referálni, aki csak egy éjszakát töltött Wellsperg alezredes szálláshelyén az általa visszafoglalt várban.⁴⁵⁶ Kanizsán a várparancsnok, Wolfgang Schenkendorff gyakorlatilag megfenyegette a kamarát azzal, hogy ha katonái számára nem hozzák rendbe a kaszárnyákat és nem kapnak elegendő mennyiségű pokrócot és szalmazsákot a tél beállta előtt, akkor a 300 fős helyőrséget a polgárok házaiba fogja beszállásolni.⁴⁵⁷

Természetesen felmerül, hogy milyen forrásból finanszírozták az egyre nagyobb ütemben zajló építkezéseket? Az 1680–1690-es években túlnyomórészt a kamarai bevételekre, kisebb részben az élelmesterek költségvetésére terhelték rá ezeket a pénzeket. Svár János esztergomi harmincados 1692-ben a bizonytalan helyzet miatt nem véletlenül fordult a Budai Kamarai Adminisztrációhoz, hogy a kaszárnyaépítkezésekhez szükséges alapanyagok költségeit és a mesteremberek bérét a harmincad jövedelmeiből fizesse ki vagy a budai központi

⁴⁵⁴ HFU 20. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 563-577.)

⁴⁵⁵ HFU 28. Jan. 1702 (r. Nr. 417. fol. 460–483.)

⁴⁵⁶ MOL E 286 1. kötet (1686–1688) nro. 72., 73., 76., 77.

⁴⁵⁷ MOL E 281 1700. Aug. nro. 21.

költségvetésből utalnak ki erre a célra pénzt.⁴⁵⁸ Érthető a kamarai alkalmazott bizonytalankodása, hiszen Esztergomban szinte a visszafoglalást követően megindult a kaszárnnyák építése, azaz egyes várbeli épületek átalakítása katonai szálláshelyekké. Erről tudósított például 1687-ben Pálffy Miklós várparancsnok is, hogy a hatalmas esőzések miatt a katonákat ki kellett telepítenie szálláshelyeikről és megkezdte az épületek tetejének befedését, amely munkához az Udvari Kamara átutalt ugyan 5000 forintot, de további zsindeyeket és léceket is igényelt a kamarától.⁴⁵⁹ A kaszárnnyák elkészültét és megfelelő állapotukat tanúsítja Karl Gottlieb Aichpichl – már több tekintetben idézett – jelentése Esztergomról. Az 1690-es évekre annyiban változott a helyzet, hogy a kamara – párhuzamosan a jövedelmek egy részének az érseknek történő átadásával – egyre inkább az érseki uradalomra számított a kaszárnnyák felújításakor. 1691-ben a várparancsnok követelte a harmincadostól a javítások elvégzésére pénzösszeg biztosítást, de Svár azt az érsekkel kötött szerződésre hivatkozva nem akarta kiadni. A kontraktus úgy tűnik arra is vonatkozott, hogy a kaszárnnyák karbantartását, a tűzifa biztosítását az esztergomi érseki tisztartó fogja végeztetni.⁴⁶⁰ A sürgős javításokat azonban úgy tűnik, továbbra is a kamara finanszírozta. Az 1692 novemberéből és decemberéből fennmaradt összesítések szerint az esztergomi kaszárnnyákban és kapitányi szállásokon végzett kisebb asztalos (padok, ajtók készítése – 7 forint), ács (gerendák javítása – 3 forint 9 krajcár) és kőműves (kemencék felrakása, kémények javítása – 5 forint 36 krajcár) munkákat az esztergomi harmincad jövedelméből utalták ki a mesterembereknek.⁴⁶¹ Esztergommal együtt az érsekújvári kaszárnnya javítása is az érseki uradalom feladata volt. 1702-ben – szintén az említett Széchenyi György érsekkel kötött szerződésre hivatkozva – Kollonich Lipótot szólította fel az Udvari Kamara, hogy az érsekújvári kaszárnnya „ex improviso” beszakadt tetőszerkezetét javíttassa ki, mert ebben az állapotban az épület lakhatatlan a katonaság számára. Az újonnan oda vezénylendő ezredek számára tehát az érseknek kellett elvégeztetnie a felújítást, amelynek összköltségét az érsekújvári harmincados 2000–3000 forintra becsülte.⁴⁶²

1693 őszén – mint arról már volt szó – Budán a vízemelő szerkezet melletti és a királyné kertben lévő kaszárnnyák építése zajlott, amelyek összköltségét Kayserfeld hadmérnök 8000 forintra tartotta. Az 1693 augusztusa és októbere között fennmaradt 14 darab számadás csak a mestereknek és a munkásoknak kifizetett pénzeket sorolta fel. Ezek szerint tehát napidíjként 1576 forint 37 krajcár került kifizetésre a kőművesek, ácsok csapatának. Ebből az összegből fizették továbbá a kaszárnnya alapozását kiásó munkásokat, a malterhordókat, a faanyag-, mész-

⁴⁵⁸ MOL E 281 1692. szept. nro. 18.

⁴⁵⁹ MOL E 286 1. kötet (1686–1688) nro. 62. és 1687. Sept. nro. 11. fol. 568r.

⁴⁶⁰ MOL E 281 1691. nov. 10., nov. 13.

⁴⁶¹ MOL E 210 Militaria 26. tétel Esztergom nro. 3.

⁴⁶² HFU 24. Okt. 1701 (r. Nr. 415. fol. 552–555.)

és vízszállítókat, a homokot a palotából a falszorosba lehordó rác asszonyokat, az építkezési anyagokat felügyelő éjjeli őrköt.⁴⁶³

A 17–18. század fordulóján – párhuzamosan a hadügy finanszírozásában később még részletezendő változásokkal – azonban egyre kevésbé az egyes kamarai jövedelmeket, sokkal inkább a kerületi hadbiztosok kasszáiba befolyó pénzeket kötötték le a várerődítések mellett a kaszárnyaépítkezések céljaira is. A szatmári erődítések és kaszárnyák mielőbbi kijavítását rendszeresen kérvényező⁴⁶⁴ Johann Friedrich Löwenburg szatmári parancsnok számára ugyanis az Udvari Kamara parancsára Ferdinand Karl Schweiger felső-magyarországi kerületi hadbiztos hadi pénztáránál minden évben 1000 forintot kötötték le erre a célra. Az összeget készpénzben ténylegesen egyébként a szatmári élelmezési igazgatónál vehette fel.⁴⁶⁵

A helyőrség létszámának növekedésével együtt járt optimális esetben a kaszárnyák bővítése is. 1700-ban Huyn szigetvári kapitány kapott parancsot arra, hogy a tolnai, mohácsi és kaposvári helyőrségeket integrálja saját garnizonjába, azaz számolja fel őket állomáshelyeiken és Szigetváron vonja őket össze. A parancsnok azonban kifejtette, hogy addig nem hajlandó befogadni a katonákat, amíg a meglévő szálláshelyeket ki nem bővítik.⁴⁶⁶ 1702-ben hasonló helyzet állt elő Szigetváron, amikor a feloszlott székesfehérvári helyőrséget, Horatius Valvason kapitány vezetésével a várban szállásolták volna el, növelve a helyőrség létszámát. Valvason a Budai Kamarai Adminisztrációhoz eljuttatott jelentésében, amelyben a korábban elmaradt javításokat szerette volna kieszközölni, leírta, hogy a szigetvári kaszárnyák padok, asztalok, ablakok, ajtók, fekhelyek nélkül üresen állnak, ezért katonái a kutyákhoz hasonlóan a földön kénytelenek aludni, sőt – mint mondja – a cigányok jobb körülmények között élnek.⁴⁶⁷ Értékes adalék ugyanakkor a szigetvári viszonyokhoz, hogy ebben a hónapban a városi polgárok követelték az Udvari Haditanács előtt, hogy a helyőrség hagyjon fel a polgári foglalkozások üzésével és költözzön ki a polgárházakból és lakjon a kaszárnyákban.⁴⁶⁸ Szegeden viszont pontosan ellentétes folyamat zajlott, hiszen a karlócai béke értelmében a Tisza bal partjának átadásával párhuzamosan a tiszai átkelőt védő sáncot el kellett hordani és az ott lévő kaszárnyát is lerombolták és a várban építették fel újra.⁴⁶⁹ A nagy létszámú helyőrség és az ide vezényelt

⁴⁶³ MOL E 210 Militaria 11. tétel Buda nro. 1.

⁴⁶⁴ MOL A 14 1703. nro. 21.

⁴⁶⁵ HFU 8. Jun. 1703 (r. Nr. 427. fol. 406–413.)

⁴⁶⁶ HKR Prot. Exp. Bd. 409. 1700. Nov. nro. 32. fol. 557r-v

⁴⁶⁷ MOL E 281 1702. dec. nro. 13.

⁴⁶⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. fol. 789v

⁴⁶⁹ MOL E 281 1700. Jan. nro. 55. és MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 409.

katonák beszállásolása sem volt egyébként megoldott Szegeden, hiszen az ezredek többsége a Palánk nevű városrészben és a két elővárosban volt bekvártélyozva.⁴⁷⁰

A kaszárnyák tehát több esetben szerkezetkészben álltak, de a berendezési tárgyak vagy elégtelenek voltak, vagy egyenesen hiányoztak. Ennek okai lehettek a krónikus pénzhány, hiszen a kamarai alkalmazottak nem tudták jövedelmeikből kifizetni a mesterembereket, vagy a katonák tulajdonszerzési vágya. Bár a szabad századok tagjai között – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – sok foglalkozást űző katona is volt, az ideiglenesen egy-egy kaszárnyába télre beszállásolt katona több esetben nem becsülte meg a körülményeket, a berendezést nem abban az állapotban adta át, mint ahogy azt átvette hat hónappal korábban. Lipótvárról konkrétan ismert olyan eset, hogy az 1700-ban helyőrségi feladatokat ellátó Mansfeld-ezred katonái kivonulásakor a mozdítható tárgyakat elvitték és Galgócon eladták őket. Az érkező Salm-ezred gyakorlatilag felszerelési tárgyak – asztalok, padok, fekhelyek – nélküli üres épületet talált, ahol a kemencék sem voltak rendben, de az ablakok is inkább papírral voltak befedve, mint üveggel.⁴⁷¹ Úgy tűnik a Mansfeld-ezred nem kímélte a szomszédos Érsekújvárat sem, hiszen Balko János harmincados szintén azt jelentette a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy a kivonuló helyőrség mindent tönkretett és eltulajdonított, úgy, hogy a jövőben komoly javítás nélkül (amely szerint 3000 forintba kerülne) katona ott nem lakhat.⁴⁷²

A karlócai béke megkötését követően azonban a kaszárnyaépítés központi programmá emelkedett, hiszen a Titkos Konferencia már említett 1699. februári ülése is megjelölte azokat az ország belsejében fekvő várakat, ahol katonaságot lehetne elszállásolni, a védműveket viszont le kellene rombolni és csak a falakat szükséges meghagyni; azaz kaszárnyákká történő átépítésükre tettek volna kísérletet. Ide tartozott Sárospatak, Bártfa, Lőcse, Késmárk, Újváros (Érsekújvár), Pécs és Ónod – tehát olyan nagyobb városok, amelyek védművekkel rendelkeztek és bennük lehetőség adódott katonai szálláshelyek kialakítására. Helyettük azonban az igazi fejlesztések a délvidéki visszafoglalt erődökre koncentráálódtak. Esterházy Pál nádort 1700-ban felkérték egy tervet kidolgozására, amelyben a következő években elvégzendő kaszárnyaépítkezések helyszíneire kellett javaslatot tennie. Véleményével a Kollonich Lipót vezette Ministerialis Deputatio is egyetértett, előterjesztésük szerint ugyanis minél több kaszárnya épül majd a Magyar Királyság városaiban, annál kevésbé kell a katonaságnak a lakossággal együtt élnie, sőt ennek segítségével a katonaság részben a saját pénzén fogja élelmezni magát, amellyel komoly

⁴⁷⁰ HFU 10. Aug 1701 (r. Nr. 414. fol. 79–86.) Különösen tanulságos, hogy a várparancsnok Globiz báró szerint, ha egy felkelés törne ki (a forrásban: „... wann ein Sicilianische Vesper tramiret würde...”) a várbán nem lenne elég katona és Szeged erősítései sem bírnának egy komoly ostromot.

⁴⁷¹ HFU 20. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 563-577.)

⁴⁷² MOL E 281 1701. Aug. nro. 38.

vásárlóerőt fog jelenteni. A korabeli tervezetek⁴⁷³ megfogalmazásai alapján úgy vélem, hogy mindehhez hozzájárult még az is, hogy a nagy élelmiszer készletek miatt a Magyar Királyságban könnyebb volt az állandó hadsereget átteleltetni, ezért szorgalmazták a karlócai békét követően a minél erőteljesebb kaszárnyaépítkezéseket, illetve kaszárnyajavításokat. A helyszínek tekintetében sem volt nézeteltérés, elfogadták, hogy a Tiszántúlon: Várad, Feketebátor, Jenő, Arad, Új-Lippa, Gyula; a Tiszáninnen: Szeged, Szolnok, Csongrád, Csanáddal szemben, a Maros túlsópartján, Zombor, Szabadka, Bara, Kobila, Titel, Futak; a Dunántúlon: Eszék, Valkóvár, Ilok, Pétervárad, Vitrovia; a Szávánál: Brod, Novi várakban, városokban létesítsenek modern katonai szállásokat.⁴⁷⁴ Bár Iványi Emma kutatásai alapján nem talált arra adatot, hogy a fent említett terv végrehajtásához hozzákezdtek volna, úgy vélem, hogy már az eddig ismertett források is egyértelművé teszik, hogy az elképzelések bizonyos elemei megvalósultak. A karlócai békét követő időszakra vonatkozóan a déli végvárakból egyre több esetben van információ arra, hogy a kaszárnyaépítkezések nem csak megindultak, de olykor előre haladott állapotban is voltak.

Péterváradon 1701-ben már öt romos kaszárnya volt, hiszen ezek javítását kérvényezte Dietrich Nehem várparancsnok. A Szlavón Kamarai Inspekció alkalmazottja Peter Anton Walter provizor és harmincados a lakhatásra alkalmatlan kaszárnyák felsorolásakor kitért arra is, hogy a Rheingraf-, Heister-, Nehem-ezredek laktak bennük, tehát olyan állandó hadsereg kötelékébe tartozó ezredek, amelyek részben az állandó helyőrséget is jelentették. Feltételezhető tehát, hogy a romosak mellett további, jobb állapotban lévő kaszárnyák is voltak a várban – tekintettel a nagy számú itt állomásozó haderőre.⁴⁷⁵

Ki kell emelni továbbá, hogy 1699 után a vármegyék ingyenmunkáját immár nem elsősorban a várak erősítéséhez, sokkal inkább a kaszárnyák építéséhez használták fel és ez a katonaság részéről felmerülő igény egyre markánsabban jelentkezett is.⁴⁷⁶ Példaként megemlíthető, hogy Szolnokra és Egerre is Heves és Külső-Szolnok vármegyék voltak kirendelve, természetesen már nem a korábbi időszakban megszokott módon törvények, hanem uralkodói parancslevelek alapján. Felix Ferdinand Heylmayr szolnoki harmincados 1700-ban Gyöngyösről 40 embert hozatott a kaszárnyák javításához, egyúttal jelentette, hogy újak építésébe is bele kell fogni, de ennek költségvetését később fogja Budára felterjeszteni.⁴⁷⁷ Oktavian Nigrelli felső-magyarországi területi parancsnok is meglelégedéssel nyugtázta, hogy a

⁴⁷³ Az 1699 utáni hadsereg átalakításról, élelmészétükről, létszámukról stb. rengeteg tervezet maradt fenn, amelyek többsége természetesen a kitört spanyol örökösödési és a magyar függetlenségi háború miatt papíron maradt. Mindenesetre a korabeli viszonyokra értékes adatokat tartogatnak. Pl. HFU 15. Jul. 1699 (r. Nr. 400. fol. 148–166.)

⁴⁷⁴ Iványi 1991 122. és MOL P 125 nro. 10 202.

⁴⁷⁵ HFU 25. Okt. 1701 (r. Nr. 415. fol. 565–573.)

⁴⁷⁶ Pl. MOL. A 14 1701. nro. 887. és 968. A Haditanács átiratai a magyarországi kaszárnyaépítkezések ügyében.

⁴⁷⁷ MOL E 281 1700 jun. nro. 84.

kirendelt megyék mind Egerben, mind Szolnokon megkezdték a kaszárnyajavításoknál az ingyenmunkát.⁴⁷⁸ Míg a jenői kapitány Ernst Herberstein gróf 1699 végén még csak kérte, hogy a déli határvédelem szempontjából oly fontos erősségekben építsenek kaszárnyákat,⁴⁷⁹ addig 1700-ban már azért panaszkodott, hogy a meg nem valósult javítások miatt a kaszárnyák összedőltek.⁴⁸⁰ Nyugtázhatjuk tehát, hogy ebben a várban is megindult a katonai szálláshelyek felépítése, ha nem is zökkenőmentesen.

Áttekintve a fejezetben bemutatott hadügyi változásokat kijelenthető, hogy az 1680–1690-es években a hadi állapot miatt folyamatosan alakult, formálódott a végvári rendszer, de az már a kortársak számára is egyértelmű volt, hogy a korábban létezett szervezet sem intézményeiben, sem az azt megtestesítő katonai objektumaiban nem tartható fenn. A végvárak, mint a határvédelem pilléreinek látványos átalakulását hozták ezek az évtizedek, a front elvonultával megszűnt ugyanis az a funkció, amely miatt kiépítésükre a 16. században sor került. Egyes váraknak stratégiai fekvésüknél fogva továbbra is fontos szerepet szántak a döntéshozók, hiszen a „belső” ellenség megfékezésére alkalmasak lehettek. A méreteiben is nagyobb váraknak és különösen városoknak új funkciót találtak: erődített helyek lévén nagy létszámú katonaság bekvártélyozására voltak alkalmasak. Ezek mellett a fővárak mellett több, kisebb vár fenntartása, esetleg további erődítése nem tűnt logikus lépésnek. Nem véletlenül merült fel tehát ezek lerombolása vagy magánkézbe adása. A felszámolási folyamat mellett azonban regisztrálhatunk egy azzal ellentétes, az átszervezésre irányuló eseménysort is, amely a stratégiai fontos várak erődítésében és a délvidéki határvédelem erődjének kiépítésében fogható meg. Az ország belső területén fekvő várak esetében a „forificatio” mellett, illetve több esetben helyett előtérbe került a béke épületeinek, a kaszárnyáknak a fejlesztése. Egyetérthetünk a már több vonatkozásban is említett Matthias Kayserfeld mérnökkel abban, hogy a nagy katonai szálláshelyek már nem szolgálnak háborús célokat, és ellenséges támadáskor semmi hasznuk nincs, védelmet a támadók ellen ugyanis nem ezek, hanem az erős falak és védművek nyújtanak.⁴⁸¹ Az egyes várak esetében tehát döntéseket kellett hozni, hogy az évről-évre felmerülő külső javítási és a belső építési igények közül melyikre fordítanak nagyobb összegeket. A magyarországi hadügyi kérdésekben felismerhető kétirányú folyamat, tehát a felszámolás igénye és az átszervezés szükségessége mindvégig jelen volt az 1680–1690-es években és markánsan jelentkezett a karlócai béke és a

⁴⁷⁸ MOL E 281 1700. szept. nro. 22.

⁴⁷⁹ MOL E 281 1699. sept. nro. 53.

⁴⁸⁰ MOL E 281 1700. jun. nro. 3.

⁴⁸¹ „... nach deme aber gleichwohl zu consideriren ist, das bei gegenwertigen kostbaren Kriegen die Mittl in solche enge gerathen, das man kaum das notwendigste zu bestritten vermag, so das schwerlich die Vestung selbst den demahlen in gehörigen Defensions Stand wird gesetzt werden können, die Casarmen aber, als welche in einer (Gott verhütens) entstehenden Gefahr, wenig Nutzen, noch den Orth beschützen wurden, nit so hoch erforderlich und wichtig...” HFU 30. Jul. 1696 (r. Nr. 377. fol. 636–648.)

Rákóczi-szabadságharc közötti időszakban is, de az ekkor elindult események megnyugtató lezárására és végkimenetelére majd csak a szatmári békét követően kerülhetett sor.

V. Főkapitányságokból Határőrvidék-rendszer: a határvédelem átszervezése 1683 és 1703 között

Az 1560-as évektől megszilárduló magyar–horvát határvédelmi rendszer kialakulása és szervezeti keretei ismertek.⁴⁸² Egy pillanattfelvételhez hasonló módszerrel próbáljuk meg végigkövetni, hogy az 1670-es évek végén miként nézett ki ez a rendszer, miben változott az elmúlt száz esztendő alatt?

A több száz kilométeres, az Adriai-tenger partjától Erdélyig húzódó végvárláncolat szervezetiileg hat végvidéki főkapitányságra oszlott: Károlyváros központtal a horvát–tengermelléki vagy károlyvárosi, a Varasd központú vend (szlávón) vagy varasdi, a Kanizsa központú kanizsai, illetve 1600 után Kanizsa elleni, Győr központtal a győri, a változó központtal (Léva, Érsekújvár, Sempete) a bányavidéki és végül a felső-magyarországi főkapitányság, amelynek főkapitánya Kassán székelt. Az utóbbi generalátus keretén belül időről-időre újjáélesztették a tiszántúli főkapitányi posztot is, amelyre a 17. század végén az Erdélyi Fejedelemség által aktívan támogatott „rebellisek” elleni harc és Várad visszavétele idején volt szükség. Ezekkel a határvédelmi elemekkel párhuzamosan működött a kerületi főkapitányságok rendszere, amelyek alapjaiban követték a fent említett struktúrát, de egyes esetekben el is tértek tőle. Ebben az időszakban a végvidéki és a kerületi főkapitányságot egy személy töltötte be a Kanizsa elleni végvidék és a dunántúli került, a bányavidéki határvidék és az alsó-magyarországi kerület, végül a felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitányság esetében, mégpedig mindhárom esetben magyar arisztokrata: a Dunántúlon Batthyány Kristóf (1659–1685), Alsó-Magyarországon a nádor, Esterházy Pál (1668–1687), míg Felső-Magyarországon – ugyan többnyire csak papíron – Csáky István (1681–1699).

A látszólag még teljesen a régi kereteiben fennálló határvédelmi rendszer mellett azonban már egyre inkább érezni lehetett meghatározóbb változásokat. A felső-magyarországi mozgalmak miatt ugyanis 1670-től az alakulófélben lévő állandó hadsereg egyes ezredeit vezényelték ezen országrészre folyamatos állomásozásra, ami azt jelentette, hogy a valóságban egy-egy magasabb rangú tábornok (Karl Strassoldo, Wolfgang Friedrich Cobb, Jakob Leslie) parancsnokolt Kassán és a tizenhárom vármegye területén. Esterházy Pál illetékességéből is több várat kivettek, azaz bizonyos alakulatok fölött már nem gyakorolhatta főkapitányi hatalmát.⁴⁸³

⁴⁸² A végvidéki főkapitányságokra, a főkapitányok feladatkörére l. Ember 1946 253–260., Pálffy 1997.

⁴⁸³ A főkapitányi utasítást és Esterházy arra adott első véleményét ismerteti Iványi 1991 96–99. Sem Lipótvár, sem Sempete és több további „német” alakulat fölött nem gyakorolhatta parancsnoki jogkörét. Egyébként a korszak kutatása szempontjából jellemzőnek tekinthetjük, hogy Iványi Emma könyvében – a nádor honvédelmi szerepét ismertetve – az 1684–1699. éveket teljesen ignorálja, hiszen felfogása szerint a nádor, mint az ország katonai

Viszonylag nagyobb hatásköre volt a Batthyányoknak a Kanizsával szembeni végeken, egyrészt jelentős magánhadsergük, másrészt az itt szolgáló viszonylag csekély számú német katonai miatt.⁴⁸⁴ A császárváros védelme szempontjából kiemelt fontosságú győri vár élén ez idő tájt általában az Udvari Haditanács elnöke állt, a 17. század végére azonban nála már ténylegesen fontosabb szerep jutott a német illetve a magyar főkapitány-helyettesnek, előbbi 1654–1685 között Daniel Müller (Miller), utóbbi 1655–1691 között Esterházy János volt.⁴⁸⁵

A horvát és a szlavón főkapitányságok irányítását – a Grazban működő Haditanács segítségével – a belső-ausztriai rendek sajátították ki maguknak, amennyiben a legfontosabb tisztségek betöltésében és a finanszírozásban szinte kizárólagos szereppel rendelkeztek. Végül ki kell térnünk a horvát–szlavón bán hadügyi szerepére is, amennyiben ő egy ún. báni kontingens felett parancsnokolt, amely a Kulpa-mentén fekvő várakban állomásozott, majd rendszeresen bevetésre került a 17. század végi hadműveletekben is.⁴⁸⁶

A törökellenes határvédelemben mindvégig kiemelt szerepe volt a komáromi várnak, melynek főkapitánya közvetlenül az Udvari Haditanács alatt állt, így mindig magas rangú tiszttöltötte be ezt a posztot, aki egyúttal a Hadszertári Főhivatal vezetője is volt (például Hofkirchen, Mansfeld). Itt állomásozott egyúttal a dunai flotta is, amelynek élén a naszádosok kapitánya állt, mellette pedig magyar huszárok és három német szabad század látta el a vár őrzési feladatait.

A következő alfejezetben azt vizsgálom, hogy az 1680-as évek elején még létező rendszer miként változott és hogyan újult meg, milyen hatással volt rá az a döntő fontosságú tény, hogy rengeteg újabb vár került vissza a Magyar Királysághoz, melyek egy része a korábbi szervezeti kereteknek ráadásul soha nem volt része, valamint hogyan igyekeztek az itt parancsnokságot kapó főtisztek hatalmukat kiterjeszteni és egyes régiók fölött megerősíteni. Ismételten hangsúlyozni szükséges, hogy az 1680–1690-es évek már egy új kor hajnala, azaz a korábbi rendszer mellett megjelennek a formálódó állandó hadsereg és a magyarországi várakban téli szállásra vonuló ezredek parancsnokai, akik részt kérnek az egyes országrészek és területek katonai irányításából. Kiemelendő továbbá, hogy amíg egy régióban hadműveletek folytak, addig az adott hadtest („corpo”) vezetőjének a szava a legtöbb katonai kérdésben döntő jelentőségű volt, hiszen ő rendelkezett az ott állomásozó vagy oda vezényelt hadakkal, de részben még a várak őrségeivel is.

vezetője semmilyen szerepet nem tudott játszani a nagy török háború idején, Buda 1684. évi ostromát leszámítva. Vö. Uo. 119.

⁴⁸⁴ A Batthyányak szerepére legújabbban I. Pálffy 2009

⁴⁸⁵ Az adatokat I. Pálffy 1997.

⁴⁸⁶ A báni határvédelemlről részletesen lásd Kaser 1997 278–302.

V.1 Új területi katonai parancsnokságok kialakulása és a végvidéki főkapitányságok felszámolódása

Az 1683. év – mint a későbbi események igazolták – több szempontból is sorsfordító volt. Ezek közül a következőkben a magyarországi hadszervezetre és a határvédelmi rendszerre gyakorolt hatását vizsgálom. Véglegesen ugyanis ennek az évnek az eseményei döntötték meg a fent vázolt kettős szisztéma egymás mellett élését és szüntették meg a magyar arisztokrátnak a határvédelemben betöltött – még a folyamatosan közvetített sérelmek ellenére is – jelentősnek mondható szerepét. Ekkor ugyanis – hangsúlyozottan a bécsi udvar szempontjából interpretálva a történeteket – a Rába-vonal védelmére kiállított mintegy 18 000 fős magyar rendi haderő szétfutott vagy átállt a török és kuruc csapatokhoz.⁴⁸⁷ A kahlenbergi győzelmet követő esztendőben az udvar engedélyezte ugyan magyar arisztokraták által végvári katonákból felállított ezredek szervezését, de felettük a hadjáratok idején már a magyarországi hadak főparancsnoka állt, télen pedig nem tartották egyben őket. A hadi helyzetre való tekintettel ugyanakkor – a magyar törvényekkel részben ellentétes módon – egyre nagyobb számú „idegen” katonaság állomásoztatására került sor Magyarországon, miközben a nádor hadügyi téren betöltött szerepe teljesen visszaszorult.⁴⁸⁸ A volt frontvonal megszállását követően mindezek a változások még szembetűnőbbek lettek, hiszen Batthyány II. Ádám horvát–szlávón bánon kívül gyakorlatilag alig sikerült valamelyik (volt) főkapitánynak komoly szerepet betöltenie az új határ védelmében. Számukra a kiút egyenesen vezetett a Habsburg Monarchia formálódó állandó hadseregében való szerepvállaláshoz, amely természetesen maga után vonta, hogy nemcsak magyarországi területen vetették be őket.

Az 1683 nyarán Thököly Imre pártjára átállt Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni főkapitányi tisztét egy időre Esterházy János győri vicegenerális vette át, egyesítve a két végvidék igazgatását.⁴⁸⁹ Esterházy tehát Esztergom visszafoglalását követően a Dunakanyartól egészen Légrádig felügyelte a két, immár összevont főkapitányság működését. A Haditanács előírásainak megfelelően első feladatai közé tartozott, hogy az ezen a területen fekvő várak hadsértárait szemügyre vegye és a rendelkezésre álló készletekről jelentést tegyen.⁴⁹⁰ A munkálatról minden bizonnyal beszámoló is készülhetett, de a Kanizsával szembeni végvidék irányítását már a következő év júniusában vissza kellett adnia a kegyelmet kapott Batthyáynak,⁴⁹¹ aki helyett végül a visszavonulását biztosítandó köztes megoldásként fia,

⁴⁸⁷ Varga J. 2007 részletesen tárgyalja az adott év eseménytörténetét.

⁴⁸⁸ Zachar 2004 22–23.

⁴⁸⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 366. 1683. Oct. nro. 17. fol. 557r.

⁴⁹⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 368. 1684. Jan. fol. 3r.

⁴⁹¹ HKR Prot. Reg. Bd. 369. 1684. Jun. nro. 91. fol. 407r.

Batthyány II. Ádám lett az új főkapitány.⁴⁹² Esztergom, majd 1688-tól Székesfehérvár visszavétele a győri főkapitányság alá tartozó végvárok körének jelentős bővülését is magával hozta – igaz, nem minden konfliktustól mentesen. Az 1686 őszén visszafoglalt Simontornya várába ugyanis a veszprémi mustrában⁴⁹³ szereplő magyar–horvát végvári katonák („Gränizer”-ek) kerültek, akik felett a rendelkezést kezdetben a budai kapitányra akarta ruházni az Udvari Haditanács.⁴⁹⁴ Ezt a tervet azonban Esterházy vicegenerális érvelése alapján hamar korrigálták: mivel magyar huszárok állomásoztak itt, ezért Győrtől kellett függniük.⁴⁹⁵

A győri magyar főkapitány-helyettesi pozíciót Esterházy János lemondása következtében 1688 áprilisában átvevő⁴⁹⁶ Zichy István ugyanezekkel a területi illetékességi problémákkal szembesült, igaz már ismét más dimenziók között. Az 1686. évi foglalások közül ugyanis az említett Simontornya mellett immár alá tartozott Ozora, Mohács, Baja és 1687–1688-tól Palota,⁴⁹⁷ Csókakő, Zsámbék, azaz a Duna melletti kisebb palánkok, illetve a Tolna és Fejér megyei kisebb várak. Székesfehérvár katonai parancsnoka, Peter Paul Bistereczky ugyan megpróbálta hatáskörét kiterjeszteni Palota és Csókakő helyőrségére, de ezt az igényt Zichy (aki egyúttal Palota földesura is volt) visszaverte.⁴⁹⁸ Zichy hatáskörét e rendelkezések ellenére néhány év múlva megnyirbálta az Udvari Haditanács, az addig alája tartozó székesfehérvári magyar várőrséggel kapcsolatban ugyanis meghagyták, hogy csak akkor parancsnokolhat felettük, ha azok táborba szálltak, egyébként pedig Székesfehérvár német parancsnoka, Christian Andreas Jörger utasításait kellett követniük.⁴⁹⁹ Pozícióit Zichy a Duna mellett sem tudta eredményesen megtartani, a mohácsi magyar huszárok ugyanis szintén arra panaszkodtak, hogy Gabriele Vecchia szigetvári kapitány akar számukra utasításokat adni.⁵⁰⁰ Hasonlóan visszaszorult rendelkezési joga az esztergomi magyarok felett, hiszen itt az esztergomi érsek – aki egyúttal a vár főkapitánya is volt – akarta saját testőreiként használni őket.⁵⁰¹ Természetesen – és ebben vita nem volt – továbbra is Győrből felügyelték a balatoni öt végház, valamint Tata, Pápa és Veszprém magyar katonaságát.

⁴⁹² A folyamatra I. Pálffy 2009. 333–336.

⁴⁹³ HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Mázr nro. 255. fol. 213v,

⁴⁹⁴ HKR Prot. Reg. Bd. 373. 1686. Nov. nro.30. fol. 397v,

⁴⁹⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Mázr nro. 212. fol. 204r. 1692-ben még mindig Zichy István győri vicegenerális javasolhatott három személyt a megüresedett simontornyai vajda pozíciójára HKR Prot. Reg. Bd. 389. 1692. Jun. nro. 97. fol. 331r.

⁴⁹⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 377. 1688. Apr. nro. 180. fol. 186r.

⁴⁹⁷ Zichy István és Georg Wütz javaslatára Palotára egyébként Csesznek és Szentmárton helyőrsége került HKR Prot. Exp. Bd. 378. 1689. Jul. nro. 93. fol. 422r.

⁴⁹⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 377. 1688. Aug. nro. 121. fol. 379v. Bistereczkyt többször is értesítették, hogy csak az említett várakban található német alakulat felett parancsnokolhat.

⁴⁹⁹ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Sept. nro. 63. fol. 449r.

⁵⁰⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 387. 1692. Jan. nro. 81. fol. 22r. ugyanezt a panaszt két évvel később is megismétlik, tehát a helyzet semmit sem változott HKR Prot. Exp. Bd. 393. 1694. Jul. nro. 108. fol. 347v. A mohácsi helyőrséget egyébként az Udvari Haditanács már 1687-ben a siklósi kapitánytól, Gabriele Vecchiától tett függővé. HKR Prot. Reg. 375. 1687. Jun. nro.28. fol. 302r.

⁵⁰¹ HKR Prot. Exp. Bd. 387. 1692. Mázr nro. 294. fol. 149v.

Zichy István – több magyar arisztokrátaéhoz hasonlóan – egyébként több katonai tisztséggel is rendelkezett, így a kétségtől legjelentősebb győri vicegenerálisság mellett ő volt a palotai, a vázsonyi, a vízvári és a zsámbéki vár (fő)kapitánya, egyeseknek mint földesúr – ugyanakkor a győri főkapitányság területéről toborzott mezei (magyar) hadak parancsnokaként is tevékenykedett, vezérőrnagyi minőségben. Utóbbi szerepkörében elévülhetetlen érdemei voltak, mégpedig Batthyány II. Ádámmal közösen, Székesfehérvár és Kanizsa⁵⁰² visszavételében.

Zichy közben nemcsak katonai, de politikai karrierjét is építette, hiszen 1693-ban, elhunyt édesapja helyett koronaőr lett, így jelentősen megnövekedett teendői miatt 1695-től Csáky László tatai főkapitány helyettesítette, igaz fizetés nélkül.⁵⁰³ Az 1690-es évek második felére már teljesen szétesett a korábbi végvári szervezet, és így sokkal inkább a végvári kötelékben számon tartott katonák mezei alakulatokban történő felfogadása került előtérbe. Mind Zichy, mind vicegenerális-utódja Forgách Simon persze jelentős erőket mozgósított a végvidék „újjaszervezésére”. A franciák ellen vívott pfalzi örökösödési háború 1697. évi lezárása, majd a törökkel 1699-ben megkötött karlócai béke ugyanis a katonai költségek tetemes lefaragását eredményezték. Több ezredet feloszlattak vagy éppen létszámukat csökkentették.⁵⁰⁴ Magyarországon ez viszont komoly társadalmi problémákat okozott, hiszen a hazatérő katonaság mondhatnánk különleges vákuumban, a katona-életmód és a szolgáltatásokkal, adóval tartozó jobbjágy között találta magát. Ebből kiutat számukra az újabb hadjáratok és az újabb toborzópátensek jelentettek, így nyerve alkalmazást a formálódó császári állandó hadseregben.

Jól mutatja továbbá a végváriak szerepkörének a 18. század elejére történő fokozatos leépülését, hogy amíg Zichy még kapott értesítést az 1699. decemberi – a fentiekben részletesen bemutatott – várrombolási rendeletről,⁵⁰⁵ addig utódja, Forgách Simon vicegenerális 1702-ben már nem, sőt – mint láthattuk – az erre a területre eső feladatokat már Karl Heinrich Steinsdorff győri német főkapitány-helyettes hajtotta végre. Hozzá kell tennünk azonban, hogy Forgách – sikerrel hajtva végre a (magyar) végvidéki haderő egy részének regularizálását – ebben az évben már a rajnai fronton harcolt a franciák ellen.⁵⁰⁶ Ezzel is magyarázható, hogy ebben az évben Miskey István győri lovas százados vezetésével a zsoldfizetés miatt tartott mustrán már csak a győri, a tatai és a palotai magyar katonaság jelent meg. (Ennek okaira még a hadi finanszírozás fejezetben külön visszatérünk.).⁵⁰⁷

⁵⁰² A vár blokádjával kapcsolatos források kiadását I. Szita 1994 és Szita 1995a

⁵⁰³ HKR Prot. Reg. Bd. 396. 1695. Mai nro. 82. fol. 203v.

⁵⁰⁴ Általában minden háború után ezt a megoldást választották, ami – mint azt a nemzeti történetírás gyakran hangsúlyozza – nem magyarellenességként, hanem inkább racionális pénzügyi döntésként magyarázható. Ezt a folyamatot hangsúlyozza Czigány 2004 175–176.

⁵⁰⁵ Oross 2005a 272.

⁵⁰⁶ Czigány 2005 128.

⁵⁰⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. nro. 286. fol. 838r

A Bécs védelmében még továbbra is szerepet játszó győrinél radikálisabb és gyorsabb változásokat regisztrálhatunk a bányavidéki főkapitányság esetében. Esterházy Pál főkapitány szerepe – mint láttuk – itt már az 1660–1670-es évektől jelentősen visszaszorult. Az alája tartozó magyar katonaság 1686 után pedig már csak nevében lehetett bányavidéki, hiszen ekkortól az egyes várak őrségei már a déli nagy várakban telepedtek le és szolgáltak, a végvidék irányítása pedig ténylegesen helyettese, ifj. Koháry István kezébe került. 1686 után Nyitra magyar őrsége például már a visszafoglalt szolnoki várban állt Berthóty István kapitány vezetésével,⁵⁰⁸ Pestre ugyanakkor Sempte, Kistapolcsány és Fülek, Szegedre pedig Sellye és részben Nyitra őrsége került.⁵⁰⁹ Ismert még, hogy 1691-ben Hatvan zsold nélküli szolgálatra felvett magyar őrsége is Koháryt tekintette felettesének.⁵¹⁰ Alsó-Magyarországon tehát, amely pedig az érsekújvári török uralom miatt korábban kiemelt fontosságú volt, 1686 után magyar katonai alakulat gyakorlatilag alig maradt. Koháry hatásköre így 1687-től sokkal inkább a fentebb említett alföldi, valamint egyes nógrádi várak fölé terjedt ki, a háterszággá vált Vág és a Duna közötti területre már nem. Egyébként ezek a magyar végvári katonák hajtották végre úgymond a legnagyobb „ugrást” a távolságokat tekintve: az ország északnyugati határának közeléből a délre költöztek át, otthagya addig megszerzett javaikat, házaikat. Ez a tény egyébként az Udvari Haditanács előtt is ismert volt, hiszen kérték, hogy a következő végvidéki fizetésnél ezt kiemelten vegyék figyelembe.⁵¹¹

A nagy háború közepette ily módon teljesen átalakuló végvidéki főkapitányság újabb sajátossága volt, hogy Szeged várában Bercsényi Miklós volt a magyar őrség parancsnoka főkapitányi (Oberhauptmann) titulusban. Ő azonban nem sokat tartózkodhatott a várban,⁵¹² helyette a Palánk városrészben állomásozó magyar katonák felett előbb Semsey Zsigmond, majd 1691–1693 között Liphay András állt, akit Szathmáry vagy Szakmáry István követett 1697-ig. A szegedi vár speciális helyzetét jelzi ugyanakkor az is, hogy itt felső-magyarországi magyar várőrség, illetve további állandó hadseregbeli ezredek, századok is állomásoztak, akiknek külön parancsnoka volt. Úgy tűnik egyébként, hogy – talán éppen mindezek következtében – az 1690-es évek közepéig Szeged végül egyik korábbi főkapitányságba sem tagozódott be, igaz nem is

⁵⁰⁸ Bagi 2001 29. és HKR Prot. Exp. Bd. 372. 1686. Jul. nro. 84. fol. 302v.

⁵⁰⁹ Czigány 2004 162.

⁵¹⁰ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Jun. nro. 161. fol. 295r. „An Kohary. Communicatur des Francisci Horvath de Disznosi, Matthei Szabo und Stephani Horvath de Disznos Anbringen wegen bei dem Posto Hatwan ohne Besoldung stabilirt zu werden.” Az éppen Budán tartózkodó Areyzaga javasolta, hogy vagy rombolják le a hatvani palánkot, vagy egy kisebb csapattal szállják meg. 1690. Dez. nro. 197. fol. 549r. Feltételezhetően a katonai státusszal járó adómentesség vonzhatta őket.

⁵¹¹ HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Febr. fol. 70v.

⁵¹² HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Febr. nro. 41. fol. 51r. Leopold Schlick, a Duna–Tisza–Maros vidék katonai parancsnokának panasza, hogy Bercsényi „... bei 10 Jahr zu Segedin sich nit sehen lassen...”

beszélhetünk a város történetét feldolgozó Reizner János által vizionált szegedi főkapitányságról sem.⁵¹³

Az átalakulóban lévő végvidék szervezeti és személyi ügyeit egyébként 1687 óta teljes mértékben Koháry István irányította: ő terjesztette elő az egyes helyőrségek tisztségire történő kinevezéseket, tolmácsolta a helyőrségek folyamodványait. Ha területi illetékességét be akarjuk határolni, akkor Korpona, Kékkő, Léva, Pest és Szeged várakat említhetjük meg.⁵¹⁴ Koháry birtokolta ugyan az 1687-től már főkapitány címmel járó füleki várparancsnokságot,⁵¹⁵ de az erősség 1682. évi lerombolását követően komoly szerepet már nem játszott. A többi egykori végvár ekkortájt már vagy magánkézben volt, vagy pedig az alsó- illetve felső-magyarországi új katonai parancsnokság alá tartozott. Az 1800 huszár és 1100 hajdú keretlétszámmal szereplő⁵¹⁶ „bányavidéki” főkapitányság szerepe így leginkább az egy-egy hadjárat alkalmával toborozott mezei ezredekben nyilvánult meg, hiszen – Zichy és Forgách győri vicegenerálisokhoz hasonlóan – mind Koháry, mind Bercsényi többször kapott toborzópátenseteket,⁵¹⁷ hogy a végvidékről verbuváljanak katonákat. 1694 decemberében Koháry ugyan kísérletet tehetett a bányavidéki „Miliz” megreformálására, de ennek eredménye egyelőre nem ismert.⁵¹⁸ Feltehetőleg a még a helyükön maradt végvári katonák mezei ezredekbe való szervezésére tehetett javaslatot, ahogy a többi főkapitány-helyettes is ebben az időben.

Térjünk vissza azonban a Vág és a Garam völgyének katonasága feletti parancsnokság kérdésére, azaz a bányavárosok és környezetük felügyeletére és katonai ellenőrzésére. Az itt lévő várak többségében ugyanis állandó hadseregbeli ezredek, századok mellett ún. szabad századok állomásoztak. A nagy háború hadműveletei idején mindig az állandó hadsereg magas rangú tisztje gyakorolta az itt állomásozó csapatok feletti parancsnoki jogkört (mint Lotaringiai Károly Léva kiűrtése esetében). 1686 tavaszán az Udvari Haditanács meghagyta Oktavian Nigrelli főstrázsamesternek, hogy ezredével szállja meg Érsekújvárt és környékét: hat század maradt

⁵¹³ A névsort I. Reizner I/3. 180. Reizner „nemzeti tradíción alapuló magyar katonai intézmény, a szegedi főkapitányság”-ról ír, de ez nyilvánvalóan Bercsényi szegedi „oberhauptmann” titulusának félreértése miatt volt, ebben a korszakban ugyanis a legtöbb magyar helyőrség feletti parancsnokoló katonát főkapitánynak hívták. Átveszi ezt a közlést Kiss 1991. 56. a következő – meglehetősen kaotikus hadszervezetet felvázoló – szöveggel: „Ez a főkapitányi tisztség elvileg egyenrangú volt a várkommendáns tisztségével, de a valóságban ez alig érvényesült az idősebb, veterán várkommendánsok önkényes hatalmaskodása miatt, ami meghaladta Bercsényi türeklépességét. Ezért, és mert Bercsényit közben kinevezték a Felsőmagyarországi (!) Bányavidéki főkapitányhelyettesévé, csak ritkán fordult meg Szegeden. Eközben mégis ő szervezte meg a szegedi katonaságot...”

⁵¹⁴ HFU 11. Mai 1687 (r. nr. 314. fol. 275–285.) Koháry István kimutatása szerint Pestre Semptéről, Fülekről és Kistapolcsányból 200 lovas és 400 gyalog, Szegedre Sellyéről és Nyitráról 500 lovas és 200 gyalog távozott. Léván, Kékkőn és Korponán pedig 600 lovas és 500 gyalog maradt.

⁵¹⁵ Koháry tevékenységére újabbán vö. Komjátí 2010

⁵¹⁶ HFU 26. Júl. 1689 (r. Nr. 330. fol. 425.)

⁵¹⁷ Pl. Bercsényi kérelme, hogy a szegedi katonákból horvát mintára szervezhessen ezredeket. HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Jun. nro. 143. fol. 257r. A kimutatás szerint 600 lovas állítana ki, amelyek két havi zsoldja 8912 rajnai forint lenne, de ehhez még hozzáadták a zászlók (300 forint) és a szekerek (600 forint) értékét, így kapva meg a 9872 forintos végösszeget. HFU 6. Nov. 1690 (r. Nr. 338. fol. 51–62.)

⁵¹⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 393. 1694. Dez. nro. 280. fol. 603r. Koháry kérelmét Lipót király elé is beterjesztették, hiszen a bányavidéki katonaság ügyében *Referat* is készült.

helyben, miközben Likván, Árván 40–40, Léván 50, Zólyomban 70, Nyitrán és Murányban 100–100, Trencsénben pedig 200 katonát szállásoltak be.⁵¹⁹ Különösen jól példázza a folyamatos összeütközést és a hatáskörök szét nem választását az állandó várőrség és a beszállásolt századok között, hogy Nigrelli amiatt panaszkodott, hogy a trencsényi vár kapitánya és az ottani várőrség parancsnoka, Johann Dietrich Pfeffershofen az ő ezredébe tartozó és minden bizonnyal fenn a várban télre elszállásolt katonákat beosztja az őrségbe és egyéb feladatokkal bízta meg.⁵²⁰

Az 1684-ben kinevezett lipótvári kapitány, Johann Jakob Areyzaga, Nigrelli 1688 tavaszi távozását követően fokozatosan átvette az irányító szerepet a terület várai felett. Ez azzal magyarázható, hogy Bécsből engedélyezték számára, hogy hat századot verbuváljon, amelyek mint szabad századok szállták meg a környező nagyobb várakat, így 1691-ben már Trencsénben, Árván, Érsekújváron, Esztergomban, Murányban és Lipótváron is szolgált egy-egy század, amely neki engedelmeskedett.⁵²¹ Tekintélyére jellemző továbbá, hogy őt bízták meg 1688 áprilisában Székesfehérvár átvételével,⁵²² majd az 1690–1691. évi – már ismertetett – budai építkezések felügyeletével is. Hozzá kell tenni, hogy a terminológiában ez idő tájt már szó sincs a 16. század második fele óta fennállt bányavidéki főkapitányságról, hanem az új körülményeknek megfelelően már „Commando in Nieder Hungarn”-nak nevezték a lipótvári kapitány fokozatosan kiteljesedő katonai jogkörét. Ám Areyzaga befolyására utal az is, hogy nehezményezte, hogy az ideiglenesen kinevezett felső-magyarországi főkapitány, Ferdinand Aspremont 1689 szeptemberében az ő parancsnoksága alá tartozó várakba (Árva, Léva, Litva) közvetlenül írt leveleket egy bizonyos Caspar Nemeti (feltehetően Némethi Gáspár) felől érdeklődve.⁵²³

A korabeli hatásköri viszonyok képlékeny voltát illusztrálja továbbá, hogy Csáky László lévai főkapitányként nehezményezte, hogy Koháry István füleki főkapitány a lévai vár ügyeiben is intézkedni akart, pedig abban csak önmagát érezte illetékesnek, így elvárta a mindenkori együttműködést.⁵²⁴ Ehhez képest tudunk Areyzaga olyan irányú intézkedéséről is, hogy a lévai csapatokat összevonta a murányiakkal.⁵²⁵ Mivel Csáky főkapitány Areyzaga katonáinak szabad bormérése ellen is felemelte a szavát, elképzelhető, hogy ebben az esetben is arról volt szó, hogy a lipótvári kapitány az említett hat vár mellett egy időre Léván is elhelyezett egy kisebb egységet saját ezredéből.⁵²⁶ Végül a területi illetékesség és a magánvárak speciális helyzetét világítja meg

⁵¹⁹ HKR Prot. Reg. Bd. 373. 1686. Apr. nro. 29. fol. 94r.

⁵²⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Jan. nro. 142. fol. 48v.

⁵²¹ HFU 24. Mázr 1691 (r. Nr. 340. fol. 414–431.)

⁵²² HKR Prot. Exp. Bd. 376. 1688. Jun. nro. 28. fol. 418r.

⁵²³ HKR Prot. Exp. Bd. 380. 1689. Sept. nro. 71. fol. 121r.

⁵²⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Mázr nro. 393. fol. 199v.

⁵²⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Apr. nro. 180. fol. 135v.

⁵²⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 389. 1692. Sept. nro. 61+++ fol. 481r. A szabad bormérést be kellett szüntetniük és a rendelkezést követően kizárólag a katonák szükségletére mérhettek.

Nyitra esete is, ahol szintén állomásozott egy kisebb csapat, akiknek kapitánya – amikor a nyitrai püspök, Korompay Péter magyar kancellár a várban tartózkodott – a vár kulcsait az egyházfőnek átadta és az ő parancsait kívánta követni.⁵²⁷

Az alsó-magyarországi parancsnoki jogkör Areyzaga 1694. decemberi halálát követően más körülmények között élhetett tovább: ekkor ugyanis lipótvári és érsekújvári kapitányi címe mellé Heinrich von Starhemberg nem kapta meg a Vág és a Garam völgyében lévő várak és várörző alakulatok fölötti rendelkezést.⁵²⁸ Hangsúlyozandó azonban, hogy további szabad századok állomásoztak az egyes várakban a későbbiekben is, akiknek megvolt a maguk kapitánya, de az ő hatáskörük csak kivételes esetekben, azaz alkalmi megbízatásaik idején terjedhetett ki Alsó-Magyarország katonai vonatkozású ügyeire. Erre jó példaként szolgál, hogy 1702-ben Lipótváron Paul Emanuel de Munioz alezredes, Érsekújváron Karl Ferdinand von Schwarzenau százada állomásozott. Utóbbi több esetben is helyettesítette mind Areyzaga, mind Starhemberg parancsnokokat, amikor azok nem tartózkodtak állomáshelyükön. Az egységes irányítású bányavidéki főkapitányság utolsó emlékének tekinthető, hogy a lipótvári, nyitrai, trencsényi, komáromi és lévai hadszertárosok és tüzérek járandóságát a század legvégén a területileg is illetékes Magyar Kamara bevételeire terheltek rá.⁵²⁹

Van adatunk viszont arra, hogy 1695 után az Alsó-Magyarország területén télre elszállásolt állandó hadseregbeli ezredek feletti parancsnokságot már egy-egy magas rangú tisz, illetve ezredtulajdonos látta el. 1695-ben Leopold Graf von Herberstein, 1696-ban Philipp Erasmus Fürst von Liechtenstein,⁵³⁰ 1697-ben Heinrich Siegbert Graf von Heister.⁵³¹ Ám ezek a kinevezések nyilvánvalóan elsősorban azzal álltak összefüggésben, hogy a nevezettek ezredét is itt küldték téli szállásra.

Felső-Magyarországnak már a 16–17. század egésze folyamán is sok tekintetben rendhagyó katonai szervezete ebben a korszakban is folytatódott. A Thököly Imrétől fokozatosan visszafoglalt országrészben kezdetben az oda kinevezett hadtest-parancsnokok, mint Aeneas Caprara, majd Antonio Caraffa rendelkeztek katonai teljhatalommal. Előbbi 1685–1686 folyamán Kassát és környékét, míg utóbbi a Tiszántúlt és Erdélyt foglalta vissza és szállta meg csapataival. Különösen Caraffa volt az, aki olykor jelentős mértékben túllépte katonai feladatkörét, nevezetesen amikor 1687–1688 folyamán adóigazgatási és beszállásolási kérdésekben is szinte teljhatalmat gyakorolt.⁵³² A közvetlen hadműveletek lezárása, Eger és

⁵²⁷ HKR Prot. Reg. Bd. 382. 1689. Aug. nro. 129. fol. 41v.

⁵²⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 394. 1694. Dez. nro. 73. fol. 479r. és HFU 21. Jun. 1695 (r. Nr. 370. fol. 313–316.)

⁵²⁹ Még 1699 után is ez a tendencia figyelhető meg. HFU 28. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 941–944.) és HFU 4. Jun. 1703 (r. Nr. 427. fol. 58–62.) Igaz, mint látni fogjuk gyakori elmaradásokkal fizetett csak a kamara.

⁵³⁰ HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. Jan. nro. 67–69. fol. 22v.

⁵³¹ HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Apr. nro. 164. fol. 177r.

⁵³² Caraffa tevékenységére Szabolcs vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei és iratai szolgáltatnak fontos adalékokat. Balogh 2008 64–75.

Munkács visszafoglalása azonban változást hozott, ráadásul Caraffa 1688 májusában a Főhadbiztosság élére kerülve elhagyta az országrészt. Helyére – jelezve immár a békésebb viszonyok beköszöntét – a többször említett Oktavian Nigrelli volt érsekújvári kapitány került, aki mint ezredtulajdonos saját regimentjének katonáit helyezte az egyes várakba. Bár ő 1688 és 1703 között állt Felső-Magyarország élén, de a hosszú törökellenes háború alatt ezredével együtt többször is táborba vezényelték, így ilyen alkalmakkor pár hónapig egy-egy, az ezredével ebbe a régióba vezényelt magasabb rangú tisztt látta el a főparancsnoki funkciókat – miként erről az alábbi táblázat adatai tanúskodnak.

4. sz. táblázat

Felső-Magyarország parancsnoki jogkörrel felruházott tisztjei

1685 – 1688. ápr.	Aeneas Caprara, Antonio Caraffa ⁵³³
1688. máj. ⁵³⁴ – 1689. júl.	Oktavian Nigrelli
1689. aug. ⁵³⁵ – dec. ⁵³⁶	Ferdinand Gobert Aspremont
1690. jan. ⁵³⁷ – 1691. jún.	Oktavian Nigrelli
1691. jún. ⁵³⁸ – júl.	Wolf Georg von Auersperg
1691. aug. ⁵³⁹ – 1694. júl.	Oktavian Nigrelli
1694. júl. ⁵⁴⁰ – nov.	Pálffy V. Miklós
1694.nov. ⁵⁴¹ – 1703. szept. 23. ⁵⁴²	Oktavian Nigrelli

Az Udvari Haditanácshoz befutott jelentéseik alapján a napi feladatokon túl mind a három ideiglenesen megbízott felső-magyarországi főparancsnok fogalmazott meg a végvidék szempontjából jelentős gondolatokat. Mind Auersperg, mind Aspremont bejárva az egész

⁵³³ A Thököly- és oszmán ellenes felső-magyarországi hadjáratok idejére a mezsei seregek élén álló parancsnokok, a hadműveletek függvényében változó területi illetékességgel. Caraffa – mint utaltam rá – 1688. májusi főhadbiztosi kinevezését követően távozott az országrészből.

⁵³⁴ HKR Prot. Reg. Bd. 377. 1688. Mai. nro. 57. fol. 208v.

⁵³⁵ MOL E 286 1689 (2. köt.) nro. 221, 222.

⁵³⁶ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. jan. nro.85. fol. 19v.

⁵³⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 380. 1690. Jan. nro. 52. fol. 289v.

⁵³⁸ Instrukciójának lajstromkönyvi bejegyzése: HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Jun. nro. 16. fol. 267v. Bár kinevezését már áprilisban megkapta (HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Apr. nro. 200. fol. 189r.), de csak június végén kezdte meg működését.

⁵³⁹ Uo. 1691. Jul. nro. 229. fol. 369.

⁵⁴⁰ HKR Prot. Reg. Bd. 394. 1694. Aug. nro. 14. fol. 297v.

⁵⁴¹ Uo. 1694. Nov. nro. 93. fol. 435v.

⁵⁴² A tisztséget halála napjáig viselte. Heckenast 2005 307.

területet, beszámolt az Udvari Haditanácsnak az ott lévő várak állapotáról, a bennük szolgáló csapatok létszámáról, a tüzéséggel és egyéb hadserekekkel való felszereltségükről.⁵⁴³ A későbbi magyar nádor (1714–1732), Pálffy V. Miklós ugyanakkor Tokaj várának kiépítésére, a kassai citadella lerombolására és az erősség köveiből történő városfal-javításra tett javaslatot.⁵⁴⁴

Témánk szempontjából mindenképpen kiemelendő, hogy a felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitányi posztot az 1680–1690-es években betöltő⁵⁴⁵ Csáky X. István a fenti táblázat kimutatásában nem jelent meg. Ennek a legfontosabb oka, hogy szerepe – a nagy török háború alatt gyakorlatilag a leghamarabb a többi magyar arisztokrata főkapitányhoz képest – háttérbe szorult. Valószínű, hogy ennek oka a felső-magyarországi speciális viszonyokban és a régió különleges katonai jelentőségében, illetve berendezkedésében keresendő, hiszen a Thököly-féle mozgalom miatt Bécsben alapvetően ellenségesként vagy legalábbis veszélyesként tekintettek erre a területre, így a katonai szervezet igazgatását is mindenképpen egy „német” parancsnokra vagy még pontosabb szölv – mint Pálffy esetében ideiglenesen történt – a császári-királyi haderő tábornokára akarták bízni; ő ugyanis 1690. május 30-tól vezérőrnagy, 1692. augusztus 6-tól pedig altábornagy volt.⁵⁴⁶ Maradtak fenn ugyan – a 16–17. századi gyakorlatnak megfelelően – Csákynek javaslatai katonai tisztségek betöltésére,⁵⁴⁷ mivel szerepe kizárólag a magyar katonaság feletti felügyeletre korlátozódott, a végvidék egyéb szervezeti ügyeibe nem szól(hat)ott bele, általában értesítéseket kapott csupán. E források alapján kiderül, hogy ezen a területen több várban továbbra is jelentős magyar helyőrség állomásozott, így 1690 körül Szatmáron, Egerben, Tokajon, Szentjobbon, Putnokon, Szendrőn, Ónodon, Szolnokon – így Csáky az ő ügyekben különösen az 1680-as években rendszeresen fordult a bécsi hadvezetéshez. A felső-magyarországi végvári katonákból több esetben verbuváltak mezei ezredet, amelyet viszont már nem ő, hanem Csáky László vezetett, aki egyúttal a mezei generális címet is viselte.⁵⁴⁸ A katonák jelen voltak – többek között – Eger blokádjánál, vagy a Belgrád felmentésére küldött hadseregben.⁵⁴⁹ Ez a felső-magyarországi hadtest vagy corpus létszámát

⁵⁴³ A jelentések a Haditanács regisztratúrájában nem maradtak fenn, csak a lajstromkönyvi bejegyzésből ismerjük a beszámolókat tényét. Auersperg: HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Jul. nro. 95. fol. 399r., Aspremonté: HKR Prot. Exp. Bd. 380. 1690. Febr. nro. 25. fol. 317r.

⁵⁴⁴ Tokajra: HKR Prot. Exp. Bd. 393. 1694. Okt. nro. 92. fol. 486r., Kassára: Uo. 1694. Aug. nro. 261. fol. 411r. A városi tanács természetesen kifizette volna az építőanyagokat.

⁵⁴⁵ 1681. december 28-án nevezte ki az uralkodó és adta ki az instrukcióját. Fizetése havi 1500 forint volt, amelyből 50 lovast és 50 gyalogost kellett tartania, míg táborba szállás idején további havi 1200 forintot kellett neki kiutalni. HFU 7. Sept. 1685 (r. Nr. 304. fol. 28–37.). Vö. Ludiková – Mikó – Pálffy 2007 340.

⁵⁴⁶ Jedlicska 1910. 509.

⁵⁴⁷ Károlyi Lászlót vagy fiát, Csáky Zsigmondot javasolta szatmári „Oberhauptmann”-nak, egyúttal kijelentette, hogy Ajnácskő vára tőle függ. HKR Prot. Exp. Bd. 370. 1685. Sept. nro. 25. fol. 452r. Semsey Andrást ónodi főkapitánynak, Berthóty Istvánt szolnoki főkapitánynak javasolta. HKR Prot. Exp. Bd. 372. 1686. Jul. nro. 84. fol. 302v. A szentjobbi kapitányságra pedig Prenyi Pált, Berthóty Ferencet és Budai Istvánt terjesztette a Haditanács elé HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Jul. nro. 68. fol. 473r.

⁵⁴⁸ Czizány 2004 163. A mezei tábornok latin megnevezése campi marsallus, németül Veld General-ként szerepel a forrásokban.

⁵⁴⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Okt. nro. 28. fol. 429v.

tekintve magában foglalhatta a legtöbb itteni vár magyar helyőrségét: egy 1694-ből származó adat szerint az 1542 lovast és 1935 hajdút ugyanis évről-évre felfogadták.⁵⁵⁰

Csáky István több magyar főnemeshez hasonlóan többször követelte, hogy saját várából, Szepesvárról vonják ki az oda beszállásolt német katonákat. Úgy tűnik, hogy katonai szempontól hasonló az esete, mint a már említett Zichy Istvánnak, azaz politikai-országos főméltósági karrierje, 1687. évi országbírói kinevezését követően fontosabbá vált, hiszen katonai tárgyú beadványai ezt követően gyakorlatilag eltűnnek az Udvari Haditanács lajstromkönyveiből, ami egyúttal mutatja visszaszorulását is. Úgy tűnik, hogy 1699. évi halálát követően, addigi helyettese Barkóczy Ferenc vette át katonai feladatkörét, hiszen az 1699. decemberi várrombolási felhívást már neki kézbesítették.⁵⁵¹

Oktagon Nigrelli felső-magyarországi főhadparancsnok 15 éves tevékenysége alatt intézkedett tehát az egyes várak javításának ügyeiben, segítette a Várad körüli blokádot, támogatta az ostromot odaküldött katonasággal, hadszerekkel, csapatokat adott az adó behajtásához, összefoglaló jelentéseket tett a végvidék állapotáról, a területre téli szállásra érkezett ezredeket a többi erre illetékes szervvel együttműködve szétszította az egyes várakban, városokban, majd a következő évi hadjáratra útnak indította őket, kérelmezett továbbá fizetéseket, támogatott német és magyar katonai kinevezéseket, figyelte a lengyel határt, különösen a máramarosi és beregi hegyekben stb.

Területi illetékessége a visszafoglalásokkal jelentősen bővült. Alapjaiban ugyan – miként 17. századi magyar főkapitány-elődjei – a 13 felső-magyarországi megyében (Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa, Torna, Gömör, Heves, Szepes, Sáros) volt főparancsok, tehát az 1687-ben visszaszerzett Eger is az ő felügyelete alá tartozott. Ám sikerrel terjesztette ki parancsnoki jogkörét a délebbre fekvő, ugyancsak visszafoglalt várakra is, rendszeresen intézkedett ugyanis Lugos, Szeged, Baja, Szolnok, Gyula katonaságának ügyeiben. Jól mutatja ezt az is, hogy 1691. nyári újbóli kinevezésénél értesítették: Eperjes, Eger, Munkács, Szeged, Szolnok, Tokaj, Murány, Szepesvár, Makovica, Szendrő, Ungvár és Sárospatak kapitányait, valamint magát Csáky Istvánt is.⁵⁵² 1692-ig a teljes Tiszántúlt is ő felügyelte, azaz a Várad körüli várak tekintetében is illetékes volt,⁵⁵³ ám a váradi blokádot magát már természetesen nem ő, hanem mindig egy-egy kirendelt magas rangú állandó hadseregbeli tiszt vezette.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ HFU 26. Jan 1694 (r. Nr. 361. fol. 369–371.)

⁵⁵¹ HKR Prot. Reg. Bd. 407. 1699. Dez. nro. 90. fol. 410r.

⁵⁵² HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Jul. nro. 229. fol. 369.

⁵⁵³ Ekkor a szentjóbói várba javasolt kinevezéseket, Belényes megszállását felügyelte.

⁵⁵⁴ A váradi blokád 1689–1690-ben Johann Andreas Corbelli, 1690 nyarán Georg Wilhelm Löffelholz, 1690 őszén Leopold Schlick, végül 1691–1692 folyamán Ludwig von Baden irányította. Vö. Szita 1995b.

A partiumi Várad 1692. évi visszafoglalása egyébként a terület egységesnek tűnő irányításában is változást hozott, hiszen ebben az évben Donat Heisler von Heitersheim lovassági tábornok kapott kinevezést a tiszántúli főkapitányságra. A visszafoglalt Várad központtal szervezték meg számára ezt a „főkapitányságot”, amely magában foglalta Szabolcs, Ugocsa, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros, Bihar, Zemplén Ung, Bereg megyéket, Kővár vidékét és a hajdúvárosokat.⁵⁵⁵ Az indoklás szerint az volt a cél, hogy felügyelje a várakat, az ott lévő vagy oda érkező német és magyar katonákat, fegyelemben tartsa őket, a vármegyéket védje meg a külső és belső ellenségtől, hiszen azok a blokádtól nagyon sokat szenvedtek (az előterjesztés szerint Bihar megye pl. a háború előtt 220 faluból állt, most alig van 10–12, azok is rossz állapotban vannak), továbbá a kialakítás legfontosabb oka, hogy ez a terület volt az elmúlt időkben a „lázadások” központja, vagy legalábbis a lázadók innen kapták a legnagyobb utánpótlást, tehát legjobb a vidéket erősen szemmel tartani. Külön előny volt, hogy egyrészt Heisler maga ajánlkozott erre a posztra, mivel ismerte a vidéket, hiszen a Várad elleni támadások résztvevőjeként, illetve Erdély volt katonai parancsnokaként többször is járt a Tiszántúlon, másrészt ezért a posztért nem kért rendszeres fizetést, hanem Diószeg uradalmáért és a Várad várbeli, városi és elővárosi szabad bormérés jogáért folyamodott, amelyeket élete végéig szeretett volna élvezni.⁵⁵⁶

Az 1692 szeptemberében kinevezett tiszántúli főkapitány azonban 1693 márciusában a Főhadbiztosság élére került, amely tevékenység Bécsbe, illetve a többi magyarországi hadszíntérre szólította, tehát nem tudott a rá bízott végvidékre teljes figyelemmel felügyelni. Éppen ezért kérvényezte Oktavian Nigrelli, hogy a Tiszántúlon helyettesíthesse Heislert, nevezetesen annak távollétében, amelyre az engedélyt 1693 első felében meg is kapta.⁵⁵⁷ Emiatt valószínűleg ezen országgrészen is a folytonosságot regisztrálhatjuk, hiszen korábban is Nigrelli intézte a Tiszántúli katonai ügyeit, és ez a helyzet Heisler 1696. évi halálát követően sem változott.⁵⁵⁸

Papíron természetesen Heislert tekintették a Várad körüli főkapitányság vezetőjének, ám valószínűleg úgy tűnik, ténylegesen Nigrelli irányított. Sőt, Munkács vára kapcsán összetűzésbe is keveredett Heislerrel, aki – a kinevezéséből láthatóan jogosan – parancsokat küldött Michael

⁵⁵⁵ Ennek 16–17. századi előzményeire lásd Pálffy 1998

⁵⁵⁶ Heisler ajánlkozó leveleit, a császári előterjesztést, a döntést előkészítő iratokat és a kinevezést I. HFU 15. Sept. 1692 (r. Nr. 350. fol. 295–320.) Felvetődött egyébként, hogy Várad központtal egy újabb kamarai adminisztrációt hoznának létre, ám ez nem valósult meg, előbb a Budai Kamarai Adminisztráció, majd a Szepesi Kamara igazgatta ezt a területet. Úgy tűnik, hogy Heislernek a fenti kérésekből Diószeg falut sikerült csak megkapnia, mivel halála után az Udvari Kamara engedélyezte, hogy azt özvegye, Mária Borbála átvegye. Uo. 29. Sept. 1696 (r. Nr. 379 fol. 1247–1251.). Heisler lovassági tábornok 1695 márciusában kelt magyar indigenátusára vö. MOL A 57 23. kötet 387–389.

⁵⁵⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 391. 1693. febr. nro. 168. fol. 77r.

⁵⁵⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. szept. nro. 27. fol. 342v.

Kayser munkácsi kapitánynak, de ezt Nigrelli a Haditanácsnál nehezményezte.⁵⁵⁹ További várak feletti felügyelettel is volt problémája Nigrellinek. Huszt kapcsán – amelyről azt hitte, hogy ő parancsnokol felette – értesítette az Udvari Haditanács, hogy a vár Jean-Louis Rabutintól, Erdély katonai parancsnokától függ.⁵⁶⁰ Az 1702. évi várrombolási rendeletben – mint láttuk – Eger várát a budai katonai parancsnok, Johann Ferdinand Freiherr von Pfeffershofen alá sorolták. Pfeffershofen amellett, hogy személyesen irányította a rombolást, még a városban lévő további katonaság elhelyezése tárgyában is adott utasítást, amelyek miatt Nigrelli ugyancsak tiltakozott, mondván, hogy az nem Buda, hanem Kassa „filial Posten”-je.⁵⁶¹ Ebben az esetben tehát felülírta a kamarai berendezkedés a katonai szervezeti kereteket, egyúttal pedig jól mutatta a háború alatt felszámolásra és átszervezésre került felső-magyarországi főkapitányság területén a katonai hatáskörök képlékeny voltát.

A fent bemutatott gyökeres változások kevésbé érintették a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányságot, aminek több oka is volt. Az egyik Batthyány II. Ádám szerepe, miszerint ő több alkalommal is a császár-királyi fősereg táborába vezette az alá tartozó generalátus és saját magánhadserege katonáit. A másik – jelen összefüggésben fontosabb – tényező, hogy a Kanizsa ellen örökődő, többnyire kis méretű várak és őrházak fenntartásának értelme, mégpedig nem túl nagy őrségeikkel együtt, Kanizsa visszafoglalásával mindenki számára nyilvánvalóan megszűnt. Kérdéses volt ugyanakkor az, hogy 1686 után a Dél-Dunántúlra, ill. 1690 után Kanizsa várára ki tudja-e terjeszteni parancsnoki jogkörét Batthyány?

Miként arról korábban már volt szó, az 1683. évi „meghajlás” következtében a Kanizsa elleni végvidék irányítását közel egy évre Esterházy János győri vicegenerális vette át Batthyány Kristóftól. Őt követte főkapitányi tisztében 1684-ben Batthyány II. Ádám, aki 1687 és 1693 között magyar királyi pohárnokmester, majd 1693–1703 között horvát-szlavón bán,⁵⁶² 1700-tól pedig országbíró is volt. Hasonlóan tehát a szintén végvidéki tisztséget betöltő Zichyhez és Csákyhoz a katonai pálya mellett Batthyány is komoly politikai szerepet vállalt az egyre gyarapodó területű Magyar Királyság életében. Helyettesei, a kipróbált végvári katona, Gyöngyösi Nagy Ferenc, majd 1695-től Forgách Simon voltak. A főkapitányság – ugyan nem hivatalos – székhelye a Batthyányak egyik vára, Körmend volt, a főkapitány helyettese pedig többnyire Egerszegen tartózkodott.⁵⁶³ A területi illetékesség kérdése természetesen – akárcsak a

⁵⁵⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 388. 1692. Dez. nro. 82. fol. 526r.

⁵⁶⁰ HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Okt. nro. 108. fol. 438r. Nigrelli még 1702-ben is próbálta hangsúlyozni, hogy Huszt felett ő gyakorol főparancsnoki jogkört és a várbeli kaszárnyák bővítését javasolta. HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. nro. 166. fol. 598v.

⁵⁶¹ HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Jun. nro. 135. fol. 383r.

⁵⁶² Kinevezéséről a varasdi és károlyvárosi generálisokat – a 16–17. századi hagyományoknak megfelelően – abban az értelemben tudósította az Udvari Haditanács, hogy az új bánnal „gute Correspondenz” tartsanak. HKR Prot. Reg. Bd. 392. 1693. Jul. nro. 169. fol. 306v.

⁵⁶³ A főkapitány-helyettesi székhely korabeli viszonyaira lásd Végh 2010

többi főkapitányság esetében – ezen a vidéken is felmerült, hiszen Buda visszafoglalását követően a Bádeni Lajos vezette hadtest bevette többek között Somogy, Baranya, Tolna megye legtöbb várát is, amelyekbe részben a Kanizsával szembeni kisebb várak őrségének egy része került. Ismert például, hogy Kaposvárra a korábban a pölöskei mustrában szereplő katonaság került, Csányi Bernát kapitány vezetésével.⁵⁶⁴ A Kanizsa elleni végvárak katonasága – kiegészülve a győri főkapitányság haderejével – 1688–1690 között blokád alatt tartotta előbb a székesfehérvári, majd a kanizsai várban lévő törököket. Ez a rengeteg vitát okozó hadászati teljesítmény elősegítette, hogy nagyobb véráldozatok nélkül kerüljenek keresztény kézre ezek az erősségek.⁵⁶⁵

A végvidék rendezésének kérdése több esetben is felmerült, alapvetően természetesen Kanizsa elfoglalásához kötve azt. 1688-ban, a szentgyörgyvári kapitányi poszt megüresedésekor az Udvari Haditanács már közölte Batthyánnal, hogy ne is töltesse be ezt a pozíciót, mert Kanizsa visszafoglalását követően a kisebb őrhelyek kérdésében úgyszintén döntés születik.⁵⁶⁶ S valóban, 1690 októberében egy konferencia keretében akartak dönteni a Kanizsával szembeni 16 „Granitz Orth” helyzetéről. Bár ekkor konkrét döntés még nem született, ám általános alapelvként megfogalmazták, hogy ilyen sok, kicsi és az ellenség támadásakor hasztalan véghelyre a továbbiakban szükség nincs. Kiemelték ugyanakkor azt is, hogy mind Batthyány Ádám, mind a kanizsai várparancsnok a belső-ausztriai kormánysszervekkel tartson továbbra is jó kapcsolatot – miként ez már Kanizsa 1600. évi eleste előtt is történt.⁵⁶⁷

Batthyány hatalmát ebben a régióban a kinevezett kanizsai várparancsnok – 1691–1697 között Christoph von Berge – tevékenysége nem árnyékolta be: egyrészt, mert 1690 után Kanizsa környékén a hadműveletek teljességgel lezárultak, másrészt Batthyány birtokai és az általa a hadjáratokba vezetett mezei haderő biztosították a hátteret. Kisebb-nagyobb összeütközések persze így is előfordultak, például a kemendi várból Kanizsára áthelyezett magyar és horvát huszárok esetében, amikor Berge panaszolta, hogy az újonnan kinevezett kapitány nem fogadja el parancsait.⁵⁶⁸ Megjegyzendő, hogy bár a végvidék szervezete változott, ezek a kimutatásokban nem szerepeltek. Az 1695 áprilisában az Udvari Hadi Fizetőhivatal által felvett fizetési és keretlétszám-jegyzékben Körmend, Egerszeg, Pölöske (Kaposvár), Kapornak, Egervár, Kemend, Lövvő, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót, Bér, Lenti, Szécsisziget, Kányavár, Alsólendva, Légrád, Kotor, Goricsán és Hodosán szerepelnek. Nem vették figyelembe azt a forrásokban egyébként 1691-től szereplő tényt sem, hogy a kaposváriak mellett a szentgrótiak és

⁵⁶⁴ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Mai nro. 86. fol. 223r., Csányi kinevezésére: HKR Prot. Reg. Bd. 373.1686. Dez. nro. 136. fol. 493.

⁵⁶⁵ Szemléletes forrásokat válogatva mutatja be Kanizsa blokádját: Szita 1994, Szita 1995a

⁵⁶⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 377. 1688. Sept. nro. 75. fol. 428r.

⁵⁶⁷ ÖStA HKA HFU 25. Okt. 1690 (r. Nr. 337. fol. 333–344.)

⁵⁶⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Jun. nro. 144. fol. 259r.

a kaposváriak is újonnan felvettek voltak.⁵⁶⁹ Több adatunk is van ugyanakkor arra, hogy Batthyány a Dél-Dunántúl területén több helyre a volt vitélző rend katonáit letelepítette és nekik kiváltságokat biztosított. Többeket nem saját birtokaira, de mivel egykor alá tartozó katonákról volt szó, adómentességi kérelmeiket rendszeresen támogatta.⁵⁷⁰ 1698-ban például a kanizsai harmincados, Paul Wimber jelentette, hogy Babócsa, Berzence, Segesd településeken „praesidia einführen wollen”, amiből következik, hogy az itt lakók többsége olyan katona lesz, aki a végvidék mustrajegyzékébe szeretné magát beírni, és ezáltal a porciók és más szolgáltatások alól mentességet élvezne.⁵⁷¹ Jó példa erre a folyamatra a kaposvári körzet, ahol a Batthyány Ádám dunántúli főkapitány támogatását teljes mértékben élvező kaposvári, igali magyar és laki horvát huszárok igényelték mint volt katonák a terményszolgáltatás alóli mentességet.⁵⁷²

Batthyány – úgy tűnik: egyedülként a korábbi határvédelmi rendszer helyi irányítói közül – rendszeresen a törökellenes harcokba vezényelte katonaságát. Nehéz megmondani, hogy éppen kiket, hiszen előfordult, hogy a végvárak iratos katonasága harcolt Horvátország⁵⁷³ vagy Szlavónia területén,⁵⁷⁴ de bizonyos, hogy a forrásokban szereplő „Batthyanyische Miliz”-ként katonaságon többször Batthyány magánkatonaságát, a szabad legényeket és a báni csapattesteket⁵⁷⁵ is értették.

Az 1702. évi várrombolásra azonban – mint azt korábban már láttuk – Wolfgang Christoph von Schenkendorff kanizsai várparancsnok kapott megbízást. A régióból Kanizsa mellett tehát Zalavár, Kaposvár és Dombóvár lerombolására biztosan, míg a kisebb Kanizsa környéki őrhelyek–végházak közül néhányra feltételesen kerülhetett sor.

Az 1690-es évek második felére végül a Dél-Dunántúlon is kialakultak azok a központi szerepet ellátó fővárak, amelyek magas rangú kapitányai immár egy teljes körzet „commandirender General”-jai voltak és helyetteseikkel együtt felügyelték az itt lévő várakat, azok állandó őrségét és a télre elszállásolt állandó hadseregbeli ezredek fegyelmét is. Emellett kijelenthető az is, hogy az ő tevékenységük a déli (török) határ mentén az 1699 után kialakított

⁵⁶⁹ HFU 25. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 417–433.). Pedig Wisendo von Wisenburg a Hadi Fizető Hivatal vezetője és ellenőre, Konrad Scheffer azt írta, hogy „... zu Completirung des Gräniz Status neu incorporirten Canisische und Caposwarer und St. Gyiroter hung. Miliz...”

⁵⁷⁰ MOL A 14 1700. nro. 900. Batthyány Ádám felterjesztése a Kanizsával szembeni egykori végvonallal végvári katonáinak adómentessége ügyében

⁵⁷¹ MOL E 281 1698. május. 16.

⁵⁷² MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 265. és uo. nro. 359. A kaposvári provizor értetlenül állt a helyzet előtt: hogyan lehetne pl. Igal végház, ha csak egy teljesen nyitott falu („... Igal welches nur gar ein offenes Dorf...”).

⁵⁷³ 1687-ben pl. Turanovac mellett mustrálták meg őket: 626 gyalog Kéry Ferenc főkapitány (Oberhauptmann) vezetésével és 504 lovas Batthyány Ádám főkapitány (General) irányításával. HFU 28. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 651–660.)

⁵⁷⁴ 1691-ben többször is Eszék mellé vezényelték a végvidék katonaságát. Vö. a VI.2. fejezetben Gyöngyösi Nagy Ferenc főkapitány-helyettes leveleit.

⁵⁷⁵ HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697-ben Bihács ostromára vezényelték ki őket. 1697. Márc nro. 214. fol. 132v. Az azonosítási zavart növeli, hogy néhány hónappal később Maximilian Breuner főhadbiztosnak továbbították a mezei hadseregben harcoló kanizsai végekről jött katonaság mustralistáját, hogy őket a következő évi téli porciók alól mentesíthessék. Uo. 1697. Nov. nro. 43. fol. 463r.

Határőrvidék és a 18. századra meghonosodott hadparancsnokságok előfutárának is tekinthető. A Dráva két partján lévő két fontos központ Eszék és Szigetvár lettek, a Maros mentén pedig Arad és Szeged, míg Pétervárad parancsnoka a Dráva–Száva-közi főparancsnoktól függött.

Szigetvár 1689. évi visszafoglalását követően egyértelműen a Dél-Dunántúl fővára lett, parancsnoka – a sok kihágásáról, jogtalanságairól hírhedt – Gabriele Vecchy (Vecchia) felügyelte tehát a Balaton–Duna–Dráva által határolt területet, de különösen Baranya megyében volt erős hatalma. Mint láttuk, Kanizsa elfoglalása után a terület ellátásáért felelős belső-ausztriai rendek is Szigetvárra helyezték a hangsúlyt (miként ez annak idején már a 16. század közepén is történt), a kanizsai várról való végleges döntéssel ugyanakkor meg akarták várni a háború végét, Szigetvár erősítését viszont egy jó ideig még szorgalmazták. A vár kapitányának igazán jelentős szerepe Johann Joseph de Huyn volt szegedi kapitány idehelyezését és altábornaggyá történő előléptetését (1695. jan. 15.) követően lett,⁵⁷⁶ erre az időszakra esett ugyanis az az első nagy átszervezési kísérlet, amelynek a célja az volt, hogy a déli határon erős központokat hozzanak létre. Huyn egyike lett az 1695 után kinevezett „a magyarországi körzetekben parancsnokló főkapitányoknak” (*in denen hungarischen Districten commandirende Generalen*⁵⁷⁷), akik a rájuk bízott terület (körzet) várai és katonaságuk mellett az ide érkező téli szálláson lévő csapatok fegyelmére is ügyeltek.

Az első ilyen teljes körű kinevezést Guido Starhemberg kapta 1693 októberében.⁵⁷⁸ Ő mint Eszék frissen kinevezett főparancsnoka, egyúttal megkapta a Dráva és a Száva közötti területen fekvő várak és az elszállásolt ezredek feletti főparancsnokságot is. Alatta az egyes várakban továbbra is működtek kirendelt kapitányok, mint Eszéken vagy Péterváradon, de a főkapitány Starhemberg volt. Meg kell jegyezni, hogy a péterváradi várkapitány Dietrich Nehem, mint a gyakran távollévő Starhemberg helyettese, is jelenős szerepet játszott a vidék katonai ügyeiben. Ugyanilyen jogkörrel rendelkezett Huyn a Dél-Dunántúl, különösen Kaposvár, Pécs, Siklós, Mohács, Szigetvár katonasága, de a Duna–Dráva közötti régió többi vára

⁵⁷⁶ Kinevezése ugyan már 1695 februárjában megtörtént (HKR Prot. Reg. Bd. 396. 1695. Febr. nro. 64. fol. 66v.), de csak májusban érkezett meg Szigetvárra. Uo. 1695. Mai nro. 62. fol. 196v. A rangemeléssel és a kinevezéssel Gyula bevételében szerzett érdemeit honorálták. A környékbeli harcokra, Huyn szerepére és Gyula visszavételére vö. Szita 1995b.

⁵⁷⁷ 1696 februárjában a már több vonatkozásban említett Liechtenstein, Nigrelli, Schlick, Starhemberg, Huyn és Heissler voltak a területi katonai parancsnokok. HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. febr. nro. 56. fol. 58r.

⁵⁷⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 392. 1693. Okt. nro. 72. fol. 423v. (okt. 16.) és Wessely 1973 83. 1688-ban az Udvari Haditanács kinevezte ugyan Christoph Dietmar Graf von Schallenberg vezérőrnagyot a Dráva–Száva-köz katonai, politikai és gazdasági irányítójává, ám ez a pozíció egy, a frissen elfoglalt terület berendezkedését és gazdasági lehetőségeit vizsgáló bizottság vezetését jelentette. Vö. MOL A 14 1688. nro. 437. és Czigány 2003 728., A bizottságra vonatkozó iratokat lásd HFÜ 26. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 565–616.) Az iratok között a „... plenipotentarii commissarii in militariibus et oeconomicis in Neo Acquisitis partibus Posegiensibus, Eszekiensibus, et Quinqueecclesiensibus...” megnevezés szerepel.

esetében.⁵⁷⁹ 1695-ben a Száva-vonal mellé is kinevezett az Udvari Haditanács egy vezénylő tábornokot, Johann Ferdinand Kyba személyében, aki az ott szolgáló rác „National Miliz” és az oda vezénylet német katonaság felett gyakorolt parancsnoki jogkör.⁵⁸⁰ Úgy tűnik tehát, hogy Starhemberg a Dráva–Száva vidék keleti, míg Kyba, aki egyúttal a Száva-parti Brod várának parancsnoka is volt, a nyugati részén parancsnokolt.

Bár már 1694-ben kinevezték,⁵⁸¹ de 1695-ben tovább pontosították Leopold Schlick főkapitányi körzetét,⁵⁸² amelyet a Duna–Tisza-köze, a Tiszán túli részek, valamint a Maros mentén egészen Erdély határáig fekvő területekben határoztak meg, sőt – nyilvánvaló utalással az adott évi hadjárat céljára – Temesvár elfoglalása esetén az utóbbi vár is ellenőrzése alá került volna. A terület határaival azonban már a következő év folyamán gondok voltak, hiszen Dietrich Nehem pétervárad kapitány a Duna–Tisza-köze déli részén, a Bácskában állomásozó csapatok felett is parancsnokolni akart. Az Udvari Haditanács erre mintegy salomoni döntést hozva, a feladatok szétválasztásáról határozott, hiszen a bajai és bácskai körzetben lévő csapatok beszállásolási és fegyelmi ügyeit Schlick, míg a várak állandó helyőrségeit és erősítési munkáinak felügyeletét Starhemberg, illetve rajta keresztül Nehem alá utalta.⁵⁸³

Hasonlóan, mint Eszék esetében – bár az egész vidék, így köztük Szeged parancsnoka Schlick volt –, Szegeden egy további várkapitány segítette a gyakran távollévő főkapitány munkáját, jelen esetben a Marsigli-ezred alezredese, Johann Friedrich Globiz töltötte be a századfordulón ezt a szerepet.⁵⁸⁴ Természetesen mindegyik, a déli végekre kinevezett területi katonai parancsnok komoly tevékenységet fejtett ki a Határőrvidék létrehozásában, tagjai voltak a terület katonai és kamarai berendezkedésére kiküldött bizottságoknak, ám ez irányú munkásságuk ismertetése a következő fejezet témája lesz.

Összefoglalva a magyar arisztokrata végvidéki főkapitányok, illetve helyetteseik működését kijelenthető, hogy különösen az 1680-as években még aktív szerepet vállaltak a korábbi – már átalakulóban lévő – védelmi rendszer maradványainak további működtetésében, azaz katonai tisztségek betöltésére tettek javaslatot, kérelmezték a végvidékiek fizetését, valamint az ő különböző ügyeikben jelentést tettek, döntést kértek, pl. kinevezés, lakás, járandóság, tábori, azaz mezei szolgálat, kvártély alóli mentesség, tizedmentesség kiharcolása, szökevények felkutatása stb. ügyekben. Az 1690-es évek elejétől azonban egyre inkább az új

⁵⁷⁹ 1701-ben pl. így írt alá egy levelet a Szigetvárra kirendelt mérnök Johann Ulrich Bruno elmaradt járandóságát támogatva: „... GFML zu Sigeth, Fünfrichen, Caposwar, Siklos, Mohaz, und anderen zwischen der Drau und Donau gelegen Örther der Zeith commandirender General” HFU 13. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 487–493.)

⁵⁸⁰ HKR Prot. Reg. Bd. 396. 1695. Apr. nro. 180. fol. 179r.

⁵⁸¹ HKR Prot. Reg. Bd. 394. 1694. Aug. nro. 75. fol. 310r. Ekkor a „das Commando über den District zwischen der Donau und Teiss oder so genannten Campum Cumanum” feladatra kapott megbízást.

⁵⁸² HKR Prot. Reg. Bd. 396. 1695. Apr. nro. 163. fol. 175r.

⁵⁸³ HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. febr. nro. 59. fol. 59r. A területi illetékességi vitát ismertet: Iványi 1884 341. A szétosztásról szóló rendelkezést Koroknai 1974 40–41. a Határőrvidék szervezete tekintetében mutatja be.

⁵⁸⁴ Állandó szegedi kapitánnyá történő kinevezése HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Nov. nro. 147. fol. 488r.

szerepkör, azaz az állandó hadsereg állományának kiegészítésén volt a hangsúly, így erre az időszakra már főkapitányságokról nem, sokkal inkább a főkapitányság területéről toborzott husárokról és hajdúkról beszélhetünk. Esterházy Pál, mint az ország nádora megfogalmazott ugyan a háborút követően egy tervezetet, amely az új főkapitányságok berendezkedésére és az ottani katonaság regularizálására vonatkozott, ám az elképzelés elemei egyelőre nem ismertek.⁵⁸⁵

Az adóügyi és katonai kérdésekkel 1697-től foglalkozó tartományi bizottságok katonai képviselői azonban nem köthetők a régi határvédelmi rendszer szervezéséhez, hiszen ezekbe a több funkciót is betöltő főurak, mint a terület legnagyobb birtokosai kerültek, igaz nem volt hátrány, hogy mindegyikőjük komoly katonai tapasztalatokkal rendelkezett. Mint korábban láttuk, Bercsényi Miklós Felső-Magyarországon, a Dunántúlon Nádasdy Ferenc, Alsó-Magyarországon pedig Pálffy Miklós töltötte be az országos biztosi hivatalt. Az 1697-ben megalakult budai, kassai, pozsonyi bizottságok mellé pedig a terület katonai parancsnokát rendelték ki. Így Pozsonyba Pálffy Miklós, Budára Leopold Herberstein, majd 1699-től Johann Ferdinand Freiherr von Pfeffershofen, Kassára Oktavian Nigrelli került. A bizottságok fennmaradt irataiból kiderül, hogy személyesen ritkán vettek részt az üléseken, mivel azonban a megfelelő működés nekik is érdekük volt, ezért írásban rendszeresen érintkeztek velük.⁵⁸⁶

A szűk értelemben vett magyarországi (azaz a Drávától északra fekvő) határvédelemtől eltérő módon fejlődött a 16–17. században a Károlyváros és Varasd központú horvát és szlavón főkapitányság. A nemzetközi szakirodalom által oly gyakran „osztrák vagy horvát Határőrvidéknek” nevezett főkapitányságok azonban inkább a fent ismertetett magyar főkapitányságokkal vethetők össze, mint az 1700 körül kialakított Határőrvidékkel, hiszen annak szervezete és felépítése már nem a 16–17. századból megismert viszonyok között zajlott, így valamiféle „jogelőd–jogutód” viszonyt feltételezni közöttük aligha lehet. Az mindenesetre tény, hogy a belső-ausztriai rendek és a grazi központi szervek (Belső-ausztriai Haditanács, Belső-ausztriai Kamara) szinte teljesen saját maguk igazgatták ezt a területet, hiszen míg a stájer, karintiai és krajnai arisztokraták a végvidékek legmagasabb pozícióit és várkapitányságokat töltötték be, addig a rendek által megajánlott hadiadó tekintélyes részét is erre a két főkapitányságra fordították. Nem csodálkozhatunk, ha az 1690-es évek fentebb bemutatott változásai, reformtervei tekintetében a bécsi döntéshozók több esetben nemcsak kikérték a belső-ausztriai szervek véleményét, de javaslaikat sokszor el is fogadták.

A horvát–szlavón bán felügyeleti jogköre változatlanul megmaradt az itt állomásoztatott báni katonaság felett, de hangsúlyozandó, hogy a bán – miként az egész 16–17. században – semmiben nem függött a grazi Belső-ausztriai Haditanácstól, felettes szerve továbbra is az

⁵⁸⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 406. 1699. Dez. nro. 180. fol. 709v.

⁵⁸⁶ Iványi 1973/74 228.

Udvari Haditanács maradt.⁵⁸⁷ A finanszírozás szempontjából talán jobban meg lehet világítani az e területeken szolgáló báni seregek „jogi” státuszát. A báni katonaság finanszírozását ugyanis ebben az időben is a Magyar Kamara jövedelmeire terhelték, amely kifizetésekről, elszámolásokról még 1699 után is vannak adatok.⁵⁸⁸ Ez a mintegy 300 huszár és 200 hajdú keretlétszámmal⁵⁸⁹ feltüntetett haderő alkothatta a bán saját parancsnoksága alatt állókat. Felettük tehát ő rendelkezett parancsnoki jogkörrel és nem engedte a Belső-ausztriai Haditanács beleszólását katonasága ügyeibe, amely magyar és horvát közjogi szempontból is egyaránt komolyan sérelmezhető lett volna.

Külön hangsúlyozni szükséges, hogy a Kulpa és az Una folyó vidékén a források által „Wallachen”-eknek nevezett vlach-népcsoport újabb letelepítésére és szolgáltatások alóli mentesítésére került sor az 1690-es évek elején.⁵⁹⁰ Katonai felügyeletük azonban igencsak kérdéses volt, hiszen az 1690-es évek közepén többször is küldött ki bizottságot az Udvari Haditanács, a horvát rendek és belső-ausztriai rendek között, a folyók közötti katonaság helyzetével kapcsolatos vitás kérdések rendezésére.⁵⁹¹

A két főkapitányság felszámolásának és áthelyezésének (*Translogierung*) igénye az említett etnikai színezetű problémák erőteljes felmerülése következtében az 1690-es évek második felétől napirenden volt. A végvidékek helyzete annyiban sajátos volt, hogy a Dráva–Száva-menti gyors előrenyomulást követően maga a határvidék nem húzódott sokkal délebbre, ezzel ellentétben viszont az új határvédelem központjai (Eszék, Pétervárad) már keletebbre, Szlavónia keleti részén alakultak ki. Szlavónia katonai berendezkedését viszont már nem a Belső-ausztriai, hanem az Udvari Haditanács szabta meg, így az új végvidék hátsó részében fekvő két főkapitányság felszámolását vagy áthelyezését is szorgalmazták.⁵⁹²

I. Lipót végül hosszas tárgyalásokat követően 1703 júniusában döntött a horvát rendek és belső-ausztriai rendek között a területi joghatóság, a katonai függés és az átszervezés kérdéseiben. Ennek értelmében az Una és a Kulpa közötti lakosokat az Udvari Kamara igazgatása alá helyezték, az igazságszolgáltatási és vallási ügyek kivételével, amelyekben a horvát rendek lettek illetékesek. A korábbi Varasdi Főkapitányság várait, úgymint Varasd,

⁵⁸⁷ Ezt a különállást hangsúlyozza Wessely 1973 35., 83. és Kaser 1997 278.

⁵⁸⁸ A Magyar Kamara 1699–1700. évi negyedéves számadásai ÖStA HKA HFU 16. Nov. 1700 (r. Nr. 409. fol. 235–276.)

⁵⁸⁹ HFU 11. Jun. 1687 (r. Nr. 314. fol. 384–396.) A bányavidéki, kanizsai, báni, győri végvidék magyar katonaságának fizetése. Takáts Sándor is 500 fős báni haderőről tud. Takáts 1929 251.

⁵⁹⁰ Vö. Zrínyi Ádám és a vlachok közötti szerződés ügye HFU 8. Mai 1692 (r. Nr. 348. fol. 134–157.), mentesítésük a szolgáltatásuk alól, amelynek betartását az Udvari Kamara parancsolta meg Nagy György László adminisztrátornak Uo. 7. Jun. 1692 (r. Nr. 348. fol. 131.). Vö. továbbá Wessely 1973 35., a vlachokra általában vö. Kaser 1997 99–162.

⁵⁹¹ HFU 9. Okt. 1696 (r. Nr. 379. fol. 90–103.) A bizottság vezetője Ferdinand Karl Caraffa di Stigliano udvari kamarai tanácsos volt, aki a későbbi években a szlavóniai Határőrvidék berendezkedésére kiküldött bizottságok vezetőjeként is ismert.

⁵⁹² Az új szlavóniai generalátus 18. századi viszonyait részletesen bemutatja Kaser 1997 303–345.

Szentgyörgy, Ivanics, Kapronca, Csázma, Körös és Petrinja, illetve több kisebb vár kapitányágait és az itteni tisztségeket felszámolni rendelték, a katonákat pedig felszólították, hogy az új Határörvidék váraiban vállaljanak szolgálatot. Közülük Kapronca váráról írtak egyedül úgy, mint az egyetlen, amelyik erődített állapotban található, ezért azt a Haditanács joghatósága és a bán parancsnoksága alatt meg kell tartani. Utasítást adtak egyúttal szabad századok alkalmazására a Száva-menti terület főváraiban, továbbá rendszeres egyeztetést írtak elő az erődítések, a tüzérség, az élelemellátás és a katonaság táborba vonulása tekintetében az Udvari Haditanács és a bán között. A fentiek mellett elhatározták továbbá az új fővárak, úgymint Kosztanjica, Novi stb. megerősítését.⁵⁹³ Külön érdemes megjegyezni, hogy a finanszírozási szempontok is szerepet játszottak az áthelyezésre vonatkozó javaslatokban: mivel Belső-Ausztria évente egy meghatározott kvótát, mintegy 150 ezer forintot fordított a két főkapitányság fenntartására,⁵⁹⁴ ezt az összeget az északi generalátus kiépítéséhez kívánták a jövőben használni, hiszen ott az erődítésekre és a raktárhálózat fejlesztésére is nagy összeget kellett volna fordítani. Az egész intézkedés-tervezet azonban végül más keretek között: az ekkor életre hívott Határörvidék és annak szervezetében valósult meg és működött azután a 18. század folyamán.

Zárásként essék szó rövid kitekintésben Erdély 1687–1690 utáni katonai berendezkedéséről, elsősorban arra koncentrálva, milyen hasonlóságokat és különbségeket mutat az itteni szervezet a magyarorszáigival? Erdély 1690 utáni speciális helyzete abban állt, hogy ebben az évtizedben még nem volt teljesen egyértelmű, hogy a Habsburgok megtarthatják-e a tartományt (az 1664. évi vasvári béke esetében is annak lehetünk tanúi, hogy a nyugati háború folytatása akár komoly lemondásokat hoz keleten). Az 1687. évi balázsfalvi szerződés értelmében a Lotaringiai Károly vezette állandó hadseregbeli ezredek téli kvártélyra Erdély lett, a várakban, városokban mintegy tízezres haderő állomásozott. A cél egyértelmű volt: a katonai megszállás és a katonai közigazgatás mielőbbi kiépítése, hogy a tartomány integrálható legyen a Habsburg Monarchiába. A bécsi politikai-katonai törekvések egyik legjelentősebb erdélyi megtestesítője a tartomány főhadparancsnoka volt, aki közvetlenül Bécsből kapta kinevezését. A magas rangú tisztek által betöltött pozíciót 1695. évi haláláig Friedrich Veterani, majd Jean-Louis Rabutin töltötte be. Feladata volt a tartomány katonai közigazgatásának irányítása, az ide vezényelt állandó hadseregbeli ezredek fegyelmének betartása, a hadmozdulatok és a várerődítések irányítása. Székhelye Szeben volt, ahol ezekben az években kezdték tervezni a

⁵⁹³ HFU. 6. Jun. 1703 (r. Nr. 427. fol. 104–397.) A mintegy 300 folio terjedelmű iratsomag 31 melléklettel a *Translogierung des Warasdinischen oder Windisch-Petrinischen Generalats* címet viseli és tartalmazza az ebben kérdésben 1695 óta folytatott tárgyalások anyagát, az egyes kormányisztervek (Udvari Haditanács, Udvari Kamara, Belső-ausztriai Haditanács és Kancellária, vagy éppen a stájer rendek) emlékiratait, véleményes jelentéseit, az uralkodó felé tett előterjesztéseket. Bár sok értékes információ szerepel az iratokban, mégis csak a végső döntést és az érvrendszer egy-egy elemét emeltem ki, hiszen az intézkedés már más körülmények között valósult meg.

⁵⁹⁴ Pontos adatokat hoz egyes, 1578–1732 közötti évekből Kaser 1997 111.

citadella kiépítését is.⁵⁹⁵ A Partium egy része (Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna megyék, Kővár vidéke) kincstári és adóigazgatási szempontból Magyarországhoz, közigazgatás és igazságszolgáltatás tekintetében viszont Erdélyhez tartozott.⁵⁹⁶ Katonai téren érdekes ugyanakkor a Máramaros megyebeli Huszt esete, hiszen a vár Rabutintól, Erdély katonai parancsnokától függött, nem pedig a felső-magyarországi katonai parancsnoktól.⁵⁹⁷

V.2 Az új törökellenes határvédelmi rendszer megszervezése: a Határőrvidék létrejötte és szervezete

A nagy török háború idején több fórumon is felmerült, hogyan és milyen módon lehetne az új határok őrzését megoldani. A döntéshozók tisztában voltak azzal, hogy a speciális magyarországi viszonyok a remélt minél délibb határok mentén nem lesznek alkalmazhatóak. Olyan megoldást akartak, amelyek a magyar rendiség képviselőinek, a vármegyéknek az egyetértését is elnyeri, ugyanakkor a védelmet is megfelelően fogja szolgálni. A sokféle tervet, elképzelés azonban végül a „régimódon” valósult meg, a bécsi kormánykörök ugyanis a magyar rendektől szinte teljesen függetlenül láttak hozzá az ország déli határain az új védelmi rendszer megszervezéséhez. Magyarország új hadi berendezkedésének a folyamata ugyanakkor párhuzamosan zajlott, hiszen a határok biztonságának megerősítése mellett az országban lévő várak és a magyarországi katonaelemek helyzetét is rendezni kellett. Utóbbi eseményekről már volt vagy még lesz szó, míg a mostani fejezet témája annak a Határőrvidéknek a megszervezése lesz, amely a 18. századi megalakulást követően az 1870-es évekig folyamatosan látta el az Oszmán Birodalom elleni védelmet, még ha nem is olyan intenzitással, mint a 16–17. századi háborúk során.

Néhány alapvető különbséget a régi és az új határvédelem között rögtön hangsúlyozni szükséges. Kiemelendő, hogy egy többé-kevésbé állandónak tekinthető, folyókra támaszkodó védelmi vonalon nagyjából egy adott (a délszláv) népcsoporthoz köthetően alakították ki a Határőrvidéket. A Maros–Tisza–Duna–Száva–Una folyóktól egy órányira északra jelölték ki azt a maximális földterületet, ahol az itt szolgáló délszláv etnikai csoportok (szerbek, rácok, horvátok, vlachok), mint határőrök (és földművelők) éltek. A terület állandóságát szavatolta a

⁵⁹⁵ Georgita 2005 27., Vö. továbbá Rabutin véleményét az erdélyi helyzetről. Szeben, 1698. aug.3. KA AFA 1698/8/5. A szebeni citadella kiépítését egy 1700-ban a legfontosabb hadügyi kérdések összefoglalása tárgyában készített jelentés is prioritásnak tekintette. HKR Akten Exp. 1700. Jun. nro. 121.

⁵⁹⁶ Trócsányi 1988 215–218.

⁵⁹⁷ HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Okt. nro. 108. fol. 438r.

karlócai béke és azt követően a Marsili és Ibrahim effendi-féle határkijelölő bizottság munkája.⁵⁹⁸ A karlócai békét, amelyet I. Lipót, a Habsburg Monarchia uralkodója, aki egyúttal magyar király is volt, kötött az Oszmán Birodalommal, jogi tekintetben mindenképpen választóvonalnak tekinthetjük, hiszen megteremtette a rendezés feltételeit. A bécsi udvar döntéshozói ugyanakkor nem titkoltan a határvédelmi rendszer megalkotásakor nemcsak a külső, de a belső „ellenség” elleni védelemre is gondoltak. A határőrök szerepe kettős volt tehát, egyrészt a klasszikus határvédelmi feladatok ellátása, másrészt mobilizálásuk révén, akár egy magyarországi lázadás ellen is bevetethetőké váltak!

Mindezekkel összefüggésben a Határőrvidék létrehozói olyan kiváltságok megadására törekedtek a határőrök számára, hogy ez utóbbi „kötelességüket” bármikor megtegyék a bécsi politikai vezetés kérésére. A tanácsosok tehát az oszd meg és uralkodj elve alapján adott privilégiumok segítségével kötötték közvetlenül a császár-királyhoz a letelepített délszláv határőröket. A vármegyék, a magyar és idegen származású földesurak kizárása szintén a kötődést erősítette, ugyanakkor tovább fokozta a már régóta meglévő ellentéteket a népcsoportok között. A rákok letelepítése, az állami adó alóli részbeni mentesítésük, vallásuk szabad gyakorlásának biztosítása, a magyar katonaelemek kizárása a rendezési folyamatból viszont olyan társadalmi problémákat generált, amely nemhogy megoldotta volna a nagy török háború idején Magyarországon kialakult politikai-társadalmi feszültségeket, de azokat tovább fokozta. Az új határőrök fizetési rendszere is gyökeresen eltért a korábbi századokban alkalmazott fizetési módoktól, hiszen a készpénz, illetve élelmiszer-járandóság helyett a letelepített határőrök és családjaik meghatározott nagyságú kisbirtokban részesültek, amelyet maguk műveltek meg. Hadügyi téren pedig egyértelművé vált továbbá, hogy az új határok védelmét sok kis vár helyett, kevés, de jól kiépített erőd és az azokat szorosan összekötő őrhely-láncolat fogja ellátni, hiszen ez a megoldás pénzügyileg mindenképpen kivitelezhetőbbnek tűnt.

Vizsgáljuk meg a fent említett összefoglaló megállapítások mögötti fejleményeket és mozgatórugókat, tekintsük végig a következőkben az 1686–1703 közötti eseményeket, amelyek az új határvédelmi rendszer kiépítését eredményezték! Mint azt a IV.2. alfejezetben bemutatunk, az 1688–1689 körül keletkezett berendezkedési tervezetekből is kiderült, hogy a megalkotandó új határvédelmi rendszer őrzését magyar–horvát, illetve német helyőrségekre kívánták bízni a tervezetírők. A balkáni népek kudarcba fulladt felkelése, a Habsburg Monarchia kétfrontos háborújának megindulása és végül Belgrád 1690. októberi elvesztése azonban olyan jelentős fordulatot eredményezett, hogy gyökeres változáson mentek keresztül az új határvédelemmel kapcsolatos koncepciók is.

⁵⁹⁸ Vö. F. Molnár 2006. A két fél egymás közötti levelezése rengeteg adalékot nyújt a terület történetének megismeréséhez.

I. Lipót 1690 áprilisában kiáltványban fordult a balkáni népekhez, megígérve, ha és amennyiben elfoglalja a félszigetet (pontosabban annak északi részét), akkor azt egy vajda irányítása alatt egységében, a vallás szabad gyakorlását tiszteletben tartva fogja irányítani, egyúttal a közterhek viselése alól mentességet biztosít ezen országok lakóinak.⁵⁹⁹ Belgrád 1690. október 8-i elvesztése annyiban teremtett új helyzetet, hogy az Arsenije Čarnojević ipeki (pečí) pátriárka vezetésével érkezett szerbek (korabeli szóhasználat: rácok) a Száva és Duna északi partján telepedtek le, menekülve a törökök bosszúja elől. Az ideiglenes jövevényeknek, vendégeknek tekintett nagyszámú (mindenképpen több tízezres⁶⁰⁰) népcsoport kezdetben elfoglalta a Duna két partján lévő, a korábbi hadjáratok miatt sok esetben lakatlan területeket és saját, letelepedés határán álló életformáját folytatta. A magyar és rác nép közötti, régóta meglévő történelmi hagyományokból táplálkozó kölcsönös ellenszenv⁶⁰¹ csak fokozódott a vármegyei hatóságok fellépése miatt, hiszen az egyes vármegyék adót és egyéb szolgáltatásokat követeltek az uralkodótól nyert kiváltságaikat hangoztató jövevényektől. A kezdetben ideiglenesnek tekintett megtelepedés azonban pár év múlva befogadássá és végleges otthonra találássá alakult. A „rác probléma” ezzel összefüggésben tehát megoldást kívánt.

1693–1694 folyamán az új főhadbiztos, Donat Heissler egy tervezetet dolgozott ki, amely a rácok letelepítéséről, a határok őrzésében játszó szerepükről és ezredекbe szervezésükről szólt. Javaslatai kapcsán több, a környéken szolgálatot teljesítő katona, mint például az északi várparancsnok, Guido Starhemberg is kifejtette véleményét. A tervezetek részletes elemzésére ehelyütt természetesen sem lehetőség, sem szükség nincsen,⁶⁰² néhány közös sarokpontra viszont érdemes felhívni figyelmet: úgy mint a letelepítés szükségességének hangsúlyozására, a megadott kiváltságok érvényben hagyására és lehetőség szerinti bővítésére, a valóban katonáskodó és a földműves-állattenyésztő elemek szétválasztására. Mindezek azt a célt szolgálták, hogy a

⁵⁹⁹ Ismerteteti a kiváltsági ígérvényt Wessely 1973 40–41., Szakály 1991 26. Szó sincs tehát arról, hogy behívta volna őket az országba, sokkal inkább lázadást szított a törökök ellen és a későbbi győzelmet követően a helyi kormányzás fagyókú önállóságát ígerte. Takáts 1929 275–276.

⁶⁰⁰ Történetészgenerációk vitatkoztak már arról, hogy mekkora számban érkeztek ebben az esztendőben a már meglévő magyarországi szerb tömbök mellé további rác menekültek. Az ellentmondásos források és a nemzeti történetírói hagyományok miatt nehéz (is) megbecsülni a valóságot megközelítő létszámukat. A betelepülés során nyilvánvalóan olyanok is csapódtak az érkezőkhöz, akik már a magyar határok közelében éltek. Támpontként szolgálhat, hogy Čarnojević mintegy 40 000 harcost ígért a császár szolgálatába (ehhez számoljuk még hozzá családtagjaikat). Összefoglalja az elméletet Wessely 1973 36–40., a rácok beköltözésének eseménytörténetét I. Iványi 1884 336–345. Johann Jakob Areyza budai várparancsnok 1690. novemberi jelentésében említett tesz „... 15 000 Seelen räzischer Nation...” érkezéséről Buda környékére, akiket az Inspekció az Óbuda és Visegrád közötti fálvakba telepített le. HKR Prot. Exp. Bd. 383, 1690. Nov. nro. 75. fol. 476r.

⁶⁰¹ Az Udvari Haditanács megfogalmazása szerint: „... der zwischen den Hungarn und Rätzen angeborenen natürlichen Antipathia und Müsstrauen...” Idézi: Wessely 1973 61. Alexander Johann Kallaneck a rácok 1701-ben kinevezett bírája jelentése szerint: „... die hungarische Nation ist bey denen Räzen oder Wallachen so verhasst, das ich ... nicht beschreiben khann.” Idézi Wessely 1973 65–66. A 16. században a magyar országgyűlés törvényt is hozott a rácok és más megbízhatatlan gyanús emberek védelembe vételének és alkalmazásának tilalmáról. 1567:XXX. tc.

⁶⁰² Ezek ismertetése a már idézett szakirodalomban megtalálható. Takáts 1929 284–287., Iványi 1884 340–343., Wessely 1973 44–48., az új Határőrvidékre vonatkozó legfontosabb általános, különböző színvonalú és használhatóságú munkák: Kaser 1997, Vaniček 1875, Rothenberg 1960, Dabić 1984, Buczinsky 1997.

betelepült rácok – akikről felismerték, hogy remek célt fognak szolgálni a törökök elleni új határok őrzésében – nehogy (magukat meggondolva) visszaszökjenek az Oszmán Birodalom területére. A nagy tömegű és olcsó katonaság megtartása tehát létkérdéssé vált a Habsburg Monarchia számára, így a feljük megnyilvánuló úgymond „pozitív diszkrimináció” az országlakosok kárára leginkább ennek a részben Bécs által teremtett kényszernek szólt. Az 1690-es évek döntéselőkészítő folyamata során kikristályosodtak tehát a jövőben követendő alapelvek, amelyek mentén megindulhatott a részletes munka, mind Szlavóniában, mind a Tisza–Maros folyók mentén. Ebben az időszakban – mivel ez a nagy háború idején alapvetően katonai kérdés volt – az Udvari Haditanács és szakértői foglalkoztak a rác kérdés megoldásával, az Udvari Kamara csak a zentai csatát követően fejtette ki részletesen észrevételeit. Az elmondottakból is látható, hogy akárcsak a többi visszafoglalt terület, így a Határőrvidék kérdését is elsősorban bécsi székhelyű udvari hatóságok kívánták megoldani, szinte teljesen kihagyva a megoldásból a – rengeteg egyéb problémával is küzdő – magyarországi kormányserveket.

A Szlavónia területére, az ottani új szerzemények kamarai berendezkedésére kiküldött Ferdinand Karl Caraffa tanácsos által vezetett bizottság 1698. évi jelentése⁶⁰³ alapján a császárvárosban kimerítő képet kaptak a felmerült problémákról. Szemtanúi lehetünk a katonaság túlkapásainak, ami a kamarai jövedelmekbe való nagy mértékű beavatkozásban csúcsosodott ki. A hajókon szolgáló vitézek többsége, hogy megélhetését biztosítsa, győri és komáromi társaikhoz hasonlóan, szinte kisajátította a Duna folyón zajló kereskedelmet és annak felügyeletét, ami az állam kárára volt. Kiváltságaikra hivatkozva a katonák nem fizettek harmincadot, sem egyéb vámokat, aminek eredményeként a Szlavón Kamarai Inspekció Max Gerold Ley helyettes inspektor által felügyelt kasszája szinte teljesen üres volt. Az inspektor, Martin Zsemlyak leginkább a saját hasznával törődött – állapították meg, hiszen a kisebb vidéki hivatalok közvetlen jövedelmeit saját célra használta fel. A bizottság megdöbbenve tapasztalta, hogy az egyes dél-dunántúli megyékben az adó kivetése és behajtása mennyire egyenetlenül zajlik, a vármegyék előkelőségei saját birtokaikat mentesítik és a beszállásolás terheit is a kincstári birtokokra terhelik. Caraffa fontosnak tartotta továbbá – nyilván Starhemberg nyomására is – Eszék várának kiépítését, az Eszék és Dárda közötti híd (töltés) megépítését, valamint a siklósi és a dárdai körzetből 32 falu 85 jobbágya esetében egész évben az eszéki vár erősítéséhez történő ingyenmunka fenntartását. A bizottság ismét megerősítette az itt élő rácok anyagi vonatkozású kiváltságait (azaz minden hadi és kontribúciós teher, hadi porció és

⁶⁰³ Kiadva Mažuran 1989 57–139. Megjegyzendő, hogy a Caraffa-bizottság jelentése és a jelentésben hivatkozott mellékletek az Udvari Kamara magyar sorozatában fekszenek, jelenleg a 391–396. csomókban (HFU r. Nr. 391–396.).

beszállásolás, előfogat, ingyenmunka és más robot, a tized, valamint királypénz, hegyvám, telekadó és amíg a kamara a földesúr a kilenced alól).⁶⁰⁴

Külön jelentősége a dokumentumnak, hogy a szlavóniai viszonyok mellett a Dél-Dunántúl egyes településeinek belső berendezkedésére is kitér: megismerjük a Baja (Caraffa szerint lakossága mintegy 8000 fő, szinte csak rác kereskedő) és földesura, Széchényi Pál kalocsai érsek közötti feszültségeket, mint például, hogy a rácokból álló városi tanács a katolikusokat üldözi és meg akarja őket semmisíteni („...Richter und Rath, so lauther grichische Räzen waren, die catholische verfolgten und gahr austilgen wollten...”). Beszámolnak továbbá a szlavóniai városok lakosságának etnikai összetételéről, számukról és az általuk kiadott szolgáltatásokról. Természetesen a terület legnagyobb problémáját is ecsetelték, miszerint a rácok kapitányaiknál beíratják magukat a hadjárat kezdetén, majd 14 nap múlva távoznak a táborból, és ezért nemcsak magukat, de minden családtagjuk vagyonát mentesíteni akarják – így a komisszió ismét megfogalmazza, hogy csak azok kapjanak mentességet, akik végig harcolnak, feleségük és meg nem házasodott gyerekeik vannak, a többiek pedig fizessenek. Részletes leírás olvasható továbbá a szlavóniai kamarai hivatalok és alkalmazottaik működéséről, a terület birtokviszonyairól, az egyházi kormányzatról.

Az Udvari Haditanács elé Guido Starhemberg, Szlavónia katonai parancsnoka terjesztett a karlócai békét követően újabb tervezetet, amelyben megfogalmazta, hogy a folyóktól északra egy órányi széles területet kellene a határőröknek lefoglalni. Újfént javasolta az ezredek kialakítását, megadta, hogy az egyes várak őrségeit mekkora keretlétszámmal kellene nyilvántartani, és széles jogkört adott volna a terület katonai parancsnokának, amely a letelepítés engedélyezésében és a katonák közé történő felvételben is megnyilvánult volna. Újra meg újra előkerült, hogy fizetésüket birtokban kapnák a katonák és zsoldot csak akkor, ha az állomáshelyüktől távol vetnék be őket. Az éves szinten közel 150 ezer forintba kerülő összes kifizetés több, mint 4500 katona tartását jelentette volna.⁶⁰⁵

A központi kormányszervek közötti összehangolt munka végül 1700-tól indult meg. Kijelölték ugyanis, hogy az egyes területeken kik fogják a Határőrvidék berendezését végrehajtani, majd utasításokat adtak számukra. Az egyes bizottságok tagjait a központi kormányszervek és a Magyar Királyi Udvari Kancellária küldték ki: a Tisza–Maros vidékére Franz Sigmund von Lamberg és Leopold Schlicket, Georg Wilhelm Löffelholzot a Haditanács, Ludwig Albert von Thavonatot az Udvari Kamara, Benkovics Ágostont, Károlyi Sándort, Barkóczy Ferencet pedig az ország részéről a rendek küldték ki. Szlavóniában Guido

⁶⁰⁴ A behajthatatlanság nehézségeivel ugyanakkor tisztában voltak: „... eben so harth von einen Ratzen, als von einen Stein, Geld zuerpresen und ausser der ihnen durchgehents angebohrener Maliz, weither kein Vernunft zu finden, dahero alles zusprechen und raisoniren bey ihnen fast umsonst ist...” Uo. 80.

⁶⁰⁵ Starhemberg 1699. évi tervezetét részletesen ismerteti a HKR Akten Reg. 1700. Aug. 86. jelzet alapján Iványi 1884 72–75.

Starhemberg, Dietrich Schlichting, Dietrich Heinrich Nehem, Johann Ferdinand Kyba a Haditanácsot, Otto Christoph Volkra az Udvari Kamarát, Nádasdy Ferenc, Kaszo (Gazzo) István pécsi prépost pedig a kancelláriát képviselte.⁶⁰⁶

Érdemes röviden ismertetni a Lamberg számára kiadott instrukciót, hiszen ez a legfontosabb alapelveket érzékletesen foglalja össze. A Tisza–Maros Határőrvidék berendezkedésére kiküldött bizottság vezetőjeként Szegeden kell székhelyét tartania, ahol folyamatosan együtt kell működnie Schlickkel a terület katonai parancsnokával. Fő feladata az elválasztás (*Separierung*) lesz, azaz a katonáskodó és a földművelő elemek elkülönítése. Utasították, hogy a katonaként nyilvántartásba vett határőrök élére maga Lamberg jelöljön ki kapitányokat. A karlócai békét követően redukált magyar huszárezredek (Pálffy- és Kolonics-féle) katonáit a nagyobb várak helyőrségei mellé ossza be a bizottság, ahol már egyébként is vannak magyarok, így Pétervárad, Szeged váraiba. Meghagyták, hogy a fő- és altisztek készpénzfizetésben részesüljenek, míg a tényleges katonák földet kapjanak, amely nem örökletes lesz, hanem mindig a szolgálatbeli utód kapja meg. További fontos teendő volt, hogy minden földművelőt telepítsenek le, akadályozzák meg a vándorló, kóborló életmódot.⁶⁰⁷

A joghatóság felett azonnal komoly nézeteltérés alakult ki az udvari kiküldöttek és a magyar kancellária képviselői között, a vármegyék teljes kizárása miatt ugyanis utóbbiak azonnali tiltakozásukat fejezték ki. A közjogi sérelem mellett gazdasági érdek is vezette az utóbbiakat, hiszen a vármegyék kiszorítása egyet jelentett az innen várható adó kiesésével. A határőrök, családtagjaik vagy éppen az itteni földművelők külön adózása a vármegyei adótól ugyanis egyet jelentett az egy főre jutó vármegyei adóösszeg növekedésével.

A bizottságok 1700–1703 között hol kisebb, hol nagyobb intenzitással, komoly vitákkal és érdekelletétekkel, illetve a magyar tanácsosok és vármegyék háttérbe szorításával folytatták a munkát. Károlyi Sándor a következő frappáns összefoglalását adta az 1700. évi eseményeknek: „... s Tételtől fogva egész Szegedigh a Tisza tétetvén határol a török s keresztény között a Tisza mellett való Rátzság regulátatott, s az fegyveres népnek sántzokról sántzokra való el osztása megh határozása concludátatott, s annak szántó fölgye, réttye ki hasítatott, s az fegyvertelen pedig tereh viselet alá vettetett.”⁶⁰⁸ Ez a rövid összefoglalás is remekül illusztrálja az elvégzett (vagy elvégezni szándékolt) feladatokat. A bizottságok több éves tevékenysége alatt sok apróbb kérdés módosult ugyan, de az alapelvek és célok változatlanok maradtak, így a szervezés

⁶⁰⁶ A bizottság tagjait felsorolja Wessely 1973 57.

⁶⁰⁷ Ismerteti Iványi 1884 144–145., Wessely 1973 56–61.

⁶⁰⁸ Pásztor 1945 111.

részletes ismertetése helyett⁶⁰⁹ inkább a részben sikeres végeredmény bemutatására érdemes koncentrálni.

A Határőrvidék központjainak öt nagy vár, katonai vezetőknek azok parancsnokai számítottak. Brodban Johann Ferdinand Kyba, Eszéken Guido Starhemberg, Péterváradon Dietrich Nehem, Szegeden Leopold Schlick, Aradon Georg Wilhelm Löffelholz parancsnokolt nemcsak az állandó várőrség felett, de a környező határterület felügyeletét is ők látták el. A határőrök ezredkebe szervezése eredményeként papíron a következő keretlétszámokat határozták meg: Szeged központtal lenne 1 főkapitány és 5 kapitány, egy német parancsnok Zsablyán, a lovasság 16 hadnagyból, 16 zászlótartóból, 16 őrmesterből, 32 káplárból, 725 közlegényből, a gyalogság 12 hadnagyból, 11 zászlótartóból, 13 őrmesterből, 44 káplárból és 1000 közlegényből, azaz összesen 1892 főből (16 lovas- és 12 gyalogszázadban). A Maros mellett Arad központtal a tisztek mellett összesen 1150 hajdú és 640 huszár (13 lovas- és 7 gyalogszázadban) volna alkalmazandó. Az így megkapott 3850 körüli létszám ellátására éves szinten 60 714 forintot, illetve 25 188 köböl gabonát szántak a kamara képviselői.⁶¹⁰ Továbbra sem szabad felednünk, hogy a fenti számadatok csupán az „iratos” határőrök létszámait, így abban a határvidéken letelepített földművesek (akik már csak jelenlétükkel is a határok biztonságát szavatolták) nem szerepelnek. A tiszai Határőrvidék létszámadatait ki kell továbbá egészíteni az állandó német és magyar várőrségekkel és tisztjeikkel, akik javadalmazása éves szinten további 20 ezer forinttal terhelte a kincstárt.⁶¹¹ A formálódó állandó hadsereg beszállásolási logikájából adódik, hogy egyes ezredek (vagy azok egyes századai) állomáshelyét az említett várakban jelölték ki. A kifizetés pontosságának és ellenőrzésének céljából az Udvari Kamara a Budai Kamarai Adminisztráció útján a korábbi szegedi prefektust, Franz Bernhard Herdegent 1701 májusától a megalakítandó aradi prefektúra élére nevezte ki előbb ideiglenes jelleggel,⁶¹² később inspektori címmel felruházza.⁶¹³

A Duna és a Száva vidékén hasonló nagyságrenddel találkozunk, 1702-ben 1500 gyalogos, 950 lovas alkalmazását engedélyezték. Őket összesen 14 helyőrségben, 15 gyalogosszázadban és 19 lovasszázadban, 3 főkapitány és 9 kapitány alatt szervezték meg. A

⁶⁰⁹ A már idézett szakirodalom a Haditanács és az Udvari Kamara iratanyaga alapján ad tájékoztatást a szervezés közben felmerült egyedi problémákról, megoldási javaslatokról. Iványi 1884 144–157., 191–205., 246–261., 350–354. a Tisza–Maros vidék szervezési munkáival kapcsolatos tervezeteket, mint pl. Herdegen szegedi prefektus 1702. évi javaslatait, Bács-Bodrog vármegye és főispánja, Széchényi Pál kalocsai érsek reflexióit, az ezredszervezés és szétválasztás nehézségeit, a katonaság képviselőivel való folyamatos nézetkülönbségeket elemzi.

⁶¹⁰ A tervezetet táblázatos formában l. Wessely 1973 81–82., szövegesen: Iványi 1884 256–259.

⁶¹¹ Iványi 1884 259.

⁶¹² HFU 11. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 462–465.) „Erinderungs Decret an Herdegen das ihme in Abwesenheit des herrn Harukens, unter dem Titl eines praefecti, iedoch nur provisorio modo der Arathischen Distrikt anvertraut worden, und wird er auch die dahin gestellte unterschiedliche Officiern zu installieren und ihnen die ausgeworfene Besoldungen zu raichen wissen.”

⁶¹³ A pontos kinevezés dátuma egyelőre nem ismert, az biztos, hogy 1703 májusában már így nevezik. HFU 2. Mai 1703 (r. Nr. 427. fol. 17–24.)

tisztek javadalmazása kizárólag készpénzben történt, amely ezen a területen 25 780 forintot jelentett, kiegészülve még a 176 tiszttal és az őrházak (az ún. csárdák) lakóinak készpénz járandóságával (8648 forint) és évi 12 000 forint erődítésekre szánt pénzzel.⁶¹⁴

Tulajdonképpen végleges számoknak persze ezek sem tekinthetők, de mivel a szervezési munka – különösen a Tisza–Maros vidékén – a Rákóczi-szabadságharc miatt nem fejződhetett be, ezért az elemzett korszakot vizsgálva ez tekinthető egy időre állandósult rendszernek. Az 1711. évi szatmári béke és az 1716–1717. évi török háborút követő időszakban viszont természetesen már ismét új keretlétszámokkal találkozhatunk. Összegezve tehát kijelenthető, hogy a Határőrvidék 18. század eleji szervezésekor az alapokat lerakták ugyan, de a hadi helyzet gyakori változásai és az új, ám még mindig képlékeny körülmények miatt egy területében, szervezetében és népességében is folyamatosan változó és nem állandó rendszerről beszélhetünk.⁶¹⁵

A magyarországi hadügyben a 17. század végén érzékelhető felszámolási és átszervezési folyamatok közül ebben a fejezetben a határvédelmi szervezeti kereteinek átalakulása állt a középpontban. Összegzőként kiemelendőnek tartom, hogy ez az átszervezési igény már a Magyar Királyság új berendezkedését javasoló különféle tervezetekben is felmerült, természetesen eltérő éllel. A magyar rendiség képviselői és a bécsi tanácsosok természetesen más-más alapelvek mentén képzelték el az új végvidék szervezetét, de kijelenthetjük, hogy az alapcél, a változtatás igénye, közös volt. Tanúi lehettünk a korábbi végvidéki rendszer képviselőinek háttérbe szorulásának (vagy szorításának) és a formálódó állandó hadsereg kötelékébe tartozó alakulatok vezetőinek előtérbe kerülésének, valamint régiós irányító szerepkörökbe történő kinevezéseiknek. Az átmenet egyébként jól érzékelhető a Habsburg Monarchia központi hadügyigazgatási szerve, az Udvari Haditanács lajstromkönyveiben is, ahol a korábban oly meghatározó végvidéki várakra, szervezetre vonatkozó bejegyzések száma egyértelműen csökkenő tendenciát mutat az 1680–1690-es évek viszonylatában. Szükséges újra hangsúlyozni, hogy a szervezeti kérdés alapproblémája abban áll, hogy olyan várak és területek kerültek vissza a magyar király uralma alá, amelyek a 16. században kialakult védelmi rendszernek nem, vagy csak részben voltak tagjai, így nem lehetett egyértelműen az egykor már bevált rendszert az új korszak viszonyai között visszaállítani. Látható ez a berendezkedési tervezetekben is, hiszen mindegyik kulcsfontosságúnak tekinti az új főkapitányságoknak az új határok mentén történő felállítását és újjászervezését. A 17–18. század fordulóján kialakított

⁶¹⁴ Így a tervezet szerint összesen 46 828 forintba került a Duna–Száva vidékének határőrsége. Wessely 1973 68–69.

⁶¹⁵ Koroknai Akos tanulmánya a szervezést követő évtizedek változásait tekinti alaposan végig. Koroknai 1974. A Határőrvidék 18. századi fejlődésére lásd a következő áttekintéseket: Kaser 1997 303–352., Rothenberg 1960, Vaniček 1875.

Határőrvidék azonban egyáltalán nem a magyar rendiség képviselőinek elképzelései szerint valósult meg, hiszen annak irányításába immáron gyakorlatilag semmilyen beleszólásuk nem volt. A közjogi sérelem mellett pedig ki kell emelni az etnikai színezetű váltást is, hiszen a századfordulótól kezdve a Magyar Királyság déli határainak védelmét immár nem a magyar katonaságra, hanem a betelepülőknek tekintett délszláv csoportokra bízta a Haditanács, akik természetesen nemcsak a külső ellenség ellen voltak bevetethők, de a belső rendvédelem feladatát is részben elláthatták. Bár egyes esetekben már utaltam arra, hogyan alakult a korábbi főkapitányságok szervezetében működött magyar katonaság sorsa ezekben az évtizedekben, de átszervezésük részletes bemutatása immár a következő fejezet témája lesz.

VI. Várőrségek és parancsnokaik

VI.1 Állandó és ideiglenes várőrségek és várkapitányok a magyarországi erődítményekben

A magyarországi várak őrségét a nagy török háború idején állandó vagy ideiglenes jelleggel látták el különféle csapatok. Hangsúlyozni kell ezt a tényt, hiszen a kétféle őrség feletti parancsokság – a 17. század közepétől egyre gyakrabban megfigyelhető gyakorlatnak megfelelően⁶¹⁶ – mindig is vitára okot adó, ingoványos talaj volt. A várőrség vagy a várban elszállásolt katonaság többféle is lehetett, hiszen lehetett állandó német vagy magyar őrség, de gyakran előfordult, hogy melléjük egy-egy várba – ideiglenes jelleggel – téli vagy nyári szállásra vezényelték a formálódó állandó hadsereg egy-egy ezredét vagy annak néhány századát. Sokszor eldönthetetlen, hogy a vár – vagy ahol erre lehetőség volt a város – területén kerültek-e elszállásolásra, hiszen mint azt láttuk korábban, a kaszárnnyák építése még nem volt általános. Az azonban bizonyos, hogy míg a várkapitány a reguláris ezredek felett elvileg nem parancsnokolhatott, addig az állandó várőrség számára egy magasabb rangú állandó hadseregbeli tiszt oszthatott ki feladatokat.⁶¹⁷ A következő fejezetekben a nagy háború alatti magyarországi várőrségek elhelyezkedését, létszámukat és várkapitányaikat vesszük számba és követjük nyomon.

Első helyre kívánczik a magyar szakirodalomban szinte teljesen ismeretlen⁶¹⁸ szabad századok (*Frei Kompanie, libera compagnia*) bemutatása. Szabad századokat, kifejezetten várőrzési céllal a harmincéves háborút követően verbuváltak a Habsburg Monarchia területén. A korabeli elnevezésben szereplő szabad jelző nem az itt szolgáló katonák „jogi-társadalmi” státuszára, hanem a velük való szabad rendelkezésre utal, ezért a magyar szakirodalomban oly elterjedt szabad katonaelemek megnevezéssel való mindenféle azonosítást természetesen esetükben ki kell zárunk! A magyarországi hadszíntéren 1650–1670-es évektől jelentek meg szabad századok a Magyar Királyság nyugati határvidékén, illetve Szendrőn. 1675–1677 között Sárvár, Magyaróvár és Győr váraiban állomásozó, Urban Luin és Rudolf Antlau parancsnokok

⁶¹⁶ Czigány 2004 91–92.

⁶¹⁷ Ellenpélda is adható, mint a már említett Nigrelli–Pfeffershofen ellentét.

⁶¹⁸ A szabad századok tevékenysége és szerepe a magyar hadtörténetírásban gyakorlatilag ismeretlen. Említi őket: Czigány 2004 131–132., 145. A szabad századokra l. részletesebben Wrede II. 564–567. és III/2. 811–813., FZ I. 208–210. Előbbi munka szerint magyarországi alkalmazásuk célja az insurrekció visszaszorítása, a határok őrzése lett volna, mintegy konkurenciát jelentve a magyar határőrségnek.

alatt álló szabad századok ellátmányát a Magyar Kamara fizette alárendelt jövedelmeiből.⁶¹⁹ Szendrőn már az 1650-es évektől jelen volt egy század, akiknek zsoldját a Szepesi Kamara fizette.⁶²⁰ Feltételezhető, hogy 1666 és 1683 között a lévai német helyőrség esetleg szabad század státuszban állomásozott Johann Hieronymus Hornung parancsnoksága alatt.⁶²¹

1683 és az ország nagyobb területeinek visszafoglalása után egyre tömegesebbé vált alkalmazásuk, ami leginkább költséghatékonyáguknak és a belső rendvédelemben betöltött szerepüknek köszönhető. Mivel elsősorban a várórzés volt a feladatuk és a közvetlen hadműveletekben sem vettek részt, így – hangsúlyozandó – a formálódó Habsburg állandó hadsereg hadrendjébe sem kerültek be. Éppen ezen okok miatt többnyire vagy veterán, vagy frissen verbuvált katonák szolgáltak a szabad századok kötelékében, a kapitányi pozíció ugyanakkor mintegy kegygyakorlás volt a császár részéről. Előnyük, hogy bármikor utánpótlásai lehettek egy-egy állandó hadseregbeli ezrednek, ugyanakkor bármikor fel is számolhatták őket. A verbuválást a várkapitányok végezték, olykor hosszú utazást megtéve, akár szülőhazájukba is. Christoph von Berge, a kanizsai szabad század parancsnoka Sziléziában 159 főt verbuvált,⁶²² míg a livóniai nemes család leszármazottja, Bernhard Robert Wrangel tokaji kapitány 1694-ben a század kiegészítése céljából Poroszországból és Livónia területéről 100 embert vitt Tokajba.⁶²³ De jelzés értékűnek vehetjük azt is, hogy az egri vár írországi származású parancsnoka, Johann Buttler 50–60 főt igényelt az 1689–1690 telén feloszlásra került ír ezredből.⁶²⁴

Szemléletesen illusztrálja a szabad századok belső viszonyait az az unikális mustrajegyzék, amelyet a Gvadányi Sándor ezredes parancsnoksága alatt álló szendrői szabad századról vett fel Joseph Stölzl felső-magyarországi mustramester 1698. május 5-én, és amely a szolgálatot teljesítő 121 katona neve mellett 117 esetben a származási helyet (a *gebürtig* szót használja a kimutatás), az életkort, a szolgálati évek és hónapok számát, illetve a foglalkozást is megadta.⁶²⁵ A forrás elemzése során kiderült, hogy a legifjabb a három dobos volt: 21, 16 és 13 évesek, a legidősebb a lengyel Andreas Kruwoffsky közlegény a maga 74 évével, de alátámasztja az idősebb helyőrségről alkotott véleményt, hogy 17-en voltak 50 éven felüliek és a 30–50 év közöttiek száma 70 volt (az átlagéletkor egyébként 36 év). Átlagosan 11 éve

⁶¹⁹ MOL E 554 Fol. Lat. 844. 127–143. pag. és MOL E 41 1677. No. 297.

⁶²⁰ Oross 2008a 118–119.

⁶²¹ HFU 26. Mai 1686 (r. Nr. 308. fol. 470–479.)

⁶²² HFU 7. Okt. 1692 (r. Nr. 350 fol. 82–96.) Egy évvel korábban is járt Gross Glogau-ban (ma Glogów, Lengyelország) és Breslau-ban (Wrocław, Lengyelország), amikor szabad százada kiegészítését itt végezte, és az Udvari Haditanácsot tájékoztatta, hogy 285 főt sikerült összehoznia, de csak 181-et tud a sziléziai *königliches Oberamt* finanszírozni. HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Sept. nro. 86. fol. 502v. és Uo. 1691. Sept. nro. 170. fol. 512v.

⁶²³ HFU 14. Aug. 1694 (r. Nr. 364 fol. 416–422.) Mivel útját és az emberek ellátását saját maga finanszírozta, ezért cserébe egy Tokaj környéki birtokot kért. Tokaj várának német és magyar helyőrsége egyébként egy 1694-ben készített összeírás szerint mindössze 63 fő volt! Oláh 2008 212.

⁶²⁴ HKR Prot. Exp. Bd. 380. 1689. Nov. nro. 30. fol. 137r. Az ír ezredre l. Oross 2011

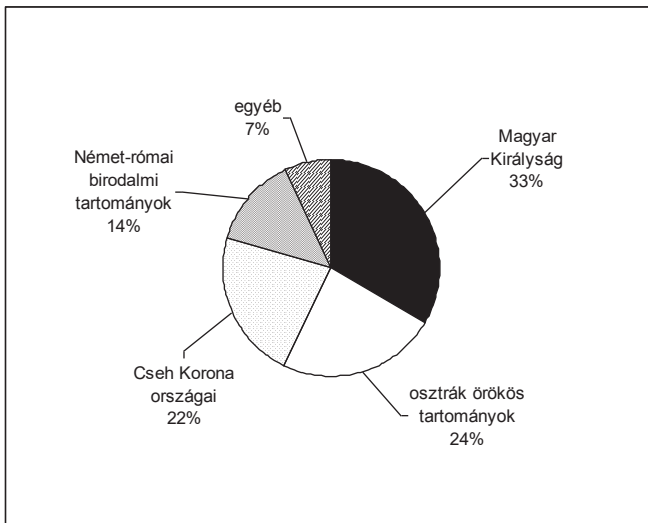
⁶²⁵ A mustrajegyzék lelőhelye: MOL E 210 Militaria sorozat 88. tétel (Szendrő) nro. 25.

teljesítettek szolgálatot, közel a helyőrség fele 10 évnél kevesebb, 36%-uk 10–20 év közötti szolgálati viszonyal rendelkezett, míg több mint 20 katonaeévvel 16%-uk (19 fő). Feltűnő továbbá, hogy egy-egy verbuválási ütemben több katona is (olykor azonos helyről, mint az ezüsbányáiról híres tiroli Schwaz városból 2 évvel és 4 hónappal a mustra előtt) egyszerre került állományba. A helyőrség mintegy 30%-a rendelkezett valamilyen szakmával: találunk molnárt (3), szabót (2), péket (3), kovácsot (2), borbélyt, kőfaragót, ötvöst, asztalost (2), cipészt (5), kőművest (2), órást, sörfőzőt (2), kádárt, bognárt, kötélverőt, szappanfőzőt, ácsot, mészáros (2), tímárt, patkolókovácsot, vászonszővőt. Ebből akár következhet az is, hogy a helyőrség a kisebb munkákat maga végezte el, esetleg bekapcsolódva a környék gazdasági vérkeringésébe vállalhattak egyéb munkákat vagy a várban és a városban elszállásolt állandó hadseregbeli ezredek katonáit segítették ki tevékenységükkel.

Származási helyük rendkívül vegyes képet mutat, miként erről az alábbi diagram tájékoztat:

1. sz. diagram

A szendrői szabad század katonáinak származási helye az 1698. május 5-én felvett mustrajegyzék alapján

A diagramról leolvasható általános képet még tovább pontosíthatjuk, hiszen az osztrák örökös tartományok esetében 14-en Alsó- és Felső-Ausztriából, 7-7-en Tirolból ill. Belső-Ausztriából, a cseh tartományok esetében 15-en Sziléziából, 10-en Csehországból, 1 fő Morvaországból érkezett. A Német-római Birodalom tartományai közül előfordul Szászország (4 fő), Württemberg, Svábföld, Pfalz, a Rajna-vidék, Frankföld és Bajorország, míg az egyéb területek között találhatunk 1-1 személyt Svédországból (a század 56 éves orvosát), Észtországból, Elzászból, Franciaországból (La Rochelle-ből), Itáliából, Lengyelországból (4 fő), Lotaringiából és Svájcból. Általánosságban kijelenthető, hogy ebben az esetben nem egyértelmű a Német-római Birodalom területéről érkezettek túlsúlya, mint az a 16. században olyannyira általános. Sőt, a toborzás fent ismertetett és a forrás által is alátámasztott gyakorlata tudatában az is feltűnő, hogy Bécs, mint „katonafelnevő” központ a szabad századok számára kevésbé volt fontos.⁶²⁶ További mélyreható vizsgálatot igényel ugyanakkor a magyarországi származásúak várakozáson felül magas számaránya. Felvetődik ugyanis a nevek alapján, hogy egyes esetekben valóban a születési helyet és nem a katona utolsó szolgálati helyét írták-e be? Mindenesetre az megállapítható, hogy a 39 magyarországi származású többsége Felső-Magyarországról, azaz helyből, a Szendrő hátországából származott: 12-en a szepességi településekről, 9-en Szendrőről, hárman a közeli Mecenzéfről, 3-an Fülekről kerültek a helyőrségbe, de volt veszprémi, csallóközi, árva megyei, murányi stb. katona is.

Megjegyzendő egyébként, hogy a 4 évvel később, 1702. február 20-án felvett szendrői mustra, amely csak a neveket tartalmazza, már csak 116 főt sorol fel és az ekkor számba vett katonák 12%-a nem található meg a korábbi jegyzékben.⁶²⁷ Ezek szerint az időközben lezajlott kapitány-csere⁶²⁸ sem befolyásolta érdemben az állomány összetételét, a fogatkozás oka pedig az elhalálozás, illetve elbocsátás voltak.

A szabad századok 17. század végi létszámadatai tekintetében nyújt támpontot az alábbi táblázat, amely megadja ugyan a keretlétszámokat, ám a fenti verbuválási és kiegészítési adatokból is kivehető, hogy ezt a mennyiséget sohasem érte el egyik század sem. Az effektív létszámra a kutatás jelenlegi állása szerint csak töredék adatok állnak rendelkezésre, ezért nem vállalkoztam a valós adatok feltüntetésére, inkább a főszövegben jelzek néhány pontosabb adatot.

⁶²⁶ A 16. században általános toborzási gyakorlatot és a magyarországi várakban szolgáló idegen katonák származási helyét néhány konkrét példán keresztül elemzi Sarusi Kiss 2008.

⁶²⁷ Az 1702. február 20-ai, szintén Joseph Stölzl mustramester által, az immár Alphons Malvezzi ezredes és parancsok által irányított szabad századról felvett jegyzéket l. MOL E 254 1702. jan. nro. 124.

⁶²⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 410. 1700. Dez. nro. 147. fol. 430v.

5. sz. táblázat

A magyarországi szabad századok létszámadatai (zárójelben a szabad századok száma)

hely	kapitány(ok)	Keretlétszám 1699 ⁶²⁹
Buda	Frankenberg	1000 (összesen: 5 század)
Székesfehérvár	Jörger	500 (2)
Kanizsa	Schenkendorff	250 (1)
Eger	Buttler	300 (1)
Nagyvárad	Von Porten	300 (1)
Munkács	Auersperg	300 (1)
Tokaj	O'Gilvy	300 (1)
Szendrő	Gvadányi	150 (1)
Győr	Steinsdorf	730 (5)
Komárom	Mansfeld	724 (3)
Lipótvár	Starhemberg	600 (6)
Pozsony	Petruzzi	52

A számba vett szabad századok valós létszáma biztosan alacsonyabb volt, feltöltésük így két úton volt lehetséges: egyrészt az előbb említett költségés verbuválási út segítségével, másrészt több esetben is előfordult, hogy – ahogy ők is adtak a reguláris ezredeknek katonákat – az állandó hadsereg alakulatai néhány kiszolgált katonát a várőrségnél hagytak. Az egyik komáromi szabad század, amelyet Johann Wilhelm Gelb vezetett, például az 1674. évi szerződésben megállapított 300 fős keretlétszámához képest 10 évvel később mindössze 81 katonát számlált,⁶³⁰ ugyanakkor a háborús idők elmúltával, 1703-ban már újra 200 fős volt a helyőrség.⁶³¹ A havi mustra és a létszámadatok természetesen az ellátás tekintetében játszottak kiemelt szerepet, hiszen a visszaélések kiküszöbölése, csökkentése alapvető államérdek volt. Külön megjegyzendő, hogy a pozsonyi, győri, komáromi, lipótvári (és többször a szendrői)

⁶²⁹ FZ I. 209.

⁶³⁰ HFU 24. Okt. 1684 (r. Nr. 299. fol. 826–829.)

⁶³¹ MOL E 554 Fol. Germ. 961. Zahlungslista über die Löbl. Gelbische Frey Compagnie zu Groß Comorn als von ersten bis letzten Marz 1703. Természetesen nem zárható ki, hogy az eltérő számadatok a két forrás különbözőségéből adódnak, míg utóbbi egy elszámolási lista, addig előbbi a komáromi katonák elkészítő helyzetének ecsetelésére szolgál.

őrséget rendszeresen nem számolták bele a szabad századokról szóló finanszírozási kimutatásokba. A – még elemzendő – 1693., 1695. és 1701. évi katonai költségvetésekben is csak a fent említett további 7 várőrség jelenik meg név szerint. Ennek minden bizonnyal a finanszírozási szempontú megközelítés lehetett az oka, hiszen a pozsonyiakat a Magyar Kamara, a szendrőieket a Szepesti Kamara pénztárain keresztül fizették. A lipótvári, győri, komáromi német helyőrség pedig – mint nem újonnan verbuvált alakulatok – az Élelmezés Főhivatal alá tartozott és az Udvari Hadi Fizető Pénztáron keresztül nyerték el javadalmazásukat (vö. a hadi finanszírozás fejezetekben leírtakat).

1688 nyarára már több várat és várost is visszafoglaltak a szövetséges csapatok, ami felvetette az állandó várőrségek megszervezésének kérdését. Megfigyelhető, hogy a szabad századokat kifejezetten azokon a helyeken bízták meg az állandó őrség ellátásával, amelynek vára mellett városa is erősített volt (lásd a fenti táblázatot). Előbbit hadügyi, utóbbit gazdasági, illetve regionális központi szerepe miatt kellett figyelembe venni. Az Udvari Kamara 1688. június 2-ai tanácsülésén tanácskoztak arról, hogy az egyes nagyobb központokba milyen helyőrséget helyezzenek. Nyilvánvaló ugyan, hogy ez nem az ő kompetenciájukba tartozott, de a pénzügyi szempontok figyelembe vételével ajánlást fogalmaztak meg az Udvari Haditanács felé. A felhívás lényege az volt, hogy a visszaszorulóban lévő ellenségtől már távolabb került városokat ne a sokszor fegyelmetlen ezredek és kapitányok uralják,⁶³² hanem a polgárok mellett és velük együtt élő helyőrségek, amelyek a folyamatos jelenlét miatt bármikor felelősségre vonhatók katonai kihágások esetén. További fontos szempont volt, hogy a szegény, sokszor frissen települt polgárságot minél jobban megóvják és a békés fejlődés útján elindítsák. Példaként a már említett Johann Jakob Areyza által felállított, Lipótváron, Érsekújváron, Trencsénben, Komáromban, Nyitrán és Esztergomban elhelyezett szabad századokat említették, és kérték az uralkodó és a Haditanács állásfoglalását, hogy Buda, Székesfehérvár, Eger, Szolnok és Szeged városaiban is állandó helyőrség legyen.⁶³³ Az ajánlást – mint azt a fenti táblázat is bizonyítja – a Haditanács megfogadta, hiszen az Udvari Kamara javasolta városok közül Szeged és Szolnok kivételével mindenhol került sor szabad századok felállítására.

Az említett várak kapitányai, mint a vár (és sokszor a város) legmagasabb rangú katonai tisztségviselői feleltek a vár biztonságáért, erősítéseinek karbantartásáért, parancsnokoltak a vár katonasága felett. E téren ismét csak azt tapasztalhatjuk, hogy a 16. század viszonyait jobban ismerjük, mint a 17. századi változásokat, amelyek pedig fontos előképei lennének a 17. század

⁶³² Erre bőven akadt példa, hiszen sok katona abban a tudatban követett el jogtalanságokat egy városban, hogy a továbbvezénylést követően már többé ügysem fog az adott helyen újra az ezred állomásozni.

⁶³³ HFU 26. Jul. 1688 (r. Nr. 323. fol. 409–416.) A résztvevők: Wolfgang Andreas Orsini-Rosenberg az Udvari Kamara elnöke, Christoph Seifried Breuner alelnök, Karl Maximilian Traun, Gotthard Heinrich Sallaburg, Karl Gottlieb Aichpichl, Franz Joseph Schlick tanácsosok, Jakob Theobald Mayren, Heinrich Christoph Löwenstock, Johann Dietrich Rummerskirchen titkárok voltak.

végi körülményeknek. A következőkben ezért a 16. századból ismert, immár „sztereotíp”-nak nevezhető várkapitányi funkció várparancsnokká történő átalakulását mutatom be, különös tekintettel a visszafoglalt várak katonai vezetőire és az egykori „magyar” végvári kapitányok szerepére.

Néhány általános megállapítással kell kezdeni ezt az ismertetést, mivel ezek végigkísérik a fejezet mondanivalóját. A nagy török háború idejének „német” és egyéb külföldi katonai tisztségviselői – mint a főkapitányoknál is már láthattuk – gyakorlatilag szinte ismeretlenek a magyar történetírás számára.⁶³⁴ Néhány név, különösen a 19. századi monumentális vármegye-, város- és ezred-történetekben, illetve Szita László újabb forrásköteteiben felbukkan ugyan,⁶³⁵ ám ezekről eltekintve a többiek neve és – ami még fontosabb – tevékenységük ez ideig csaknem teljes homályba merült. Ennek nyilvánvaló oka elsősorban az etnikai hovatartozásban keresendő, hiszen az egyes várakban ez idő tájt magyar őrség-parancsnokok helyett immár idegen nemzetiségű kapitányok parancsnokoltak. Találunk az osztrák tartományokból, a birodalomból, Morvaországból származót vagy éppen spanyol, vagy akár livóniai területről érkezőt. Többségük a visszafoglalt magyarországi várakban az állandó várőrséget jelentő szabad századok élén állt, de volt olyan is, aki az állandó hadsereg alezredeseként látott el várkapitányi funkciót. Általánosságban azonban kijelenthető, hogy ha egy magasabb rangú tisztet helyeztek egy várba, ott szolgáló parancsnokként többnyire automatikusan átvette a kapitányságot.⁶³⁶

További fontos – az egész 17. századot végigkísérő – változás volt a várak és a hozzájuk tartozó uradalmak kapcsán, hogy az állami vagyon nagy mértékű eladományozása és zálogba kerülése folytán a 16. századra még oly jellemző, jelentős nagyságú várbirtok-szerkezet néhány kivételtől eltekintve megszűnt. Az 1686 után visszafoglalt hatalmas országrész összes birtoka ugyan kamarai kezelésbe került, de itt nem alakítottak ki uradalmakat, hanem egy-egy vidék felett felügyelt egy-egy kamarai provizor.⁶³⁷ A várkapitányok (és velük együtt az őrség) fizetésének biztosítása így érthetően egyre kevésbé az uradalmakból, hanem a kamarai hivatalok (termény-, ill. készpénz-) bevételeiből történt. Ez a jelen esetben „szerencsés” körülmény segít

⁶³⁴ Údító kivétel újabban Oláh Tamás adatgyűjtése Tokajra vonatkozóan. Oláh 2008 210–218.

⁶³⁵ Vö. pl. Szegedre Reizner I. 178. Eger vár parancsnokságát 1688–1701 között ellátó Johann Buttler várparancsnok csak egy esetben jelent meg említés szintjén Sugár István az egri vár történetét bemutató könyvében. Gyakorlatilag a kapitulációs egyezmények ismertetését követően már az 1702. évi várrombolást tárgyalja a szerző. A sor folytatható volna, hiszen pl. – nem tévedés – Buda, Kanizsa várparancsnokai sem voltak mindeddig ismertek ebből a korszakból. Pozitív példaként tekinthetünk Szita László idézett forráskiadványaira.

⁶³⁶ Max Wenzel Frankenberg újbóli budai parancsnoki kinevezése kapcsán is kijelentette az Udvari Haditanács, ha egy magasabb rangú tisztet vezényelnének oda vagy a főkapitányság (*Generalat*) székhelyét tennék oda, akkor neki alá kell vetnie magát új felettese rendelkezéseinek. HKR Prot. Reg. Bd. 392. 1693. Sept. nro. 19. fol. 370r.

⁶³⁷ Vö. a Budai Kamarai Adminisztrációról írottakat.

az ebben a korszakban működő, ez ideig alig ismert várkapitányok archontológiájának összeállításában,⁶³⁸ illetve még inkább tevékenységük megismerésében.

A visszafoglalt várak egy részében tehát – mint bemutattuk – ún. szabad századok állomásoztak, amelyek élén századosnak nevezett kapitányok (a korabeli német nyelvű terminológia szerint: *Hauptmann*) parancsnokoltak (a várparancsnokokat ugyanakkor *Kommendant*-nak hívják a források). Ezek a személyek állandó kinevezéssel rendelkeztek, és feladatuk a vár (és a város) nyugalmanak megőrzése, katonai felügyelete volt. Fizetésüket a kamarák biztosították, amelyet a források „Adiuta”-ként (magyar fogalommal: segély) vagy „Tafelgeld”-ként (azaz: asztalpénz) emlegettek. A kamara ezzel gondolta megváltani azt, hogy az elvileg rendszeres fizetés fejében a kapitányok a várbeli és városi kocsmáltatás és mészárszék üzemeltetését ne vonják saját hatáskörükbe.⁶³⁹ Egy század és egy kapitány volt Eger, Munkács, Tokaj, Nagyvárád, Kanizsa, Szendrő, Pozsony, Székesfehérvár (itt 1699-ben olvadt össze az addigi 2 szabad század) váraiban az 1690-es években. Ezek a tisztségek tekinthetők a klasszikus várkapitányi pozíció folytatóinak, hiszen kinevezésük sokszor életük végéig szólt, egyesek a városban is letelepedtek vagy a környéken birtokokat szereztek (pl. Buttler, Schenkendorff, Gvadányi). Az is feltűnő továbbá, hogy ezen várak élére maguk a parancsnokok jelentkeztek, és ajánlották fel az általuk verbuvált szabad század szolgálatait, tehát mindenképpen megérte a kinevezést elnyerni.⁶⁴⁰

Az olyan esetekben, ahol egyszerre több, 2–5 szabad század is állomásozott, az egyik százados nyerte el a parancsnokságot (*Kommendant*). Így Budán 5, Komáromban 3, Lipótváron 6 volt (lásd az 5. számú táblázatot), itt a legmagasabb rangú tiszte – vagy aki verbuválta a századokat – nevezte ki az Udvari Haditanács. A legnagyobb helyőrség tehát Buda várában szolgált, ahol 5 szabad század állomásozott Max Wenzel Frankenberg ezredes parancsnoksága alatt. Az egyik a sajátja volt, de neki voltak alárendelve az Eysenberg, Urly, Berg és Koberg kapitányok által vezetett századok is.⁶⁴¹ Székesfehérváron 1688–1691 között több ideiglenes kapitány is volt, végül Christian Andreas Jörger kapott végleges kinevezést és vitte magával Munkácsról saját szabad századát is. Székesfehérvár külvárosában magyar huszárok és hajdúk is állomásoztak, és Jörger sikerrel terjesztette ki fölējük parancsnoki jogkörét.⁶⁴² Lipótvár

⁶³⁸ Hiszen nevük és kérelmeik az egyes kamarai regisztrátúrákban fennmaradtak. Vö. A legnagyobb várak esetében a Függelék.

⁶³⁹ Ez az igény több kinevezés kapcsán is megjelent pl. Eger – Johann Buttler HFU 10. Jul. 1688 (r. Nr. 323. fol. 178–183.), Érsekújvár – Oktavian Nigrelli HFU 5. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 78.), Eszék – Leopold Herberstein HFU 6. Jun. 1693 (r. Nr. 356. fol. 414–420.) stb.

⁶⁴⁰ Kanizsa élére 1690-ben pl. Nostiz, Opperstorf, Karl Heinrich Stainsdorff, Jann, Johann Jakob Maschwander pályázott (HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Apr. nro. 255. fol. 147r.)

⁶⁴¹ HFU 25. Febr. 1695 (r. Nr. 367. fol. 344–345.)

⁶⁴² HFU 30. Sept. 1694 (r. Nr. 365 fol. 666, 682.) A Jörger parancsnoksága alatt álló „magyar” huszárok neve és felsorolása: Körösy János, fehérvári vajda, Mohácsi Pál tizedes, Szabó Imre hajdú tizedes, Csizmadia Gergely hajdú tizedes, Suz János Ratz hajdú tizedes + 53 fő.

központtal 6 szabad századot vettek számba egy kapitány alatt (1684–1694: Johann Jakob Areyzaga, 1694–1704?: Heinrich Starhemberg), katonái azonban – mint láthattuk – Lipótvár mellett Nyitra, Trencsén, Murány, Esztergom, Érsekújvár és Árva váraiban is állomásoztak. A Függelékben közölt archontológia alapján kijelenthető, hogy az 1690-es évek elejére rögzültek a várkapitányi posztok és velük együtt az állandó várőrségek száma és elhelyezkedése is.

A harmadik esetet az jelentette, amikor a vár őrségét részben a kialakuló állandó hadsereg egyik ezrede, illetve annak bizonyos számú százada látta el. Ilyennel találkozunk az 1690-es években Szeged, Szolnok, Szatmár, Kassa, Eszék esetében, ahol az őrség státusza – a fenti esetekkel ellentétben – nem volt rögzített, azaz ezredeik átvezénylésével párhuzamosan ők is hosszabb-rövidebb időre elhagyták a várat. Mindegyik helyre ugyanis egy ideig ideiglenesen a formálódó állandó hadsereg egy vagy több ezrede (vagy azok meghatározott századai) került, később azonban – mivel nem vezényelték őket már tovább – állandóvá vált jelenlétük. Szeged, Kassa, Eszék várainak kiemelt szerepe miatt – mint azt az előző fejezetben láttuk – az itteni állandóra kinevezett parancsnokok egyúttal a régió/körzet területi katonai parancsnokai is voltak. Velük ellentétben például Szolnok várából kis túlzással minden évben más alezredes vagy százados jelentett, azoknak a századoknak a felettese, akiket ide vezényeltek a várőrségi teendők ellátására. Eszéken pedig időről-időre kineveztek egy parancsnokot Guido Starhemberg alá, aki tulajdonképpen a várőrség feladatát vette át és egyéb az ide vezényelt ideiglenes őrség ügyeiben intézkedett. Szegeden a neves Luigi Fernando Marsili ezredének hat százada állomásozott állandónak tekinthető jelleggel, sőt a vezérőrnagy Johann Friedrich Globitz 1697-ben a várparancsnokságot is megkapta, amelyet Leopold Schlick területi parancsnoki kinevezése miatt szinte teljes jogkörrel gyakorolt.⁶⁴³ (Ne feledjük, hogy a fővárakban egyúttal magyar helyőrség is volt, róluk majd a következő fejezetben szólnunk.)

Újabb esetet jelent, ha egy kisebb várnak nem volt állandó kapitánya, hanem csak a központi várból rendeltek ki ide bizonyos számú várőrséget, mint például Magyaróvárra Győrből vagy Árvára Lipótvárról stb. Ezekben az esetekben az Udvari Haditanácsnak sem volt gyakran pontos információja a kirendelt alakulat parancsnokáról, ezért rendszeresen a parancsnokoló tisztnek (*an den commandirenden Officier*) írták az utasításokat. Konkrét példaként említhető, hogy az 1702-ben, a murányi vár leégése kapcsán kirendelt vizsgáló bizottság tagja Johann Merskovitz murányi élmester, Anton Gervin Berrentz kassai élmester, Andreas Gally a Koháry-család murányi provizora és Stephan Wallner a felső-magyarországi körzet hadmérnöke mellett – a Salm-féle ezred egyik, névről meg nem nevezett hadnagya („... einem Leüthenant

⁶⁴³ HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Nov. nro. 147. fol. 488r.

vom löblichen Salmischen Regiment, als Commendanten daselbst ...”) volt.⁶⁴⁴ Kálló esetében például 1697-ben három várparancsnok is váltotta egymást, a különféle várörző alakulatok tovább vezénylése miatt.⁶⁴⁵ Igen összetett és vegyes rendszer volt tehát életben, amely a hadi állapot miatt ráadásul folyamatosan változott.

A városok, a Budai Kamarai Adminisztráció és a szabad századok kapcsolata a várakozások ellenére nem volt felhőtlen. Buttler, Jörger vagy Berge kapitányok-parancsnokok tettei az adott városokban és országos szinten is mondhatnánk hírhedtek voltak: a többlétszolgáltatások követelése, a városi és kamarai tisztviselők letartóztatása, kihágások elkövetése rendszeresnek számítottak. Hivatkozási alapjuk természetesen az ellátásban hiányt szenvedő katonaság szükségleteinek kielégítése volt, amellyel kapcsolatban szinte mindegyik visszafoglalt városban találkozhatunk kisebb-nagyobb érdeklentéssel. Néhány példa szemléletesebbé teheti ennek a feszült viszonynak a bemutatását.

Esztergomban például Franz Ferdinand Kukländer várparancsnok az élésház számára szállított tűzfát elvette és saját majorjába vitette, valamint Johann Cyprian Pichler élésmestert több vonatkozásban is megkárosította.⁶⁴⁶ A kanizsai városiakok Christoph von Berge várparancsnok ellen kérték, hogy az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács is küldjön ki egy vizsgálóbizottságot, mert a kapitány hatalmaskodik felettük, hiszen korábbi panaszaik ellenére „seine vorige Tyraneyen ungescheuht continuiren”: a környező falvaktól ugyanis készpénzt szedett a robot megváltásáért és a várba vezető utak rendbetételét a polgárságtól várta, mintegy saját „rabszolgáiként” kezelve őket. Az eljárás ellen a szavát felemelő városi jegyzőt pedig gyermekeivel és feleségével együtt börtönbe vetette, a harmincadost, Paul Wibmert pedig a helyőrség katonái életveszélyesen megfenyegették, mivel az – véleményük szerint – késlekedett a tűzfia kiadásával.⁶⁴⁷ Persze az új kapitány, Wolfgang Christoph von Schenkendorf sem volt jobb, hiszen 1698-ban a városbíró, a városi jegyzőt írnokot és egyes polgárokat lecsukott.⁶⁴⁸

Az 1689-ben visszafoglalt és bár nem szabad század századdal, hanem állandó várőrséggel ellátott Sziget parancsnoka Gabriel Vecchy ellen 1695. évi leváltásáig több panasz is érkezett a központi hatóságokhoz. 1689-ben Lorenz Fabian Silbereisen hadszertárnokkal akadt nézeteltérése a hatáskörök miatt,⁶⁴⁹ de ugyanebben az évben a szigeti provizor, Georg Wratisslaw Schlussky von Chlum is sérelmezte, hogy a parancsnok beavatkozik kamarai ügyekbe. Ráadásul,

⁶⁴⁴ MOL E 254 1702. Apr. nro. 53. Anton Gervin Berrentz kassai élésmester jelentése a vár leégésének körülményeiről, a vár állapotáról. A vár leégéséről Nigrelli az Udvari Haditanácsot is tájékoztatta. 1702. Apr. nro. 96. (fol. 239v–240r.)

⁶⁴⁵ Oláh 2008 216. Christoph Nirdlingert 1697 júliusában Gregor Adolf Keil hadnagy váltotta, majd Georg Schöenek zárta a sort, mindhármán parancsnok, azaz „kommendáns” megnevezéssel szerepeltek.

⁶⁴⁶ HFU 10. Dez. 1694 (r. Nr. 366. fol. 322–330.)

⁶⁴⁷ HFU 31. Dez. 1694 (r. Nr. 366. fol. 542–555.)

⁶⁴⁸ MOL E 281 1698. jan. 3.

⁶⁴⁹ HKR Prot. Reg. Bd. 382. 1689. Okt. nro. 100. fol. 124r.

mivel nem jött elég jobbágy ingyenmunkára a környező falvakból, amiért a parancsnok őt tette felelőssé, sőt megfenyegette, hogy vasra vereti, majd elküldte a korábbi török mecset elől a kamarai őr, amiben pedig tizedgabona és egyéb élelem volt, így a provizornak kellett az éjszakát ott benn tölteni, hogy ne vigyenek el semmit.⁶⁵⁰ A szigetvári polgárok elkeseredésükben összegyűjtötték és egy kimutatásban csatolták az Udvari Kamara számára a helyőrség által elkövetett, összesen 1228 forintra rúgó lopások és rablások tételei jegyzékét: a katonák a polgárok mellett nem kímélték a jezsuiták, a ferencesek, a kamarai provizor, a városbíró vagyonát, sőt a tábori főlélmester, Christian Vorster házmesterét vagy a hadszertárnokét sem. A vegyesen rácok, törökök, horvátok és németek alkotta polgárság („...so in vermischten Ráz, Türckh, Croath, undt etliche teütschen bestehet...”) panaszlevelében kiemelte, hogy a katonaság kegyetlenkedései miatt egyre többen hagyják el a települést, ami miatt már a környék gazdasági élete is veszélybe került.⁶⁵¹ Vecchy ellen Guido Starhemberg is panaszkodott, sőt többször javasolta elmozdítását is, ami végül 1695-ben járt eredménnyel.⁶⁵²

A visszafoglalt várak parancsnokai a háborús helyzetet kihasználva – úgy tűnik – maximálisan kihasználták erőfőlnyüket a gyakran soknemzetiségű polgársággal és kamarai tisztviselőkkel szemben, és esetleges leváltásukig vagy elmozdításukig öntudatosan éltek a számukra adandó lehetőségekkel: beavatkoztak kamarai ügyekbe, extra szolgáltatásokat csikartak ki a polgároktól, birtokokat szereztek a környéken, igyekeztek tehát anyagi gyarapodásukra felhasználni pozíciójukat. Ez természetesen nem újdonság, hiszen a korábbi évszázadokban számtalan hasonló példa akad, de az 1690-es évek tartós hadi forgatagában a már említett új és differenciált hadügyi intézményrendszer sem volt képes ellenőrző funkciót betölteni.

VI.2 A magyar várőrségek szerepe és szolgálatvállalásuk a formálódó állandó hadseregben

A magyar várőrségek, az egyes várakban szolgáló királyi „iratos” és magánföldesúri katonák, valamint szabad legények határvédelemben betöltött kiemelkedő szerepe az 1680-as évek kezdetéig megkérdőjelezhetetlen. A nagy török háború azonban a téren is jelentős változást hozott, azaz a korábbi frontvonal területén a határok délre tolódásával és a hadműveletek elmúlásával maga után vonta a helyőrségek szerepének szükségességét, sőt elkerülhetetlen

⁶⁵⁰ MOL E 281 1689. június 3.

⁶⁵¹ HFU 26. Aug. 1692. r. Nr. 349. fol. 263–272. Ugyanebben az évben a pécsiek is panasszal éltek a Budai Kamarai Adminisztráció felé Vecchy tevékenysége miatt MOL E 281 1692. ápr. nro. 60.

⁶⁵² Pl. 1694 augusztusában az uralkodónak is referáltak az ügyben (HKR Prot. Exp. Bd. 393. 1694. Aug. nro. 286. fol. 413r.), amelynek eredményeként 1695-ben elmozdították HKR Prot. Reg. Bd. 396. 1695. Febr. nro. 13. fol. 55r.

újrértelmezését is. A bécsi udvar ezt követően a volt frontvonal váraival, mint belső rendvédelmi funkcióval számolt, és ebben a magyar helyőrségeknek már alig szánt szerepet. A döntéshozók hozzáállása érthető volt, hiszen a bujdosók, majd Thököly Imre kurucai előtt az 1670–1680-as években megnyitott várkapuk a megbízhatatlanságot jelképezték.⁶⁵³ A militarizált és a folyamatos hadviselésre berendezkedett társadalom demilitarizálása és szociális, társadalmi problémáik megoldása komoly feladatot jelentett. A királyi zsoldon és ellátmányon tartott végváriak számára ugyanis a „reformok” keretében elsősorban az állandó hadseregben kínáltak alkalmazást, amely lehetőséget az egyre gyarapodó magyar kiegészítésű állandó hadseregbeli ezredek jelentettek. Ennek a folyamatnak leginkább a felső-magyarországi várakban szolgált és onnan elbocsátott katonák újraalkalmazása a legjobb példa. A kutatás jelenlegi állása szerint azonban az 1690-es években továbbra is jelentős magyar helyőrségek állomásoztak egy-egy nagyobb várban.⁶⁵⁴

Kiemelten fontos hangsúlyozni, hogy a török határvonal áthelyeződésével a korábbi határvidéki életforma változott meg gyökeresen. A hagyományosan fizetetlen végváriak eltartásukról leginkább mondhatnánk különféle földesúri „vállalkozások”, azaz a hódoltsági adóbehajtás segítségével tudtak gondoskodni. Ez a lehetőség természetesen ezt követően sem szűnt meg (hiszen a földesúr 1683 után is behajtotta az adót), csak a keretei változtak meg számottevően, amennyiben az állam is igyekezett a visszafoglalt vidékeken az adózást újjászervezni és erősíteni, így ebben a tekintetben akár a volt hódoltsági, immár visszafoglalt területeken a közbiztonság növekedéséről is beszélhetünk: ez a folyamat a végvári katonák számára tehát igen komoly konkurenciát eredményezett és a visszaélések lehetőségeit is leszűkítette.⁶⁵⁵ A megélhetés másik – napjainkra már elég jól ismert – forrása az árutermelésbe való beépülés volt: a végváriak gazdálkodási, kereskedelmi, ipari tevékenységeket vállaltak. Az ezekkel járó feladatok leginkább pontosan arra az időszakra (tavasztól őszig) estek, amikor a nagy háború hadjáratai zajlottak. Lehetséges, hogy ezek a változások, azaz a relatív fizetlenség,

⁶⁵³ Vö. Szekfü 1929 224–225. „... még a magyarság iránt jóindulatot tápláló vezérek is, minő volt Badeni Lajos és Veterani, teli voltak bizalmatlansággal, először Thököly kurucai, azután Erdélynek valóban ide-oda hajló magatartása miatt, s ezért, ha a Vágon vagy Garamon túl keletre operáltak, mindegyre az volt a benyomásuk, hogy ellenséges országban vannak. Badeni Lajos őrgrof néha valódi dilemmában van: könnyű lovasságra nagy szüksége volna, de a magyart, mint megbízhatatlan, engedetlen, fegyelmetlen katonaságot, nem meri nagyobb tömegekben alkalmazni és 1690-ben, amikor nem akarja a fővezérséget vállalni, ennek egyik oka éppen az, hogy sok magyar „miliciát” kellene vezetnie, holott ez években át fizetetlen lévén, még sokkal veszedelmesebb, ha csak kevés német katona van körülötte. Hasonlóan gyanakszik a becstelen Veterani is az erdélyiekre, akiknek szerinte „rendes gondolkodásuk az, hogy mind a két féllel tartanak”. Ha azután a bizalmatlanságig fokozódó óvatosság személyes önzéssel és pénzvággyal párosul, akkor valóban ki van szolgáltatva az illető vidék a kommandírozó generálisnak, a védekezés minden lehetősége nélkül.”

⁶⁵⁴ Ezt a folyamatot Czigány István több tanulmányában és könyvében tárta fel. Vö. Czigány 2003, 2004a, 2004b. A magyar ezredek alapítását nyomon követi és a korábbi hadtörténeti irodalomban elterjedt adatokat kritizálja Zachar 2003, és Zachar 2004 115–121.

⁶⁵⁵ Az adóztatásra vonatkozóan bővebben I. a hadi finanszírozásra vonatkozó fejezeteket, itt csak a várőrséggel kapcsolatos észrevételeket tettem meg.

a megélhetési problémák és a kiváltságok elvesztése állította igazi válaszút elé a korabeli katonaelemeket: a formálódó állandó hadseregben való alkalmazásuk mellett vállalhattak földesúri vagy vármegyei⁶⁵⁶ szolgálatot (levélhordás, helyi karhatalomban részvétel), illetve válhattak kényszerűen adófizető jobbágyokká. Az új délvidéki határvédelemben ugyanis a magyar katonaelemeknek – mint a Határőrvidékről szóló fejezetben már láttuk – nem vagy alig szántak szerepet, hiszen a rác határőrök letelepítése nemcsak a külső, hanem a belső ellenségnek tekintett magyarok miatt is kiváló lehetőség volt a bécsi hadvezetés számára, mint arra utóbb a Rákóczi-szabadságharc alatt történetek választ is adtak.⁶⁵⁷

A végvárrendszer társadalma, azaz a vitézlő rend számára a háttérbe szorulás már az 1690-es évek második felében megindult, 1698-ban ugyanis a tartományi bizottságok mellé kinevezett katonai főparancsnokok számára a további szolgálatot már nem teljesítő személyek lefegyverzését rendelte el az Udvari Haditanács.⁶⁵⁸ A fegyverüket beszolgáltatni kénytelen katonaelemeket azután az 1701 novemberében kiadott haditanácsi rendelet már a katonai státuszuktól is megfosztotta, amennyiben a birtokos vagy ingatlannal rendelkező és gazdasági tevékenységet is folytató katonaelemeket adófizetésre kötelezte.⁶⁵⁹ Úgy vélem ez az intézkedés azonban a már csupán a meglévő gyakorlatot szentesítette, hiszen az 1690-es évek második felének forrásai között számtalan olyan adatot találhatunk, amely a vitézlő rend adómentességének kérdésével foglalkozik. Már 1689-ben felmerült ez a probléma a visszafoglalt várakban szolgáló katonák esetében, hiszen a kanizsai blokádnál szolgáló magyar katonaság a harcban töltött időszakra hivatkozva akart a tized alól mentességet, ráadásul – mint azt Zichy főkapitány levelében olvashatjuk – az évek alatt elmaradt fizetség miatt nem is lett volna miből előteremteni a követelt összeget vagy terményt.⁶⁶⁰ Az ügy egyébként – összefüggésben a Budai Kamarai Inspekció hatalmának megszilárdulásával – konkrétan a tatai, simontornyai és zsámbéki katonaság kapcsán robbant ki, akiktől az év őszén az inspekció embere követelte a tizedet. Johann Stephan Werlein inspektor arra a későbbiekben is oly gyakran hangoztatott érvre hivatkozott, hogy a vitézlő rend éppen annak vallja magát, amivel előnyösebb a pozíciója: amikor harcolni hívják, akkor földművelő, amikor adót és szolgáltatásokat követelnek tőlük,

⁶⁵⁶ Erre több adat is van. Pl. Tolna megye húsz magyar lovas katonát, egy kapitányt és két káplárt fogadott fel, hogy a közbiztonságra ügyeljenek. Holub 1974 61.

⁶⁵⁷ A legismertebbek természetesen az 1704. évi pécsi események, de a Duna–Tisza-közén és Szeged környékén is folyamatos volt az összeütközés a kurucok és a határőrök között.

⁶⁵⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 404. 1698. Mai nro. 77. fol. 193v. és MOL A 14 1698. nro. 765. A Haditanács közli az uralkodónak a titkos szervezkedésről és a köznép fegyverkezéséről szállongó hírek kapcsán hozott azon rendelkezését, hogy a kancellária sürgősen rendelje el a főnemeseknek és a megyéknek a köznép lefegyverzését.

⁶⁵⁹ MOL A 14 1701. nro. 65., röviden ismerteti Czigány 2004 177.

⁶⁶⁰ HFU 26. Aug. 1689. (r.Nr. 330. fol. 222–227.)

akkor katonák.⁶⁶¹ Az érdeellentétek áthidalását az a kompromisszumos megoldás tette lehetővé, hogy az a vitéz, aki bizonyíthatóan táborba szállt, mentesül a következő évi szolgáltatások alól.⁶⁶²

A kamara alkalmazottait az 1690-es években azonban jobban foglalkoztatta, hogy ki élvez és milyen mértékű tizedmentességet, illetve megérdemli-e azt egyáltalán? Ernst Heher kaposvári provizor például értetlenségét fejezte ki a Batthyány II. Ádám főkapitány véleménye miatt, hiszen Batthyány mint földesúr különböző szolgáltatásokat követelt saját szentgróti, körmendi, csikvári, hídvégi volt huszáraitól, így – mint a provizor vélte – ezt a magyar király, mint földesúr úgyszintén megteheti az említett helyek katonasága esetében.⁶⁶³ Olyan várakban szolgálatot teljesítő egykori katonaelemek is igényeltek egyébként tizedmentességet a Budai Kamarai Adminisztrációtól, amely települések már magánkézből voltak, mint ezt Kereskényi László koppányi kapitány, vagy a zsámbéki huszárok esete is mutatja.⁶⁶⁴ A bajai harmincados is azzal szembesült, hogy a környéken szolgáló huszárok és hajdúk sem akarnak tizedet fizetni,⁶⁶⁵ de Berthóty István szolnoki kapitány is kezdeményezte katonái számára a mentességet.⁶⁶⁶

Vegyük a továbbiakban sorra a folyamat utolsó, azaz az 1680–1690-es évek magyar várőrségeivel és kapitányaikkal kapcsolatos néhány állomását. A győri, bányavidéki és kanizsai főkapitányság rendelkezésre álló fegyveres erejét egyre inkább mezei szolgálat során alkalmazták: szerepük a Székesfehérvár, Szigetvár és Kanizsa körüli blokádok fenntartásában elengedhetetlen és nélkülözhetetlen volt. Egyszerűnek mégsem mondható szolgálatvállalásuk menete, hiszen fizetlenségükre hivatkozva gyakran nem akartak táborba szállni tavasszal, mondván nem kaptak pénzt, amiből felszerelhetnék magukat. A források az említett blokádok éveiben valódi „ördögi kört” mutatnak, hiszen az uralkodó megkövetelte a fegyveres szolgálatot tőlük (ne feledjük: felfogása szerint már lezárultak a hadműveletek az Észak-Dunántúlon, tehát a katona csak úgy teljesítheti hadi kötelezettségét, ha a közvetlen frontvonalon szolgál!), míg például egy veszprémi, pápai vagy éppen csobánci vitéz továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy előbb fizetést és ígéretet kapjon arra, hogy a következő évi téli beszállásolás alól háza mentességet fog élvezni, és azt követően indul a háborúba.⁶⁶⁷

Az igazi problémának a hadra foghatóságot tarthatjuk, azaz miként volt képes a határvédelemre, az állandónak tekinthető front ellenére ideiglenes harcokra (portya, adóztatás) berendezkedett magyar katona a valóban folyamatosnak tekinthető tábori szolgálatra? Megvolt-e

⁶⁶¹ HFU 27. Sept. 1689. (r. Nr. 331., fol. 479–486.)

⁶⁶² Az Udvari Haditanács mindezt a Magyar Királyi Udvari Kancellárián keresztül tolmácsolta a vármegyéknek is. MOL A 14 1691. nro. 489., 502., 1692. 516., 519.

⁶⁶³ MOL E 286 1701. Apr.–Jun. nro. 359.

⁶⁶⁴ MOL E 281 1699. Aug. nro. 488. és uo. Sept. nro. 30.

⁶⁶⁵ MOL E 281 1698. Aug. 6.

⁶⁶⁶ Uo. 1698. Aug.

⁶⁶⁷ Az 1690. évi fizetésre l. HFU 26. Okt. 1690 (r. Nr. 337. fol. 347–373.) A finanszírozás körülményeire l. a hadi finanszírozásról szóló fejezeteket.

képzettsége a harchoz és anyagi ereje a felszereléshez? A kérdések a kutatóban azért is merülnek fel, mert a bevonulás körüli vita olykor egészen szeptember–október hónapig eltartott, ami felveti, hogyan is és mennyi időre csatlakoztak ténylegesen a dunántúli magyar várórségek a háborúhoz? Néhány az időpontok vonatkozásában is szemléltető példa: a még említendő 1690. évi két, ill. három havi zsold kifizetésére a Győr és Palota mellett gyülekező 985 gyalogos és 587 lovas számára szeptember első napjaiban került sor. Ebben az évben októberben veszett el Belgrád és október végén Eszékét is ostrom alá vették a törökök, az Udvari Haditanács lajstromkönyvének bejegyzése szerint viszont Zichy István győri vicegenerális november 7-én már visszahívta katonáit, mivel az eszéki kapitánynak, Guido Starhembergnek nem volt már rájuk szüksége.⁶⁶⁸ 1691-ben az Udvari Hadi Fizető Hivatal embere, Johann Ludwig Köck már májusban a kanizsai végeken szétszórt négy hónap pénzt és négy hónap zsoldot.⁶⁶⁹ 1696 júniusában is arról folyt a vita, miként fizessék ki a kanizsai magyar katonaságot, hogy elinduljanak.⁶⁷⁰ Mindezeket annak fényében tartom fontosnak kiemelni, hogy a hadviselés ideje csak ritka esetben terjedt túl a novemberi hónapon, így kérdéses, hogy mekkora volt a tábori szolgálat elvárható és ténylegesen betartott ideje, és ez mennyi eredményt hozott a hadműveletekben. Az mindenestre látható, hogy a magyar mezei ezredek kiállítása egyáltalán nem ment zökkenőmentesen, és ezzel kapcsolatban mindkét érintett félnek megvoltak a saját érvei és érdekei.

Érdemes ehelyütt egy konkrét példán keresztül is bemutatni –ezt a gyakorlatilag feloldhatatlan érdekellentétet, nevezetesen Gyöngyösi Nagy Ferenc Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány-helyettes Batthyány Ádám főkapitányhoz írt 1691. évi leveleinek tükrében. Belgrád 1690. októberi elvesztése és Eszék ostroma után a kanizsai és báni végek katonaságát, mintegy 1000 lovast a Dráva közelébe rendelt az Udvari Haditanács:⁶⁷¹ a következő év első hónapjában azonban a „vigbeliek, kik Eszek táján voltak Taborban, igen el oszlottak már, onnand alol pedig semmi levelem jön felőlők, mivel pedig sokan jöttek el...” – jelentette Gyöngyösi Nagy Ferenc.⁶⁷² Johann Baptist Chizzola eszéki kapitány ugyanekkor jelentést tett arról, hogy a megrongálódott védművek kijavítására a „... 600 Batthianische Hussarn, so bei Darda campiren ...” végezhetné a sáncmunkát.⁶⁷³ 1691. május végén ugyanakkor ismét arról számolt be Gyöngyösi Nagy, hogy a Drávához rendelt katonák ügyében már írt az alája tartozó

⁶⁶⁸ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Nov. nro. 179. fol. 492v.

⁶⁶⁹ HFU 25. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 417–433.)

⁶⁷⁰ HFU 28. Jul. 1696 (r. Nr. 377. fol. 614–627.)

⁶⁷¹ HFU 25. Okt. 1690 (r. Nr. 337. fol. 333–344.)

⁶⁷² MOL P 1314 nro. 33.247. Egerszeg, 1691. január 20. Ezúton köszönöm meg Tóth Hajnalka szíves segítségét, hogy erre a forráscsoportra és az abban rejlő lehetőségekre figyelmemet felhívta. A végvidék helyzetére vö. Tóth 2008.

⁶⁷³ HFU 12. Jan. 1691 (r. Nr. 339. fol. 149–156.)

végházakba,⁶⁷⁴ pedig ekkor már az Udvari Hadi Fizetőhivatal vezetője, Leopold Wisendo von Wißenburg jelentése szerint a kanizsai végvidéken május 8–30. között lezajlott a végvidéki fizetés. Ludwig Köck fizetőmester május 11-én ért Körmentre, május 13-án már Egerszegen volt, ahol 4 hónapot pénzben, ugyanennyit posztóban szétosztott, majd a muraköziek miatt Légrádra is elutazott és a hónap végén ért vissza Bécsbe.⁶⁷⁵ Úgy tűnik, hogy a lassan gyülekező hadak csak július közepén „... minden bizonyossan megindultak ...” Eszék felé, de részben hazaszöktek, sőt szeptember végére már elkezdtek hazaszállingózni: „... a haza szökött vitézlő rendet újabban alá hajtsam a Táborra, de kegyelmes Uram ezek mind lovas és gyalog, s nem csak az itt valók, hanem az végházakban valók, Tiszteikkel együtt meg jöttek, Gyenesy Uram azt mondja, hogy maga Princz Croy bocsátotta el, s adott passust is nékik ... az gyalogoknak a passusokat pedig Inkey Ferencz vajda Uramnál hallom lenni, de én semmit nem láttam ... Andrásy Páll Uram is maga alatta valoival mind haza jött ...”⁶⁷⁶ Pár nap múlva azonban kiderült a hazasietés oka a főkapitány-helyettes számára is, aki felháborodva jelentette felettesének, hogy a végvári vitézek nagy zsákmánnyal tértek haza, kótyavetyét tartottak, de a főkapitánynak járó részt nem szolgáltatták ki.⁶⁷⁷ Október elejétől pedig a téli kvártély és az állandó hadseregnek kiszolgáltatandó porciók alóli mentesség ügye került terítékre, hiszen Zala vármegye az elszállásolandó Serényi-ezred szétosztását megkezdte, így a végházakba is osztottak be „németeket”.

Novemberben azután a nyári hónapok tábori szolgálata és a beszállásolás megkezdése után ismét a végváriak Eszék mellé rendeléséről esik szó, ezért kérte is Gyöngyösi Nagy, hogy „... méltóztassék a szegény végbelieket patrocínálni és a téli kvártélybéli exemptio s profont liszt obtentioja végett dolgokat promoválni, mert ha portiot kell fizetniük, s kikeletre mezőben való menetek parancsoltatik, ... nem biztatom Nagyságodat, hogy elő vehessük őket ...”⁶⁷⁸ A végvári huszárok és hajdúk nehézségeit ráadásul fokozta, hogy a vármegye nem akarta kiváltságaikat figyelembe venni és – a megye többi lakosához hasonlóan – kívánták, hogy a vitézlő rend is járuljon hozzá a közös terhekhez.⁶⁷⁹ A főkapitány-helyettes levele mellett fennmaradt a nádor (Esterházy Pál) Batthyány Ádámhoz, mint a kanizsai végvidék főkapitányához írt levele is, amelyben a fent ismertetett adózási kérdésben figyelmeztetett arra a tényre, hogy Zala megye nagyjából végházakból áll, így a megye többi lakosán aránytalanul

⁶⁷⁴ MOL P 1314 nro. 33.249. Egerszeg, 1691. május 21.

⁶⁷⁵ HFU 25. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 417–433.)

⁶⁷⁶ MOL P 1314 nro. 33.256. Egerszeg, 1691. szeptember 24.

⁶⁷⁷ MOL P 1314 nro. 33.257. Egerszeg, 1691. szeptember 28.

⁶⁷⁸ MOL P 1314 nro. 33.265. Egerszeg, 1691. november 19.

⁶⁷⁹ MOL P 1314 nro. 33.266. Egerszeg, 1691. december 20. „... de az egész vármegye ellenünk vagy, ha nagyságod nem segéd rajtunk, s kikeletre vitézlő rend fog mezőben kívátni, igen nehezen, avagy teljességgel nem vehetjük elő ...”

nagy teher nyugszik, ugyanakkor „... a portio közönséges és nemine excepto, akár szabados, akár vitézlő rend légyen, de mellette tartozik azt megfizetni ...”.⁶⁸⁰

E mintapélda alapján kijelenthető, hogy a dunántúli régióban legalábbis állandónak tekinthető ez a probléma az 1690-es években, hiszen a magyar végvári katonák nem szívesen hagyták el korábbi állomáshelyeiket éppen a gazdasági munkák ideje alatt. Külön részletekbe menő kutatást kellene ugyanakkor végezni minden egyes főkapitányság esetében, hiszen egyelőre nem ismert, hogy a táborba szállás uralkodói részről megjelenő igénye és az elmeneteli hajlandóság, illetve a vármegyék felől érkező nyomás között feszülő ellentétet hogyan lehetett egyes területeket feloldani.

A magyar végvidéki katonaság számára a formálódó állandó hadsereg kötelékébe tartozó ezredek kínáltak alkalmazást. Zachar József tisztázta a Lidl von Borbula ezredes által toborzott magyar regiment keletkezési körülményeit (itt teljesített szolgálatot 1688-tól Andrassy Péter, Forgách Simon, Deák Pál, ifj. Barkóczy Ferenc, Csáky István stb.), bemutatva, hogy ez az ezred – bár „bajor” regimentként volt nyilvántartva – mégis magyar kiállítású volt.⁶⁸¹ A 17. század végi nagy török háború és az 1688 óta a Rajna vidékén is folyó hadműveletek miatt is fellépő katonahiány elhárítására több magyar arisztokrata is kapott toborzó pátenst, és alkalmazhatott hosszabb-rövidebb életű ezredeiben a magyar végvári katonaság mellett még szabad legényeket is. Felső-Magyarországon úgy tűnik, az ezredekbe való toborzás hamarabb és sikeresebben lezajlott, így nagyobb magyar várórség Szatmáron, Szentjobbon, 1692 után Váradon állomásozott. Kérdéses viszont, hogy a korábban a felső-magyarországi védelmi rendszert meghatározó várláncolat tagjaiban, Putnok, Diósgyőr, Ónod, Szendrő, Kálló, Tokaj váraiban mekkora maradt (ha maradt egyáltalán) a magyar várórség az 1690-es második felére.⁶⁸² Czigány István ugyanakkor joggal hangsúlyozza, hogy a mezei ezredek már nem végvári hadrendben, hanem ezredekbe szervezve kerültek bevetésre, alkalmazásukról az Udvari Haditanács és a területi katonai parancsnokok döntöttek, vezetőjük ellenben a kinevezett magyar tisztikar volt, és a hadműveletek között sem bocsátották el őket, hanem a helyőrségekben és falvakban biztosítottak nekik kvártélyt.⁶⁸³

A legfontosabbakat megemlítve ki kell emelni Czobor Ádám gróf (1690-től: veje, Kollonich Ádám gróf) és veje, Pálffy János gróf (1700-tól Ebergényi László) 1689-től alapított lovasezredeit. 1693-ban Serényi Ferenc József, 1694-ben Zichy István szervezett huszár- illetve hajdúezredet. A háború során a szükség (és minden bizonnyal az anyagi haszon miatt is) alapított

⁶⁸⁰ Uo. Kismarton, 1691. november 24.

⁶⁸¹ Zachar 2004 118. a Lidl von Borbula-ezred ismertetését és a mustrajegyzéket lásd Szita 1987 241–281.

⁶⁸² Ezeket további mikrotörténeti vizsgálatoknak kell tisztázni. Az mindenesetre biztos, hogy a kamarai kifizetésekben eltűnnek; belső szervezeti formáikat megtartották, de valós hadi szolgálat a századfordulón már nem állt mögöttük.

⁶⁸³ Czigány 2004 163.

ezredek általában rövid életűek voltak: feloszlásuk nem magyarellenesség, hanem a békeidőben bekövetkező katonai létszámcsoökkentés miatt következett be.⁶⁸⁴ Létszámadataik természetesen a hadi helyzet fényében folyamatosan változtak, a toborzó pátens minden esetben csak a keretlétszámot adta meg. A Batthyány Ádám végvidéki főkapitány alá tartozó várakban elméletileg 1092 huszár és 1367 hajdú teljesített szolgálatot, amelyből egy 1687. augusztus 30-án Turanovac mellett lezajlott mustra szerint 626 hajdú és 504 lovas volt jelen egy mezei ezredben.⁶⁸⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy újabban a nyugat-dunántúli terület példáján Végh Ferenc bizonyította, hogy a határvédelemben szolgálatot teljesítők számához az iratos katonaságon kívül a szabad legényeket is hozzá kell számolnunk: bár az ő jelenlétükre, tevékenységükre, tényleges számukra vonatkozóan mindenképpen további alap kutatásokat kell majd még folytatni!⁶⁸⁶

Mivel a magyar várőrségek határvédelmi szerepe megszűnt (és helyette a belső rendvédelem került előtérbe), a várőrző katonaság a végvidékek főkapitányai által toborzott mezei ezredekben vállalt szolgálatot, ahol kapitányaik vezették őket. Az 1680–1690-es években ugyanis továbbra is találkozunk a „magyar” várakba kinevezett kapitányokkal, akik sok esetben persze már csak címzetes kapitányokként értékelhetők, hiszen az adott vár földesuraiként járt nekik ez a titulus. Az Udvari Haditanács pedig továbbra is nevezett ki ezekbe a várakba alsóbb rangú tisztviselőket a főkapitányok javaslatai alapján.

A magyar várőrségek esetében ismét csak azt regisztrálhatjuk, hogy megmaradt az a régi – már a 16. században is élő – gyakorlat, miszerint a főkapitány javaslatára három jelölt közül választottak és a főmustramester meghallgatását követően hozta meg az Udvari Haditanács a határozatot, majd nevezte ki az illető személyt a vár élére vagy valamely tisztségére.⁶⁸⁷ Különösen az 1680-as évek elején találkozhatunk ilyen kinevezésekkel az Udvari Haditanács lajstromkönyveiben. Mint a munkamódszer bemutatása során már említettem, az 1683–1703 közötti évekből köteteiből szisztematikusan végeztem adatgyűjtést a legfontosabb hadügyi kérdésekre, köztük természetesen a magyar várőrségek különféle tisztségeire vonatkozóan is. A kinyert adatok összesítése alapján látható, hogy a kimenő iratok lajstromkönyvében 1684-ben Esztergom,⁶⁸⁸ Pápa,⁶⁸⁹ Vázsony,⁶⁹⁰ Lenti,⁶⁹¹ Sempye,⁶⁹² Tata,⁶⁹³ Keszthely,⁶⁹⁴ Egerszeg⁶⁹⁵ és Győr⁶⁹⁶

⁶⁸⁴ Ezt aényt emeli ki Zachar 2004 122.

⁶⁸⁵ A Johann Severin Preg hadbiztos által végrehajtott mustra adatit l. HFU 28. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 651–660.)

⁶⁸⁶ Végh 2009.

⁶⁸⁷ HKR Prot. Reg. Bd. 392. 1693. Mai nro. 75. fol. 179v. „... es sie die Ordnung, das derlei Resignationes an den Hofkriegsrat komben und so dan auf Begehren drei Subiecta vorgeschlagen werden sollen, deme er also de more antiquo nachzukomben habe” – írta a Haditanács Zichy Istvánnak a Horváth Ferenc helyett Rác Miklós simontornyai vajda, illetve Lengyel Péter helyett László György palotai vajda kinevezése kapcsán.

⁶⁸⁸ Kürtösy István esztergomi alkaptányi (Vice Capitain) kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 369. 1684. Jan. nro. 22. fol. 9v.

⁶⁸⁹ Esterházy Antal pápai főkapitányi (Oberhauptmann) kinevezése: Uo. 1684. Jan. nro. 63. fol. 24r., Botka Ferenc pápai százados kinevezése Uo. 1684. Dez. nro. 61. fol. 649v.

váraiban történtek akár fő-, akár alkapitányi, vagy éppen vajda, lovassági százados kinevezések. 1692-ben még mindig találkozhatunk tihanyi és palotai vajda,⁶⁹⁷ csobánci vajda,⁶⁹⁸ szentgyörgyvári kapitányi,⁶⁹⁹ egervári kapitányi,⁷⁰⁰ légrádi alkapitányi,⁷⁰¹ simontornyai vajda,⁷⁰² esztergomi fő- és alkapitányi⁷⁰³ kinevezésekkel, 1697-ben ugyanakkor egy-egy szegedi alkapitányi,⁷⁰⁴ kanizsai kapitányi,⁷⁰⁵ pápai századosi⁷⁰⁶ megbízások mellett három győri tisztségre⁷⁰⁷ vonatkozó adatot olvashatunk. Forrásunk ugyan csak a csökkenő tendencia érzékeltetésére alkalmas, miközben segítséget nyújt az egyes várak archontológiájának összeállításában, de adatai alapján az nem jelenthető ki, hogy mindössze ennyi magyar helyőrség katonai tisztségére neveztek ki katonákat az 1680–1690-es években. Ennek pontos tisztázásához további alaputatásokat kell végezni, különösen a főkapitányi és vicegenerálisi posztokat betöltő magyar arisztokraták családi (Esterházy, Batthyány, Csáky, Zichy, Forgách stb.) levéltáraiban.

A szokásos és ismertett gyakorlatól külön kell választani, amikor a földesúr a saját várának lett kinevezett főkapitánya, mint Csáky László Tata, Esterházy Antal Pápa,⁷⁰⁸ Zichy István Palota⁷⁰⁹, Erdődy György Kistapolcsány⁷¹⁰ esetében. Ismét érdemes ezzel kapcsolatban a korabeli terminológiára utalnunk, hiszen Zichy Palotán „Oberhauptmann”-ként kapott

⁶⁹⁰ Zichy Imre vázsonyi kapitányi (Hauptmann) kinevezése: Uo. 1684. Márc. nro. 90. fol. 168r., Domokos Ferenc vázsonyi alkapitányi (Vice Capitain) kinevezése: Uo. 1684. Apr. nro. 81. fol. 233v.

⁶⁹¹ Nagy Zsigmond lenti-i kapitányi (Hauptmann) kinevezése: Uo. 1684. Márc. nro. 140. fol. 183r.

⁶⁹² Esterházy József semptei főkapitányi (Oberhauptmann) kinevezése Uo. 1684. Jun. nro. 1. fol. 373.

⁶⁹³ Tatai kinevezések: alkapitány (Vice Capitain) Sokoroy János, vajda (Wayda): Szanko Ferenc Uo. 1684. Jun. nro. 123–124. fol. 415v.

⁶⁹⁴ Thury Farkas keszthelyi kapitányi (Hauptmann) kinevezése: Uo. 1684. Okt. nro. 80. fol. 554r.

⁶⁹⁵ Gödy János egerszegi vajda kinevezése: Uo. 1684. Okt. nro. 38. fol. 547r.

⁶⁹⁶ Sándor Menyhért (Kisfaludi László halála miatt) győri lovas századosi (Rittmeister) kinevezése Uo. 1684. Dez. nro. 63. fol. 650r.

⁶⁹⁷ Bursy István tihanyi vajdai és Kéry György palotai vajdai kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 389. 1692. Febr. nro. 17. fol. 66r.

⁶⁹⁸ Balogh Ádám csobánci vajdai kinevezése Uo. 1692. Márc. nro. 73. fol. 135r.

⁶⁹⁹ Jambrekovics Zsigmond szentgyörgyvári kapitányi (Capitaneus Stell) kinevezése Uo. 1692. Jul. nro. 166. fol. 417v.

⁷⁰⁰ Széchényi Zsigmond egervári kapitányi kinevezése Uo. 1692. Jun. nro. 227. fol. 364v.

⁷⁰¹ Inkey Ferenc kinevezése légrádi alkapitánnyá (Vice Capitaneat Stell) Uo. 1692. Jun. nro. 243. fol. 368v.

⁷⁰² Horváth Ferenc lemondása következtében szólítják fel Zichy Istvánt, hogy ajánljon három személyt Uo. 1692. Jun. nro. 97. fol. 331r.

⁷⁰³ Az esztergomi érsek, Széchényi György kinevezése az esztergomi magyar őrség kapitányává (Capitaneat Stell) és Andrássy Pál kinevezése alkapitánnyá (Vice Capitain) Uo. 1692. Jul. nro. 28. fol. 384r.

⁷⁰⁴ Görgey András kinevezése szegedi alkapitánnyá (Vice Capitaneat), amelyről egyébként Bercsényi Miklóst, mint a szegedi magyar őrség kapitányát, Leopold Schlicket szegedi parancsnokot, Max Breuner főhadbiztost, Georg Wütz főmustramestert és az Udvari Kamarát értesítették. HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Jul. nro. 190. fol. 320r.

⁷⁰⁵ Mint arról már volt szó, a kemendi őrség Kanizsára történő áthelyezését követően Skubliz István került kinevezésre a magyar–délsláv helyőrség kapitányává (Capitaneat) Uo. 1697. Apr. nro. 125. fol. 169v.

⁷⁰⁶ Sándor István pápai lovas századosi és helyettesévé Sándor László kinevezése Uo. 1697. Dez. nro. 123. fol. 522v.

⁷⁰⁷ „Paul Schido” lovas századosi kinevezése: Uo. 1697. Márc. nro. 42. fol. 90r., Galgóczy fővajdai kinevezése: Uo. 1697. Jul. nro. 187. fol. 319v., Zatay Mihály vajdai kinevezése: Uo. 1697. Jul. nro. 216. fol. 326r., Bartovisch vajdai kinevezése: Uo. 1697. Dez. nro. 122. fol. 522v. Mindegyik esetben az Udvari Kamara mellett Zichy főkapitány-helyettes és Wütz főmustramester is kapott értesítést.

⁷⁰⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 369. 1684. Jun. nro. 1. fol. 373.

⁷⁰⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 376. 1688. Jan. fol. 10r.

⁷¹⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 370. 1685. Márc. nro. 166. fol. 155v.

kinevezést, míg helyette Szegedi Bálint parancsnokolhatott a várban, mint „Commendant”.⁷¹¹ Ezekkel az elnevezéssébeli különbségekkel az udvari hadi fizetőmester is tisztában volt, hiszen ő írta, hogy a kanizsai és a báni végvidéken a várak parancsnokait „Hauptleutenant”-nak és nem „Supremus capitaneus”-nak hívják, míg a kibővült egykori bányavidéki végeken, mint Szegeden, Korponán és Léván a főkapitányi titulus van használatban.⁷¹² A füleki főkapitány ifj. Koháry István volt, de ő édesapja és saját érdemeire és hűségére való tekintettel kapta meg ezt a titulust, amely – mivel a várat felégette a török 1682-ben – sokkal inkább címzetes főkapitányi posztként fogható fel. A Kanizsa környéki várak esetében további gondot jelentett, hogy a kinevezett kapitányok nem tartózkodtak a rájuk bízott erősségekben, hiszen mind Batthyány Ádám főkapitány,⁷¹³ mind a Haditanács⁷¹⁴ hangsúlyozta jelenlétük szükségességét. Ennek legfőbb oka a funkcióvesztésen túl talán az lehetett, hogy a megbízottak általában a magyarországi politikai elitbe tartozó családok tagjaiként ismertté vált (fő)nemesek voltak, akiket egyéb teendőik gyakran szőlítottak máshová.

A magyar helyőrségek kapitányainak szerepe – mivel a hadi cselekmények a környezetükben megszűntek – szolgálati helyükön valójában nagyon lecsökkent. A törökök kiűzésével megszűnt ugyanis a jövedelmező hódoltsági adóztatás rendszere, amelyhez a határvidék katonái adtak rendszeresen segítséget,⁷¹⁵ ami természetesen maga után vonta, hogy jelentős jövedelem-kieséssel és feladatcsökkenéssel kellett számolniuk a kapitányoknak is. A szakirodalomban már korábban megállapítást nyert, hogy a kisebb földesúri haszonvételekből származó jövedelem feletti várkapitányi felügyeletet – különösen a kanizsai végeken – már az 1620-as évektől megfigyelhetjük.⁷¹⁶ A legsűrűbb magyar helyőrségi láncolatot ezen a vidéken találjuk, ahol a sok kis vár élén parancsnokoló földesurak egyúttal gyakran saját váruk kapitányai is voltak. A Nyugat-Dunántúlon létrejött és közel egy évszázadig fennállt végvári életforma azonban a hadi események lezárultával megszűnt, így az állam és a földesurak is igyekeztek a korábbi szabadságok megvonásával az adózó társadalomba kényszeríteni a katonaelemeket.⁷¹⁷ Jó példa erre a folyamatra a „hidvégi tumultus” esete, hiszen Batthyány Ádám 1688. szeptember 29-én kiváltságokat adott a Veszprémből, Ozoráról, Tihanyból, Vázsonyról – tehát a volt

⁷¹¹ HKR Prot. Reg. Bd. 382. 1689. Aug. nro. 80. fol. 25r.

⁷¹² HFU 10. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 100–105.) Természetesen mindez fizetésbeli különbséget is jelentett, amire a hadi finanszírozásra vonatkozó fejezetben térek ki.

⁷¹³ MOL P 1314 nro. 33.262. Egerszeg, 1691. november 3. Gyöngyösi szerint a főkapitány parancsa ellenére csak a légrádi kapitány tartózkodott a várban.

⁷¹⁴ Bezerédy István zalavári kapitányi kinevezésénél azt a feltételt („mit dem Bedienen”) szabták, hogy állandóan („beständig”) legyen a várban. HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Nov. nro. 162. fol. 565r.

⁷¹⁵ Amikor a végváriakat eltöltötték ettől a tevékenységtől, szervezkedni kezdtek az adott főkapitány ellen. Vö. különösen Szakály 1981. 254–255. Baranya megye egyes községeinek pusztulásához a nagyvázsonyi, somlyói, szegvári, tapolcai, tihanyi és veszprémi hajdúk járultak hozzá, amikor a veszprémi püspöknek hajtották be az adót (és nyilván zsákmányt maguknak). Szakály 1989. 35.

⁷¹⁶ Szántó 1984. 7–9.

⁷¹⁷ Szántó 1984. 19. és Végh 2007. 250.

(elsősorban győri végvidéki) végvárból – érkező lakosoknak. Együttal a Nyugat-Dunántúlon már korábban is gyakran adományozott hajdúszabadságot is kaptak, azaz katonai szolgálatok teljesítése fejében mentesítette őket, a levélhordás kivételével, minden más paraszti szolgálattól, sőt rendtartást is készített számukra, és Csákvári Mártont az ott letelepült lovasok és gyalogosok kapitányává nevezte ki, felelőssé téve a 10 pontból álló rendtartás végrehajtásáért. Az állami adótól (porciótól) azonban nem tudta őket mentesíteni: 1695–1696 telén mind Veszprém, mind Tolna vármegye jelölt ki téli kvártélyt a faluban és a környékén. Az elégedetlen és kiváltságukra hivatkozó egykori katonák összecsaptak az ide érkező Starhemberg-erzed egyik századával, aminek eredménye több halálos áldozat, majd egy vizsgálóbizottság kiküldése lett.⁷¹⁸

Észrevehetően azokban a várakban volt a nagy háború idején a német mellett nagyobb magyar helyőrség is, amely vagy a felvonulási útvonalon, vagy a közvetlen harcok közelében feküdt. A győri, komáromi naszádosok, csajkások, az esztergomi vagy szegedi huszárok a főserg kisegítő alakulataiként tettek fontos szolgálatokat.⁷¹⁹ A visszafoglalt nagy várak magyar helyőrségei sajátos helyzetbe kerülve lavíroztak a funkcióvesztés, a kiváltságok elvesztése és a katonaelet megpróbáltatásai között.⁷²⁰ Befejezésül essék szó tehát azokról a nagyobb várakról, ahol magyar és német helyőrség is volt. Itt általában két kinevezett parancsnokot találhatunk, igaz nehéz megmondani, hogy ez a gyakorlat mennyire volt általános és ebben az amúgy is sok tekintetben képlékeny korszakban időben meddig tartott. Olyan kis vár esetében, mint Kaposvár, ahol a német őrségnek 1687-ben Karl Hoffer, a magyarnak pedig Csányi Bernát⁷²¹ volt a kapitánya, az őrség kivonásával megszűnt a funkció is. Más volt a helyzet a nagyobb erődítményekben, hiszen például Komáromban a naszádosok vajdája, Győrben a győri magyar főkapitány-helyettes, Szegeden a magyar alkapitány, Szolnokon a kapitány nevezhető a magyar helyőrség parancsnokának, miközben nagy számú magyar „sereg” állomásozott Esztergom vagy éppen Szatmár váraiban is.

Esztergom kifejezetten érdekes berendezkedésű ebben az időszakban, hiszen a keretlétszám szerint 100 huszár és 500 hajdú magyar őrség mellett német helyőrség is volt a várban. Előbbiek élén alkapitányi rangban magyar tiszt szolgált, míg utóbbiakat a vár parancsnoka irányította. A helyzetet bonyolította és összeütközésekre adott alkalmat, hogy az

⁷¹⁸ Iványi 1972 75–78.

⁷¹⁹ MOL E 281 1694. Márc. nro. 34. Szakmáry Imre Szegedről kérte, hogy a szegedi magyar vitézeknek fizessék ki a múlt ősszel a Budáról Szegedre vitt építőeszközök szállításakor felmerült útiköltséget.

⁷²⁰ A Haditanácsot gyakran szembesítette az Udvari Kamara a visszafoglalt várak magyar vitézeinek szükségletlenségével. Nyilván alárendelt szerveiktől beszerzett információk alapján jelentették ki, hogy pl. Palota, Csókakő, Simontornya, Ozora és Zsámbék katonasága „... allein zur Strassenrauberei dienen...”. HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Aug. nro. 46. fol. 396v. Nehezményezték továbbá azt is, hogy mindezek ellenére, még a kamarai jövedelmeket is megkárosítják, ezért javasolták is minél előbbi lefegyverzésüket. HKR Prot. Exp. Bd. 378. 1689. Márc. nro. 104. fol. 152r.

⁷²¹ Von Thüngen Pécs parancsnoka is egyszerre emlegeti levelében a két parancsnokot: HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. Mai nro. 164. fol. 347r.

esztergomi érseket, Széchényi Györgyöt a vár magyar helyőrségének főkapitányává nevezték ki 1692-ben.⁷²² Az 1683-ban visszafoglalt városban lakó magyar helyőrség élére Kürtösy Istvánt nevezték ki, akinek halálát követően Tary Jakab került erre a posztra. Az érsek „érkezésével” egy időben Andrassy Pál töltötte be ezt a tisztséget.⁷²³ Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a huszárok élén álló huszárkapitány – az 1680–1690-es években Bottyán János⁷²⁴ – szintén jelentős vezénylő szerepet vitt, ugyanakkor növeli a bizonytalanságot a tisztségek pontos meghatározása körül, hogy a később győri lovaskapitány Miskey István esztergomi kapitányi posztjára is van adat a lajstromkönyvek hasábjain.⁷²⁵

Az alábbi táblázat ezen alfejezetbeli mondanivalónk egyfajta különleges zárásaként összefoglalja az 1690-es évekből jelenleg ismert magyar keretlétszám-adatokat. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ezek az adatok csak tájékoztató jellegűek lehetnek – akárcsak a szabad századok vagy az állandó hadsereg esetében is jeleztem –, hiszen a pontos létszám adatok csak mustrák, zsoldfizetések, jelentések és vizsgálatok töredékadataiból egy-egy adott időpontra vonatkoztathatóan állíthatók össze. Így ismert pl., hogy Simontornyán a 100 lovas helyett 1690-ben 50-en, a 200 helyett pedig 150 hajdú szolgált csak.⁷²⁶ A századfordulóról – a hadi állapot múltával – már kevesebb adatunk van. A szakirodalomból ismert azonban, hogy 1700 körül Győrben 2 hajdú, 3 huszár, Komáromban 2 hajdú, 2 huszár, Esztergomban 1 hajdú, 1 huszár, Szigeten 2 hajdú, 2 huszár, Szegeden 2 hajdú, 5 huszár, Szolnokon 1 hajdú, 1 huszár, Nagyváradon 2 hajdú, 4 huszár század maradt.⁷²⁷ Zachar József kutatásai szerint ugyanakkor 1703-ban 19 magyarországi erősségben 4826 magyar katona szolgált és még 1711 után is található volt Győr, Komárom, Esztergom, Szigetvár, Szolnok, Szeben, Nagyvárad váraiban egy-két magyar szabad század.⁷²⁸ Hangsúlyozandó azonban, hogy az 1701. évi novemberi ún. „katonaságot elbocsátó” vagy „végházakat megszüntető” rendelet kiadását követően szükségszerűen csökkent az iratos magyar katonaság létszáma. Az Udvari Haditanács rendelete értelmében ugyanis a birtokos vagy ingatlannal rendelkező, valamint gazdasági tevékenységet folytató katonáktól a vármegyék ezt követően hivatalosan is követelhatték az adóteherhez való hozzájárulást, gyakorlatilag szentesítve a korábban már kialakult gyakorlatot. Tehát az adómentesség és egyéb a vitézi élettel járó kiváltság elvesztése miatt az újonnan felvett

⁷²² HKR Prot. Reg. Bd. 389. 1692. Jul. nro. 28. fol. 384r. és HFU 26. Jul. 1692. (r. Nr. 349. fol. 576–585.)

⁷²³ Kürtösy kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 369. 1684. Jan. nro. 22. fol. 9v., Tary kinevezése HKR Prot. Reg. Bd. 377. 1688. Jan. nro. 66. fol. 17v.: Széchényi György és Andrassy Pál kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 389. 1692. Jul. nro. 28. fol. 384r., Johann Christoph Kharg főmustramester jelentése Andrassy Pál katonai szolgálatáról: HFU 2. Mai 1703 (r. Nr. 427. fol. 31–37.)

⁷²⁴ Heckenast 2005 78.

⁷²⁵ Zichy István kéri a megbízólevél kiállítását Miskey részére, mint „Capitain zu Gran” HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Aug. nro. 248. fol. 361v.

⁷²⁶ Holub 1974 19.

⁷²⁷ Újhelyi 1914 203.

⁷²⁸ Zachar 2004 164., 171.

mustrákba már többen nem is iratkoztak be, ezzel szentesítve a már egyébként is a polgárihoz közelítő életformájukat.⁷²⁹

6. sz. táblázat

Egyes magyarországi helyőrségek keretlétszámai a bányavidéki, győri és kanizsai főkapitányságok területén az 1680–1690-es években⁷³⁰

helyszín	huszár	hajdú	tüzér	egyéb
Komárom	100	297		20
Esztergom	100	500		5
Sempte	200			1
Sellye	100			
Nyitra	400	200		3
Léva	300	200	10	7
Tapolcsány	100	100		
Korpona	200	200		4
Kékkő	100	100		
Keszthely	100	100	1	1
Tihany	20	50	1	1
Szigliget	12	25		
Csobánc	20	25		
Vázsony	30	75	1	1
Zsámbék	100	100		
Simontornya	100	200		
Körmend	150	100		
Egerszeg	300	150		

⁷²⁹ MOL A 14 1701. nro. 65., ismertetí Czigány 2004 177., Takáts 1929 308–309.

⁷³⁰ Az adatok forrása: HFU 11. Jun. 1687 (r. Nr. 314. fol. 384–396.) és Uo. 5. Mai 1695 (r. Nr. 370. fol. 84–117. és 135–143.) A kanizsai végvidék adatait l. Szántó 1984 17. A Takáts 1904 115–116. oldalra való hivatkozás érdekessége, hogy az 1671–1672. évi redukció utáni számokat kisebbnek határozták meg, de úgy tűnik, nem valósult meg, hiszen még 1687-ben és 1695-ben is a fenti keretlétszámok voltak érvényben.

Pölöske (Kaposvár)	30	70		
Kapornak	100	50		
Egervár	25	50		
Kemend	10	30		
Lövő	46	42		
Zalavár	15	100		
Szentgyörgyvár	25	40		
Szentgrót	25	50		
Bér	16	20		
Lenti	100	100		
Szécsisziget	50	100		
Kányavár		15		
Alsólimpak	50	50		
Légrád	100	200		
Kotoriba	30	100		
Goricsán	20	50		
Hodosán		50		

A magyarországi végvidék helyzetében a nagy török háború óriási változásokat hozott, amely érintette a végek társadalmát is. Megjelentek tehát az állandó hadsereg különféle alakulatai, amelyek egy része immár várórzó feladatokat is ellátott. A 17. században még csak elszórtan alkalmazott szabad századok pedig egyre nagyobb szerepet kaptak visszafoglalt várak őrzésében. A fejezetben részletesen ismertettük ennek a korábban szinte teljességgel ismeretlen rendszernek az alapjait, hiszen több adat is ismert létszámukról, elhelyezkedésükről. A korabeli várórzó egységek összetettségét illusztrálják továbbá az egyes várak élén álló parancsnokok és a katonák etnikai sokfélesége.

A magyarországi végvári katonaság – ahogyan a korábbi szakirodalom már hangsúlyozta – komoly válaszut elé érkezett a nagy török háború idején. További alkalmazásuk a korábbi végvidéki rendszerhez tartozó várakban okafogyottá vált, azonban harcászati értékük az állandósuló hadjáratokban erősen kérdéses volt. Ideiglenes, egyedi feladatok ellátására kiválóan

alkalmasak voltak, de hosszabb távú táborozásra nem voltak képesek. Ennek szemléletbeli, képzettségi és több évtizeden keresztül kialakult pénzügyi–gazdasági okai is voltak. A korábbi rendszerből elsősorban kiváltságokat tartották volna meg, míg az új rendszerbe integrálódni csak kevesen voltak képesek. Az állandó hadseregbeli alkalmazás ugyanis a korábban helyhez kötött végvidéki katona számára a folyamatos helyváltoztatást és az élettétől, a helyi gazdasági kapcsolatoktól való tartós távolmaradást jelentette – mint például egy itáliai bevetés esetében. A már részletesen bemutatott döntést – miszerint az új határt alapvetően a délszláv etnikumhoz köthető alakulatok védelmezték – persze lehet negatívnak bélyegezni, ám úgy vélem, hogy jelen összefüggésben fontosabb annak hangsúlyozása, hogy a fokozatosan minden elemében felszámolóuló végvidék társadalma az átszervezett határvédelemben nem kapott szerepet. Így a további szolgálatvállalás fejében ez társadalmi réteg gyökeres életmódváltásra kényszerült, míg a katonaélettel járó kiváltságok elvesztésébe belenyugvó „vitézek” gyakorlatilag korábban megszokott földművelő-kereskedő-iparos életvitelüket folytatták, immár megszabadulva hadi kötelezettségeiktől.

VII. A hadi finanszírozás új alapokra helyezése a 17–18. század fordulóján

VII.1 A Habsburg Monarchia hadsereg-finanszírozásának alapkérdései

VII.1.1. Új adóigazgatás és hadsereg-finanszírozás az osztrák–cseh tartományokban

A magyarországi végvárrendszer felszámolásának és átszervezésének időszakában oly sok minden mellett a hadi finanszírozás tekintetében is rengeteg változás kezdődött. A Habsburg Monarchia korabeli adórendszere, a bevételek nagysága, a katonaság járandóságai, a hadseregre fordított kiadások folyamatosan formálódtak. A szakirodalomban – különösen a magyarországiban, mint arról már volt szó – ennek a területnek a vizsgálata azonban még gyerekcipőben jár, így mindenképpen szükséges egy olyan áttekintést nyújtanunk, amely a Habsburg Monarchia összbirodalmi szintű gazdasági-pénzügyi kérdései mellett a magyarországi hadszíntéren lévő alakulatok finanszírozásával is foglalkozik. Az alábbiakban ezért bemutatásra kerülnek a különféle pénztárak, számadások, kölcsönök rendszere, a kiadott élelmiszer, szolgáltatások és a hadiadó közötti összefüggések, ill. a magyarországi adórendszer és a hadi finanszírozás kapcsolata. Minderre azért van szükség, hiszen – az utókor szemében is úgymond csodálatot, de legalábbis figyelmet keltő módon – nehéz elhinni, miként volt képes egy rengeteg belső problémával küzdő összetett államalakulat hatalmas hadsereg fenntartására, költséges háborúk viselésére, Magyarországon pedig jelentős területi gyarapodásra ezekben az évtizedekben. Az osztrák Habsburgok nagyhatalmi státusza megalapozásának időszakában járunk, és ha a következő oldalakon végleges és megnyugtató válasz nem is adható a megfogalmazott kérdések egy részére, a felvetett problémák és gondolatmenetek remélhetőleg közelebb vihetnek az eddig kevésbé vizsgált történelmi folyamat jobb megértéséhez.

Az állam bevételei – mint az közismert – rendes és rendkívüli bevételekre oszlanak. A rendes bevételek Magyarországon a királyi jogon szedett jövedelmek (a harmincadok, a kincstári uradalmak bevételei, monopóliumok stb.), míg a rendkívüliek a rendek által évről-évre megajánlott (hadi)adó, ill. bizonyos törvények alapján szedett egyéb járadékok voltak – mint a

17. században a félharmincad – utóbbiakat kizárólag katonai kiadások fedezésére használhatták fel. Ez a klasszikus felosztás azonban felbomlott a 17. század második felétől. A hatalmas háborús kiadások miatt ugyanis a jövedelmek tekintélyes részét a katonai kiadásokra fordították, nem nézve annak eredetét. A pénztárakba befolyt uradalmi bevételek, vámok jövedelmét ugyanúgy a hadsereg emésztette fel, mint az állandósuló hadiadót. Összességében megállapítható tehát, hogy Magyarországon a rendes bevételek aránya folyamatosan csökkent, míg a hadiadó terhelés egyre növekedett.⁷³¹

Szokás ugyan, hogy az állami adóteher növekedése kapcsán az 1671–1672. évi adórendeletet idézik a kutatók, ezzel kapcsolatban azonban néhány dolog mindenképpen megfontolásra érdemes. Egyrészt ekkor a korábbi összbirodalmi adórendszer tekintetében Magyarország csak csekély mértékben szerepelt. Az 1670-es évek közepén adója esetlegesen, nem túl jelentős mértékben folyt csak be a Magyar Kamara hadipénztárába. Az országgyűlés felhatalmazása nélkül megszabott adóteher⁷³² a magyar társadalom elutasításával találkozott, amely terhelés a nagy török háború kitörésével csak erőteljesen növekedett. Másrészt az ország – hadszíntér lévén – a Bécs által elvárt mértékben nem is járulhatott hozzá a katonaság eltartásához. Az is megfontolandó ugyanakkor, hogy az 1670-es években – szükségszerűen az egyre nagyobb számban Magyarországon állomásoztatott reguláris katonaság megjelenésével párhuzamosan – a földesurak mellett az állam is megpróbált egyre jelentősebb terhet rakni az adózó népességre. Ám ez ekkortól már nemcsak a Habsburgok uralta királyságra, de a hódoltság területére is kifejezetten jellemző volt: az adóbehajtó portyákra induló végvári katonaság tehát komoly konkurenciát kapott – különösen az Alföldön! – a formálódó állandó hadsereg alakulatai személyében, akik immár az állam nevében eljárva szedték be járandóságait. Bár mindez a béke fenntartása érdekében természetesen tiltott volt, ám a kényszer és a vármegyei adóbehajtáshoz adandó segítség felülírta mindezt.⁷³³ Az 1681. évi soproni országgyűlés eltörölte ugyan az 1671 után bevezetett új adóigazgatási rendszert, de az 1680–1690-es években folyó háború annál sokkal keményebb és – valljuk be – a háború közepette igazságtalanabb adózást hozott magával, mint a korábbi esztendő. A következőkben ennek az új, a hadi helyzet által alakított adórendszernek a bemutatására vállalkozom, ám nemcsak a magyarországi bevételek ismertetésére, hanem a Habsburg Monarchia egyes tartományaiból elvárható adófajták összevetésére, továbbá a rendszer elméleti működésének összefoglalására is koncentrálva.

⁷³¹ Ez a folyamat a Szepesi Kamara kapcsán már bemutattuk. Oross 2008a

⁷³² Az országgyűlés adómegajánlási jogának 17. századi viszonyait kimerítően tárgyalja Szijártó 2004 249–256.

⁷³³ Szakály Ferenc hangsúlyozza, hogy a földesúri és állami adóteher növekedésével párhuzamosan az oszmán apparátus is igyekezett a korábbi szolgáltatásokon emelni. Az 1670-es évek „adóanarchiaként” is jellemzett évtizedét elsősorban a hódoltság északi részén fekvő vármegyék adószolgáltatásai kapcsán mutatta be. Szakály 1981 329–349.

A pénzügytörténeti szakirodalomból ismert, hogy 1683 után a Habsburg Monarchia örökös tartományainak teljes, elvárható adómenyiségét 18 egységre osztották fel, amelyből 11 3/4 részt a cseh, 6 1/4 részt az osztrák tartományok viseltek. A valamivel kevesebb, mint kétharmad rész felét a Cseh Korona országain belül Csehország, harmadát Szilézia, hatodát Morvaország viselte. Az osztrák tartományok a teljes teher 34,7%-át viselték, a következő arányban: Belső-Ausztria kb. a felét, Felső-Ausztria a második fél 1/3-át, míg Alsó-Ausztria a 2/3-át. A fenti arányok szerint történt tehát az örökös tartományokban az adózás (kontribúció) és az újoncozás (*Rekrutierung*).⁷³⁴ A katonai költségekhez való hozzájárulás, azaz az adó behajtása ezekben a tartományokban többféle címen történt: a rendes hadiadó (*das ordinari quantum militare*), az egyszerű törökadó (*die einfache Türkensteuer*), fejadó (*Kopfsteuer*), a követelésen felüli összeg (*nach Postulatum*), a törökadó kétszerese (*das duplum der Türkensteuer*), a követelésen felüli összeg utolsó része (*das letztere nach Postulatum*). A bemutatott száraz számadatok megértése céljából az alábbi táblázatok mintegy mintapéldaként a legnagyobb tehervállaló Cseh Királyság elvárható és befolyt adóját mutatják be az 1690-es években, ill. hogy mely költséghelyekre mekkora összegek lekötését irányozta elő a központi kormányzat.

⁷³⁴ KA Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498. fol. 56v–57r., Mensi 1890 13–14., Winkelbauer 2003 497–498., Hochedlinger 2010 120. A pontos arányszámok: Csehország: 5 21/24, Morvaország 1 23/24, Szilézia: 3 22/24, Belső-Ausztria 3 3/24, Felső-Ausztria 1 1/24, Alsó-Ausztria 2 2/24.

7. sz. táblázat

Csehország adózása az 1690-es években

Elvárt adómenyiség, 1695 ⁷³⁵	Összeg 1	Befolyt összegek, 1693 ⁷³⁶	Összeg 2
Rendes hadiadó (Das Ordinari Quantum Militare)	1 170 000	Prágai Adóhivatal (Aus dem königl. Ober Steuer Amt zu Praag)	935 176
Török adó (Die einfache Türkensteuer)	220 000	Rendkívüli török adó (Extraordinari Türkensteuer)	220 000
Fejadó (Kopfsteuer, oder das Aequivalent)	350 000	Fejadó (An der Kopfsteuer)	150 000
Követelésen felül (Nach Postulatum)	326 000	Követelésen felül (Nach Postulati)	321 765
A török adó kétszerese (Das Duplum der Türkensteuer)	220 000		
Követelésen felül újabb része (Das letztere Nach Postulatum)	456 944		
Összesen	2 742 944		1 626 941

Fontos megjegyezni, hogy e pénzüsszegek legnagyobb része nem készpénzben folyt be az udvar mellett működő közös kasszába, hanem bizonyos előre meghatározott költséghelyekre kötötték le őket (*durch Anweisung*). A költségeket pénzben is és élelmiszeradagokban (azaz porciókban) is kifejezték, mely kimutatások együttese adta ki az elszámolások alapját. A Csehország által fizetendő 1 170 000 forintos hadiadó tekintélyes részét betáblázták, így a központi és helyi kormányzat mindegyik szintje elvileg tisztában volt a kiadandó költségekkel.⁷³⁷

⁷³⁵ KA Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498. fol. 55r. A bemutatott összegek ún. számítási forintban értendők, amennyiben a forrás megjelöli, hogy rajnai vagy magyar forintról van szó bizonyos költséghelyek esetében, akkor mindenképp feltüntetem, hogy milyen fajtáról van szó. Összevetésként: 100 magyar forint = 80 rajnai forint, azaz 100 rajnai forint = 125 magyar forint, 1 rajnai forint = 60 krajcár, 1 magyar forint = 100 dénár.

⁷³⁶ HKA SuS MV (Karton 42., nro. 31., fol. 173–175.) „Summari Extrakt was bei der Kays. General Kriegs Cassa vom 1. Jan.–31. Dez. dises 1693. Jahrs sowohl an pahr, als durch Anweisungen empfangen und widerumben ausgegeben worden.”

⁷³⁷ Ez összeg az 1673–1679 közötti időszakban állandósult és kitartott Mária Terézia uralkodása kezdetéig. További válogatott adatokat közül a cseh tartomány adózására vonatkozóan Mat'a 2010. Különösen: 162–172., ahol az újoncos és pótlovazás adatait is bemutatja.

8. sz. táblázat

Az 1693. évi katonai költségvetésben Csehországra eső hadiadó felosztása
költséghelyekre⁷³⁸

költséghely	Porció (ember)	Porció (ló)	Hónap	végösszeg
Daun-ezred 6 százada	1243 1/2 (4 Ft/hó)	82 (3 Ft/hó)	12	62 616
a megajánlott 3917 gyalogos újonc	3917 (3 Ft/hó)		4	47 004
a megajánlott 1299 lovas újonc	1299 (3 Ft/hó)	1299 (3 Ft/hó)	4	31 176
a tábori tüzéség személyzete ellátásból a tartományra eső rész	6166 (3 Ft/hó)		12	221 976
a pilseni és az eger-i hadszertárnokok			12	960
magyarországi tüzérek	114 (3 Ft/hó)	6 (3 Ft/hó)	12	4320
az Erfurt-gyalogszárad	465	7	12	16 992
hadbiztosi éves ellátmány	26	18	12	1584
brandenburgi gyalog és lovas hadak (Wibranzen) fizetése			12	2160
mérnökök			12	600
Schwibus-i kerület kontingense			12	10 514
a 2612 tartományi újonc jóváírása (16 tallér/ember)				62 688
Brandenburgnak fizetett segély				150 000
az átvonuló csapatok által okozott károk jóváírása				60 000
Johann von Arnold és Wentzl Sembler által szállított posztó				25 720
Schultzbach herceg ellátmánya			12	6000

⁷³⁸ Az adatok forrása: HKA SuS MV (Karton 44., nro. 64.)

Oppersdorf gróf, ezredes ellátmánya			12	650
Lexurant alezredes ellátmánya			12	450
Zinzendorff gróf, alezredes ellátmánya			12	650
a mérnök hadtest			12	26 536
az aknász hadtest			12	31 872
a gyalog és lovas ezredek zsoldja			12	95 953
Összes előre meghatározott költséghely összege				860 421

Természetesen ezek a meghatározások nem voltak kőbe vésettek, hiszen a nagy török háború szükségletei, az ezredek változásai, az adózó országok nagysága stb. mind-mind befolyásolták, mely jövedelmek mikor mely tartományok adójához rendeltettek. Éppen ezért összevetésként érdemes az 1701. évi katonai költségvetés Csehországra eső részére felvett költséghelyeket is bemutatnunk.

9. sz. táblázat

Az 1700–1701. hadi év katonai költségvetésében az első három hónapban Csehországra eső hadiadó felosztása költséghelyekre⁷³⁹

költséghely	összeg (november–január)
Daun-ezred, az ezred tisztikara és 12 század	29 313
Thüngen-ezred, az ezred tisztikara és 12 század	32 730
Reventlau-ezred, az ezred tisztikara és 12 század	32 730
Fürstenberg-ezred, az ezred tisztikara és 16 század	50 000
Lotaringiai-ezred, az ezred tisztikara és 16 század	50 000
Taafe-ezred, az ezred tisztikara és 10 század	31 767

⁷³⁹ Az adatok forrása: HFU 14. Sept. 1701 (r. Nr. 415. fol. 145–229.) „Summari Extract aus der General Verpflegungs Repartition pro anno 1701.” Az egyes kiadás-fajták esetében leghagytam a krajcárokat, dénárokat, így a végösszeg 3 forinttal többre jön ki. Természetesen a többi negyedév számadásai is megtalálhatók, de az összbírodalmi katonai költségvetés elemzése témánktól nagyon messzire vezetne. Mindenesetre megfigyelhető, hogy békeév lévén az ezredek már nem a Tábori Hadi Kasszára lettek elszámolva.

Darmstatt-ezred, az ezred tisztikara és 10 század	31 326
Gronsfeld-ezred, az ezred tisztikara és 10 század	31 326
Alt-Hannover-ezred, az ezred tisztikara és 10 század	31 767
Pálffy-ezred, az ezred tisztikara és 8 század	26 079
Cusani-ezred, az ezred tisztikara és 10 század	31 767
Bádeni Lajos örgróf	7500
Daun gróf, tábornok	456
Thüngen báró, tábornok	2700
tábori tüzérség és aknászok	28 200
a tábori tüzérség nyugdíjasai	2962
főhadbiztosok, hadbiztosok, kancelláriai alkalmazottak járandóságai	7897
Dr. Sattler tábori orvos	234
Conti szállásmester-helyettes	135
de Bouchon szállásmester-helyettes	135
Strakan szállásmester-helyettes	162
De Goulon vezérőrnagy zsoldja	1500
ezred nélkül: Guidice ezredes	753
Koch főhadbiztos	300
von Höfen élelmezési biztos	200
Herrosovsky kapitány	118
csehországi hadszertárnokok	1662
tábori tüzérség és aknászok (csak január)	7063
Boquoy grófnő által letett 50 000 forint kamatai	9000
a Tábori Hadi Fizető Hivatalba	1664
Összes költséghely 1700. november–1701. január	451 826
Az egész évre a tartományra terhelt összeg	1 713 541

Össességében persze – miként a 16–17. századi Habsburg Monarchia pénzügyigazgatása kapesán is tapasztalható⁷⁴⁰ – csak elvi szinten átlátható rendszerről volt szó, amelybe rendkívül sok nehézség és problémalehetőség volt beépítve. Az elszámolások különbözőségei, a katonai túlkapások, a késedelmes fizetések, az előre nem kalkulálható változások, mind-mind szinte időzített bombaként kegyegtek a rendszerben. Ehhez hozzáveendő még az is, hogy az adózó népesség az egyes tartományokban teljesen eltérő alapelvek és szervezet keretében adózott, amely az átláthatóságot csak növelte. A fenti táblázatokból is látható azonban, hogy az adófizetés helyett talán inkább a legtöbbször ellátmányban kifizetett adóval történő elszámolás fogalomhasználat a helytállóbb.

A tartományok hozzájárulásait, jövedelmeiket több központi pénztár is adminisztrálta a 17. század végén (az összes országrész mindegyik pénztára helyett az alábbiakban érthetően csak Magyarország esetében fókuszálók a legfontosabbakra).⁷⁴¹ Nevében ugyan nem hadi kiadásokkal foglalkozott, de a bevételek és kiadások adminisztrációjában kiemelkedő szerepet kapott az Udvari Fizető Hivatal (Hofzahlamt). Többször is előfordult – mint azt majd látni is fogjuk –, hogy pénzügytechnikai műveletekkel számottevő katonai kiadások szerepeltek ennél a pénztárnál is.⁷⁴² Az Udvari Hadi Fizető Pénztár (Hofkriegszahlamt) bevételei között klasszikus regálé jövedelmeket találhatunk mindegyik tartományból, kiadásai között pedig a bécsi városőrség és a magyarországi végvárrendszer fenntartása szerepelnek legnagyobb arányban.⁷⁴³ Háború idején működött az ún. Tábori Hadi Fizető Pénztár, amely a Főhadbiztosság felügyelete alatt állt. Ebben a pénztárban számolták el a formálódó állandó hadsereg legtöbb mezei alakulatának téli, olykor nyári ellátmányát és felszerelését. Bevételeik között leginkább magyarországi területről származó jövedelmek találhatók, azaz a vármegyék által adminisztrált hadiadó vagy egyéb pénzügytechnikai műveletekkel ide csoportosított összegek.⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Rauscher 2008, Kenyeres 2007, 2008b, Kriegführung und Staatsfinanzen

⁷⁴¹ A pénztárakról szóló áttekintést részben a szakirodalom, részben saját kutatások alapján ismertetem. Alapvető ebben a kérdéskörben: Hochedlinger 2003 31–39., Hochedlinger 2010 121., csak áttekintés: Körből 2005 85–88. Az egykorú leírást lásd a már idézett KA Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498. fol. 66–72.

⁷⁴² Rauscher 2007. Ez már a 16. században sem volt másként vö. Kenyeres 2008b

⁷⁴³ Az Udvari Hadi Fizető Hivatal 1693. évi bevételei között szerepelnek pl. a bécsi *Rothenurm* melletti, a linzi, az ybbi, mauthhauseni vámok, az alsó-ausztriai sóhivatal, a körmöci kamara, a pozsonyi Magyar Kamara a nedelici főharmincad, a prágai „Deputiertes Amt” bevételei vagy éppen más pénztárakból, pl. az Általános Hadi Pénztárból, az Udvari Fizető Hivatalból egyes ide elkönyvelt tételek. Feltűnő továbbá, hogy Alsó-Ausztria tartomány is fizetett be ide pénzeket, amely feltételezhető, hogy a Győri Főkapitányság magyar helyőrségei járandóságai is lehetnek. Kiadásai között pl. a bécsi városőrség fizetése ebben az évben 44%-ot, a magyar végvárrendszer várőrségeire kiadott élelem és pénzösszeg 33%-ot tett ki. A számadások részletes vizsgálata témánk szempontjából nem kiemelkedően fontos, csak tendenciák érzékeltetésére vállalkozom. Az Udvari Hadi Fizető Hivatal 1692. és 1693. évi számadásait l. HKA SuS MV Karton 42. nro. 29. fol. 168–169. és Uo. nro. 32. fol. 176–177.

⁷⁴⁴ Tanulságos eset és mutatja a pénzügyigazgatás változatosságát, hogy 1691-ben az Udvari Kamara rendeletére az alsó-magyarországi bányakamara jövedelmeiből 150 000 forintot a Tábori Hadi Fizető Hivatalnak utaltattak ki, amelyet a parancs értelmében az Udvari Fizető Hivatal és az Udvari Hadi Fizető Hivatal is felvett bevételei és kiadásai közé. HFU 18. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 308–311.)

A pénztárak rendszerének áttekintését bonyolítja, hogy minden évben az összes katonai kiadás Általános Hadi Pénztár (Generalkriegskassa) név alatt ismételt adminisztrálásra került. Ennek a hadipénztárnak az 1690-es évek végéig külön pénzkezelési-pénzkifizetési joga nem volt: összesítette az udvari és tábori hadipénztárak által kezelt pénzeket, kimutatásai ugyanakkor támpontot nyújthatnak a Habsburg Monarchia teljes katonai kiadásainak megismeréséhez. Maradva a már többször említett 1693. évnél, ennek forrásanyagából megtudjuk, hogy ebben a hadipénztárban 8 159 308 forint bevételt könyveltek el. Ennek mintegy harmadát az Udvari Fizető Hivaltól érkezett bevételek tették ki, továbbá az összes örökös tartomány – korábban már felsorolt – hadiadója (a bevételek 60%-a!).⁷⁴⁵ A pénztárak rendszerének összefonódása vezetőik tekintetében is tetten érhető, hiszen az Udvari Hadi és a Tábori Hadi Fizető Hivatal élén ezekben az években ugyanazok a személyek álltak, akik egyúttal a mellettük működő Általános Hadi Pénztár számadásait is vezették, nevezetesen: Ludwig Albert von Thavonath 1683–1685. július, Ferdinand Leopold Wisendo von Wisenburg 1685. augusztus–1693, Johann Karl Bartholotti von Parthenfeld 1694–1713. A korszakra jellemzőnek tekinthető, hogy amellet, hogy ők neves pénzügyi szakemberek voltak, jelentős hiteltevékenységet fejtettek ki (különösen: Bartholotti, az itáliai származású bécsi kereskedő- és bankárcsalád képviselője, ill. Wisendo, aki 1697–1712 között az Udvari Fizetőhivatal vezetője is volt), ami az egész Habsburg Monarchia működését és a háborúk folytatását is alapvetően meghatározták.

1697-től azonban – a nagy adóügyi átszervezéssel párhuzamosan – a hadipénztárak rendszere is módosult, amennyiben az említett Általános Hadi Kassza meghatározott szervezetet kapott, mégpedig pénzkezelési és pénzutalványozási jogkörrel: mindegyik tartományba kineveztek egy pénzkezelőt (Generalkriegskassaverwalter). Prágába Bonaventura Rundorffer, Boroszlóba Nicolaus Friedrich Kühne, Brünne Johann Baptista Kaschnitz, Linzbe Franz Moison, Grazba Ignatius Forcher, Pozsonyba Ernst Joseph Ultsch, Budára Gabriel Gsattner, Kassára Daniel Schindler, Nagyszebenbe Johann Georg Neunhardt, a Német-római Birodalomba Andreas Mayrmüller került.⁷⁴⁶ Ez a Habsburg Monarchia pénzügyigazgatásának egységesítése felé tett lépés jól jelzi azt is, hogy a Magyar Királyság a hadműveletek lezárásának közeledtével egyre jobban integrálódott a Habsburgok uralta államba, korábbi jelentősebb pénzügyi különállása (amely sok visszaélésre alkalmat adott a hadi állapot miatt) megszűnni látszott. A

⁷⁴⁵ Jelen kereteket szintén szétfeszítené ezeknek a valóban becses számadásoknak a részletes elemzése, így csak egyes elemek feltüntetésére vállalkozom. Amennyiben elfogadjuk, hogy ebben a pénztárban az összes hadi kiadás adminisztrálásra került, akkor a szakirodalomban meghonosodott számadatok mindenképpen elgondolkodtatóak, hiszen erre az évre pl. 16 272 140 forint szerepel (Berenger kutatásaira hivatkozva közli Hochedlinger 2003 38.), míg a számadás „csak” 8 172 193 forintot tüntet fel. A Generalkriegskassa 1692. és 1693. évi számadásait l. HKA SuS MV Karton 42. nro. 30. fol. 170–172. és Uo. nro. 31. fol. 173–175. A kutató zavarodottságát tovább növelheti, hogy a „társzpénztár” Udvari Fizető Hivatal vonatkozó évi számadása 3 277 421 forint átutalását vette fel kimutatásaiba, amelyet az Udvari Hadi Fizető Hivatal felé teljesített, ahol ez az összeg nem, hanem az Általános Hadi Pénztárnál jelent meg. Vö. HKA HZAB 1693. (Bd. 138. fol. 114v–115r).

⁷⁴⁶ HFU 10. März 1698 (r. Nr. 388. fol. 218.)

kerületi hadi pénztárak legfontosabb feladatai, működési szabályaik szentesítették a korábban meghonosodott gyakorlatot, és összefüggésben a már említett tartományi bizottságokkal a következőkben foglalhatók össze: a befolyt adót közvetlenül a hadsereg ellátására használhatták fel, a fennmaradt összeget kellett a központi hadi pénztárba küldeni. A katonaság a neki járó járandóságokról utalványt kapott (*assignatio*), amellyel a kerületi hadbiztossal egyeztetve megkapták a ténylegesen nekik járó havi illetményt (*designatio*). Ezt követően a megállapított járandóságokról a tartományi bizottságok is kiállítottak egy utalványt, amely már közvetlenül az ellátó területnek (városnak, vármegyének) szólt. Ezt beváltva kapták meg az egyes katonák az ellátmányukat, majd ugyanez a folyamat visszafelé is lejátszódott: azaz az elszámolások készítésénél a vármegye és a katonaság, illetve a hadbiztosok, a bizottságok és a katonaság között is készültek elszámolások, amelyek egyeztetését (és szerencsés esetben egyezését) követően kerültek felterjesztésre az Általános Hadi Pénztár és az Udvari Kamara felé.⁷⁴⁷

Külön hangsúlyozandó, hogy a pénztárakból utalványozási joga minden esetben az Udvari Kamarának volt. (Az utalványozásokra történő utasítás több esetben fennmaradt a kamara Hoffinanz sorozatában, így rekonstruálhatók részben a kiadások fajtái, azzal a fenntartással, hogy a tervezett átutalás olykor nem valósult meg!) A gazdasági egységként is felfogható katonai alakulatoktól beérkezett számadásokat több szerv is felülvizsgálta: első körben a Főhadbiztosság alkalmazottai, majd az Udvari Kamara számvevőségét (régóta) ellátó Alsó-ausztriai Számvevőség. Az ellenőrzést követően gyakran felülvizsgálatra kötelezték az adott alakulatot (vagy személyt), amely további hatással lehetett a teljes katonai kiadásrendszerre és a végső számadatokra. Az olykor évekig is eltartó számadás-vita és az azzal kapcsolatos levelezés ugyan jelentős forrásértéket képvisel, ugyanakkor óvatosságra is inti a kutatót, hiszen bár vállalkozik következtetések levonására, azzal a tudattal kell mindezt megtennie, hogy a további kutatások esetleg újabb adalékokat szolgáltatnak egy-egy végső elszámolás kiegyenlítéséhez (vö. pl. az alábbi részletesebb tárgyalás során a Batthyány II. Ádámmal való elszámolás adatait).

Az egész ellátórendszer labilitása tetten érhető az elszámolások alapját képező járandóságok (a porciók) pénzügyi hátterének vonatkozásában is. A már említett főhadbiztossági „kisokos” külön fejezetben foglalta össze a katonaság ellátásának különféle stációit az 1680–1690-es évekre vonatkozóan. A szöveg visszaadása ugyan roppant nehéz, de a tisztánlátás végett érdemes rá kitérnünk. Az 1680-as évek elején az örökös tartományokban állomásozó ezredeknél a porciókat 3 forinttal számolták el havi szinten (naponta 6 krajcár), amelyet félig természetben, félig készpénzben kaptak a katonák. A Magyar Királyság területén tartott ezredek esetében a porciókat 8 hónapra az örökös tartományokra, míg az élelmiszert és szolgáltatásokat a teljes évre

⁷⁴⁷ Részletesen ismerteti az 1697 utáni rendszert Iványi 1991 184–185.

az országra számolták el, mégpedig 1 forint 30 krajcárral. 1683 után a magyarországi ezredek esetében a 8 hónapnyi örökös tartományokra terhelt ellátmány mellett, 6 hónapnyi téli szállást számoltak el, utóbbit Magyarországra kivetve. 1685-ben azután óriási változást hajtottak végre, miszerint az addigi 8 hónapból egyet hagytak csak az örökös tartományoknál, a többi 7 hónap ellátmányát Magyarországra terheltek (a megnövekedett országterületre hivatkozva⁷⁴⁸). 1689 után a hat „nyári hónapban”, azaz a hadjáratok idején az ellátmányt a katonaság az élelmiszerraktár készleteiből kapta és számolta el, amely költségeket ismét az örökös tartományokra terheltek. A hat „téli hónap” viszont teljes egészében a beszállásolás alá került területekre esett, azaz a szállásadók voltak kötelezve a katonai napi adagjának (amelyet a katonaság számára kiadott ún. Regulamentum, vagyis rendtartás tartalmazott) a kiadására és az elszámolásra a hadbiztosok felé.⁷⁴⁹

Megállapítható továbbá – egyetértésben a pénzügytörténeti szakirodalommal –, hogy az egész rendszer kölcsönök nélkül nem működhetett, és mint a Habsburg Monarchia legnagyobb hitelezőjének számító Oppenheimer-bankház 1703. évi (látszat?)csődje is mutatta, nem is működött. Gyakorlatilag a legtöbb állami jövedelem (rendes és rendkívüli is) le volt kötve a hitelezőknek, hadi szállítóknak. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a hadi vállalkozás mint komoly és jó befektetés virágzott a nagy török háború idején is Magyarországon: azt nemcsak külföldiek, de magyar arisztokraták is a lehetőségeikhez képest kihasználták. A sokszor nehezen értelmezhető körbetartozás-hálózat állt fel, ahol szinte mindenkinek volt olyan kintlevősége, amelyre a számlát bármikor benyújthatta az udvar felé. Ennek eredménye lett azután Magyarországon a jövedelmek példátlan mértékű elzalogosítása (mint a holland kölcsön 1702-

⁷⁴⁸ Károlyi – Wellmann 83–85. adatai erre az évre mutatnak a korábbtól kimagaslóan eltérő adatokat.

⁷⁴⁹ KA Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498. fol. 155–160. Von Verpflegung der Miliz c. fejezet. A szöveg értelmezése a korabeli viszonyok tökéletes ismerete nélkül – öszintén megvallva – komoly korlátokba ütközik. Az itt adott leírás csak elnagyolt ismertetése az információban gazdag összefoglalásnak. A fejezet adatait felhasználva röviden összefoglalja az ellátás menetét Hochedlinger 2010 126. Erzékelteként álljon itt az 1685. évi változásokat bemutató szöveg: „Anno 1685, als man gesehen, dass diese 6 Winter Monathliche Verpflegung vom Land wirklich gegeben wird, solche auch dem Soldaten statlich zu nutzen kombt, das kays. Aerarium aber dabei keinen Vortl habe, so hat man die 8 Monathliche Verpflegung die portion a 3 fl. in Erbländern in so weit aufgehebt, das man allein ein Monath, nemlich den 8bren, in Erbländern angewisen und die übrige 7 Monath Nov-Mai der Miliz in hungarn sub titulo der vorjährigen Verpflegung assignirte und zwar, weil dem Soldaten nicht zuzumuthen wäre, das er bei dem blossen Monath Sold aus denen Erbländer, so nur 3 fl. besagte, bestehen sollte, die Verpflegung in Hungarn auch nur den nahmen von Essen und Trünkhen oder Natural Verpflegung hatte, welches, wan es der Soldat alles verzohrte, ihme pro Stipendio nichts übrig, oder wenigsten dafür in sortem stipendii legaliter nichts zuzurechnen ware, so wurde die Portion in Hungarn dem kays. Aerario zum besten taxirt, und auf 6 fl. sambt 30 xr bei der Mund Portion für den Service solchergestalten gesetzt, dass vor 3 fl. der Hausmann den Ordennnanzmässigen Unterhalt in natura und die übrige 3 fl. 30 xr in Geld geben solle, das Naturale ware anstatt der ehemaligen in Hungarn üblichen bei denen eingebrochenen bedrangten Zeiten aber nicht mehr aus guten Willen zu erhalten gewesen Hausmann Kost, und das Geld ware anstatt des stipendii, also das solchergestalten die Verwilligungen der kayerlichen teutschen Erblanden, von welchen an statt 8 Monath a 3 fl. nur ein Monath bezahlt wurde, sublevirt und der quartiers Genuss in so sehr zu länglich und zum übermässigen Vortl des Soldaten ware, dahin reducirt worden, das das Aerarium ein siben monathlichen Stipendium darbei erübrigte und der Soldat doch darbei wohl bestehen konnte, dann er bekame die sechs Winter Monath über sein ordentliches, Gewisses und genugsambes Essen und Trünken, in Sommer Monathen sein Brod aus denen Magazinen und noch darbei 27 fl. 30 xr in Geld.”

ben⁷⁵⁰), illetve a felhalmozott adósság leírása céljából a birtokok jelentős mértékű eladományozása.⁷⁵¹

VII.1.2. Katonai kiadások és hadsereg-finanszírozás a felszabaduló Magyarországon

A nagy és számunkra legfontosabb kérdés, hogy ebben az egész rendszerben hol és milyen összegekkel, illetve milyen adózási szervezettel található meg a fokozatosan gyarapodó területű Magyar Királyság? A fentiekben elmondottak alapján kijelenthető, hogy Magyarország (és ne feledjük: Tirol⁷⁵²) a Habsburg Monarchia imént bemutatott adó-felosztási rendszeréből az 1697. évi nagy változásokig teljességgel kimaradt.⁷⁵³ Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a Magyar Királyság nem fizetett volna adót: csak annyiban másként, hogy 1697 előtt a vármegyék által kiadott adó a hadbiztosok mellett működő pénztárakból, a Főhadbiztosság felügyelete alatt álló Tábori Hadi Fizetőhivatal pénztárában került elszámolásra. Úgy vélem, helyesebb minden esetben a kifizetés helyett inkább az *elszámolás* szót használni, mivel nem minden esetben került sor konkrét készpénz-behajtásra, sokkal inkább a megszabott porciók ellenértéke került a már említett pénztárakon keresztül elszámolásra.

A magyar hadiadó tehát az állandó hadsereg különféle alakulatai részére a téli hónapokban kiadott ellátmányt fedezte. A beszállásolást, amely a hadiadó nagyságával és elosztásával (repartíció) szoros összefüggésben állt, alapvetően a Főhadbiztosság, az Udvari Kamara és a nádori konkurzus együttműködése határozta meg, természetesen jelentős erőfőlénnyel a Monarchia központi kormány szervei felé. A kijelölt falvakba, városokba érkező katonaság ellátása a vármegyékre hárult, amelyek a kiadott élelmiszer és különféle egyéb szolgáltatások (pl. tűzifa, gyertya stb.) ellenértékét minden évben beszámíthatták a hadiadóba, és a fennmaradt részt kellett „csupán” készpénzben (tehát elvileg: utólag) kiadniuk. Természetesen azok a települések és lakosok is készpénzben fizethették meg adójukat, ahol az adóztatás évében nem volt beszállásolás. Az egyeztetések, elszámolások és túlkapások miatti vizsgálatok mindennaposak voltak: mind a vármegyék által választott hadbiztosok, mind a Főhadbiztosság

⁷⁵⁰ Szakály 1971 40., Holl 1976 51.

⁷⁵¹ A korabeli gazdasági rendszer összetettségéről már sokan írtak, hol tágabb, hol szűkebb keresztmetszetét adva. Szakály, 1971., Holl, 1976., Mensi, 1890. A felvett hitelek, a kényszerkölcsönök rendszeréről, az egymás kifizetésére felvett hitelek, az államadósság alakulásáról és a korabeli bankrendszerrel a korábbi szakirodalom felhasználásával és nagy mennyiségű levéltári forrás bevonásával Brigitte Holl munkája foglalkozik kimerítően. Alapvető továbbá Grunwald 1913, amely Samuel Oppenheimer működésén keresztül mutatja be a korabeli gazdasági szisztéma működését

⁷⁵² Tirol és Elő-Ausztria hivatkozási alapja az volt, hogy területük hadszíntérré vált a Franciaország elleni fegyveres konfliktusok idején. Vö. Hochedlinger 2010 124.

⁷⁵³ Ezt a tényt hangsúlyozza újabban Hochedlinger 2010 122–124.

alá tartozó területileg illetékes hadbiztosok, mind a raktárak felügyeletét ellátó élelmesterek, mind az egyes – területileg illetékes – kamarák alkalmazottai által készített kimutatásoknak egyezniük kellett, hogy az előre gyártott repartíció megfelelő legyen. A hadiadót ugyanis a vármegye és az oda szállásolt katonaság nagysága alapján elméletileg meghatározott arányok szerint osztották szét, amely összeget porciókra lebontva fogadtak el. Az ember és lóporciókkal való elszámolási különbségek tovább növelték a bizonytalanságot, a katonaságnak kiadott rendtartások (*Regulamentum*) be nem tart(at)ása ugyanakkor jelentősen emelte az adóterhet.

A hadi helyzet miatt előálló szituáció komoly visszaélésekre adott lehetőségeket, ami a Magyar Királyság tekintetében különösen nehezé teszi az ország teherbíró képességéről adandó kép megrajzolását. Tény mindenesetre, hogy itt helyben a katonaság bőven „túllépte” – különösen az 1680-as években – a neki járó ellátmány mennyiséget, amelynek egyik lecsapódása a vármegyék által a koordinációt végző hadbiztosok elleni rengeteg panasz volt.⁷⁵⁴ Számszerűleg kifejezve Esterházy Pál nádor kalkulációja szerint 1684-ben 3 695 220, 1685-ben, 2 780 000, 1686-ben, 3 365 220, 1687-ben 2 800 000, 1690-ben 2 360 000, 1692-ben 1 400 000, 1693-ban 1 510 000, 1694-től pedig kétfélmillió forintot fizetett Magyarország, nem számítva az egyéb kikényszerített szolgáltatásokat. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy az elvárt 2 000 000 forint adó helyett a nagy háború közepette az ország évről-évre egyre többet volt kénytelen kiadni.⁷⁵⁵

A változás akkor következett be, amikor a századforduló táján a Magyar Királyság egyes körzeteire – ugyanúgy ahogy a korábban látott Csehország esetében – bizonyos költséghelyeket előre lekötöttek, így például az 1701. évi katonai költségvetés magyarországi részeinek ismertetése kapcsán nyilvánvalóvá válhat, hogy pénzügyi téren miként idomult a Magyar Királyság a Habsburg Monarchia egészéhez. A négy főhadbiztosi kerület által kezelt pénzösszegeket az alábbi táblázatokban szereplő célokra fordították előre meghatározott módon: 1) Georg Frischenhausen és Georg Kestler a dunántúli, 2) Jakob Anton Schweidler a Duna és Tisza alsó folyása menti, 3) Ferdinand Karl Schweiger a felső- és északkelet-magyarországi,

⁷⁵⁴ Az egész magyar adórendszer feltérképezése külön monográfiát igényelne, amelyhez további alap kutatások szükségesek. Útörő munkát ebben a tekintetben a nádori levéltár és Esterházy Pál nádor iratainak szisztematikus feldolgozásával csak Iványi Emma végzett, de munkájából szükségszerűen hiányzik a „másik oldal”, azaz az Udvari Kamara irattárában fellelhető adatok bemutatása. Vö. Iványi 1991 134–223. A Főhadbiztosság „kisokosa” röviden „elintézi” az 1698 előtti időszakot: „Das Königreich Ungarn hat de ordinario bis ad Annum 1698 contribuiert 2 000 000. Dise zwei millionen seind von denen Comitaten teils in paaren Geld dem in jedem Lands District angestellten Ober Kriegs Commissario ad cassam gegeben, teils durch die unter die Gespannschaften auf das Winter Quartier repartirte Portiones in natura consumirt worden.” KA Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498. fol. 59r. A magyar adóügy, az adóalap-meghatározás nehézségeit tárgyalja újabban Szijártó 2004, Schramek 2009.

⁷⁵⁵ A számadatokat közli: Zachar 2004 72–73.

végül 4) Georg Karl Drischberger az alsó-magyarországi vármegyék hadiadója kapcsán volt illetékes.⁷⁵⁶

10. sz. táblázat

Georg Karl Drischberger főhadbiztos alsó-magyarországi körzetére terhelt költséghelyek
1700. november – 1701. január

költséghely	összeg (november–január)
Baaden-ezred, tisztikar és 12 század	32 760
Mansfeld-ezred, tisztikar és 12 század	33 705
Gschwind-ezred, tisztikar és 12 század	32 730
Liechtenstein-ezred, tisztikar és 12 század	29 313
Commercy lovasezred, tisztikar és 10 század	31 330
Vaudemont lovasezred, tisztikar és 12 század	30 457
Commercy herceg, tábormok	1608
Schallenberg főhadbiztos, vezérőrnagy	2700
Rappach gróf, ezredes	375
Georg Karl Drischberger főhadbiztos	396
Dietrich hadbiztos	300
Max Sturm hadbiztos	300
Deibler hadbiztos	300
Auersperg-féle szabad század, Munkács	3777
Buttler-féle szabad század, Eger	3777
Schenkendorff-féle szabad század, Kanizsa	3777
Összesen (negyedév)	207 606
Az egész évre a körzetre terhelt összeg	880 312

⁷⁵⁶ Az adatok forrása: HFU 14. Sept. 1701 (r. Nr. 415. fol. 145–229.) „Summari Extract aus der General Verpflegungs Repartition pro anno 1701.” Az egész irategyüttes elemzése, összevetése további katonai költségvetésekkel, a hadipénztári, kamarai számadásokkal külön részletes tanulmányt igényelne, jelen esetben is csupán a témánk szempontjából legfontosabb aspektusokat emeltem ki. Az 1701. évi repartíció Magyarországra vonatkozó része töredékesen a Magyar Kamara Archivumában is megtalálható. MOL E 211 30. tétel Katonai iratok (95. csomó fol. 300–303.)

11. sz. táblázat

Jakob Anton Schweidler főhadbiztos Buda könyéki körzetére terhelt költséghek 1700. november – 1701. január

Költséghek	összeg (november–január)
Savoyai dragonyos-ezred, tisztikar és 10 század	29 385
Frankenberg-féle szabad század (5 db), Buda	11 937
La Porten-féle szabad század, Nagyvárad	3777
Savoyai Jenő herceg, tábornok	2650
Pfeffershofen báró, vezérőrnagy	708
de Roccavione ezredes	990
Jakob Anton Schweidler főhadbiztos	396
Cretel hadbiztos	300
Lüebler hadbiztos	300
A rác határőrség	1128
Összesen (negyedév)	51 571
Az egész évre a körzetre terhelt összeg	215 838

12. sz. táblázat

Ferdinand Karl Schweiger főhadbiztos felső-magyarországi körzetére terhelt költséghek 1700. november – 1701. január

költséghek	összeg (november–január)
Teutschmeister-ezred, tisztikar és 4 század	9456
Thüerheim-ezred, tisztikar és 12 század	29 313
Salm-ezred, tisztikar és 12 század	29 313
Nehem-ezred, tisztikar és 12 század	29 313
Marsigli-ezred, tisztikar és 12 század	29 313
Schlick lovasezred, tisztikar és 10 század	30 367

Kollonics lovasezred, tisztikar és 10 század	22 938
Ebergényi lovasezred, tisztikar és 10 század	22 938
Oktavian Nigrelli gróf, táborszernagy (<i>Pension</i>)	500
Kis Balázs ezredes	150
Ferdinand Karl Schweiger főhadbiztos	396
Gallatin de Chateaufieux főhadbiztos	396
Hadbiztosok (Hörmann, Krösamer, Kröner, Leinwather, Otterbini, Gremberger)	1800
A rác határőrség	893
Deák Pál-féle lovasezred huszárai	9000
Összesen (negyedév)	216 086
Az egész évre a körzetre terhelt összeg	857 578

13. sz. táblázat

Georg Frischenhausen és Georg Kestler a dunántúli főhadbiztosok körzetére terhelt költséghek 1700. november – 1701. január

költséghely	összeg (november–január)
ifj. Starhemberg-ezred, tisztikar és 12 század	33 705
Guttenstein-ezred, tisztikar és 12 század	33 705
Caprara lovasezred, tisztikar és 10 század	29 871
Visconti lovasezred, tisztikar és 10 század	30 327
Erbeville dragonyosezred, tisztikar és 10 század	29 019
Jörger-féle szabad század, Székesfehérvár	3291
O'Gilvy-féle szabad század, Székesfehérvár	3777
Vaudemont herceg, lovassági tábornok	762 (csak január)
Guido von Starhemberg gróf, táborszernagy	652 (csak január)
Breuner gróf, a Főhadbiztosság adminisztrátora, egyúttal	3130

altábornagy	
Georg Frischenhausen főhadbiztos	396
Georg Kestler főhadbiztos	396
La Broue, Philipp, Brentano, Sturm von Vehlingen, Löwenau, Fontani, Meiner, Weigand hadbiztosok	2400
Grosamer hadbiztos elmaradt járandósága	1200
Mäderer, Peisger hivatalnokok	180
dr. Öttl general auditor	396
dr. Wagenhoffer péterváradai és eszéki orvos	234
a Főhadbiztosság tábori kancelláriája	5160
nyugellátást kapó tisztek: Sangro gróf, Aton von Herberstein, Belliardi, Löffelholz, Koháry, Caraffa, Martini	4116
tábori hajóhivatal	1600
A rác határőrség (különösen: Szlavónia, Szerémség)	12 664
Tábori Hadi Pénztár	3573
Összesen (negyedév)	200 555
Az egész évre a körzetre terhelt összeg	863 862

A közölt költséghelyek azt jelentették tehát, hogy az abban meghatározott ezredek, szabad századok, személyek, végvári személyzet az adott hadi pénztárnál válthatták be a központi kormányzat által kiállított nyugtaikat, amelyekkel azután a hadipénztár számolt el a bécsi központ felé. A valóságban persze ennél jóval összetettebb volt a mechanizmus, amelynek bemutatására egyedi esetek kapcsán a következő alfejezetben kerül sor. A hangsúlyeltolódás azonban jól érzékelhető: a magyarországi vármegyékre nehezedő hadiadó legnagyobb mértékben a formálódó állandó hadsereg alakulatainak ellátására fordítódott, mégpedig érthetően azokra, amelyek az adott régióban állomásoztak. Összeadva az említett katonai költségvetésben szereplő állandó hadseregbeli alakulatokat kiderül, hogy míg a vizsgált 1700–1701. évben Magyarországon 21, addig Csehországban 11, Sziléziában 7, Morvaországban 5, Belső-Ausztriában 5, Alsó-Ausztriában 2, Felső-Ausztriában 1 ezred (vagy annak egy része) állomásozott, illetve rendelték közvetlenül a tartomány adóját ellátásukra. Amennyiben összeadjuk az egyes tartományokra kirótt költséghelyeket, akkor kiderül, hogy az adott évi

katonai költségek több mint 41%-át fedezték volna a Magyar Korona országainak területéről – miként erről az alábbi táblázat részletesebben tájékoztat.

14. sz. táblázat

A Habsburg Monarchia 1700–1701. évi katonai költségvetése (számokban)

Tartományok	Összeg	Arány
Magyar Királyság (4 régió összesen)	2 817 135	31,30%
Alsó-Magyarország (Drischberger)	880 312	9,78%
Felső-Magyarország (Schweiger)	857 578	9,53%
Budai kerület (Schweidler)	215 383	2,39%
Dunántúl (Frischenhausen és Kestler)	863 862	9,60%
Horvátország	182 879	2,03%
Erdély	750 000	8,33%
Cseh Korona országai	3 427 082	38,08%
Osztrák örökös tartományok	1 822 915	20,25%
Összesen	9 000 017	100,00%

A fenti adatok az eddig leírtak fényében is érhető módon tájékoztató jellegűek, azaz a költségek pontosan ilyen arányban történő felosztása nyilván nem valósult meg. A központi kormányzat eme elképzelése mögötti tendencia mindenesetre kivehető: a Magyar Királyság pénzügyi téren minél erőteljesebben integrálódjon a Habsburg Monarchiába. Eltekintve az egyébként hatalmas mennyiségű adatsor részletes kiértékelésétől, csak a legfontosabbakat érintve: a teljes katonai költségvetésnek tehát több mint 31%-a szűkebb értelemben vett Magyar Királyságra terhelhetett, amelyben egyenlő aránnyal képviseltették magukat a török hódoltságot közvetlenül csak ideiglenesen megélt területek, míg feltűnően alacsonyak a századfordulón a visszafoglalt területről várható bevételek. Érdekes adalék a korabeli adózási viszonyokhoz, hogy a háborútól sokkal tovább és erőteljesebben sújtott Felső-Magyarország szinte ugyanakkora adót volt kénytelen fizetni, mint a viszonylag békésebb időket megélt alsó-magyarországi kerület.⁷⁵⁷ Érthető módon alacsonyra tervezték a még mindig a határt képező horvát területekről várható

⁷⁵⁷ Bercsényi Miklós ezzel kapcsolatos panaszait idézi: Iványi 1991 159.

jövedelmeket, ugyanakkor Erdélyből az ott állomásoztatott nagy létszámú állandó hadsereg kötelékébe tartozó katonaság ellátására kimagaslóan magas bevételeket reméltek.

A magyarországi pénzügyeknek és a katonaság finanszírozásának másik alappillérei a Magyar Királyság területén illetékes kamarák voltak. Katonai kiadásaiik hangsúlyeltolódása a törökellenes végvárrendszer felszámolásának folyamatát is érzékletesen illusztrálja. A két régi (Magyar és Szepesi), illetve az újonnan létrehozott Budai, Csáktornyai, Szlavón Kamara hadi finanszírozásban betöltött szerepének vázlat szerű, rövid ismertetése tovább árnyalja a disszertáció alapkérdéseiben megfogalmazott célkitűzést. Összevetésként elsősorban a felkutatott kamarai számadásokat használtam, igyekezve a nagy török háború előtti évtizedekből és az 1690-es évekből is bemutatni egyet-egyet, hogy a változások minél jobban érzékeltethetők legyenek.

A Magyar Kamara ebben a korszakban – instrukciója értelmében – negyedéves számadásokat nyújtott be az Udvari Kamarának ellenőrzés céljából, mégpedig két fajtát: az egyikben a rendes bevételekből a „polgári” kiadásokra, a másikban a hadi célokra szedett félharmincad-bevételekből a katonai kiadásokra fordított összegeket tüntette fel. Utóbbi kimutatást alapul véve kijelenthető, hogy 1665-ben a katonai kiadások egyik magas összegű tétele Louis Raduit Graf de Souches komáromi főkapitány 2000 forintnyi éves fizetése volt, aki 1664–1668 között töltötte be ezt a tisztséget. A pozsonyi vár személyzete a Szent Korona őrzése céljából negyedévente 780 forintot, azaz évente 3120 forintot kapott kézhez, amely összeget mindegyik negyedévben folyósították, tehát állandónak mondható. Szintén állandóan folyósított jövedelme volt Szaluskay Imrének, a komáromi naszádosok vajdájának, aki negyedévente 150 forintos fizetésben részesült. A forrásokban „török futárok”-nak hívott Dane Rudolf és Hornith Domokos is szerepelnek mindegyik negyedéves számadásban, ám nem állandó nagyságú összeggel, mint az előbb említettek, hanem minden bizonnyal a küldetésük hosszához viszonyított pénzzel. Nekik ebben az évben 640 forintot utalt ki a kamara.

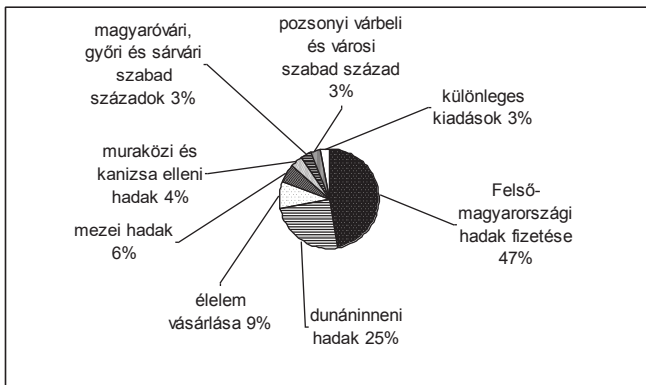
A Magyar Kamara említett 1665. évi számadását vizsgálva feltűnő, hogy ebben az évben háromszor is folyósítottak összeget Felső-Magyarországra. A szendrői német katonák kéthavi zsoldjára 1631 forintot, a szendrői német katonák kapitánya (Johann Peter Rudneby) részére 150 forintot, ill. váltó formájában tizedbérlet céljából 3390 forintot utaltak át a Szepesi Kamarának. Őn. „Wexelgelder”-ek többször is felbukkannak a Szepesi Kamara bevételei között, ezért feltételezhető, hogy a számadásban szereplő 5171 forintot (a katonai kiadások 15%-a!) is váltóként tüntették fel az 1666. évi bevételi oldalon. Id. Zichy István, a Magyar Kamara elnöke (1655–1671), de egyúttal a vázsonyi vár kapitánya éves szinten 662 forintot kapott utóbbi tisztsége ellátásáért, akárcsak Raimondo Montecuccoli, aki mint győri végvidéki főkapitány kapott egyszeri kifizetésként 300 forintot. Ugyanígy rendkívüli átutalásként értelmezhető néhai

Keglevich Péter hátraléka (minden bizonnyal az 1641 és 1656 között betöltött Kanizsával szembeni főkapitány-helyettesi tisztjének elmaradt járandóságát törlesztette ekkor a kamara), mely 777 forintot feltehetőleg valamelyik hozzátartozója (talán özvegye, Gereczy Margit) kapott meg.⁷⁵⁸

Az 1670-es években módosult a Magyar Kamara hadügy-finanszírozásban betöltött szerepe, amennyiben ekkor egy külön hadi fizetőmestert alkalmaztak, aki a befolyt hadiadót és egyéb hadi célokra fordítható különleges jövedelmeket adminisztrálta. A pozsonyi székhelyű Magyar Kamara hadipénztára 1675–1677. évi kiadásait elemezve kijelenthető, hogy mindezekből ezekben az években a legnagyobb részt a Felső-Magyarországra vezényelt, elsősorban az állandó hadsereg kötelékébe tartozó hadak zsoldja tette ki (464 000 forint), amelyet a dunáninneni területen szolgáló hadakra (245 035 forint) és az élelem vásárlásra (84 100 forint) fordított összegek követtek. A nyugati határszél mentén állomásozó szabad századok fizetése (33 386 forint) is megjelent a kiadások között, akárcsak a hagyományosan innen fizetett muraközi és Kanizsa elleni kisebb várak katonaságára, személyzetére (38 072) fordított kiadások, végül pedig a Pozsony várában állomásozó német és magyar alakulat fizetése (28 939 forint).

2. sz. diagram

A Magyar Kamara hadi fizetőmesterének kiadásai 1675. október – 1677. december⁷⁵⁹

⁷⁵⁸ A Magyar Kamara 1665. évi elszámolását ld. HFU 8. Sept. 1699 (r. Nr. 401. fol. 688–703.)

⁷⁵⁹ Az adatok forrása MOL E 554 Fol. Lat. 844. „Ratio super perceptione et erogatione proventuum militarium.” Az adatgazdagsága miatt értékes forrás részletes elemzésétől, a bevételek és kiadások teljes körű áttekintésétől e helyütt érthető módon eltekintünk.

Az 1690-es években a Magyar Kamara gyakorlatilag változatlan formában és szervezeti keretek között a félharmincadból befolyt összegeket külön pénztárban kezelte, és ezekből állta a hadi természetű kifizetéseket, amelyek – ellentétben a Szepesi Kamarával – nem sokban tértek el jellegükben az 1650–1660-as évekbeliektől. Megmaradt, méghozzá változatlan összegben a pozsonyi vár kapitányának és gyalogosainak éves szinten kifizetett 3120 forint. Továbbra is a Magyar Kamarától kapták évente 200–300 forint körüli fizetségüket a „török futárok”, a Zichy-családból a vázsonykői kapitányi posztot betöltő családtag 662 forintot, illetve a komáromi fővajda évi 600 forintot. Újdonságként jelentkezett viszont a koronaörök, Erdődy II. Kristóf és ifj. Zichy István 1500–1500 forintos éves járandósága. A Báni vagy Kulpa-menti végvidék katonáinak és seregdeákjainak (a forrásban: militibus Colapianorum et campi scribis) zsoldja is immár részben a Magyar Kamara kiadásait terhelte, igaz a kimutatás szerint 1690-ben és 1692-ben fizetés nélkül maradtak. Jelen van még éves rendszerességgel egy 830 forint 40 dénáros tétel (azaz havonta 69 forint 20 dénár), amely ifj. Zichy István győri magyar főkapitány-helyettes részére a győri élelmezési hivatalból kiutalt – korábban apja által is bírt –élelemellátmányt fedezte.

Az alábbi táblázatban számszerűleg is bemutatott és vizsgált kilenc év legnagyobb katonai kiadása a kimutatásban „*Quotta Aulicae*” tétel alatt elszámolt összeg volt. A Magyar Kamara bevételeire terhelt állandó jellegű hadi kiadások felsorolásánál azonban szerencsére bővebben kifejtették az összeállítás készítői, pontosan mit is fed ez a megnevezés: itt számolták el a területen állomásozó egyes szabad századok ellátmányát, a komáromi és a trencsényi kapitány, valamint az alsó-magyarországi főhadbiztos, Ferdinand Frey fizetését. Közülük a pozsonyi, a magyaróvári és a két komáromi szabad század ellátmányát egyenlítette ki a Magyar Kamara, egy 1691. évi kimutatás szerint évente 3568 forint 50 krajcár értékben.⁷⁶⁰ A korábbról már ismert éves fizetést, azaz 2000 forintot kapott a komáromi főkapitány, míg a trencsényi kapitány zsoldja 1000 forint volt. Végso soron megállapítható, hogy az ún. udvari kvóta megnevezés alatt olyan előre, „költségvetésszerűen” meghatározott tételeket állapítottak meg, amelyeket az 1690-es években minden évben – úgy tűnik – rendszeresen fizetett a Magyar Kamara. Jelentős tétel volt végül ebben az kilenc évben a várak erősítésére fordított pénzüsszeg is, amelyet érdekes módon nem a hadi kiadásokra szánt bevételekből fedeztek, hanem az ún. „rendes jövedelmek” elszámolásánál tüntették fel.

⁷⁶⁰ HFU 13. Febr. 1691 (r. Nr. 339 fol. 195–235.)

15. sz. táblázat

A Magyar Kamara 1687–1695. évi katonai kiadásai⁷⁶¹

Kiadások	Forint	Arány
Az ún. <i>Quotta Aulicae</i>	357 589	78%
Várerődítések költsége	35 451	8%
A Kulpa-menti báni végek katonasága zsoldja	24 642	5%
Koronaőrök fizetése	23 562	5%
Id., majd ifj. Zichy István élelemjára a győri élésházából	4530	1%
Vázsonyi kapitány fizetése	5627	1%
Egyéb kiadások	7650	2%
Összesen	459 051	100%
A hadi kiadások aránya a Magyar Kamara összes kiadásához viszonyítva	1 265 507	36%

Végül érdemes megjegyezni, hogy a századforduló évében még mindig a Magyar Kamara pénztárára terhelték a pozsonyi vár katonasága mellett a trencséni és komáromi (fő)kapitány jövedelmét, a „török” futár (Erasmus Nuell) és a tolmács (Joannes Molla), továbbá a Kulpa-menti katonaság zsoldját, ill. a muraközi seregdeák ellátmányát.⁷⁶² A Magyar Kamara esetében – ellentétben az adóigazgatás és a hadi finanszírozás képlékenyen formálódó rendszerével – tehát egyfajta különleges állandóságnak lehetünk szemtanúi. A valamelyest kiváltságosabb helyzetben lévő és magyar országos főméltóságok vezetése alatt álló Magyar Kamara jövedelmeire, pénztárára nem terheltek olyan katonai kiadásokat, amelyek nála a 17. század közepén ne lettek volna valamilyen formában megtalálhatók, továbbá a pozsonyi kormányzserv esetében a háború dacára sem növekedett – még nagyságrendileg sem – a katonai kiadások aránya.

Nem mondható el mindez a Szepesi Kamara esetében, hiszen Felső-Magyarországon nagy horderejű változásokat figyelhetünk meg. Az 1655–1665 közötti évek vizsgálata alapján megállapítható, hogy átlagban az összes kiadás 60%-át fordították katonai kiadásokra. Összevetve a 16. századra vonatkozó kimutatásokkal, megállapítható, hogy ha csekély

⁷⁶¹ A Magyar Kamara 1687–1695 közötti számadásait ld. ÖStA HKA HFU 28. Sept. 1696. (r. Nr. 379. fol. 1170.) A kimutatást Várady László pénztárnok készítette, aki később kiegészítette a számadatokat 1699-ig, de a korábbiak eltérően sajnos nem részletezte azokat. ÖStA HKA HFU 8. Sept. 1699 (r. Nr. 401. fol. 358.)

⁷⁶² A Magyar Kamara 1699. és 1700. kivonatos számadásait l. HFU 16. Nov. 1700 (r. Nr. 409. fol. 235–276.)

mértékben is, de ezen esztendők átlaga valamivel alatta maradt a korábbi ismert igen tekintélyes nagyságú adatoknak (a Szepesi Kamara kiadásainak ugyanis közel 70%-a volt katonai kiadás).⁷⁶³ Az 1655–1665. év hadi kiadásait végigtekintve megállapítható, hogy ezekben legnagyobb százalékban a szendrői, ónodi, putnoki, tokaji, diósgyőri, kállói, szatmári „Gränizer”-ek, azaz végvári katonák kifizetései szerepelnek: az összes hadi kiadás 26%-át fordították az ő zsoldjukra. 1656-ban szerepelt egy nagyobb összeg, amely az említett várőrségeknek járó posztót fedezte, de a vásárlási ügylet hátralékait még további három évig fizette a kamara. Mindenképpen figyelemre méltó ez a tény, még annak tudatában is, hogy nem minden évben utaltak ki zsoldot nekik (nevezetesen a 11 év alatt mindössze négyszer 1656, 1658, 1662, 1665-ben).

A vizsgált 11 esztendő hadi kiadásainak második legnagyobb tétele a kassai helyőrség fizetése volt. Az 1650–1660-as években még nem létezett a kassai citadella (azt csak 1670 után kezdték építeni), így a vegyesen magyar–német katonaság a polgárok házaiban lakott.⁷⁶⁴ Az ő zsoldjuk folyósítása stabilnak mondható, hiszen minden évben 8700 forint körüli összeget utaltak ki nekik. A rendszeres kifizetésnek minden bizonnyal az azonos helyen való tartózkodás (Kassa) mellett az is oka lehetett, hogy jelen esetben egyúttal a főkapitányi székhelyet védelmező kontingensről volt szó.

A forrásban „Obrist zu Caschau” névvel illetett felső-magyarországi főkapitány zsoldja is – két év kivételével – újra meg újra felbukkan a számadásban, mégpedig összességében a harmadik helyen a hadi kiadások között. A következő, még mindig az összes hadi kiadás 10%-át lefedő tétel a felső-magyarországi várakban szolgáló tüzérek fizetése volt. A korábban már említett erődítmények (és ide már az erődített városok, mint Eperjes, Bártfa, Lőcse is sorolhatók) ágyúmereinek és tüzérségi személyzetének („Arthellerei Persohnen”) járandósága a 17. század végén már egyértelműen az egyes kamarákra hárult, amire példát a későbbiekben is látni fogunk. A szendrői szabad század („Teutschen zu Zendree”) – megkülönböztetve a „Gränitzerektől”, végvári katonáktól – fizetése szintén állandó kiadása volt a Szepesi Kamarának (átlagosan 2760 forint). A felső-magyarországi főkapitány-helyettes és a tizedbérlet céljából az élelmvásárlásra kiadott pénzek zárják a jelentősebb katonai költségek sorát.

⁷⁶³ Kenyeres 2003. 98.

⁷⁶⁴ A beszállásolás korabeli viszonyait Kassa vonatkozásában újabban H. Németh István vizsgálta. Vö. Németh 2009.

16. sz. táblázat

A Szepesi Kamara hadi kiadásainak megoszlása, 1655–1665⁷⁶⁵

hadi kiadás fajtája	összege	arány
összes hadi kiadás 1655–1665	378 919	100%
szendrői, ónodi, putnoki, tokaji, diósgyőri, kállói, szatmári végvári katonák („Gränizer”) fizetése	100 077	26%
kassai helyőrség fizetése	95 152	25%
felső-magyarországi főkapitány fizetése	58 078	15%
tüzérek fizetése	39 098	10%
szendrői német katonák fizetése	30 360	8%
felső-magyarországi főkapitány-helyettes fizetése	27 032	7%
tized bérlése	22 914	6%
egyéb hadi kiadások	6208	2%
A hadi kiadások aránya a Szepesi Kamara összes kiadásához viszonyítva	627 088	60%

Az 1690–1694. évek fennmaradt számadataival való összehasonlításban a néhány évtized alatt végbement változások szembeötlőek. Tény, hogy nem túl jelentős tétel a tárgyalt öt évben a várak felújítására, javítására fordított összeg, mindössze a katonai kiadások 3%-a. Hasonló nagyságú pénzt, a katonai kiadások 3%-át fordította a Szepesi Kamara a felső-magyarországi várak kapitányainak és várőrségeinek a fizetésére. A következő katonai kiadási tétel (4%), amely akár az élelmezéshez is számítható lett volna, a felső-magyarországi tized bérlése volt. Mindenképpen a hadi kiadásokhoz kell azonban a tizedet számolni, mert a beszedett terményeket és bort a felső-magyarországi katonaság élelemmel való ellátására fordították. A visszafoglalt területek miatt jócskán megnőtt az a vidék (jelen esetben az egri püspökség területe), ahonnan a Szepesi Kamara a tizedet bérelhette és beszedhette. Egy 1693. évi előterjesztés konkrétan azt is megmondja, hogy az egri püspök, Fenessy György a szokásos tizedbérlésért 9000 rajnai forintot kért.⁷⁶⁶ A várakban szolgáló tüzérek fizetése és a hadszertárak szükségletei is az egyes kamarák kiadási tételei között szerepeltek. A Thökölytől ill. a törököktől visszafoglalt várakban alkalmazott pattantyúsok és hadszertárnokok fizetése a vizsgált öt év katonai kiadásainak 6%-át tette ki.

⁷⁶⁵ Az adatok forrása: Oross 2008a 145–160. Kiadva a HFU 8. Sept. 1699 (r. Nr. 401. fol. 775–786.) alapján.

⁷⁶⁶ HFU 25. Mai 1693 (r. Nr. 355. fol. 482.)

A változást tehát elsősorban nem ezek, hanem a legnagyobb katonai kiadási tétel jelzi, mint azt már Szűcs Jenő is hangsúlyozta a Szepesi Kamara történetéről írt munkájában, nevezetesen a Felső-Magyarország területén állomásozó császári-királyi katonaság részére vásárolt és kiosztott élelmiszer költsége (az összes kiadása 65%-a, a tized bérléssel együtt közel 70%-a). Összességében tehát – a Magyar Kamarával ellentétben – jól tetten érhető és adatolható a jelentős változás a Szepesi Kamara katonai kiadásainak struktúrájában. Bizonyos tételek eltűntek, ilyen a felső-magyarországi főkapitány és helyettese fizetése, amely tisztségek viselői – mint a császári-királyi állandó hadsereg ezredtulajdonosai, tisztjei – az 1690-es években már a központi hadi pénztárakon keresztül kaphatták meg a javadalmukat. Szinte teljesen eltűnt a végvári katonák fizetése, amely pedig az 1650–1660-as évek legnagyobb tétele volt: a könnyűlovas magyar katonaság ekkor – mint a VI. 2 alfejezetben nyomon követhettük – már túlnyomórészt az állandó hadsereg valamelyik mezei alakulatában vagy ezredbe szervezve valamelyik nagyobb várban szolgált, a felső-magyarországi várakban pedig idegen parancsnokok alatt többnyire szabad századok állomásoztak. Megjelent viszont a várőrségek és az állandó hadsereg ételmezésére fordított hatalmas összeg, öt év alatt közel 1 millió forint, amelynek biztosítása és kezelése markánsan a kamara legfontosabb feladatává vált.

17. sz. táblázat

A Szepesi Kamara hadi kiadásainak megoszlása 1690–1694⁷⁶⁷

hadi kiadás fajtája	összeg	arány
összes hadi kiadás	1 468 633	100%
élelem és szállítása az állandó hadsereg alakulatainak	960 443	65%
hadi pénztár	249 600	17%
tüzérség és hadszertárak	94 531	6%
tized bérlése	60 535	4%
várőrség és kapitányok	46 499	3%
várak felújítása (1692: Várad ostroma)	39 946	3%
egyéb hadi kiadások	17 079	2%
A hadi kiadások aránya a Szepesi Kamara összes kiadásához viszonyítva	2 369 696	60%

A közölt forrásadatok elemzése alapján is egyértelműen levonható tehát a következtetés, hogy az 1650–1660-as években még oly meghatározóan jelen lévő végvári katonaságnak járó

⁷⁶⁷ Az adatok forrása: Gross 2008a 161–170. Kiadva a HFU 20. Jun. 1695 (r. Nr. 370. fol. 305–310.) alapján.

zsoldfizetés szinte teljesen eltűnt, helyét átvette az állandó hadsereg Felső-Magyarországon szolgáló alakulatainak élelemmel és egyéb szükségletekkel történő ellátása. Mindezek is jól jelzik, hogy a 16–17. században működött végvári rendszer tehát gazdasági alapját is elvesztette, illetve fokozatosan megszűnt létezni korábbi működési keretei között.

A Budai Kamarai Adminisztráció, mint a legszorosabban az Udvari Kamara alatt működő pénzügyigazgatási szerv számadásai is a hadigazdálkodás nagy török háború alatti állandósulását mutatják az 1680–1690-es években. A nagy kiadások miatt 1688-ban még 25%-os hiánnyal, 1694-ben ugyanakkor már 25%-os aktívummal zárt a kamara, ami szemléletesen mutatja, hogy a visszafoglalt területekről származó jövedelmek egyre nagyobb mértékben kezdtek befolyjni. 1688-ban a központi pénztár a kiadások nagy részét Buda vára és városa helyreállítására fordította, hiszen a polgári építkezések vezetésére létrehozott kamarai szerv, a Budai Építési Hivatal a kiadások mintegy 30%-át, a mesteremberek pedig 16%-át kapták meg. Stabilnak tekinthető a budai és esztergomi hadsértár alkalmazottainak fizetésére fordított pénzösszeg, amely az összes kiadás 1/10-ét tette ki. Az élelemvásárlás az elkövetkezendő években azután a budai kamarai szerv esetében is egyre nagyobb méreteket öltött: míg 1688-ban a kiadások közel 7%-át költötték erre a célra, addig 1694-ben már a dupláját, igaz, összességében a négyszeresét! A változást jelzi az is, hogy az összes kiadás ötödét az Udvari és a Tábori Hadi Fizetőhivatal számára átutalt pénzösszeg jelentette. A Fizetőhivataloknak „átutalt” összegek esetében ismét csak szerencsésebb az adott hivatalok bevételei közé történt elszámolásokról beszélni, hiszen a valós pénzfelvévők nem ők, hanem példának okáért egy hadiszállító volt. Samuel Oppenheimer bankár, hadi vállalkozó 1695. évi egyik üzlete 100 000 mérő gabona felvásárlását jelentette, elsősorban Magyarországon. Költségeinek kiegyenlítését egy az egyben a Budai Kamarai Adminisztráció alárendelt hivatalainak jövedelmeire terheltek, még pedig nem csekély, 50 000 forintnyi összegben. Az adminisztráció az Udvari Kamara parancsa értelmében kénytelen volt kiadni Oppenheimernek ezt a nem jelentéktelen összeget.⁷⁶⁸

Természetesen az alábbi táblázatban is bemutatott összegek csak a központi pénztár (*Einnehmeramt*) által a hadi kiadásokra fordított összegek, hiszen az egyes területi kamarai hivatalok bevételeire hasonló logika mentén voltak terhelve a kamarai hivatal székhelyeként is funkcionáló vár erősítésére, az ott szolgáló tüzérek fizetésére, a helyőrségek különféle szükségleteire (pokróc, szalmazsák, tűzifa stb.), a várparancsnokok fizetésére kiadandó pénzek.⁷⁶⁹

⁷⁶⁸ ÖStA HKA HF 24. Jan. 1695 (r. Nr. 584.) és MOL E 280 1695. Jan. nro. 20.

⁷⁶⁹ A kamarák és a Budai Kamarai Adminisztráció katonai kiadásaira is I. összefoglalóan Oross 2008b és példák alapján a következő fejezetben.

18. sz. táblázat

A Budai Kamarai Adminisztráció központi pénztára katonai jellegű kiadásai, 1688, 1694⁷⁷⁰

kiadás fajtája – 1688	összeg	arány	kiadás fajtája – 1694	összeg	arány
budai építési hivatal (polgári építkezések)	17 112	29%	az Udvari és Tábori Hadi Fizetőhivatal	20 000	19%
ács, kőfaragó, kovács, asztalos, lakatos, üveges munka, mészégetés, építkezési anyagok	9504	16%	élelmiszer vásárlás	15 519	15%
budai hadszertár	6644	11%	várerődítés (Buda, Eszék, Pétervárad, Szeged)	10 382	10%
budai élelemzési hivatal	3900	6%	budai és esztergomi hadszertár	9067	9%
budai várparancsnok <i>Adiuta</i> -ja	1800	3%	ács, kőfaragó, kovács, asztalos, lakatos, üveges munka, mészégetés, építkezési anyagok, Építési Hivatal	3246	3%
			várkapitányok <i>Adiuta</i> -ja	2600	2,51%
Összkiadás	58 578		Összkiadás	103 472	

Az áttekintés zárásaként meg kell még említeni, hogy az 1690-es évek elején a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció jövedelmeiből fizették a csáktornyai szabad század, a kanizsai és az eszéki kapitány ellátmányát, valamint egyes várak tűzéreinek járandóságát. Az

⁷⁷⁰ Az adatok forrása a Budai Kamarai Adminisztráció 1688. és 1694. évi számadásai. Lelőhelyük: OSzK Kézirattár Fol. Germ. 263. és Fol. Germ. 265.

évtized közepétől működő Szlavón Inspekció ezek közül átvette a kapitányok javadalmazását, a tűzterek béreinek kifizetését is.

A magyarországi kamarák katonai jellegű kiadásainak áttekintése során reményeink szerint mind a táblázatok adatai, mind a következtetések alapján láthatóvá vált, hogy rendkívül összetett, nagyon vegyes finanszírozási rendszerről volt szó, amelynek ismerete nélkül a következtetések levonása kapcsán kételyek ébredhetnek. A következő fejezetekben szereplő részletes és kifejtő elemzést ennek tudatában tettem meg, ügyelve arra, hogy olyan egyedi eseteket mutassak be a végvárrendszer felszámolása és átszervezése kapcsán, amelyek az egész rendszer működésére jellemzőnek tekinthetők, ugyanakkor mutatják a finanszírozási rendszer fokozatos és meghatározó átalakulását is.

VII.2 A végvárrendszer és a formálódó állandó hadsereg alakulatainak finanszírozása és ellátása

A kutatások során szembesültem azzal, hogy a Magyar Királyság területén állomásozó különféle alakulatok és a végvárrendszer részét képező állandó helyőrségek ellátása, finanszírozása csak kivételes esetekben folyt egységes alapelvek mentén. Olykor előfordult az is, hogy egy váron belül is más-más finanszírozási rendszer vonatkozott az egyes katonai egységekre (pl. Komárom esetében), azaz másfajta összegű fizetést, máshonnan húztak és különböző ellátmány-kontingensre voltak jogosultak – miként Győr vagy éppen Komárom esetében erre már a 16–17. században még a végvári katonaság körében is volt példa.⁷⁷¹ Előre kell bocsátani ugyanakkor, hogy természetesen ebben a fejezetben sem keverem össze a formálódó állandó hadsereg alakulatait, valamint a magyar végvári katonákból, szabad legényekből toborzott mezei ezredeket és a széthulló törökellenes végvárrendszer részét képező magyar, illetve német helyőrségeket. A finanszírozási rendszer minden egyes várra vagy éppen alakulatra történő bemutatása minden bizonnyal szétfeszítené a rendelkezésre álló területi kereteket, ezért a következőkben az említett különféle „jogállású” alakulatok és katonaelemek rendjében mutatom be a fellelhető azonosságokat, különbségeket és tendenciákat. Külön figyelemmel arra, hogy ne csak az „átlagkatonaság” fizetését, ellátását tárgyaljam, hanem az egyes magasabb rangú tisztek (várparancsnokok, főkapitányok) járandóságait is.

⁷⁷¹ Pálffy 1999 137–139., 185–192. és 196–200.

VII.2.1 Regimentek, szabad századok, idegen várparancsnokok

Ahogy azt már korábban láttuk, az egykori végvárrendszer területén és a visszafoglalt várak többségében is német helyőrségek kerültek elhelyezésre, akik szabad század (Frei Kompanie) státuszban állomásoztak ezekben a katonai objektumokban. Finanszírozási szempontból kijelenthető, hogy mind élelmiszer-, mind pénzáradóságuk attól függött, hogy parancsnokuk az ún. kapitulációs egyezségben⁷⁷² milyen feltételeket tudott kiharcolni. Ugyanez mondható el a várkapitányok fizetéséről is, hiszen azt nemcsak a pozíció, hanem az adott katonatiszt rangja is nagyban meghatározhatta. A hadszertárnokok és tüzérek bére is térben és időben változhatott, attól függően hogy a vár stratégiai szempontból mennyire volt jelentős. A katonaság élelmezését helyi szinten az élésházakból oldották meg, a kiadott élelmiszer ellenértékét pedig valamilyen más forrásból írták jóvá. A kutató nagy szerencséje, ha valami nem a rendszernek megfelelően működött, azaz valamilyen módon attól eltérés tapasztalható: ezen ügyeknek ugyanis az iratokban van nyoma. Ha minden olajozottan működött, akkor azzal kapcsolatban forrás is alig keletkezik, ám amikor egy személy esetében rendellenesség vagy éppen valamilyen probléma, esetleg visszaélés tapasztalható, akkor beadványa nyomán a finanszírozás menetére is fény derülhet, hiszen leírják, mi járna neki és ő mennyiben képzel el az aktuális eset kapcsán valami mást. Ilyen példák segítségével mutatható be megközelítő pontossággal a katonaság ellátásának menete.

A visszafoglalt várakba újonnan szervezett, már sokat emlegetett szabad századok finanszírozása az 1690-es években a központi hadipénztárakon keresztül, az örökös tartományok adójából történt, majd – összefüggésben az említett 1697–1698. évi adóügyi változásokkal – a századfordulótól már a magyar hadiadókból valósult meg, nevezetesen a kerületi hadipénztárak révén.⁷⁷³ Mindezek rendszeréről és a bennük bekövetkezett változásokról az alábbi táblázat adatai tájékoztatnak.

⁷⁷² Bagi Z. 2001 398–405. szerint a katonaaállítási szerződés, ún. Bestallungok alapján fogadta fel az uralkodó a katonákat. Ezek tartalmazták többnyire az ezred felállításához szükséges utasításokat, feladatokat, esetleg az ezredtörzs tagjainak tagjait, zsoldját, valamint azokat a megegyezéseket, amelyek a zsoldos ezred szervezési módját határozták meg.

⁷⁷³ HFU 31. Jan. 1691 (r. Nr. 339 fol. 311–320.) „... als das gleich wie die anietzo neu aufzurichten allergründigst resolvirte Frei Compagnie durch die kays. General Kriegs Cassa ihre Verpflegung von denen kays. Erbbländern zu empfangen einen Anfang gewonnen haben...”

19. sz. táblázat

Az 1686 után szervezett szabad századok finanszírozási helye, 1693, 1695, 1701⁷⁷⁴

vár	1693	1695	1697–1698	1701
Buda	Belső-Ausztria	Belső-Ausztria		budai kerület
Kanizsa	Belső-Ausztria	Belső-Ausztria	Csehország	Alsó-Magyarország
Székesfehérvár	Belső-Ausztria	Belső-Ausztria		Dunántúl
Munkács	Szilézia	Csehország	Csehország	Alsó-Magyarország
Eger	Szilézia	Csehország		Alsó-Magyarország
Tokaj	Szilézia	Csehország	Csehország	Dunántúl
Nagyvárad		Csehország		budai kerület

A finanszírozás módja a már ismertetett módon folyt: meghatározták, hogy egy adott hónapban mennyi porcióra jogosult a helyőrség, azt felszorozták a porció értékével, illetve a hónapok számával. Például a Buttler-féle egri szabad század az 1695. évi hadi költségvetés értelmében 407 ember- és 19 lóporcióra volt jogosult havonta, amit egyenként 2 forinttal írtak jóvá. Őket 12 hónapra fizették, így az éves összkiadást 10 224 forinttal számolták el $([407+19]*2*12 = 10\,224)$. 1701-re annyiban módosult ez rendszer, hogy havi kenyérjárandóságukat további 1 forinttal számolta el a költségvetés, ami újabb havi 407 forintnyi költséget jelentett, így tehát éves javadalmazásuk 15 108 forintra jött ki. Ezek az ellátási pénzek (Verpflegungsgelder) azonban – a források tanúsága szerint – csak akadozva jutottak el az örökös tartományokból az egyes várak kapitányaihoz, a kincstár számára ugyanis az volt a fontos, hogy a nyugták kiadásával a költséghelyekre a fedezet meglegyen. A várparancsnokok azonban századuk ellátása érdekében kénytelenek voltak pénzt szerezni, aminek legkézenfekvőbb módja a hitelek felhajtása volt (mint egykor írták: „Anticipationes aufbringen”). Az említett Johann Buttler egri kapitány esetében például ismert, hogy Gotfried Christian Schreyvogel bécsi kereskedő-bankártól kapta meg az 1695–1696. évi járandóság egy részét. Két részletben 1696 júniusában Bécsben vett fel pénzt a kereskedőnél, aki felé így nemcsak az ő maga, de a központi költségvetés is eladósodott. Ezzel kapcsolatban fejtette ki

⁷⁷⁴ Az adatok forrása: 1693. évi általános repartíció: HKA SuS MV (Karton 44., nro. 64.), 1695. évi általános repartíció: HF 13. Febr. 1695 (r. Nr. 584.), 1701. évi általános repartíció: HFU 14. Sept. 1701 (r. Nr. 415. fol. 145–229.). Az 1697–1698. évből töredékadatok állnak rendelkezésre, Kanizsa, 1697: HKR Prot. Reg. Bd. 401. 1697. Jun. nro. 84. fol. 245., Munkács, 1697: HFU 17. Jul. 1697 (r. Nr. 385. fol. 352–358.), Tokaj, 1698: HKR Prot. Reg. Bd. 404. 1698. Mai nro. 48. fol. 188r.

Buttler, hogy mielőbb egyenlítsék ki a tartozást, mert így a jövőben nem fog tudni hitelhez jutni – tehát általános szokásról volt szó! Schreyvogel nemcsak Buttlernek adott kölcsön pénzt (5968 forintot), de kisegítette a tokaji kapitányt, Robert Wrangelt is (2043 forint).⁷⁷⁵ Schreyvogel ezt követően az Udvari Kamaránál reklamálhatta a hitelezett összeg kiegyenlítését, de a központi pénzügyi szerv Prágába irányította a bankárt. Az eljárásra egyébként jellemző volt az is, hogy a várparancsnok gyakran saját vagyonából hitelezte meg a helyőrség ellátását, amelyről azután a kincstár felé benyújtotta követelését.⁷⁷⁶

A szabad századok élelmezésére vonatkozó adatokat nehéz meghatározni, mivel az élelmesterek számadásaikba nemcsak az állandó helyőrségnek kiadott élelmiszeradagokat vették fel, hanem a várba ideiglenesen vezényelt további századok járandóságait is. Egy 1701. évi kimutatás konkrétan megmondja, hogy Egerben a Heister-ezred két százada, a Buttler-féle szabad század, a hadszertári alkalmazottak, Budán a Heister-ezred három százada, az állandó helyőrség és tüzérség, Szolnokon a Heister-ezred két százada és a helyőrség, Szegeden és Aradon a Marsigli-ezred 6-6 százada és a tüzérek, Szigetváron, Pécsen, Verőcén és Kanizsán a Liechtenstein-ezred 2 százada és az állandó helyőrség számára használták fel a raktárakban tárolt lisztet.⁷⁷⁷

A speciálisan a Szepesi Kamara által fizetett szendrői szabad század mustrajegyzékei és fizetési lajstroma alapján megállapítható, hogy a katonák jogosultak voltak egyrészt a fizetésre (itt: „kölcsönpénz”: *Lehengeld*), amely a közlegények esetében havonta 1 birodalmi tallért tett ki, így a helyőrség havonta kb. 280–290 magyar forinttal (amely kb. 155 birodalmi tallért jelentett), éves szinten mintegy 3300–3400 forinttal került elszámolásra. Emellett külön juttatásként évente három havi zsoldot is megkaptak, amely nagyjából hasonló összegnek felelt meg (kb. 3100–3200 forint); ezt felszerelésre stb. költhettek a katonák („Item iuxta resolutionem caesaream nomine deputatio pro tribus mensibus solvendi veniunt.”).⁷⁷⁸ Az 1690-es években huzamosabb időn keresztül a szendrőin kívül egyébként a magyarországi kamarák csak a következő helyőrségek

⁷⁷⁵ HFU 30. Okt. 1696 (r. Nr. 379. fol. 444–449.)

⁷⁷⁶ Wrangel 1694-ben addigi követeléseit kiegyenlítéséként egy Tokaj környéki szőlőbirtokért folyamodott. HFU 14. Aug. 1694 (r. Nr. 364. fol. 416–422.) 1700-ban I. Lipót megparancsolta kamarájának, hogy Wolf Georg von Auersperg munkácsi kapitány által a helyőrségre fordított pénzt és egyéb járandóságait minél hamarabb egyenlítsék ki HFU 23. Apr. 1700 (r. Nr. 405. fol. 669.)

⁷⁷⁷ HFU 21 Aug. 1701 (r. Nr. 414. fol. 260–261.)

⁷⁷⁸ A szendrői szabad század elszámolásait 1686-ból és 1688-ból l. MOL E 211 94. csomó „Lehen Particular 10. Okt. Anno 1686 über die zu Szendrö der Ober Vestung in Besatzung ligenten ordinari Guarnison teutsche Soldaten zu Fues, so hernach specificirte massen, lauth Muster Register pro mense Okt. annis modo currentis deroselben gebührentes Lehengeld, jedweder von Hand zu Hand seiner Portion empfangen”, ill. „Particular über drei Monath Soldt pro anni 1686 für die in Oberhungarn Vöstung Szendröe in Besatzung ligenten ordinari Quarnison teutsche Soldaten zu Fues, so hernach specificirtemassen, lauth Musterregister und derselben Gebührenden Monath Solden, allzeit im Monath October jedtweder von Handt zu handt sein Portion empfangen” és Uo. 96. cs. 30. tétel „Computus super exolutione stipendii Liberae Compagniae Szendröviensis a 1 Januarii Anni 1687 usque ad ultimum Martii Anni 1689 factus.”

jövedelmeit állták: az egyik komáromit a Magyar Kamara, a csáktornyait pedig annak 1691. évi megszüntetéséig a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció.

A szabad századok az élelmszer mellett különböző szolgáltatásokat is igényelhettek a kamarákon keresztül, így például a vármegyék rendszeresen szállítottak tűzifát (*Brennholz*),⁷⁷⁹ pokrócokat (*Kotzen*), szalmazsákokat (*Strohsack*), gyertyákat (*Wachtkerzen*). A Budai Kamarai Adminisztráció regisztratórája jól szemlélteti ennek a rendszernek a működését is: minden katonának igényelték a kapitányok fekvő alkalmatosságként, vagy takaróként szolgáló tárgyakat.⁷⁸⁰

Külön kell szót ejteni a Lipótváron és Komáromban az 1680-as években a Magyar Kamara pénztárából fizetett, a fentiekben már ugyancsak említett szabad századokról. Lipótvár központtal (továbbá: Érsekújvár, Esztergom, Árva, Trencsén, Murány várakban) Johann Jakob Areyzaga lipótvári kapitány által toborzott és elhelyezett századok követelése 1684–1686 között a Magyar Kamara pénztárát terhelte, havonta 1601 forinttal (évente egyéb kiadásokkal együtt mintegy 19 400 forint). A kiadott porciókat havonta 2 forinttal elszámolva ez az összeg – miként erről a következő táblázat tanúskodik –a következőképpen jött ki:

20. sz. táblázat

A lipótvári helyőrség (szabad század) havi javadalmazása, 1684⁷⁸¹

költséghely	ember porció	lóporció	havonta (forint)
Johann Jakob Areyzaga kapitány			100
16 fő két tisztikarban	70	14	168
24 káplár	48		96
48 örzető	72		144
16 dobos	24		48
16 élelmezési tiszt	24		48
480 közlegény	480		960
2 hadnagy			21

⁷⁷⁹ ÖStA HKA HFU 10. Febr. 1693. (r. Nr. 352. fol. 86–99). Egy kimutatás szerint a várparancsnokok évente 100, a hadnagy és a zászlós 9–9, az örök naponta 2, míg a 100 közlegény hetente 2 öl tűzifára volt jogosult.

⁷⁸⁰ MOL E 281 1700. Aug. nro. 21. Schenkendorff kanizsai kapitány kéri a fennmaradó 76 darab pokrócot, szalmazsákokat. Uo. 1700. Okt. nro. 71. Egerből Buttler 300 mérő tűzifát követel Heves vármegyétől és 265 pokrócot a kamarától.

⁷⁸¹ Az adatok forrása: HFU 23. Okt. 1684 (r. Nr. 299. fol. 822–825.)

hadsegéd	3		6
tolmács	2		4
porkoláb	3		6
összesen: 606 fő	726	14	1601

A Magyar Kamara ugyanakkor ezekben az években képtelen volt kiegyenlíteni a fennálló igényeket – és mivel komoly hátralékot halmozott fel⁷⁸² –, ezért 1687-től Morvaország adójára terhelték a század ellátmányát.⁷⁸³ A negyedévente az Udvari Hadi Fizető Hivatal által a századnak kiadott utalványban foglalt ellenértéket a lipótvári uradalom provizoránál válthatták be, aki azt számadásaiba – bár egy elvileg bejövő és kiadott költséghelyről volt szó – bevette.⁷⁸⁴ A szabad század járandóságai között a kimutatások szerint az ellátmány (*Verpflegung*) mellett a kapitány évi 1200 forintos jövedelme/zsoldja (*Besoldung*) és az újoncozásért járó pénz (*Rekrutierungsgelder*) szerepeltek. A Főhadbiztosság az 1687. évre vonatkozóan összeállította a lipótvári helyőrség által követelhető járandóságokat és az adott esztendőben megkapott (vagy jóváírt) pénzösszegeket: ebből leszűrhető, hogy paradox módon még pozitív is volt a kincstár mérlege, hiszen a morva hadiadóból jóváírt forintok meghaladták a katonaság által felhasznált összeget – amint ezt az alábbi táblázat adatsora jelzi.

21. sz. táblázat

A lipótvári helyőrség ellátásának 1687. évi „számadása”⁷⁸⁵

a költséghely megnevezése	követelés (Ft)	bevétel (Ft)
Morvaország hadiadója az Udvari Hadi Fizető Hivatal nyugtája ellenében (negyedévente 6480)		25 920
a porciókat havi 2 forinttal számolva	13 914	
Johann Jakob Areyzaga kapitányi fizetése	1200	
a hadnagyok, a tolmács, a hadsegéd és a porkoláb	604	

⁷⁸² Erről több jelentés is fennmaradt, pl. HFU 16. Mai 1686 (r. Nr. 308. fol. 321–329.), HFU 28. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 696–699.)

⁷⁸³ A finanszírozás annyira elmaradt, hogy az 1686-os év utolsó negyedévi ellátmányát utólag Morvaországra terhelték. HFU 29. Jan. 1688 (r. Nr. 319. fol. 691–700.) és HFU 13. Mai 1688 (r. Nr. 321. fol. 426–433.)

⁷⁸⁴ Vö. Johann Leonhart Herdegen, majd utódja Paris Staudacher lipótvári provizor jelentéseit HFU 23. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 596–603.) és HFU 28. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 696–699.)

⁷⁸⁵ Az adatok forrása: HFU 13. Mai 1688 (r. Nr. 321. fol. 426–433.)

az előző évi maradvány-követelés jóváírása	3739	
Összes követelés	19 458	
Többletbevétel		6462
a Neuburg-ezredtől 156 emberért (fejenként 15 forint ⁷⁸⁶)		2340
Aspremont-ezredtől 50		750
Nigrelli-ezredtől 9		135
Összesen		9687
a 319 újoncért, fejenként 10 tallérral számolva	4785	
Areyzaga által a lipótvári provizornak visszaadva	1705	
Összesen	6490	
A kincstárnak visszajár tehát		3197

A közvetlenül az uradalom bevételeiből ellátott katonaság azonban a provizor számára olykor komoly gondokat okozott. Az Areyzagával kötött kapitulációs egyezmény ugyanis kimondta, hogy a teljes élelmiszeradagra jogosultak a közlegények és a tisztikar is. A lipótvári szabad századból a murányi várban állomásozó alakulat viszont nem az Élelmezési Főhivatal, hanem a Szepesi Kamara alá tartozott, ami más elbírálást jelentett: Felső-Magyarországon ugyanis a kapitányok és a tisztek nem a teljes élelmiszeradagot, hanem csak annak felét kapták meg, ezért ha ők a kapituláció szerint kapták volna élelmiszer-járandóságukat, azzal precedenst teremthettek volna a többi felső-magyarországi helyőrség tisztjeinek is, hogy ők is a teljes ellátást követelhessék. Az Alsó-ausztriai Számvevőség javaslata ugyanakkor ebben az esetben arra irányult, hogy a kapitulációs egyezmény a felső-magyarországi szokásoknál erősebb: azaz a teljes járandóságot adja ki a murányi élelmester.⁷⁸⁷ Probléma volt továbbá, hogy a húst milyen áron számolják el a katonáknak. Volt ugyan egy, a környéken az adott évben bevett ár, de ettől 1688-ban Lipótváron eltértek, ugyanis 6 krajcár helyett 5-ért adták ki a húsnak fontját. Ez azt jelentette, hogy az alacsonyabb ár miatti elszámolás és a katonaságnak év elején kiadott nyugta közötti különbözet visszaélésre adott alkalmat.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Az átvett katonákkal együtt élelmiszer járandóságot is vettek át, azaz az új katonáknak az eredetileg tervezetten felül kiadott ételmelet immár bevételként könyvelhették el, amelyet ugyanakkor az élelmezési igazgató természetesen saját számadásában kiadásként tüntetett fel.

⁷⁸⁷ HFU 24. Märs 1691 (r. Nr. 340. fol. 414–431.)

⁷⁸⁸ Staudacher provizor panasza és az Udvari Kamara parancsa, hogy továbbra is 6 krajcárért mérik a hús fontját HFU 8. Jul. 1688 (r. Nr. 323. fol. 133–146.)

Komárom várában ez idő tájt három szabad század állomásozott. Ezek finanszírozása azonban eltért egymástól, ami szintén jól jelzi a magyarországi katonai kiadások háború alatti bonyolult és képlékeny voltát. Általánosságban kijelenthető, hogy a Johann Wilhelm Gelbich von Ostrich-féle század a Magyar Kamara, az 1689-ig Peter Szacki (Chacki), majd Claudio Martelli-féle század és a mindenkori komáromi főkapitány vezetése alatt álló század ugyanakkor az Udvari Hadi Fizezőhivatal utalványai útján kapta meg járandóságát. Javadalmazásuk három részből tevődött össze: 1. az élelmiszer-járandóság, 2. a só, bor adagok (*Lehen*) és a szolgáltatások összessége (*Service*) és 3. a rendes végvidéki fizetség (*Grenzbezahlung*). Kimondták ugyanakkor, hogy 12 hónap helyett – nyilván a 17. századi gyakorlat alapján – csak 10 hónapra számolnak el nekik járandóságot, amiből 6 hónapnyi élelem járt nekik 4 negyedre elosztva, ugyanakkor 2–2 hónapnyi „kölcson” (*Lehen*), ill. fizetés, utóbbit a felszerelésre használva (tehát ez az, amit részben pénzben, részben posztóban kaptak meg).⁷⁸⁹ Olyan esetekben tehát, amikor 1686-ban Karl Ludwig von Hofkirchen főkapitány panaszkodott, hogy 6 éve nem kaptak katonái rendes végvidéki fizetést (*Grenzbezahlung*), akkor azt kell szem előtt tartanunk, hogy összesen 12 hónapnyi járandóságuk elmaradása jelentett gondot.⁷⁹⁰ A hátralékok azonban a készpénz és posztó fizetése esetében is szembeszökőek: Simon Peter Chacki kapitány 1683–1687 között mindössze 3 hónapnyi „Bezahlungot” vett fel,⁷⁹¹ a helyőrség ugyanakkor 1687-ben 3 hónapot posztóban, majd 1690-ben és 1694-ben is 2 hónap pénzt és 2 hónap posztót kapott mindössze.⁷⁹² Elméletileg az 1687–1694 közötti 8 évben 16 hónapnyi fizetésre lettek volna jogosultak, amiből tehát a források tanúsága szerint 11 hónap járandóságát megkapták, mely arány azután jelentősen romlik tovább, hiszen az 1701-ig terjedő évek 30 hónapjából is csak 11-et kaptak meg.⁷⁹³ Az élelemjárandóságot viszont úgy tűnik rendszeresen jóváírták a katonáknak, hiszen a Magyar Kamara számadásai között felbukkan ez a tétel. A mustralisták szerint az 1697–1703 közötti években az összegek a kitöltött helyektől függően ingadoznak havi 488–504 forint között, amelyekből kiderül, hogy a közkatonák havonta 2 forinttal lettek elszámolva (ami megegyezik a lipótvári közlegények havi porciójával).⁷⁹⁴

⁷⁸⁹ Pl. Claudio Martelli kapitánnyal is ezen elvek mentén számoltak el: „Hingegen gebühren ihme jährlich in Proviant auf 6 Monath oder 4 Quartall 219 fl. hung., 2 Monath Lehen 176 fl. hung., 2 Monath von der Gräniz Bezahlung 300 fl. ung., zusamben auf 10 monath als Summa der Gebühr 695 fl. hung”. L. HFU 21. Mai 1691 (r. Nr. 342. fol. 491–502.) A fizetlensége miatt panaszkodó komáromi helyőrség is ugyanezekkel a követelésekkel számolt: „...die Verpflegung in drei classes abgetheillet, nemlich in die Lechen, jedes mit 5347 fl. so dan für Wein, Salz und service in eine Quartal Bezahlung, so circiter 2000 fl. quartaliter betragt und endlich in die Gräniz Bezahlung, so zu der muntirung destinirt ist, so stehen alle drei classes zugleich auf einen so unrichtigen Fundo...” L. HFU 20. Sept. 1701 (r. Nr. 415. fol. 282–291.)

⁷⁹⁰ HFU 21. Aug. 1686 (r. Nr. 309. fol. 354–357.)

⁷⁹¹ HFU 28. Mai 1688 (r. Nr. 321. fol. 735.)

⁷⁹² HFU 1. Dez. 1694 (r. Nr. 366. fol. 3–28.) 1690-ben a két hónap pénzben 7588 rajnai forint, a két hónap posztó pedig 8460 rajnai forint volt.

⁷⁹³ HFU 20. Sept 1701 (r. Nr. 415. fol. 282–291.)

⁷⁹⁴ A komáromi helyőrség mustralistáit l. MOL E 554 Fol. Germ. 318.

Röviden ki kell térnünk a fentiekben már néhányszor előfordult *Lehen* szó jelentésére, hiszen a források hemzsegnak ettől a kifejezéstől, ám annak magyar megfelelői (hűbér, kölcsön, adomány) nem fedik pontosan a fenti adatok tartalmát. Már Takáts Sándor foglalkozott ezzel a problémával, akinek feltűnt, hogy a *Lehen* szó a katonai fizetési kérelmek, zsoldlisták egyik leggyakrabban használt kifejezése: megállapította, hogy a szó a 16–17. században általában olyan fizetési előleget jelent, amelyet később beszámítottak a végleges fizetségbe. A 17. század második felére állandósult ez a javadalmazási forma és a fizetési rendszer részévé vált, de legtöbbször nem pénzben, hanem természetben adták (mint ahogy a komáromiak esetében az előbb láthattuk). Alkalmas volt a sóban való fizetés, amelyet fizetőeszközként is használhatott a katona, pl. ruhát, tűzfát vehetett rajta, ugyanakkor „trükközni” is lehetett vele, hiszen a piaci árnál magasabban kiadott só (vagy esetenként bor) értelemszerűen csökkentette a zsold végső összegét.⁷⁹⁵

A győri állandó német helyőrség a 17. század második felében többféle finanszírozási módszer szerint kapta járandóságát. Az 1639-ben bevezetett „Ordinanz” szerint évente 12 hónapra voltak fizetve, mégpedig a következő eloszlásban: 6 hónap élelem, 3 hónap posztó, 1 1/2 pénz, 1 1/2 maradvány. 1655-től 6 hónap élelem, 2 hónap adomány (*Lehen*) az alsó-ausztriai rendektől, 1 hónap só, 1–1 hónap pénz, ill. posztó járandóságot igényelhetek, tehát az évet 11 hónapra számolták el. 1672-ben azonban született egy uralkodói, azaz nem császári rendelet, amelynek értelmében a rendes német helyőrségek és a balatoni öt kisebb végvár magyar vitézei – a korábbi szokásnak megfelelően – évente csak 10 hónapra voltak jogosultak. 1686-ban viszont éppen amiatt panaszkodtak a győri katonák, hogy az Élelmezési Főhivaltól a 7 hónapnyi élelmet és az alsó-ausztriai rendektől 2 hónapnyi pénzt és posztót megkapják ugyan, de a 10. hónapot már senki nem finanszírozza nekik. A beadvány vizsgálata kapcsán az Alsó-Ausztriai Számvevőség kifejtette – hivatkozva az Udvari Kamara irattárában talált korábbi dokumentumokra –, hogy az 1654–1685 közötti 32 esztendőben a győri német katonaság összesen 14 hónap pénzt és 27 hónap posztót kapott meg (azaz 41 hónapot), miközben minden évben felvette a 7 havi élelemellátmányt. Úgy okoskodtak, hogy ezáltal – hozzászámítva az 1686. évre szállítandó 3 hónap fizetséget, tehát összesen 44 hónapot – 12 hónappal többet kaptak a kincstár által finanszírozott részből, mint amennyi jár nekik. Ezt azzal a logikával tudjuk csak megérteni, ha az éves járandóságok kimutatásához az alsó-ausztriai rendek által kiadott évi 2 hónapot automatikusan hozzászámítjuk. Nehezményezte egyébként a Számvevőség, hogy sem a katonaság, sem a főmustramester, sem az élelmezési hivatal nem hajlandó az 1672. évi rendelet

⁷⁹⁵ Takáts 1908 325–329. Sok példát hoz az Udvari Kamara anyagából a *Lehen* szó különféle környezetben előforduló jelentéseire. Bár szerinte a 17. században a *Lehen* szó egyértelmű volt a fizetéssel, ezt a fenti példák alapján cáfolhatjuk, hiszen a rendes fizetést mindig a *Grenzbezahlung*, egykori ortográfiával többnyire *Gräniz Bezahlung* szavakkal adták vissza. Példáiban megemlíti továbbá, hogy a szót a latin *mutuum* szóval adják vissza a magyarországi források.

értelmében 10 hónappal számolni, ez pedig rendszeresen sűrlődásokat és téves adatokat eredményez!

Az élelem- és a pénz-, ill. posztó-ellátmányok közötti arányokhoz közelebb visznek az ügyiratban lévő, a 17. század közepéről származó rendtartás adatai, amely szerint pl. egy százados havonta 80 forintra, azaz évente 960 forintra volt jogosult. Ez az összeg tartalmazta az éves szinten 1800 pár (*Paar*) kenyeret (havi 150) 90 forint, a 300 kupa (*Küffel*) sót 75 forint, posztót 240 forint, pénzt 120 forint értékben. Összesen tehát elvileg 840 forintot számoltak el évente járandóságként, de a fennmaradó 120 forintot is jóváírták, amely majd a leszereléskor kapott végelszámolási nyugtába került be az esetleges hátralékokkal együtt.⁷⁹⁶

Végül érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az 1690-es évekbeli általános katonai költségvetésekben sem a komáromi, sem a lipótvári szabad század nem szerepelt egyik tartománynál sem. 1701-ben ugyanakkor Komárom feltűnik Győrrel, Szendrővel és Pozsonnyal együtt: ellátmányukat vegyesen a Belső-Ausztria, Alsó-Ausztria és Horvátország által fizetendő kontribúcióra terheltek.

A szabad századok és helyőrségek ellátása után érdemes külön is áttekintetnünk a várparancsnokok, majd a tüzérségi személyzet finanszírozását. A várparancsnokok járandósága alapvetően a területileg illetékes kamara pénztárát terhelte. Ennek a finanszírozási formának a logikája az volt, hogy így gondolták megváltani azt, hogy a várak parancsnokai a kamarai jövedelmekbe (különösen a húsmérés és a kocsmáltatási jog) beavatkozzanak.⁷⁹⁷ Korábban már említettük, hogy a forrásokban „*Adiuta*” vagy „*Tafelgeld*” formában megjelölt javadalmazás az adott kapitány élelmiszer-járandóságának jóváírását jelentette, amelyet az élésmesterektől kaptak meg, továbbá a fennmaradó részt készpénzben kérhette. A fizetések azonban – hangsúlyozandó – személyhez és nem pozícióhoz voltak kötve, azaz egy magasabb rangú tiszt vagy egy régió katonai parancsnokságát ellátó katona magasabb összeget kaphatott – mint arról a következő táblázat tanúskodik. Eszék esetében például ismert, hogy Guido Starhemberg havi 150 forintos asztalpénzét előbb a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció biztosította,⁷⁹⁸ utódja, Wolfgang Kreutz várparancsnok azonban már csak – párhuzamosan a terület katonai igazgatásának átalakulásával – havonta 100 forintra volt jogosult a Szlavón Katonai Inspekció jövedelmeiből. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a formálódó állandó hadseregben betöltött katonai rangjuk után ugyanúgy kaptak járandóságot, esetünkben Kreutz 3600 forintot, azaz a kapitányi fizetés

⁷⁹⁶ A győri német helyőrség ellátásával kapcsolatosan l. HFU 1. Mai 1686 (r. Nr. 308. fol. 1–25.). A rendtartás címe: „Ordinanz wie und wasgestalten das teütsche Gräniz Kriegs Dienst Volckhen von Eingang des 1639 Jahr, und also fürohin der 6 Monath in Proviant, 3 in Tuech, 1 1/2 in Gelt, und der übrigen 1 1/2 Monath als einen verbleibenben Rest solle bezahlt werden”

⁷⁹⁷ HKA VUG Kart. 30a. fol. 8–13. Michael Fischer jelentése a visszafoglalt Eger városáról és a környező birtokokról. 1690. április 13. és Buda példáján: Bánrévy, 1936 245.

⁷⁹⁸ HFU 27. Apr 1694. (r. Nr. 362. fol. 190.)

háromszorosát!⁷⁹⁹ Az állandó hadsereg azon tisztjeinek járandósága, akik egyik ezredhez sem tartoztak („Officiern, so bei keinen Regiment aggregirt sind”), egyébként az 1701. évi repartíció értelmében valamelyik körzetre lett ráterhelve: Franz Kukländer esztergomi, Benedikt O’Gilvy tokaji parancsnok Morvaországra, mégpedig 1200, ill. 1000 forintos éves ellátmánnyal. Belső-Ausztria Ernst von Herberstein gróf jenői kapitány 2440 forintos, Johann Ferdinand Kyba brodi parancsnok 1504 forintos, Gottfried Tranz Freiherr von Eydtner huszti várkapitány 1200 forintos ellátmányát állta. A már említett Christoph von Berge fizetését – miután elhagyta a kanizsai kapitányi posztot – 1697-ben, Sziléziára (azaz szülőhazájára) terhelték, aligha véletlenül.

22. sz. táblázat

A magyarországi kamarák által fizetett magyarországi várkapitányok éves járandóságai az 1690-es években⁸⁰⁰

vár	járandóság
Buda	1200
Eger	600
Kanizsa	600
Székesfehérvár	600
Szigetvár	300
Szendró	576
Kassa	720
Nagyvárad	1200
Munkács	720
Tokaj	720
Komárom	2000

⁷⁹⁹ HFU 19. Mai 1699 (r. Nr. 399. fol. 199–201.) Az persze ismét más lapra tartozik, hogy Kreutz a Szlavón Inspekció kasszájából, a pozsegi harmincad jövedelmeiből, a bécsi Hadipénztártól a vele való elszámolás szerint 1697. március – 1699. március között mintegy 10 ezer forinttal többet vett fel, mint amire jogosult lett volna, ezért a pénz visszafizetésére kötelezték.

⁸⁰⁰ Az adatok forrása a Szepesi Kamara területére: HFU 20. Jun. 1695. (r. Nr. 370. fol. 230.), a Budai Kamarai Adminisztráció területére: MOL E 286 Vegyes számadások és nyugták 1697. és 1698. „Haupt Aufsatz aller und jeden Ausgaben, so das Jahr über bei der kays. Cameral Administration Ofen und deroelben incorporirten Ämtern in Besoldungen, Amtsverlag, Deputaten, Stiftungen, Capitalein, Interessen, Pensionen und Adjuten gewöhnlich zu bestritten komben, item was noch weither vorfahlen und hingegen für Intraden beilauffig zu hoffen sein möchten oder könnten”.

Szeged	3600
Eszék	1800, ill. 3600
Brod	600

A várkapitányokkal való elszámolás olykor magát a kapitányt is meglephette. Johann Hieronymus Hornung 1684-ban azzal a tudattal kérte a vele történő elszámolást, hogy a kincstár tartozik neki. Ebben Georg Wütz főmustramester is megerősítette, miszerint nevezett 1666–1667-ben hadnagyként, 1667–1683 között kapitányként szolgált a lévai szabad századnál, a 208 hónap alatt összesen 28 842 forintnyi követelést regisztráltak neki, amiből élelemben, továbbá „Lohn abgeführten Bezahlungen und Extra ordinari” megkapott 27 482 forintot. Az Alsó-ausztriai Számvevőség azonban ebben az esetben is felülírta a mustramestert, hiszen az uralkodó rendelete értelmében az évet 10 hónappal kellett volna számolni, tehát nemhogy 1360 forintos pozitívumban, de 3542 forintos többletfizetésben volt, amelyet viszont a „lázadók”, nyilván Thököly Imre katonái által neki és családjának okozott károk miatt egyszeri alkalommal elengedtek.⁸⁰¹

A végvárrendszer fontos elemét alkotó várbeli tüzérségi alkalmazottak szintén a magyarországi kamarák pénztárain keresztül kapták javadalmazásukat. A Budai Kamarai Adminisztráció számadásaiból ismert, hogy az 1690-es években alárendelt kamarai hivatalai fizették a helyi tüzérek járandóságát: 1696-ban a hadszertárok vezetői mellett Budán 24, Esztergomban 4, Érsekújváron 6, Székesfehérváron 8, Szigetváron 9, Kanizsán 6, Szolnokon 5, Egerben 12, Szegeden 6, Gyulán 6, Lippán 3 tüzér járandóságát utalta ki a Budai Kamarai Adminisztráció: 10 hónapra járó fizetésük 14 913 forint volt.⁸⁰² Egy hadszertárnok (*Zeugwart*) havi 30 forintra, egy tüzér (*Büchsenmeister*) 8 forintra volt jogosult.⁸⁰³

A Szepesti Kamara jövedelmeire ugyanakkor a Kassán székelő felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettes havi 120 forintos bére mellett a felső-magyarországi várak tüzérei és hadszertárnokai fizetését terhelték.⁸⁰⁴ Ettől a költségtől azonban nagyon szerettek volna a kamaránál megszabadulni (éves szinten ugyanis kb. 20 000 forintot jelentett), ezért kérelmezték, hogy inkább a kerületi hadipénztárra terheljék rá ezt és a szendrői szabad század fizetését is.⁸⁰⁵ A lerombolt ecsedi vár Kelet-Magyarország váraiban szétosztott tüzérei azért panaszkodtak, hogy Ecsedről való távozásuk óta senki nem állított ki nekik nyugtát, így nem is tudták, hogy kitől kell

⁸⁰¹ HFU 26. Mai 1686 (r. Nr. 308. fol. 470–479.)

⁸⁰² MOL E 286, Vegyes számadások és nyugták, 1697.

⁸⁰³ HFU 19 Febr. 1702. (r. Nr. 417. fol. 211–218.)

⁸⁰⁴ HFU 17. Jul. 1688 (r. Nr. 323. fol. 264–269.) és Oross 2008a 132–133. Az 1702. pénztárkönyv szerint a kassai, eperjesi, szendrői, murányi, tokaji, pataki, váradi, szatmári, munkácsi, ungvári vár hadszertárnokai és tüzérei várhatták jövedelmüket. MOL E 263 1702. pag. 79–83.

⁸⁰⁵ MOL E 244 C 1702. 03. 23.

ellátmányukat megkapniuk. Mind a kerületi hadi pénztárnál, mind a Szepesi Kamaránál próbálkoztak, de azok visszautasították a hadszertárnok havi 25 forintos és napi 4 porció kenyér-, ill. a tüzérek havi 8 forintos és napi 1 porció kenyér-ellátmánya miatt keletkezett több, mint egy éves hátralék kiegyenlítését.⁸⁰⁶ A Magyar Kamara csak a pozsonyi vár tüzéreit fizette, de van adat arra is, hogy az illetékességi területén lévő többi vár, így Lipótvár, Trencsén, Nyitra, Léva, Komárom tüzérségi alkalmazottainak is utalt ki összegeket.⁸⁰⁷ A Magyar Kamara azonban ennek a költséghelynek a kiegyenlítésén sem fáradozott, hiszen ezen várak tüzérei a Főhadbiztosság útján kérték, hogy az általános repartícióba vegyék be őket és bérüket Csehországra terheljék.⁸⁰⁸

Tanulságos a hadi finanszírozás változása és a költséghelyek fedezetének újra megállapítása kapcsán az 5 lévai tüzér és a hadszertárnok esete, akik 1694-ben kelt panaszukban leírták, hogy az élelmestertől megkapják ugyan rendszeresen az élelmiszert, a sót, bort és a zsoldot („Lehengelder”), de végvidéki fizetést nem kapnak, mivel a Bányavidéki Főkapitányság felszámolódott, így onnan többé fizetség nem várható.⁸⁰⁹

Az újonnan alakult kamarák természetesen a régiókban fekvő várak tüzérségi személyzetét fizették. A Szlavón Kamarai Inspekció vezetőjét, Martin Zemliakot (Zsemlyák) szinte kinevezésével egy időben szólították fel arra, hogy az eszéki harmincad vagy sóértékesítő jövedelmeire terhelje rá az eszéki és péterváradai hadszertári alkalmazottak 478, ill. 146 forintnyi havi járandóságát.⁸¹⁰ Ez a rendszer egyébként nem volt újdonság, hiszen az eszéki hadszertárnokot és tüzérekét az 1694-ig a területileg illetékes Csáktornyai Kamarai Adminisztráció ugyancsak az eszéki harmincad jövedelmeiből fizette.⁸¹¹

A visszafoglalt nagyobb várakban – mint azt korábban már láttuk – ideiglenes helyőrséget a formálódó állandó hadsereg egy vagy több százada látott el: a 18. század első éveiben a Marsigli-ezred egyik fele például Aradon, másik fele Szegeden állandó jelleggel állomásozott. Az ő finanszírozásuk és ellátásuk – az előző fejezetben már bemutatott módon – az Udvari vagy a Tábori Hadi Pénztárakon keresztül folyt, azzal a megjegyzéssel, hogy esetükben is az egyes várakban állomásozó élelmesterek által kiadott élelmiszer-mennyiségeket írták jóvá. A téli hónapokra pedig a külön szabályozott, beszállásolás alatti ellátás volt érvényben.

⁸⁰⁶ HFU 26. Okt. 1702 (r. Nr. 423. fol. 542–546.)

⁸⁰⁷ Vö. a Magyar Kamara 1699. és 1700. évi negyedéves számadásait, 1699. 3. negyedévből 335 forintot utaltak ki nekik. HFU 16. Nov. 1700 (r. Nr. 409. fol. 235–276.)

⁸⁰⁸ HFU 28. Mai 1701 (r. Nr. 412. fol. 941–944.)

⁸⁰⁹ Egyszeri juttatásként kértek 2 hónap pénzt és 3 hónap posztót. HFU 22. Nov. 1694. (r. Nr. 366. fol. 359–361.) „...das ganze Jahr hindurch nicht mehr als von dem kays. Proviant Amt ihre Salz, Wein und Lehengelder mit dem Provianth und weilen nichmahlen ainige Bergstättische Gräniz Bezahlung, welches Orth auch einverleibt ist, mehr abgeführt wird und der Gräniz Status aufgehoben...”

⁸¹⁰ HFU 5. Máj 1695 (r. Nr. 368. fol. 424–429.) Eszéken 1 hadszertárnok, egy írnök, egy tüzmaster, 2 hadszertári szolga, 1 tüzér őrmester, 24 tüzér, 2 kézimunkás, 1 ajtónálló, továbbá kovácsok, bognárok, ácsok, Péterváradon 1 hadszertárnok, 1 tüzmaster és 12 tüzér bérét fizette az Inspekció.

⁸¹¹ Az 1690 áprilisában eszéki hadszertárnokká kinevezett Johann Sebastian Koch bérét az adminisztrációnak kellett állnia az eszéki harmincad jövedelméből. HFU 25. Apr. 1690 (r. Nr. 334. fol. 708–712.)

Az 1692–1693 folyamán Georg, Hessen-Darmstadt grófja által toborzott és Magyarországon bevetett ún. ír ezred példáján és fennmaradt elszámolásai alapján bepillantunk az állandó hadsereg egy ezredének járandóságaiba, bevételeibe és követeléseibe. Az ír ezred 1692. szeptember végén érkezett meg Trencsén és Pozsony megyék területére Csehországon keresztül Morvaország felől. A Főhadbiztosság és az Udvari Kamara csak azután volt hajlandó a téli beszállásolás pontos helyszínének meghatározására és számukra bármilyen összeg kiutalására, ha előbb részletes mustrájukra sor kerül. A mustrát végül 1692. november 18-án végezték el Mohács mellett, ahol kiderült, hogy 24 században összesen 2114 fő szolgált eredetileg, akik közül azonban többen már út közben elhunytak (162 fő), többen betegek voltak, őket Eszéken ápták (60 fő), az ezred tisztikara viszont nem jelent meg, hiszen éppen Péterváradon tartózkodott (150 fő) – így összesen 1742 ír katona pontos szálláshelyét kellett kijelölni. Több csoportra osztva Budán, Pesten, Érsekújváron, Veszprémben, Székesfehérváron, valamint Siklós és Szigetvár környékén kerültek a katonák és a tisztek téli időszakra beszállásolásra.

A tervezetek szerint az ezrednek járó élelmet és pénzösszegeket három forrásból biztosították. A porciókat a kijelölt élelmiszerraktárakból, a húst és a bort a dél-dunántúli településeken az ellátó körzettől kapták, míg a havonta nekik járó összegeket a Tábori Hadi Fizető Pénztár finanszírozta. Az 1692. december 19-ei elszámolás még csak tervezet volt, az 1693. március 30-ai viszont már konkrétumokkal is szolgál. A mohácsi mustra alapján készített 1692. decemberi tervezetben meghatározták, hogy az ezred tisztikara 90 1/2 ember- és 46 lóporcióra jogosult naponta. Ezen napi porciómennyiség 3 forinttal számított pénzbeli értékét havonta „kiutalta” a Hadipénztár, tehát 409 forint és 30 krajcárt kellett elszámolni. A mustra 24 században tüntette fel a katonákat, így az elszámolás ez alapján határozta meg a nekik járó napi porciómennyiséget és az élelem-kiegészítésként kifizetendő havi pénzösszegeket. A budai főhadbiztos, Johann Anton Schweidler által ellátandó öt század 439 1/2 porciót kapott naponta, amely mennyiség kétszeres értéke, 879 forint havonta került elszámolásra. Nikolas von Hochburg győri élelmesternek naponta 429 1/2 porciót és havonta 859 forintot kellett elszámolnia a Veszprémben és Székesfehérváron elszállásolt öt század felé. A 14 dél-dunántúli század és az Eszéken lévő beteg katonák napi 1213 porcióra voltak jogosultak. Porciónként 2 forinttal számított havi pénzt (409 forint) csak azon tisztek után lehetett elszámolni, akik természetbeni ellátmányukat nem az élelmiszer-raktárakból, hanem úgymond a „vidéktől” („*vom Lande*”) kapták. A tervezet szerint így tehát az ezrednek havonta 2502 forint járt volna, amely kiegészítve néhány kisebb juttatással a 6 hónapra 19 123 forint kifizetését jelentette a Hadipénztárnak. Az élelem-kiegészítésként kapott összeg mellett az ezred katonái zsoldként a havi porciómennyiség értékének háromszorosát készpénzben is megkapták. A tervezet úgy

számolt, hogy ez az összeg 6 hónapra 42 912 forint. Egyszeri juttatásként szerepelt a kiadások között a mindegyik századnak kiosztandó élelemszállító szekerek (*Proviandwagen*), a zászlók (*Fahne*), a zászlótartó rúd (*Schweinfeder*) értéke. Ezekkel együtt a hat havi, Hadikassza által elszámolandó járandóságuk 65 635 forint volt.

A lassan csordogáló tényleges kifizetések és a magasnak tűnő összegek miatt hamarosan úgy döntött a Haditanács, hogy redukcóra van szükség az ír ezrednél is. Jelen esetben azonban nem a katonaság elbocsátásáról, hanem a tisztí állomány csökkentéséről volt szó. A rendelkezés értelmében a 24 helyett csak 12 századdal kellett számolni. A megszüntetett 12 század tisztjei közül csak a főbb tisztségek – a százados, a hadnagy, a zászlós – kaptak az élelem mellé pénzben járandóságot, ám csak a felét a korábbi tervezetben megfogalmazottnak. Az 1693. március 30-ai, immár véglegesnek tekinthető elszámolás a következő összegekkel számolt: az ezred tisztikara gyarapodott Eduard Wilson ezredessel (ő csak az ezredeknek járó fele porciómennyiséget kapta naponta, 25 ember- és 7 lóporciót), valamint egy-egy meg nem nevezett alezredessel és őrnaggyal (ketten együtt 9 ember- és 7 lóporcióval kerültek elszámolásra). A tisztikar ennek megfelelően immár 124 ember- és 59 lóporcióra volt jogosult naponta. A 12 század tisztikara 420 ember- és 84 lóporciót jelentett, a 12 redukált század három említett főtisztje 186 porciót, a 48 dobos és trombitás, a 72 káplár és a 144 örvezető 432 emberporciót kapott naponta. A megmaradt 1242 közlegény egy-egy porcióra volt jogosult. Az Eszéken lévő betegeknek kiutalt 222 porció és a Péterváradon lévő 142 közlegénynek járó 142 porció mellett a 94 „redukált” tiszt kérvényezte, hogy nekik továbbra is utaljanak ki egy fél porciót (47). Összesen tehát az ír ezred 2958 porcióval került elszámolásra. A forrásban szereplő 110 568 forintnyi végösszeg úgy jött ki, hogy a porciómennyiséget felszorozták hattal (3 forinttal számolták a havi ellátmány egyik felét élelem-kiegészítésként, a másik felét szintén 3 forinttal zsoldként), hozzáadták a szekerek, zászlótartó rudak és a zászlók értékét.⁸¹² Mindezen számadatokat a könnyebb követhetőség érdekében érdemes táblázatokban is összegeznünk.

23. sz. táblázat

Az 1692–1693-ban Magyarországon harcolt ír ezred katonáinak járó porciómennyiségek

<i>porciójárandóság</i>	<i>ember</i>	<i>ló</i>	<i>összesen</i>
ezred tisztikara	124	59	

⁸¹² Az ezred költségvetés-tervezetét és a pontos elszámolást l. HFU 5. Jan. 1693 (r. Nr. 352. fol. 53–104.) és HFU 20. Apr. 1693. (r. Nr. 354. fol. 303–318.) jelzetek alatt. Az alábbi táblázatokban szereplő számok is a számadásokban lévő adatokat tükrözik. Egyébként a 2100 fős, 14 századba osztott, az állandó hadsereg kötelékébe tartozó gyalogezredek hat hónapos költségvetése minden havi porciót 6 forinttal (azaz az élelem-kiegészítést és a zsoldot is 3 forinttal) számolva 105 714 forintot tett ki.

12 század tisztikara	420	84	
redukált századok 3 főtisztje	186		
zenészek, káplárok, örvezetők	432		
közlegények	1242		
"redukált" tisztek	47		
betegek Eszéken	222		
Péterváradon lévő közlegények	142		
összes porció/nap	2815	143	2958

24. sz. táblázat

Az 1692–1693-ban Magyarországon harcolt ír ezred követeléseinek kimutatása a porciók alapján

<i>késpénz követelések</i>	<i>összeg</i>
porciók 6 havi értéke (2958×3×6)	53 244
zsold 6 hónapra	53 244
szekerek	2400
zászlótartók	1200
zászlók	480
végösszeg	110 568

Nézzük meg mindezek után, hogy a fentikben részletesen tárgyalt követelésekből végül mi valósult meg az 1692. november 1. – 1693. március 30. közötti időszakban tényleges bevételként. Az ezred finanszírozására vonatkozóan szerencsénkre fennmaradt iratok ugyanis erre kiváló betekintést szolgálnak, miként erről a következő táblázat tanúskodik.

25. sz. táblázat

Az 1692–1693-ban Magyarországon harcolt ír ezred hat téli hónap alatti „bevételeinek” szerkezete

<i>bevételek</i>	<i>forint</i>
az O'Gilvy ezredtől átvett 8 szekér értéke	1600
Tábori Hadi Pénztár kifizetése	1611

Dietrich Knopp szegedi élelmester befizetése a beszolgáltatott hadiadóból	1500
a pécsi körzet lakosai által kiadott porciómennyiség értéke	9828
a mohácsi Tábori Hadi pénztár kifizetése	3187
a Veszprémben és Székesfehérváron állomásozók decemberi járandósága	890
a pécsi körzetben elszállásolt századok tisztikarának decemberi járandósága	411
az ezred tisztikarának novemberi és decemberi járandósága	648
Tábori Hadi Pénztár kifizetése januárra	3895
Udvari Főhadipénztár kifizetése februárra	2502
Zala vármegye által kiadott porciók ellenértéke	5400
a redukált O'Gilvy-ezredtől felszabadult porciómennyiségek pénzbeli értéke	2832
összes kifizetés 1693. március 30-ig	34 304
<i>Követelés</i>	<i>76 263</i>
költségvetés végösszege	110 568

A táblázatból is látható, hogy a legkülönbözőbb forrásokból a legkülönbözőbb jogcímenek számoltak el összegeket bevételként az ír ezred ellátása érdekében. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ezen összegek egy része nem valós készpénzforgalom eredménye volt, hanem különféle pénzügytechnikai műveletekkel átutalt „pénzekről” volt szó. Ilyen tranzakciónak tartható például a felszámolt Benedict O'Gilvy-féle ezred tulajdonában volt szekerek bevételként történő elkönyvelése az ír ezrednél, pedig valójában használati tárgyak tulajdonosváltásáról volt szó. Ám a porció ellenértékeként jelzett összegek (18 060 forint, az összbevétel 52,6%-a) sem valós készpénzösszegek, hiszen a vármegyék által természetben kötelezően kiadott porciók pénzben kifejezett együttesét tüntették fel ilyen módon. Zala megyében Johann Georg von Frischenhausen hadbiztos a téli hat hónapra a vármegye által kiadott 1800 porciót vette át, amelynek 3 forinttal szorzott értéke 5400 forint volt, míg a pécsi körzet 546 porciót szolgáltatott ki 9828 forintért. Készpénzt egyedül a különféle hadipénztárakból (tábori, udvari, élelmesteri) kaptak a katonák, amelynek összértéke 14 644 forint volt (42,6%).

Az elszámolást egyébként utóbb – a már ismertett általános gyakorlatnak megfelelően – az Alsó-ausztriai Számvévség vette górcső alá. Véleményében kifejtette, hogy a kiosztott élelem elszámolása visszaélésekre és pontatlanságokra ad(hat) alkalmat. Felvetette egyúttal, hogy a mohácsi mustra óta eltelt időben, a megbetegedések miatt több haláleset is történt az ezred katonái között, ezért felül kellene vizsgálni a jelenlegi állományt, új mustrára és az alapján

pontosabb porciómeghatározásra van szükség. Kíváncsún tartották továbbá, hogy a kihágásaikkal okozott károkat az ezred költségvetéséből levonva meg kell téríteni.

VII.2.2 Magyar helyőrségek és a végvári haderőből toborzott mezei alakulatok

Az idegen katonasághoz hasonlóan összetett és vegyes rendszert regisztrálhatunk a magyar helyőrségek esetében is. Joggal és azonnal felmerül viszont a kérdés, hogy a korábbi évszázadban meghonosodott finanszírozási rendszer meddig és milyen módon élt tovább esetükben? Czigány István újabban megjelent könyvében „A finanszírozás bukatói” címmel látta el a magyar (és német) helyőrségek fizetési szisztémáját bemutató fejezetet⁸¹³ – ami annyiban valóban találó, hogy olykor a kortárs hivatalok által kiállított számadások sem tükrözték a valós költségeket, így – mint a fentiekben már néhány példán láthattuk – módosításra szorultak. A kutató pedig az adatok és információk tengerében úgy próbál eligazodni, hogy közben a finanszírozás alapelveit kell tisztáznia: hány hónapra fizették a katonát?, honnan, milyen pénztárakon keresztül érkezett a pénz?, járandóságuk mekkora részét kapták élelemben, illetve készpénzben?, milyen „státuszban” kapták meg a magyar végvári katonák zsoldjukat? – hogy csak a legrelevánsabb kérdéseket sorakoztassuk fel. Ehelyütt is ismételten hangsúlyozni kell, hogy ebben az esetben sem feledkezhetünk el arról a különbségről, hogy a végvári katonaságról vagy a végvári katonaságból és szabad legényekből kiállított mezei alakulatokról van-e szó – ez a megkülönböztetés ugyanis akár jelentős eltéréseket is okozhat.

Az 1680–1690-es évekre vonatkozóan a forrásokban leginkább a főkapitányok vagy éppen helyetteseik által a végvidéki haderőből, szabad legényekből toborzott alakulatok finanszírozása került előtérbe. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a készpénz fizetéssel ritkán ellátott végváriak képtelenek voltak olyan fegyverzet kiállítására, amely a tábori szolgálathoz hosszabb időre elengedhetetlen lett volna. Rendszeresen követelték ugyanis, hogy számukra a hadjárat kezdetén – változó arányban – két-három hónapnyi készpénz és ugyanennyi posztó zsoldot utaljon ki az Udvari Hadi Pénztár, azaz a hadjárat idejére szóló pénzt előzetesen kérték kifizetni. Az 1680-as évekből ugyan van még adatunk arra, hogy a végvárakban állomásozó katonák, tisztok fizetésére is sor került, de ez a gyakorlat lassan eltűnik szemünk elől. A kanizsai és győri főkapitányság végváraiban egyébként a háború kezdetén is az 1682. évi végvidéki hadrend

⁸¹³ Czigány 2004 136–148.

(„Gräniz Status”) volt érvényben, amely a keretlétszámokat és a fizetés rendjét is meghatározta.⁸¹⁴

Fontos és közismert tény, hogy a 16–17. században a Győri Főkapitányság területén lévő várak magyar őrségét nagyjából Alsó-Ausztria fizette. E gyakorlat egészen 1695-ig fennmaradt, hiszen ebben az évben döntött úgy a tartomány vezetése, hogy beszünteti a végvidékek korábban igen jelentős finanszírozását és a magyar katonák vonatkozásában a továbbiakban csak a győri, tatai és palotai magyar hajdúk és huszárok jövedelmét állja.⁸¹⁵ Ennek következtében a kieső veszprémi és pápai helyőrség és tisztjeik ifj. Zichy István vicegenerális útján próbálták elérni, hogy az Udvari Kamara találjon számukra új finanszírozási forrást. Farkas András pápai és Reitter Ferenc veszprémi seregdeákok kérvényükben éves javadalmazásuk (100 forint pénzben és ugyanennyi posztóban) utalványozását kérték, mivel – mint írták – Alsó-Ausztria a pápaiak és veszprémiek javadalmazását nem fizeti többé.⁸¹⁶ 1696-ban egyébként úgy tűnik, hogy Alsó-Ausztria a megmaradt helyek számára folyósította a szokásos végvidéki fizetést.⁸¹⁷ Az éves zsold egyébként a Győri Főkapitányság váraiban szolgáló magyar vitézek számára ekkor 5 hónapnyi pénzben és 5 hónapnyi posztóban járt.⁸¹⁸ Kérdéses persze, hogy a zsold mekkora részét kapták élelemben: a tatai magyar huszárok 1699-ben a komáromi élelmester számadásai szerint részben pénzben, részben természetben kapták meg a végvidéki fizetési szabályozás szerint („Gräniz Tax nach”) érvényes járandóságukat.⁸¹⁹ Keszthely helyőrsége a készpénzben és posztóban fizetett havi zsold mellett gabona és sóellátmányban is részesült, amelyet általában a pápai élésházból kaptak meg. A források szerint az itteni lovasok másfél mérő gabonára és egy kúp sóra voltak jogosultak (értéke: 2 rajnai forint, 26 krajcár és 2 dénár), míg a gyalogosok egy mérő gabonát kaptak a sójárandóság mellé (értéke: 1 rajnai forint és 39 krajcár).⁸²⁰ A Czigány István által közölt táblázatok szerint a Kanizsával szembeni és a Bányavidéki Főkapitányság területén a katonáknak nem osztottak élelmet, járandóságukat posztóban vagy pénzben kaphatták meg.⁸²¹ Az mindenestre kiszámítható, hogy a kanizsai végvidékiek az 1672–1691 közötti 20

⁸¹⁴ Uo. 147.

⁸¹⁵ KA HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. Jan. nro. 13.

⁸¹⁶ HFU 17. Sept. 1696 (r. Nr. 379 fol. 178–179.) „...von gehörigen Orthen wie dan sonderlich dem kays. Obrist Mustermeister Amt eingezogene information, weilien die N.Ö. Landschaft denen Papper und Vesprimer weiter kein Zahlung mehr zu laisten habe, sondern solche per transactionem auf die HC gekommen seie...”

⁸¹⁷ KA HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. apr. nro. 185. fol. 184r.

⁸¹⁸ Johann Karl Bartholotti az Udvari Hadi Fizetőhivatal vezetőjének jelentése: „... was die Wesprimer und Papper anbelangt, ist solche allezeit von der N. Ö. Landschaft mit der Raaber ungarischen Gräniz Miliz, sovil den Ambt wissent mit 5 Monath in Gelt und sovil in Tuch jährlich bezahlt worden, ob nun aber solche Bezahlung auf eine hochlöblichen Hofcammer bei Ablesung der Steyr Geföhlen, ist den Ambt unbewust, wan also eine Bezahlung erfolgen solte...” HFU 5. Mai 1695 (r. Nr. 370. fol. 84–117.)

⁸¹⁹ HFU 2. März 1700 (r. Nr. 405. fol. 21–26.) Összesen 101 mut (Muth) és 2 strich (Strich) gabona járt nekik, amelyben már a főkapitány, Csáky László 504 strich kontingense is szerepelt. A strich Bogdán 1991 353. szerint 23,64 kg, 1 bécsi mut, mint számítási egység Uo. 349. szerint 1035 kg lisztet jelent.

⁸²⁰ Végh 2007 173.

⁸²¹ Czigány 2004 142.

évben 46 hónap pénzt és 54 hónap posztót kaptak meg. Ha tehát egy esztendőben 10 hónapra számoljuk, akkor 200 hónapból pontosan a felét, tehát 100 hónapot kaptak meg, ami évente 5 hónap zsoldot jelentett.

A *Grenzbezahlung* „leszállításáról” fennmaradt források közelebb vihetnek a magyar katonaság finanszírozási rendszerének megértéséhez. 1686-ban Buda ostroma előkészületeiként gondoltak Bécsben a Bányavidéki, a Kanizsával szembeni, a muraközi, a báni és a balatoni végházak magyar katonaságnak egységesen öt hónap zsoldot kiosztani: két hónapot pénzben, három hónapot posztóban. A fizetésre fedezetként az esztergomi érsek által Csejte uradalmáért, illetve Esterházy Pál által Alsólendva és Lenti uradalmakért a Magyar Kamara pénztárába befizetett 20–20 ezer forint összegeket akarták felhasználni.⁸²² Az 1686. évi becslés szerint ehhez mintegy 46 000 rajnai forint pénzre és mintegy 1700 darab posztóra lett volna szükség (utóbbi értékét 85–90 000 forintra becsülték).⁸²³ A tervezetből azonban csak 1687-re lett tényleges kifizetés, amelyről a hadi fizetőmesternek kiadott utasítás is fennmaradt. Ennek legfontosabb pontjai a következők voltak: a posztót és a pénzt biztonságosan tárolja, majd megfelelő kísérettel vigye a végvidékre; szerezze be az aktuális állapotnak megfelelő mustráiveket minden végházból, amelyeket a seregdeákok vezetnek; rendes mustrát is tartson; a kiosztott pénzt és posztót saját maga és a főmustramester embere is tartsa nyilván; ha valamely katonának nem fizeti ki a teljes járandóságot, azt adminisztrálja, vonja le és ne adja oda másnak; az elhunytak járandóságát kiadhatja az özvegyeknek és árváknak; a kiosztott posztóval ne nyерészkedjen; ne tegyen kerülőutat ne tartson pihenőnapot, hanem egyenesen menjen végházról-végházra; visszaérkezése után pedig 8 napon belül tegyen jelentést és küldje be az összesített kimutatást is.⁸²⁴ A későbbi kimutatásokból ismert, hogy a kanizsai és báni végeken megtörtént az 5 hónapnyi ellátmány kiadása, ám a balatoniak, az esztergomiak, a simontornyaiak és a zsámbékiak a három havi posztót végül nem kapták meg.⁸²⁵ A könnyebb áttekintés kedvéért – tájékoztató jelleggel – táblázatban összegezzük a legfontosabb zsoldfizetésre vonatkozó adatokat.

⁸²² HFU 8. Jun. 1686 (r. Nr. 308. fol. 146.)

⁸²³ HFU 30. Mai 1686 (r. Nr. 308. fol. 532–541.); HFU 22. Jun. 1686 (r. Nr. 308. fol. 499–504.)

⁸²⁴ HFU 12. Jun. 1687 (r. Nr. 314. fol. 452–457.) Ferdinand Leopold Wisendo von Wisenburg udvari hadi fizetőmester részére utasítás a bányavidéki, kanizsai, báni, győri végvidék magyar katonaságának fizetéséről.

⁸²⁵ Czigány 2004 165.

26. sz. táblázat

A Kanizsával szembeni, a bányavidéki, a muraközi, a báni és az öt balatoni végház magyar katonaság létszámadatai és fizetési kimutatása, 1687⁸²⁶

	Keret- létszám (huszár)	Keretlét- szám (hajdú)	Valós szám (huszár)	Valós szám (hajdú)	Hiány (huszár)	Hiány (hajdú)	Két havi zsold (magyar forint)
Győr	764	1020	764	1020			
Balatoni végek	190	274	190	274			3670
Komárom	100	297	100	297			4752
Bányavidék	1800	1100	1149	573			18 712
Hiány					651	527	3921
Kanizsa, Muraköz	1092	1367	1038	1301			19 034
Hiány					54	66	381
Esztergom	100	500	100	500			4222
Zsámbék	100	100	100	100			1802
Simontornya	100	200	100	200			2398
Báni végek	300	200					6366
Összesen	4546	5058	3541	4465	705	593	65 258

Az 1688 utáni esztendőekben a Székesfehérvár, majd a Szigetvár és Kanizsa körüli blokád fenntartása, a hadműveletre kiállítandó katonaság száma, fizetésük mértéke merült fel rendszeresen. Batthyány II. Ádám 600 huszár und 1400 hajdú, ifj. Zichy István 1000 huszár és 2000 hajdú kiállítását ígérte, azzal a feltétellel, hogy a győrieknek 3 hónap posztót (az előző évi maradványt) és 4 hónap pénzt, a kanizsaiaknak három hónap posztót és két hónap pénzt osszanak szét.⁸²⁷ Láthattuk, hogy a pénzkifizetés fedezetét már 1687-ben sem volt egyszerű

⁸²⁶ Az adatok forrása: HFU 11. Jun. 1687 (r. Nr. 314. fol. 384–396.) A két havi zsold 52 206 rajnai forint volt.

⁸²⁷ HFU 18. Jun. 1688 (r. Nr. 322. fol. 514–561.)

megtalálni, és ez a későbbi években sem változott, a források ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a két említett magyar arisztokrata saját vagyonából rendszeresen megelőlegezte a végváriakból kiállított mezei alakulatok zsoldjának egy részét.

Az 1690. évi szerbiai hadjáratra történő toborzáskor Zichy István 1000 hajdú és 600 lovas kiállítását vállalta, úgy, hogy a katonák két havi pénzt és három havi posztót kapnak meg előre. A számítások szerint az állomány összes követelése 14 061 forint volt, amelyből az Udvari Hadi Fizető Hivatal kiküldött tisztviselője Kaspar Grundler (Gmudler) mindössze 12 000 forintot kapott meg (eredetileg a fizetésre 18 000 volt előirányozva, aminek a felét Erdődy Kristóf Magyar Kamara-elnök állta, a másik felét a magyar kamarai jövedelmekre terhelték, de utóbbiból csak 3000-t kapott). Grundler augusztus 25-én indult Bécsből, 26-án ért Győrbe, 27-én Nikolas von Hochburggal, a győri élésmesterrel, akit a Főhadbiztosság rendelt ki a mustra elvégzésére, együtt elindult, 28-án megvolt a gyalogság mustrája, majd 29-én a 6000 forintból elkezdték kifizetni a 2 havi zsoldot, hátha azzal megelégednek, de a hajdúk akarták a 3. hónapot is. Erre Grundler írt Bécsbe, hogy a további 6000-t küldjék neki, és Wisendo fizetőmester is intézkedett, de 30–31-én még nem volt változás, ezért utasította Grundlert, hogy ha nem fogadják el a 2 hónapot, akkor a pénzzel inkább jöjjön vissza Bécsbe. Grundler ezután tanácskozott Zichyvel, végül szeptember 1-jén megegyeztek a katonákkal, hogy ha a Magyar Kamara által adandó 6000 forint rendelkezésre áll, akkor kifizetik a 3. havi zsoldot is, végül 1-jén kifizették a két havi zsoldot és a katonák 3-án Győrből útra keltek. A 600 huszár mustrájára Palota mellett került sor, de Zichy még az indulás előtt Győrben felajánlotta, hogy saját vagyonából kifizeti a 3. havi zsoldot, ha azok is húzódoznának a két havi elfogadásától és az elindulástól. Végül szeptember 3-án útra keltek Győrből és 4-én este megérkeztek a palotai táborba, 5-én lezajlott a mustra, ám a lovasok sem akartak két hónappal megelégedni, hanem kérték a szerződésben megszabott három hónapot. Erre Zichy kiadott nekik 2564 forintot, így 6-án lezajlott a fizetés és 8-án Győrbe visszatért. Szeptember 9–10-én Hochburggal megírták az elismervényeket, és jöhetett a 30 naszádos kifizetése (akiknek az vezetője Karasics Mihály, helyettese pedig Baranyai Mihály volt). Nekik is ígéretet tettek a teljes kifizetésre, így ők is elindultak. Gmudler 12-én visszaérkezett Bécsbe, jelentette, hogy a csapatokat rendben találta, és a fizetség kiutalása után egyből el is indult a verbuvált katonaság.⁸²⁸ Tehát a táborba szálló magyar végvidéki haderő finanszírozásába nemcsak a központi hadipénztárak, de időről-időre a magyar arisztokraták (mint a fenti esetben Erdődy Kristóf és Zichy István) is beszálltak. A rendszer adminisztrációja természetesen az Udvari Hadi Fizetőhivatalra hárult, de, mint ez az eset is bizonyítja, a pénzhiány miatt előállt patthelyzet megnyugtató megoldását kizárólag Zichy fellépése biztosította.

⁸²⁸ HFU 26. Okt. 1690 (r. Nr. 337. fol. 347–373.)

1691-ben Batthyány Ádám ugyanezt a metódust alkalmazta, hogy a végvidéki katonákból és a szabad legényekből verbuvált katonaság elinduljon az Eszék melletti táborba. Ebben az évben 4 hónapot pénzben (kb. 31 900 magyar forint) és ugyanennyit posztóban (kb. 32 350 magyar forint) kívántak kifizetni: ebből a célból Johann Ludwig Köcköt, az Udvari Hadi Fizető Hivatal alkalmazottját küldték ki a kanizsai végekre. Köck 1691. május 11-én érkezett Kőrmendre, majd 13-ától Egerszegen végezte a zsoldfizetést, május 30-án pedig már újra Bécsben volt. A rábízott mintegy 50 000 forint azonban nem volt elég a katonák követelésének kielégítésére, ezért Batthyány – hogy a végváriak elinduljanak a háborúba – 3226 forinttal és 60 darab posztóval kisegítette a fizetőhivatal emberét. Talán meglepő gyorsasággal, de a Köck Bécsbe érkezését követő napokban már utasította az Udvari Kamara az Udvari Hadi Fizető Hivatalt, hogy ezt az összeget vegye fel azonnal a kiegyenlítendő tételek közé, „... weillen selbe streitbar und wackhere Leith [ti. Batthyány Ádám és katonái], auch vorhinb vill Jahr in dem Veldt gedient...”⁸²⁹

Utolsó példaként a mezei alakulatok zsoldjának – magyar főurak általi, immár bevetnek tekinthető – előfinanszírozására álljon itt Forgách Simon kanizsai végvidéki főkapitány-helyettes vállalkozása, aki 1696-ban az általa a végvidékről felfogadott 800 huszár 24 ezer forintos fizetését hitelezte meg a kincstárnak: ezért az apja által a Draskovics családnak zálogba adott, de éppen akkor az Udvari Kamara által kezelt alsó-ausztriai sommerein-i (Lajtasomorja) uradalmat kérte. Batthyány Ádám főkapitány támogatta helyettese ötletét, megjegyezte ugyanakkor, hogy a főkapitányság katonái immár 6 éve (tehát 1691. évi fizetés óta) nem kaptak posztó-ellátmányt, és kérvényezte, hogy a téli beszállásolás alól mentesüljenek a táborban szolgálatot teljesítő vitézek.⁸³⁰

Batthyány II. Ádám a saját maga és hivatali elődje, egyúttal édesapja, Batthyány Kristóf által tett hadi szolgálatokról történt elszámolásával egy időben Baranya megyei birtokokért is folyamodott – a kettő közötti összefüggés nyilvánvaló: a pénziánnyal küzdő kincstár felé a tartozás kiegyenlítésének legegyszerűbb módja valamilyen jövedelmező birtokra történő adomány szerzése volt. Szerencsére Batthyány beadványa mellett fennmaradt az arra adott számvevősségi válasz is, amely eligazít bennünket a központi kormányzat finanszírozási elveiről. A főkapitány és bán öt pontban foglalta össze követeléseit: 1. 1688-ban 4000, 1689-ben 6000 forintot adott a magyar katonáknak, ami 6%-os kamattal számolva 14 920 forint, 2. a sokat emlegetett dél-dunántúli blokádok ideje alatt 2162 forint különféle kiadás, 3. apja 1672 végéig szóló hátraléka 24 413 forint, 4. saját hadi követelései 1697 októberéig 17 285 forint, 5. tábori zsoldja, amely havonta 600 forint, mivel pedig 19 hónapot volt szolgálatban és ebből ötöt

⁸²⁹ HFU 25. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 417–433.) és HFU 30. Jun. 1691 (r. Nr. 342. fol. 528–529.)

⁸³⁰ HFU 28. Jul. 1696 (r. Nr. 377. fol. 614–627.)

egyenlítették ki, azaz 8400 forint maradt – összesen tehát 67 180 forintnyi hátralékát kérte. A felülvizsgálat során az Alsó-ausztriai Számvevőség a Batthyány Kristóf-féle követelés esetében kifogásolta, hogy az évet 12 hónappal számolta 10 helyett a mustramester, így az apa által 1672–1686 között megkapott pénzek miatt 1241 forintos többlet keletkezett, amelyet jóváírva a követelés 38 548 forintra csökkent. Ennek értelmében egy 40 000 forint értékű birtok adományozására tettek javaslatot.⁸³¹

A várkapitányok fizetségénél ugyancsak gyakorta jól tetten érhetőek az elszámolási különbségek – mint azt az alábbi táblázat is igazolja. Az elszámoló nyugta kiállításakor ugyanis a mustramester rendszeresen összeírta, hogy az adott tiszt melyik időintervallumban, milyen pozícióban és hol teljesített szolgálatot. A mustramester nyugtáját azonban az Alsó-ausztriai Számvevőség rendszeresen korrigálta: I. Lipót döntésére hivatkozva az évet nem 12, hanem csak 10 hónappal számolták. Ezt az eljárást nemcsak a kisebb tisztek esetében, hanem például magánál a nádornál vagy ifj. Zichy Istvánnál is követték. Esterházy Pál nádor mint korábbi bányavidéki főkapitány 1682. március 1. – 1684. december 31. közötti időszakra kiállított új elszámolása szerint 34 hónapos járandósága 25 500 forint helyett így „csak” 21 250 forint lett, amelyből viszont ténylegesen mindössze 1500 forintot kapott meg, valós követelése tehát 19 750 magyar forint (15 800 rajnai forint) maradt.⁸³² Zichy István győri vicegenerális pedig mint vízvári kapitány az 1682. szeptember – 1685. november közötti időszakra 39 hónap helyett csak 33 hónappal számolhatott, így 130 forintos havi zsolddal számolva 5070 forint helyett 4290 forint lett elszámolásának végösszege – ebből 3120-at megkapott, tehát a nyugtára csak 1170 magyar forint került.⁸³³

⁸³¹ HFU 14. Apr. 1700 (r. Nr. 405. fol. 232–386.) A 3. ponthoz pontosan ezt írják: „... alter Observanz nach die hung. Gräniz Rest, nur ad 10 Monath jährlich anzurechnen gebühren, derlei Restanzen auch öfters mit Abzug aines Drittels bezahlt zu werden pflegen...”

⁸³² HFU 6. Jun. 1686 (r. Nr. 308. fol. 48–100.)

⁸³³ HFU 10. Jun. 1686 (r. Nr. 308. fol. 190–200.)

27. sz. táblázat

Kapitányi, kapitány-helyettesi javadalmazások a magyar helyőrségeknél az 1680–1690-es években

kapitány neve	havi fizetség (magyar forint)
Csáky László – Léva ⁸³⁴	130
Ebeczky Imre – Léva ⁸³⁵ (alkapitány)	65
Ifj. Zichy István – Vízvár ⁸³⁶	130
Jellaszitz István – Sredičko (a báni végeken) ⁸³⁷	121,25
Zrínyi Ádám – Légrád ⁸³⁸	126
Andrássy Pál – Esztergom ⁸³⁹ (alkapitány)	84
Ifj. Koháry István – Füleke ⁸⁴⁰	217

Ifj. Koháry István bányavidéki főkapitány-helyettes javadalmazása viszont érdemeire való tekintettel – legalábbis elviékben – évről-évre biztosítva volt. Főkapitány-helyettesi és füleki főkapitányi éves járandóságát ugyanis az Udvari Fizető Hivatal által évről-évre kiadott nyugta ellenében a Körmöci Kamara pénztáránál válthatta be.⁸⁴¹

Id. Bercsényi Miklós a bányavidéki főkapitány-helyettesi posztról 1686 nyarán történt lemondását követően⁸⁴² – uralkodói kegyként – a főkapitányság váraiban mindenkor üresedésben lévő 3 közlegény járandóságára („*drei gemeine Plätz oder Luckhen ad dies vitae*”) lett jogosult, amelyet a halála után fia, ifj. Miklós is élvezhetett. Amennyiben pedig a bányavidéki főkapitányság véglegesen feloszlásra kerülne – mint írták –, akkor Bercsényi 60 porciónak megfelelő liszt és a hozzá tartozó só felvételére lesz jogosult a lipótvári élelmestertől (a kiutalt élelem évente 280 mázsa és 32 font lisztet jelentett a számítások szerint). Az Alsó-ausztriai Számvevőség ugyanakkor a rendelkezés kapcsán felvetette, hogy az élelem helyett ennek

⁸³⁴ HFU 17. Aug 1685 (r. Nr. 304. fol. 295–296., 333–334.)

⁸³⁵ HFU 4. Mai 1691 (r. Nr. 342. fol. 197–208.)

⁸³⁶ HFU 10. Jun. 1686 (r. Nr. 308. fol. 190–200.)

⁸³⁷ HFU 3. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 70–77.)

⁸³⁸ HFU 10. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 100–105.)

⁸³⁹ HFU 2. Mai 1703 (r. Nr. 427. fol. 31–37.)

⁸⁴⁰ HFU 7. Sept. 1694 (r. Nr. 365. fol. 90–133.)

⁸⁴¹ Uo. és az Udvari Fizető Hivatal kötetiben 1691–1702 között: HKA HZAB 136 (1691), fol. 5r; HZAB 137 (1692), fol. 3r; HZAB 138 (1693), fol. 1v; HZAB 139 (1694), fol. 3r; HZAB 140 (1697), fol. 1v; HZAB 142 (1699), fol. 3r; HZAB 143 (1701), fol. 2v; HZAB 144 (1702), fol. 4v.

⁸⁴² ÖStA KA Best. No. 2412.

ellenértékét kellene inkább az Udvari Hadi Fizető Pénztárra terhelve pénzben kiadni – tehát egy a Koháryéhoz hasonló finanszírozást valósítva meg.⁸⁴³

Olykor a kutatónak már-már az az érzése, hogy a végelszámoló nyugta kiállításáig sem ragaszkodtak – főleg a tisztek, közép- és főnemesek – a készpénzben történő kiegyenlítéshez, hiszen sokkal fontosabb volt a kor embere számára, hogy a tartozások fejében birtokot vagy kiváltságokat szerezzen – különösen, hiszen mindegyre a visszafoglalt országrészekben kedvező lehetőségek kínálkoztak. Ezért olvashatunk sok készpénz-hitelezésről egyszerű katonák (mint pl. Gyöngyösi Nagy Ferenc⁸⁴⁴) esetében is, hiszen a remélt családi felemelkedés a kor társadalmi hierarchiájában nem annyira pénzhez, hanem mindenekelőtt minél jelentősebb kiterjedésű birtokokhoz, illetve természetszerűleg az adómentességhez és egyéb kiváltságokhoz volt köthető.⁸⁴⁵

Utóljára tárgyaltuk tehát a finanszírozás alapkérdéseit, amely téren a sok-sok – már bemutatott – változás közül a legjelentősebbek érzékelhetők. Átszervezték nemcsak a Magyar Királyság adóügyét, hozzájárulását a Habsburg Monarchia összköltségvetéséhez, de láthattuk, hogy a többi változással összefüggésben elapadtak a korábbi végvidéki rendszere és alkotóelemeire fordított összegek is. Végigtekintettük, hogy az egyes tartományok hogyan, milyen nagyságú költségekkel járultak hozzá általában a magyarországi nagy török háborúhoz, ugyanakkor bemutattuk, hogy a Magyarországon illetékes kamarák jövedelmeinek mekkora részét fordították katonai költségekre. Újra hangsúlyozni szükséges, hogy ez az időszak egyértelműen a magyar pénzügyek integrálását hozta a Habsburg Monarchia összköltségvetésébe, nem véletlen tehát, hogy fontos általános megállapítások szerepelnek a főfejezet elején, hiszen az alfejezetekben kibontott példák csak ezen a szemüvegen keresztül válnak érthetőkké. Az egyes példák szemléletesen igazolják, hogy a Monarchia minden tartománya pénzügyileg is komoly segítséget adott a török elleni háborúhoz, ugyanakkor újra meg újra ki kell emelni, hogy a magyarországi lakosság, azaz a hadszíntér hozzájárulása nélkül mindez nem valósulhatott volna meg. Egyedi adatok sora bizonyítja azt is, hogy a lakosság mellett a földesurak (vagy a várépítéseknl látott módon: az egyház) és az arisztokráta hadi vállalkozók – még ha olykor önös érdekből is – de jelentős mértékben járultak a hadsereg finanszírozásához. Mivel a korszakra alapvetően a pénzhiány volt a jellemző, ezért bár az elszámolások pénzben fejeztek ki bizonyos hátralékokat, a birtokadományozások sokaságából azonban láthatóvá vált, hogy a biztosnak tekintett földtulajdon mindig is jó kiegyenlítésnek bizonyult. Természetesen tovább lett volna részletezhető – akár egy külön monográfiában – a

⁸⁴³ HFU 11. Mai 1687 (r. Nr. 314. fol. 292–297.)

⁸⁴⁴ HFU 11. Mai 1686 (r. Nr. 308. fol. 166–173.) Az Udvari Kamara felszólítja a Magyar Kamarát, hogy a szerdahelyi uradalmat becsültesse fel a hátralék kiegyenlítése céljából.

⁸⁴⁵ Ezt a következtetést vonja le Czigány 2004 139.

katonai költségvetések elemzése, a hadi pénztárak struktúrájának, valamint a katonai kiadások változásainak rendszere, ám a fejezet fő célja a disszertáció kérdésfelvetésének a kibontása volt a pénzügyek és áttételesen a gazdaság terén: hogyan és milyen módon csoportosították át a felszámolás alatt álló végvári szervezetre fordított pénzösszegeket a Magyarországon állomásoztatott állandó hadseregbeli ezredek ellátására, fenntartására és az átszervezett hadügyigazgatás finanszírozására.

VIII. Kitekintés: a Magyar Királyság egyes hadügyi kérdései a szatmári békét követő években

A magyarországi hadügyek 18. századi fejlődését már több vonatkozásban áttekintette a szakirodalom.⁸⁴⁶ Az állandó hadsereg folyamatos fejlődése és az egyre kevesebb azon kívüli hadi formáció jelenléte a vizsgálatokat megkönnyíti és sokkalta egységesebbé teszi. Az alább következő összefoglalás arra törekszik, hogy a disszertációban az 1680–1690-es évek tekintetében felvetett témakörök kifutásának egyes aspektusait ismertesse, különös tekintettel az 1712–1715. évi országgyűlés hadi vonatkozású tárgyalásaira és határozataira. Mivel az 1716-ban kitört újabb török elleni háború már más nagyhatalmi és erőviszonyok között zajlott, ezért annak vizsgálata már egy újabb összefoglalás témája lehetne.

A hadügyi kérdések tárgyalását feltétlenül az 1715:VIII. törvénycikk megítélésével érdemes kezdeni. A szatmári békekötés után összehívott országgyűlésen belül a magyar rendek ugyanis egy, Csáky Pál kalocsai érsek vezetésével kiküldött bizottságban már 1712-ben megkezdték a tárgyalásokat a magyarországi hadügyi átalakításáról is. Álláspontjuk továbbra is a hagyományosnak tekinthető rendi követeléseket tartalmazta, mint a magyar haditanács felállítása, továbbá, hogy a Magyarországon állomásozó hadsereg 2/3-a magyar legyen, a területi katonai parancsnokok szintén magyarok legyenek és a katonaság zsoldjához a szomszéd tartományok és a király is járuljon hozzá, valamint, hogy a visszaélések elkerülése végett várakban és kaszárnyákban legyen a katonaság elszállásolva.⁸⁴⁷ Az elfogadott paragrafusokban azonban sokkal inkább az uralkodó által képviselt alapelvek kerültek előtérbe. Legfontosabb rendelkezése, hogy az uralkodó az országban olyan rendes hadsereget állomásoztathat, amely megvédi a Magyar Királyságot az ellenséges betörésektől, tagjai vegyesen idegenek és magyarok legyenek, a fenntartására szükséges adók mennyiségéről pedig az országgyűléssel egyezzen meg. Két markánsnak tekinthető vélemény körvonalazódott a magyar történetírásban. Zachar József egyes, 17. századi törvénycikkek értelmezésével is alátámasztott véleménye az, hogy ezen a rendes katonaságon nem a Habsburg-uralkodó állandó hadseregét, hanem csak annak Magyarországra vezényelt alakulatait, valamint az azon kívüli további magyarországi egységeket, azaz a magyar és idegen végvári katonaságot kell értenünk. Az ő értelmezésében ez azt jelenti, hogy immár nem tiltott a nem magyar katonaság magyarországi fenntartása sem.⁸⁴⁸ A

⁸⁴⁶ Kézíkönyvként használható alampunka: Zachar 2004, további fontos adatokat tartalmaz: Újhelyi 1914

⁸⁴⁷ Kónyi 1932 12–13., 39–40.

⁸⁴⁸ Zachar 2004 33–39.

korábban bevett álláspont pedig egyértelműen kijelenti, hogy ez a törvénycikk egyet jelentett az állandó hadsereg „becikkelyezésével”.⁸⁴⁹

Bár a vita eldöntése nem ennek az értekezésnek a feladata, az mindenesetre szembeszökő, hogy az országgyűlésen hozott törvények és például az adóigazgatás terén érzékelhető valós helyzet milyen távol állt egymástól. Jellemzőnek tekinthetjük a kortársak gondolkozására, hogy a hadügy rendezésének kérdését egy felállítandó bizottságra valamint egy később összehívandó országgyűlésre kívánta hagyni. Ennek megfelelően az 1715:LIX. törvénycikk alapján felállított Systema politico-oeconomico-militare Commissio munkájában tovább folytatta az 1720-as években a kérdés rendezését.

Az idézett törvénycikk fenntartotta ugyan a nemesi felkelést, amelyet szükség esetén egybe kellett hívni, és vezetője továbbra is a nádor, mint az ország főkapitánya maradt (vö. 1715:XXI. tc.). Később ugyancsak kimondták, hogy a kassai, dunáninnen és dunántúli győri és komáromi, valamint más főkapitányságokat az új határvidékre helyezték át (1715:XLII. tc.). Ezek az intézkedések mind korábban már gyakorlatban többé-kevésbé létező rendszereket emeltek törvényerőre.

Úgy vélem, hogy a disszertáció adóügyi kérdéseket tárgyaló fejezetrészében szintén bizonyításra került, hogy a Magyar Királyság 1697 után végérvényesen részese lett pénzügyi tekintetben a Habsburg Monarchiának, amely rendszer 1715 után immár törvényesnek tekinthető keretek között működött tovább. Ezzel összefüggésben a magyarországi hadiadó, illetve az állandó hadsereg ellátására fordított porciók „megajánlása” is a korszak állandó politikai vitatémája volt. A magyar rendek adómegajánlási joga ugyanis több tekintetben megmaradt a 18. század elején. Az adózás évi rendszerességű volt, a megajánlás jogát ugyan az országgyűlés birtokolta, de az korlátozottan érvényesült, mert az éves adóösszeg emelésére szűkült és az egyszer megajánlott összeg a következő diétáig beszedhető volt. A század első felében a – már korábban is látott – ún. nádori konkurzus intézménye többször helyettesítette az országgyűlést a megajánlás funkciójában.⁸⁵⁰

Felmerül a kérdés, hogy mégis mennyiben volt akkor az 1710-es évek közepén más az adózás módja, mint az 1690-es években? Egyrészt ki kell emelni a módszert, azaz valóban a rendi intézmények egyre nagyobb mértékben vonattak be a folyamatba.⁸⁵¹ Másrészt az adó összegére kell céloznunk. Elég csak arra a tényre gondolnunk, hogy a háború idején – a rendek megítélése szerint rendeleti úton, tehát törvénytelenül – évente, gyakorlatilag 2–3 millió forintnyi hadiadót szedtek be a hadbiztosok pénztáraiba. A Rákóczi-szabadságharc kiemelkedő hatása az

⁸⁴⁹ Szabó 1910, Taubert 1928 9.

⁸⁵⁰ Szigjártó 2004 242.

⁸⁵¹ 1714 szeptemberében Pálffy Miklós nádor Károlyi Sándort küldte ki az adóügyi kérdések tárgyalására Kalmár 1991a 173.

adóügy terén, hogy a magyar rendek adómegajánlási jogát (ha nem is teljesen) helyreállította, ebben a vonatkozásban tehát sikerként kell értékelnünk a mozgalmat. A magyar hadiadó a szatmári béke után a korábbinál jóval alacsonyabb szintre állt be – kb. 1,5–2 millióra.⁸⁵² Minden évben komoly levelezés és tárgyalás folyt az országgyűlés, illetve a nádor által kiküldött rendi megbízottak és a Főhadbiztosság képviselői között az éves adómenyiség megállapítása miatt.⁸⁵³

A katonaságnak kiadott szolgáltatások és a magyarországi adóügy összehangolására – mint láttuk – az országos biztosi intézmény, illetve a tartományi biztosság felállításával már a 17. század végén történtek kísérletek. A Helytartótanács 1723-ban történt felállítása és a „commissariatica”-nak nevezett ügyeknek a hatáskörébe utalása hozott csak tartós megoldást a kérdés rendezésére. Az uralkodó által kinevezett, a Helytartótanács keretébe tartozó országos biztos feladata volt többek között részt venni a hadiadó felosztásában, a katonaság ellátásban, porciók, kaszárnyák, elszállásolások ügyeinek intézésében, azaz, mindazt, amit a Haditanács és a Főhadbiztosság hadi részről, azt ő polgári részről szervezte.⁸⁵⁴ Az első kinevezett országos biztos Károlyi Sándor volt és húsz éven át tartó sikeres működése bizonyította, hogy a hivatal felállítása alapvetően elérte a célját.

A hadügyi szervezeti és szerkezeti kérdéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt is zajlottak változások. Kiemelendő, hogy egyes – a bécsi haditanácsosok által fővárnak tekintett – várak lerombolására éppen II. Rákóczi Ferenc adott parancsot. A vezérő főjeleman által stratégiai szempontból végrehajtott várrombolásnak esett áldozatul a szatmári és a tokaji erődtímeny, továbbá a szendrői felső vár, valamint részben a pápai és a lévai erősségek. A bécsi hadvezetés 1711 után azonban nagy várak lerombolására – ellentétben a 18. század eleji álláspontjával – már nem adott utasítást. Az Udvari Haditanács lajstromkönyvei szerint azonban parancsot adtak arra, hogy egyes kisebb várakból a hadianyagot, tüzérségi eszközöket elszállítják, valamint néhányukat lerombolják. 1712-ben rendelték el többek között a Zsolna melletti Budatin, Óvár, Litva erősségeit,⁸⁵⁵ de több adat is van például a szentgotthárdi sáncokban,⁸⁵⁶ a pécsi várban⁸⁵⁷ található tüzérségi eszközök elszállítására, vagy éppen Sarkad lerombolására.⁸⁵⁸ 1713-ból már csak a kassai citadella végleges lerombolásának Pálffy Miklós kassai parancsnok általi kezdeményezését olvashatjuk.⁸⁵⁹ Összességében ugyanannak a katonai és kamarai nézet összeapásának lehetünk tanúi, mint 1702 körül, azaz a mely várakat tartsák meg,

⁸⁵² Szijártó 2004 262–268.

⁸⁵³ A tárgyalások menetére vö. Demkó 1913, Kalmár 1991a, Szabó 1910.

⁸⁵⁴ Szekfü 1929 347., Ember 1983. 22–24., a Commissariatus Provincialis megalakulására, működésére a továbbiakban vö. Ember 1934., az erdélyi helyzetre Trócsányi 1960

⁸⁵⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 475. 1712. Febr. nro. 72. fol. 114v. Talán nem meglepő a korábban is írtak alapján, hogy Óvár lerombolása ellen a tulajdonos, a Pongrácz-család vétót jelentett be. Uo. Márc. nro. 327. fol. 222r.

⁸⁵⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 476. 1712. Márc nro. 278. fol. 159v.

⁸⁵⁷ Uo. 1712. Sept. nro. 72. fol. 541v.

⁸⁵⁸ Uo. 1712. Jun. nro. 116. fol. 334r.

⁸⁵⁹ HKR Prot. Reg. Bd. 482. 1713. Jan. nro. 257. fol. 51r.

helyezzenek el benne helyőrséget és melyeket hagyjanak sorsukra, esetleg romboljanak le. Ebben a kérdésben ugyanúgy tárgyalásokat kezdeményezett az Udvari Kamara az Udvari Haditanáccsal, mint a 17. század végi eseményeknél láthattuk.⁸⁶⁰ Ez alapján is kijelenthetjük, hogy az 1702-ben kiadott várrombolási rendelet egy olyan átfogó folyamat része, amely hosszú távon – elsősorban stratégiai szempontokat szem előtt tartva – próbálta megoldani az ország belsejében lévő várak problematikáját.

A Habsburg Monarchia 18. századi várépítkezései korántsem koncentráltak csak az Oszmán Birodalommal határos déli területekre, bár azok jelentősége továbbra is megmaradt. A porosz veszély növekedtével a század közepétől ugyanis egyre inkább csehországi és sziléziai várak kiépítése került előtérbe. Mint azt a területi veszteségek is mutatják, a Cseh Korona országaiban sem sikerült a stabil védelmi rendszer kiépítése, amit elsősorban az állandó pénzühiánnyal magyaráz a szakirodalom. A Monarchia perifériáján lévő erődök helyett például az 1741. évi porosz támadáskor inkább Bécs erődítéseinek azonnali kijavítását rendelte el a központi kormányzat.⁸⁶¹ Előrelépésként kell azonban értékelnünk, hogy a Habsburg Monarchia erődjeit a 18. század közepén három osztályba sorolták, figyelembe véve a stratégiai fontosságot, az ostromnak való lehetséges ellenállást és a fejleszthetőséget. A rendelkezés értelmében a legmagasabb osztályba Bécs, Olmütz, Königsgrätz mellett a Magyar Királyságban lévő Gradiska, Pétervárad, Eszék, Bród, Temesvár, Arad, Huszt és Munkács kerültek. Tulajdonképpen ezeknek az intézkedéseknek az előjelét a disszertációban vázolt 17. század végi próbálkozásokban kell keresni.⁸⁶²

Az új déli határ mentén szervezett Határőrvidék szervezetébe, további szervezési munkáiba a magyar rendiségnek továbbra sem volt beleszólása. Az ország belsejében lévő várak és az azokban szolgálatot teljesített katonák esetében pedig végképp egymásra talált a bécsi haditanácsosok és a magyar nemesség akaratát, miszerint a végvárrendszer fennállása idején kiváltságokkal rendelkező vitélző népet adófizetésre kötelezte. Ezek az intézkedések is mind-mind jelezték, hogy gyakorlatilag az 1867. évi kiegyezés utáni új helyzetig a hadügy igazgatása egyértelműen az uralkodó hatáskörébe tartozott, abba a magyar rendek beleszólása legfeljebb annak pénzügyi vetületén érhető tetten.

⁸⁶⁰ HKR Prot. Exp. Bd. 475. 1712. Apr. nro. 312. fol. 299v.

⁸⁶¹ Rill 2005 40–43.

⁸⁶² Rill 1996 56.

IX. Összegzés

Az 1699. év valódi fordulópont Magyarország történetében. Az 1683 óta zajló törökellenes háború eredményeként a Magyar Királyság területén (a Temesköz kivételével) megszűnt a mohácsi csatavesztés óta fennállt török hódoltság. Gyakorlatilag 1699 tekinthető 1526 óta az első olyan esztendőnek, amikor az állandó hadi állapot már megszűnt, illetve hivatalosan is békeév volt, és kisebb-nagyobb török csapatok már nem nyugtalaníthatták betöréseikkel a magyarországi lakosságot. A karlócai béke megkötésének másik fontos vívmánya volt, hogy a Magyar Királyság frontország szerepe megszűnt: a 16–17. században az ország területén átívelő, nagy nemzetközi és hazai összefogással és áldozatvállalással fenntartott védelmi rendszerre a továbbiakban nem volt szükség. A korábbi évtizedekben, évszázadokban Európa nyugati és keleti felén is lezajlott nagy politikai, gazdasági-társadalmi változások egyes elemeinek magyarországi megvalósítására is elérkezett az idő. Mindezek jól megmutatkoznak azokban a különféle színvonalú és többféle szempontból készült berendezkedési tervezetekben, amelyek az 1680–1690-es években láttak napvilágot a Magyar Királyság új kormányzatával kapcsolatban. A kortársak is tisztában voltak ugyanis azzal, hogy a korábbi struktúrák és intézmények nem vagy csak részben maradhatnak fenn, és az új korszak kihívásainak megfelelő intézkedésekre van szükség. A változtatás szükségességét nemcsak a bécsi udvari körökben készült tervezetek, de a magyar rendiség képviselői által alkotott elképzelések is támogatták – természetesen az ellentétes érdekek miatt sokszor ellenkező előjellel. Míg az udvar a központosítás dinasztikus érdekeit, addig a rendek a minél nagyobb önállóság megtartását és kiharcolását tartották szem előtt. Az országban ezekben az évtizedekben valódi korszakváltás zajlott le, amely az élet szinte minden területét érintette, így bőségesen regisztrálhatunk hadügyi, hadügyigazgatási változásokat is.

Disszertációmban ezeknek a hadügy terén lezajlott széles spektrumot érintő változásoknak a legfontosabb vetületeit térképeztem fel, eseménytörténeti helyett elsősorban intézménytörténeti megközelítésben. Mint az értekezés címe is mutatja határozott célom volt, hogy elsősorban az 1683 után visszafoglalt országrészek új hadügyi berendezkedését mutassam be, azaz a régi struktúrák felszámolását és átszervezését, illetve az újak létrehozását. A Károlyvárostól Szatmárig húzódó félkör alakú területen ugyanis a 16. században létrejött és a 17. század végéig bizonyos feladatok ellátására jó hatásfokkal működött végvárláncolat esetében 1683 után gyökeres változások történtek, amelyek mind a törökök kiűzésével álltak összefüggésben. Ezek közül első helyre kívánczik az új funkció megtalálása. Az új helyzetben ugyanis a korábbi végvárrendszer elvesztette azt a hivatását, amely miatt egykoron életre hívták.

Nem volt többé ezen a vidéken külső ellenség, aki ellen védeni kellett volna a Magyar Királyság megmaradt területeit. A hosszú török háború alatt, az egyre nagyobb területek elfoglalásával párhuzamosan ugyanakkor már megindult egy újfajta, más alapelvek mentén felállított Határőrvidék megszervezése.

Mivel maga a határvédelem is több részből áll, ezért mindezeket a szegmenseket magam is érzékeltettem a disszertáció szerkezetében, tudatosítva, hogy e változások ugyan külön-külön is nagy horderejűek, ám feldolgozásuk első körben csak együtt érdemes. A határvédelmi rendszernek tehát több eleme is van: beszélhetünk a végvárrendszer szervezeti kereteiről, láthatjuk legkézzelfoghatóbb elemeit, magukat a végvárakat, érzékelhetjük azok mindenkori társadalmát, a katonaelemeket és végül megfoghatjuk mindennek a velejét, a pénzügyeket is. Általánosságban kijelenthető, hogy a fennálló tartós hadi-hadszíntéri állapot a fent említett kérdésekben hozott intézkedésekre szinte minden esetben erősen rányomta a bélyegét, azaz nemcsak, hogy a hadsereg vezényletét, a katonaság folyamatos ellátását, a várak védhető állapotba hozatalát kellett szem előtt tartani, de intézkedéseket kellett hozni a felesleges katonai objektumok felszámolásáról, a területi katonai parancsnokságok és az új Határőrvidék megszervezéséről, a militarizált társadalom demilitarizálásáról, a katonai költségek átcsoportosításáról is. A magyarországi helyzet egyik legnagyobb megoldásra váró kihívása éppen az volt, hogy egy olyan társadalmat, amely akkor már több mint 150 éve militarizált viszonyok között létezett, gazdasága pedig nem kis mértékben hadigazdaság volt, hogyan lehet a várható békésebb viszonyokhoz igazítani, miként lehet társadalmát demilitarizálni, nyersanyagait és erőforrásait a nyugalmas idők szolgálatába állítani?

Kijelenthetjük, hogy a magyar rendiség és a mindenkori Habsburg uralkodó, mint magyar király között létrejött kompromisszumrendszer a 16–17. században többször felborult. A korábbi „tartós kiegyezés” a 17. század második felében a Wesselényi-összeesküvés leleplezését követő évtizedben ráadásul teljesen megbomlott, és újabb részleges kiegyezésre csak az 1681. évi országgyűlésen került sor. A határvédelem igazgatását is meghatározó kompromisszum felbomlása azonban – paradox módon – csak 1683-ban, az ország felszabadításával párhuzamosan vette kezdetét, amelynek legfőbb jele az volt, hogy a magyarországi határvédelem dualistának tekinthető igazgatása fokozatosan megszűnt, a mérleg nyelve végérvényesen a központi hadügyigazgatás felé billent. A folyamat látványos része volt a harmincéves háború óta folyamatosan formálódó, a dinasztiahoz és a központi hatalomhoz kötődő állandó hadsereg tartós magyarországi megjelenése, mely nélkül az ország felszabadítása elképzelhetetlen volt. E hadsereg ugyanakkor nemcsak az uralkodó támasza volt, de ereje és állandósuló jelenléte nagy mértékben járult hozzá a korábbi végvárrendszer elemeinek funkcióvesztéséhez. Az állandó hadsereggel együtt ugyanis szerepet kaptak Magyarországon az annak ellátásához,

finanszírozásához köthető központosított intézmények és tisztviselők is, akik több esetben már nem csupán a hadügyigazgatás, de a közigazgatás, valamint a pénzügyek, adóügyek egyes kérdéseiben is intézkedtek, a magyar rendiség képviselőitől pedig teljesen függetlenek voltak.

Mindezek összességében azt eredményezték, hogy a végvárok 16. század közepétől fennálló szervezete az 1680-as években rohamos gyorsasággal felbomlott. Ebben az időszakban érdekes kettősségnek lehetünk szemtanúi: a korábbi frontvidéken és hátsórszámban lévő végvári szervezet fokozatosan számolódott fel, miközben a visszafoglalt területen már megindult az új rendszer megszervezése. Nemcsak arról van szó, hogy vezetőik, a végvidéki vagy kerületi főkapitányok elvesztették korábbi befolyásukat, hanem sok esetben már egész egyszerűen nem volt olyan katonaság a végvárakban, amely felett intézkedhettek volna. Ebből a pathhelyzet-szerű állapotból előre vagy kivezető út a végvári katonaság számára csak az állandó hadsereg kötelekében szerepet vállaló mezei alakulatok toborzása lehetett. A korábbi főkapitányságok területén ugyanis az igazi katonai erőt és hatalmat már nem ők, hanem az ide vezényelt állandó hadseregbeli magas rangú tisztek jelentették. Így fokozatosan kialakult a területi katonai parancsnokságok intézménye, amelynek keretében egy fővárból határozták meg egy egész régió hadügyi kérdéseit, katonai problémáit. Mindennek természetesen nem csekély mértékben etnikai töltete is volt, hiszen a korábbi magyar származású kerületi főkapitányok helyére – magyar szempontból legalábbis – „idegennek” tekinthető tábornokok léptek.

A korábbi magyarországi végvidéki haderő megőrizte ugyan különleges belső szervezetét a nagy török háborút követően is, de ez több esetben inkább volt tekinthető a múlthoz való nosztalgikus kötődésnek és a korábban élvezett kiváltságokhoz való, teljesen érthető szívós ragaszkodásnak, semmint valós katonai funkcióknak. Az 1680-as és az 1690-es évek között kézzelfogható a különbség, hiszen az előbbi időszakban a még meglévő korábbi főkapitányságok intézménye és 16–17. századból megmaradt mechanizmusa még érezhetően jelen volt, ám a század utolsó évtizedére gyakorlatilag eltűntek. Az Udvari Haditanács 1701. novemberi rendelete következtében – amely a végházakat és szervezetüket felszámolta, a vitélző rend tagjait adófizetésre vagy az állandó hadsereg kötelékében való szolgálatvállalásra kötelezte – pedig úgymond hivatalosan és véglegesen is megszűntek a korábbi szervezeti formák. 1700–1703 között ugyanakkor már több vonatkozásban kialakították a déli határon az újonnan létesített Határőrvidék szervezetét. Disszertáciomban ez utóbbi igen fontos és a magyar történetírásban is sok vonatkozásban taglalt kérdéskörnek csak a gondolatmenet szempontjából fontos szeletét világítottam meg, mégpedig fő hangsúllyal a határőrzéssel megbízott délszláv etnikumú katonaság letelepítésének problematikájára.

Ez a korszak kézzelfogható, mind a mai napig látható változást eredményezett a végvárak, mint katonai objektumok tekintetében. Tagadhatatlan, hogy a katonai objektumok

felszámolása, erősebb – sokat emlegetett – kifejezéssel élve: a várrombolás, a hadügyi változások része volt. A 17. század végén a rohamos funkcióvesztés következtében egyértelműen érezhető volt az Udvari Haditanács szándéka, hogy a kisebb erődített véghelyeket, mint a végvári katonaság lakhelyét megszüntesse. Emellett megkezdődött az egykori frontvonalon, immár az ország belsejében lévő nagyobb várak és városok védműveinek felszámolása is. A disszertációban összefoglaltam az 1699. és az 1702. évi várrombolási rendeletek megvalósulásának körülményeit, és reményeim szerint sikeresen támasztottam alá megnyugtató érvekkel, hogy ezeket nem pusztán, sőt elsősorban nem „magyarellenes” tevékenységként kell felfognunk, miként azt sokáig vélték, vagy ahogyan ez a történeti köztudatban mind a mai napig él. E folyamatot jól szemlélteti például a Dél-Dunántúl, ahol a terület főváranak tekintett Szigetvár erődítését szorgalmazták, míg a tőle északabbra fekvő – és a 16. században, Szigetvár elését követően oly meghatározó – Kanizsa várát 1702-ben lerombolásra ítélték, amit nagyrészt végre is hajtottak.

A 17–18. század fordulóján, tehát egy, a 16. századival ellentétes folyamat zajlott: míg korábban középkori templomok, kolostorok és egyéb „civil” épületek kövei épültek be az ország középső területén újonnan kialakult határvédelmi rendszer várainak erődítéseibe, addig 1702 után a funkciójukat veszített egykori végházak falai és kövei „kaptak új feladatokat” az újonnan létrehozott kaszárnyákban, városházákban, polgárházákban, uradalmi épületekben vagy akár barokk templomokban. A végvárrendszer katonai objektumainak felszámolása mellett ugyanakkor megkezdődött, illetve folytatódott a stratégiailag fontos helyen lévő erődített helyek, vagyis fővárak megerősítése. Kiemelten hangsúlyozandó, hogy ez nemcsak az új, délvidéki török határ melletti erődök nagy erővel történő kiépítését, hanem a Magyar Királyság belsejében fekvő több vár „fortifikációját” is jelentette. Adatok sokasága igazolja a törekvéseket, hogy például Munkács, Tokaj, Nagyvárad, Szigetvár, Szeged vagy éppen Buda, Lipótvár és Komárom elő- és védműveit minél inkább védhetőbb állapotba hozzák. Az is bizonyítható ugyanakkor, hogy az Udvari Haditanács által támogatott törekvések mindezek ellenére – éppen a jelentős pénzhány miatt – csak elenyésző mértékben valósulhattak meg. Végül meg kell jegyezni azt is, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem a bécsi haditanácsosokhoz hasonlóan elsősorban stratégiai és hadászati okokból folyamodott a várrombolásokhoz.

A visszafoglalt várak többségében kimutathatóan nem magyar katonaelemeket bíztak meg a várak őrzésével, hanem megjelentek Magyarországon az 1680-as évekig alig alkalmazott, várőrzésre használt egységek, az ún. szabad századok. Ezeket az alakulatokat – amelyek ez ideig gyakorlatilag ismeretlenek voltak a magyar hadtörténetírás számára – az állandó hadsereg kötelékén kívül tartották nyilván, és közvetlen harcokban sem kerültek bevetésre. A szabad századok főleg veterán vagy éppen nagyon fiatal katonákból álltak, és Buda, Székesfehérvár,

Eger, Kanizsa, Várad, Munkács, Tokaj, Lipótvár, Komárom, Győr váraiban váltakozó számban találjuk meg őket. Együttélésük a városok lakóival természetesen nem lehetett és nem is volt konfliktusoktól mentes, ám az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács mégis egyetértett abban, hogy alkalmazásuk a visszafoglalt várakban előnyös. A szabad századok kapitányai meghatározókká váltak egy-egy város életében, lévén hogy a belső karhatalom, a rendvédelem is kifejezetten a hatáskörükbe tartozott. A régi, valamint az újonnan elfoglalt várakban ugyanakkor továbbra is jelen voltak a magyar várőrségek, amelyek többnyire saját parancsnokaik alatt állomásoztak, igaz rendszeres volt az összeütközés az újfajta császári-királyi hadsereg képviselőivel.

A hadügyek területén jelzett stratégiai, strukturális és szerkezeti változások magukkal hozták a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyeinek átszervezését is. A leglényegesebb újdonságok az 1680–1690-es években az adóügy terén mentek végbe, hiszen a Magyar Királyság fokozatosan – majd 1697-től végérvényesen – pénzügyileg is integrálódott a Habsburg Monarchiába. Ez az igazgatási lépés a magyarországi hadiadónak az összbíróadalmi költségvetésbe való bekerülését jelentette. A korábban esetlegesnek tekintett – az 1680–1690-es években még 2–3 millió forint körül mozgó, 1697-től 4 millió forintnyi elvárt – magyarországi hadiadóra ugyanúgy költséghelyeket terheltek rá és tábláztak be, mint az az örökös tartományokból elvart adómennyiségre szokásban volt. A hadiadó adminisztrálását és beszedését a 17. század második felétől a kamarák helyett már a vármegyék végezték, saját hivatalszervezetet kiépítve erre az új célra. A vármegyék az adóval pedig már nem a kamarák, hanem az egyes kerületek élén álló hadbiztosok mellé rendelt pénztárak felé számoltak el. A magyarországi hadiadó ugyanis nagyrészt az itt állomásoztatott hadsereg téli szállását és élelmezését fedezte, a vármegyék, városok által természetben kiadott porciók és szolgáltatások ugyanakkor beszámításra kerültek az adott év adójába, a különbözetet viszont minden esetben meg kellett fizetni.

Merőben új elemeket nemcsak az adóügy terén érzékelhetünk, hanem a kamarák szervezetében is. A magyarországi kincstári igazgatásban az 1680–1690-es években – a két, 16. századi előzményekre visszatekintő kamara (a pozsonyi Magyar és a kassai Szepesi Kamara) mellett – újabban jelentek meg: a Budán, Csáktornyán, Eszéken, Aradon székelő inspekciók, adminisztrációk. Jelentőségüket bizonyítja, hogy bevételeikre állandó, valamint olykor nagyon is nagy összegű egyedi katonai kiadásokat terheltek rá, amelyek a kifizetéseknek többé-kevésbé meg tudtak felelni. Közülük a legjelentősebbnek tekinthető a Budai Kamarai Adminisztráció volt, amely a visszafoglalt területet teljes egészében igazgatta, így tevékenysége meghatározó jelentőséggel bírt a korszak gazdasági életében is.

Az értekezésben szemléletes példákkal támasztottam alá, hogy a Magyar Királyság területén állomásozott állandó hadseregbeli és azon kívüli katonaság rendkívüli változatos finanszírozási formációkban kapta meg járandóságát. A bemutatott esettanulmányok alapján alaptételként fogadhatjuk el, hogy pusztán csak az élelemjárandóság lehetett biztos a korszakban. Az egyszerű katona készpénzt csak ritkán láthatott, hiszen zsoldjából levonták például az élelem és a fegyverzet árát is. A korszak hadi vállalkozói, legyen szó magas rangú katonatisztekről, hivatalnokokról vagy magyar arisztokratákról, esetleg bankárokról, azonban ugyanúgy nem reménykedhettek, hogy kölcsöneik, élelemszállításaik, katonaállításaik egyszer majd aranyforintokban térülnek meg, így kompenzációként sokkal inkább óriási birtoktestek vagy jelentős monopóliumok megszerzésére törekedtek. Ennek köszönhetően ez az időszak tekinthető a 18. századi magyarországi birtokstruktúra kezdeti kialakulásának, egyúttal a hatalmas magánvagyonok felhalmozódása idejének is. A központosítás egyértelmű jelének tekinthetjük ugyanakkor, hogy szinte minden esetben készpénzben fejezték ki valamennyi járandóságot, növelve az elszámolás egyszerűsítését – ám a hivatkozott példákban is látható, hogy sok-sok természetbeni szolgáltatást számoltak el ezen a módon.

A disszertáció eredményének tekinthető, hogy az intézmény-, a had-, a gazdaság-, a társadalomtörténet aspektusait szem előtt tartva tárja fel az 1680–1690-es évek legfőbb változásait. A komplex vizsgálat eredménye, hogy a korábban elsősorban a magyarországi haderő ellehetetlenítéseként felfogott intézkedés-sorozat immár egy, az egész Habsburg Monarchiát érintő „változáshalmaz” részeként fogható fel. Sajátos azonban, hogy az elkerülhetetlen változások megítélésére már a korszakban is születtek szélsőséges válaszok. Egy meglévő és többé-kevésbé funkcionáló rendszer elkerülhetetlen felszámolásának ugyanis mindig is akadnak-akadtak vesztesei, de győztesei is. Munkámban – hangsúlyozandó – nem kívántam egyik vagy másik fél (illetőleg rajtuk keresztül egy-egy történészi irányzat) álláspontjára sem helyezkedni vagy azt kizárólagosnak tekinteni, sokkal inkább a források alapján rekonstruálható folyamatok és változások bemutatására és értékelésére törekedtem. Az értekezés tehát annyiban hiánypótlónak tekinthető, hogy egy eddigi szinte feltáratlan terület, a 17. század végi magyarországi nagy had- és pénzügyi átalakulások bemutatására oly módon törekszik, hogy lehetőség szerint több tudományterület kérdésfelvetéseit vonja be egy régi rendszer felszámolását, átszervezését és egy új kiépítését bemutató vizsgálatba.

Függelék

A legfontosabb központi kormánysszervek vezetői az 1680–1703 közötti években

1. Udvari Kamara

Christoph Abele 1680.ápr.–1683. márc.
Andreas Wolfgang Orsini Rosenberg 1683.márc.–1692.okt.
Kollonics Lipót 1692.nov.–1694.márc.
Christoph Seyfridt Breuner 1694.márc.–1698.máj.
Gundaker Thomas Starhemberg 1698.aug.–1700.dec.; alelnökként
Gottfried Friedrich Sallaburg 1700.dec.–1703.jún.
Gundaker Thomas Starhemberg 1703.júl.–1715.ápr.

2. Udvari Haditanács

Hermann von Baden 1681.febr.–1691.okt.
Ernst Rüdiger Starhemberg 1692.jan.–1701.jan.
Heinrich Franz von Mansfeld und Fondi 1701.aug.–1703.jún.
Eugen von Savoyen 1703.jún.–1736.ápr.

3. Főhadbiztosság

Christoph Seyfridt Breuner 1676 – 1683
Rudolf Rabatta 1683 – 1688
Antonio Caraffa 1688. máj.¹ – 1693. márc.
Donat Heisler von Heitersheim 1693. márc.² – 1696. szept.
Liechtenstein Philipp Erasmus 1696. szept.³ – 1696.dec. (ideiglenesen)
Maximilian Ludwig von Breüner 1696. szept.⁴ – 1705. júl.
Leopold von Schlick 1706 – 1713

4. Főmustramester

Georg Rudolf Wütz 1680.márc.⁵ – 1698. ápr.
Johann Christoph Kharg 1698. ápr.⁶ – 1702

5. Élelmezési Főhivatal

Johann von Hochburg 1685 – 1693

¹ Instrukciója: HFU 1, Mai 1688 (r. Nr. 321, fol. 1–33.)

² Utasítása 1693. június 15. KA Feldakten Kriegswissenschaftliche Memoires VIII/498., de 1693. március 1-jén már ő ír alá, egy a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához menő levellet. MOL A 15 Nro. 32. (Trencsén vármegye panasza a porciók tb.)

³ Kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. Sept. nro. 60. fol. 353r.

⁴ Kinevezése: Uo., Hivatala vezetését decemberben veszi át: HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. Dez. nro. 32. fol. 449v. Vö. az Udvari Kamara értesítését HFU 17. Sept. 1696 (r. Nr. 379 fol. 182–183.)

⁵ Kinevezése: ÖStA KA Best. nro. 2083.

⁶ Kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 404. 1698. Apr. nro. 140. fol. 165r.

Ferdinand Helfreich Plass von Mühlleiten 1694. jan.⁷ – 1698
Johann Abraham Wimber 1698 –1701

5a. Tábori Élelmezési Hivatal

Christian Vorster 1684 – 1703

6. Hadszertári Főhivatal

Karl Ludwig Hoffkirchen 1683–1692.márc.
Heinrich Franz von Mansfeld und Fondi 1692.ápr.–1698.jún.
Paul Anton Houchin (ideiglenesen) 1698.jún.–1699.jún.
Karl Ernst Rappach 1699.jún.–1719

7. Udvari Hadi Fizetőhivatal vezetője

Ludwig Albert von Thavonath 1683–1685.július
Ferdinand Leopold Wisendo von Wisenburg 1685.augusztus–1693
Johann Karl Bartolotti von Parthenfeld 1694–1713

⁷ Leköszönése a budai kamarai adminisztrátori posztról és kinevezése az „ Obrist Proviantambts Obristleüthenant Stell”-re: HFU 9. Jan. 1694 (r. Nr. 361. fol. 128–131.)

A szabad századok által őrzött várak parancsnokainak archontológiája

BUDA

1686. szept. ¹ – 1689. márc.	Leopold von der Beck
1689. ápr. ² – 1690. nov.	Max Wenzel Frankenberg
1690. nov. ³ – 1691. szept.	Johann Baptist Areyzaga
1691. szept. ⁴ – 1692. máj.	Johann Ferdinand Pfeffershofen
1692. máj. ⁵ – 1692. júl.	Karl Heinrich Steinsdorff
1692. júl. ⁶ – 1699. márc.	Max Wenzel Franckenberg
1699. ápr. ⁷ – 1714. máj. ⁸	Johann Ferdinand Pfeffershofen

EGER

1688. jan. ⁹ – 1688. máj.	Leopold Fingermaun von Mansberg
1688. máj. ¹⁰ – 1701. márc. ¹¹	Johann Buttler
1701. máj. ¹² – 1702. aug. ¹³	Eduard Wilson
1703. júl. ¹⁴ – 1705. jan.	Ferdinand Zinzendorf

MUNKÁCS

1688. márc. ¹⁵ – 1691. márc.	Christian Andreas Jörger
1691. márc. ¹⁶ – 1696. márc.	Michael Kayser
1696. márc. ¹⁷ – 1703. jún.	Wolf Georg Auersperg

NAGYVÁRAD

¹ Lotharingiai Károly nevezte ki a vár parancsnokává Bánrévy 1936 244.

² Az Anhalt-ezred OWM-e. HKR Prot. Exp. Bd. 378. 1689. Apr. nro. 105. fol. 228v. Jelentése a Beck-ezred elmaszírozásáról: HFU 30. Apr. (r. Nr. 329. fol. 323–325.)

³ KA HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Okt. nro. 121. fol. 442v. Jelenti megétkezését Budára

⁴ Uo. 1691. Sept. nro. 46. fol. 498r. Areyzaga jelenti, hogy átadja a parancsnokságot a Jörger-ezred alezredesének, Pfeffershofennek. Kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Aug. nro. 162. fol. 422r.

⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 387. 1692. Mai nro. 162. fol. 241v. Jelenti, hogy ezredével Erdélybe vonul és átadja a parancsnokságot Steinsdorffnak.

⁶ Uo. 1692. Juli nro. 137. fol. 342v. Steinsdorff visszatazik Győrbe és a parancsnokságot Franckenbernek adja át

⁷ HKR Prot. Reg. Bd. 404. 1698. Febr. nro. 86. fol. 69r. A budai körzetbe nevezik ki a téli szálláson lévő csapatok parancsnokává. Kinevezésére l. HKR Prot. Reg. Bd. 407. 1699. März nro. 54. fol. 78r.

⁸ Heckenast 2005

⁹ HKR Prot. Exp. Bd. 376. 1688. Febr. nro. 260. fol. 132r.

¹⁰ Uo. 1688. Apr. nro. 77. fol. 157r.

¹¹ 1701. März Nro. 14. fol. 173r. Johann Hainrich egri százados jelenti Buttler halálát.

¹² MOL A 14 1701. nro. 31.

¹³ Augusztus végén már eperjesi kapitányként jelent HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. Nro. 21. fol. 584v

¹⁴ Sugár 2002

¹⁵ HKR Prot. Reg. Bd. 377. 1688. März nro. 103. fol. 110r.

¹⁶ HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. März. nro. 118. fol. 118r.

¹⁷ HKR Prot. Reg. Bd. 398. 1696. Marc. nro. 126-128. fol. 123v.

1692. jún.¹⁸ – 1693. febr.¹⁹
1693. márc.²⁰ – 1695. nov.
1695. nov.²¹ – 1703?

Johann Andreas Corbelli
Matthias Abraham Dolne
Philipp Jakob Porten

KANIZSA²²

1690. ápr.²³ – aug.²⁴
1690. szept.²⁵ – 1691. márc.
1691. márc.²⁶ – jún.
1691. jún.²⁷ – 1697. júl.
1697. aug.²⁸ – 1702. szept.²⁹
1702. szept.³⁰ – 1703. dec.?

Peter Paul Bistreczky
Johann Jakob Gammersfeld
Ferdinand Ernst Nostiz
Christoph Georg Berge
Wolfgang Christoph Schenkendorff
Anton Ehrenberg

SZÉKESFEHÉRVÁR

1688. máj.³¹ – 1690. nov.³²
1691. jan.³³ – 1691. márc.
1691. márc.³⁴ – 1702. jún.
1702. júl.³⁵ – 1702. nov.³⁶

Franz Karl Ludwig Cheverelli
Ferdinand Ernst Nostiz (ideiglenesen)
Christian Andreas Jörger
Hortensius Valvason

TOKAJ

1687 – 1698³⁷
1699. ápr.³⁸ – 1703

Bernhard Robert Wrangel
Georg Benedikt O'Gilvy

¹⁸ Kinevezése: HKR Prot. Exp. Bd. 387. 1692. Jun. nro. 386. fol. 311r.

¹⁹ Leváltása: HKR Prot. Reg. Bd. 392. 1693. Febr. nro. 48. fol. 53v.

²⁰ Kinevezése tárgyában már 1693 januárjában döntés született (HKR Prot. Reg. Bd. 392. 1693. Jan. nro. 133-134. fol. 104r.), de csak júliusban érkezett Váradra (Uo. 1693. Jun. nro. 199. fol. 264r.).

²¹ Vitája Dolne-val és kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 396. 1695. Nov. nro. 58. fol. 439v.

²² Az összeállítás megjelent Oross 2008b 138.

²³ HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Apr. nro. 14. fol. 185. (április 1.)

²⁴ haláláról értesít: HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Aug. nro. 183. fol. 350v.

²⁵ HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Sept. nro. 161. fol. 402r. (commandirender Hauptmann a titulusa)

²⁶ Megerősítése: HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. März nro. 133. fol. 120r.

²⁷ Kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Jun. nro. 240. fol. 309v.

²⁸ Kinevezése: 1697. Jul. nro. 39. fol. 285r.

²⁹ Halála: HFU 25. Sept. 1702 (r. Nr. 420. fol. 527–530.)

³⁰ Jelenti a kapitány halálát és mint helyettese, folyamodik a posztért HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. Nro. 193. fol. 601v.

³¹ Járandóságainak kimutatása HFU 18. Mai 1689 (r. Nr. 329. fol. 505–509.)

³² Halála: HKR Prot. Exp. Bd. 383. 1690. Nov. nro. 144. fol. 488r.

³³ Első jelentése: HKR Prot. Exp. Bd. 385. 1691. Jan. nro. 393. fol. 68v.

³⁴ Kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. März nro. 119. fol. 118r.

³⁵ Első jelentése: HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Juli Nro. 330. fol. 471v.

³⁶ Átvezénylik őt és szabad száradát Szigetvárra, már innen jelent: HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. Nro. 173. fol. 816v

³⁷ Oláh 2008

³⁸ Kinevezése: HKR Prot. Reg. Bd. 407. 1699. Apr. nro. 157. fol. 142r.

Kiadatlan források

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (MOL)

Magyar Királyi Kancellária

A 14	Insinuata Consilii Bellici
A 32	Litterae privatorum
A 35	Conceptus expeditionum
A 57	Libri Regii

Magyar Kamara

E 23	Litterae camerae Scepusiensis
E 41	Litterae ad cameram exaratae

Magyar Kamarai Levéltár

E 102	Magyar Kamara levéltári hivatala
E 118	Commissio subdelegata Posoniensis

Magyar Kamara Archívuma

E 152	Acta Jesuitica
E 156	Urbaria et Conscriptiones
E 210	Miscellanea
E 211	Lymbus
E 554	Városi és kamarai iratok

Szepesi Kamara

E 244	Minutae (expeditiones camerales
E 254	Representationes, informationes et instatntiae

Szepesi Kamara Számvevősege

E 263	Libri perceptionum et erogationum
-------	-----------------------------------

Budai Kamarai Adminisztráció

E 279	Expeditionen
E 280	Hofbefehle
E 281	Berichte und Schreiben
E 285	Varia

Budai Kamarai Adminisztráció Számvevősege

E 286	Buchhalterey Acten
-------	--------------------

Családok, gyűjtemények

P 1314	Batthyány család levéltára, Missiles
--------	--------------------------------------

Országos Széchenyi Könyvtár

Kt.	Kézirattár
Fol. Germ.	Folio Germanica

ÖSTERREICHISCHES STAATSARCHIV (ÖSTA)

Hofkammerarchiv (HKA)

HFU	Hoffinanz Ungarn
r. Nr.	rote Nummer
VUG	Vermischte ungarische Gegenstände
HZAB	Hofkammerarchiv, Hofzahlamtsbücher
HKA SuS MV	Sonderbesände, Sammlungen und Selekte, Verschiede Vorschläge, Militärische Verpflegungsakten

Kriegsarchiv (KA)

HKR Exp. Prot.	Hofkriegsrat Expedit Protokollen
HKR Reg. Prot.	Hofkriegsrat Registratur Protokollen
AFA	Alte Feldakten

Haus-, Hof und Staatsarchiv (HHStA)

Hung. Konv.	Hungarica, Konvolut
-------------	---------------------

Felhasznált irodalom

- Acsády 1898 Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). A magyar nemzet története VII. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898.
- Angeli 1877 Angeli, Moritz Edler von: Die Feldzüge 1689-1692 gegen die Türken. Die kaiserliche Armee unter dem Oberkommando des Markgrafen Ludwig von Baden (Beiträge zur vaterländischen Geschichte) In: Mittheilungen des Kriegsarchivs 1877 135–, 217–.
- Archivum Rakocianum I. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyve. Levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. I–III. köt. Közli: Thaly Kálmán. Bp., 1873–74.
- Arneth 1853 Arneth, Alfred: Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg (1657–1737) Wien, 1853.
- Babics 1937 Babics András: Kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703. Pécs, 1937.
- Bagi 2001 Bagi Gábor: Szolnok visszafoglalása 1685-ben és jelentősége a török elleni felszabadító háborúk első szakaszában. In: Zounuk 16. (A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve) Szolnok, 2001. 9–38.
- Bagi Z. 2001 Bagi Zoltán: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. In: Hadtörténelmi Közlemények 114. (2001) 2–3. 391–445.
- Bak 1997 Bak Borbála: Magyarország történeti földrajza. A honfoglalástól 1950-ig. Budapest, 1997.
- Balogh 2008 Balogh István: Szabolcs megye terhei a 17. század végén. Nyíregyháza, 2008. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. III., Tanulmányok, 17.)
- Banfi 1936 Banfi Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából V. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.) Szerk.: Dr. Németh Károly és Budó Jusztin. Budapest 1936. 102–131.
- Bánkúti 2003 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707. Összeállította: Bánkúti Imre. Miskolc, 2003. és A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1708–1709. Összeállította: Bánkúti Imre. Miskolc, 2003.
- Bánkúti 2005 Bánkúti Imre: Pest megye a felszabadító háborúk megindulásától a szatmári békéig (1686–1711). In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához I. Budapest, 2005. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 4.)
- Bánlaky Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. 17. köt. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699. Budapest, Arcanum CD-ROM, 2001.
- Bánrévy 1936 Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából 5. (1936) 242–270.
- Baranyai 1933 Baranyai Béla: Hogyan történt az 1687/88. évi 1–4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1933. 65–104.
- Baranyai 1975 Baranyai Béláné: Rendelet 1702-ből a magyar várak lerombolására In: Műemlékvédelem 19. (1975) 4. sz. 193–195.
- Bél 1977 Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Ford. Prokopp Gyula. (Fejér megyei történeti évkönyv 11.) Székesfehérvár 1977.
- Benczédi 1980 Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus, centralizáció a XVII. század végi Magyarországon 1664–1685. Budapest, 1980. (Értekezések a történettudományok köréből, Új sorozat 91.)
- Benczédi 1987 Benczédi László: Kollonics Lipót és az „Einrichtungswerk”. In: Gazdaság és mentalitás 153–158.
- Bérenger-Kecskeméti Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlament

- 2008 Magyarország. 1608–1918. Budapest, 2008.
- Buczinsky 1997 Alexander Buczynski: Gradovi Vojne krajine, Knj. 1-2, Zagreb, 1997.
- Buda expugnata 1986 Bariska István–Haraszti György–Varga J. János (szerk.) Buda expugnata. 1686. Europa et Hungaria. 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. I–II. Budapest, 1986.
- Buda expugnata 1987 Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai. Szerk. Felhő Ibolya, Trócsányi Zsolt. Budapest, 1987.
- CJH Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvények. Budapest, 1896.
- Czigány 1986 Czigány István: A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében. Egy hadügyi fáziskésés sajátosságai In: Hadtörténelmi Közlemények. Új Folyam. 33. (1986) 1. sz. 111–153.
- Czigány 1989 Czigány István: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. In: Hadtörténelmi Közlemények 102. (1989) 2. sz.
- Czigány 2003 Czigány István: Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703. In: Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 3–4. sz. 714–741.
- Czigány 2004a Czigány István: Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, 1600–1660. In: Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 4. sz. 1212–1233.
- Czigány 2004b Czigány István: Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadrendjébe. 1600–1700. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Milleniumi Könyvtára 4. Szerk. Veszprémy László) Budapest 2004.
- Czigány 2005 Czigány István: Forgách Simon a király katonája. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjes Géza emlékére. Budapest, 2005. 117–134.
- Dabić 1984 Dabić, Vojin S.: Banska krajina 1688–1751. Beograd-Zagreb: Prosvjeta, 1984.
- Demkő 1913 Demkő Kálmán: Az országos conscriptio és az állandó katonaság téli elszállásolása 1719–1720-ra. In: Hadtörténelmi Közlemények 14. (1913) 89–105., 247–263.
- Détshy 1967 Détshy Mihály: Az egri külső vár lerombolása 1702-ben. (Az Egri Múzeum Évkönyve V. Szerk.: Bakó Ferenc) Eger 1967. 117–123.
- Détshy 1995 Détshy Mihály: A tokaji vár története. Tokaj, 1995. (=Tokaj. Városterületi tanulmányok II., Separatum; Borsodi kismonográfiák 37. köt.)
- Dominkovits 2005 Dominkovits Péter: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója a 17. századi magyar vármegyében. In: Századok 139. (2005) 855–888.
- Domokos 1986 Domokos György: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. In: Hadtörténelmi Közlemények. Új Folyam. 33. (1986) 1. sz. 47–110.
- Domokos 1993 Domokos György: A várak jelentősége és a császári seregek ostromtechnikája a felszabadító háborúban. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó Jolán. Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) ?–?.
- Domokos 1997 Domokos György: A kassai királyi hadszertár fegyverze és felszerelése a XVI–XVII. századi inventáriumok tükrében. In: Hadtörténelmi Közlemények 110. (1997) 667–747.
- Domokos 1998 Domokos György: Az aradi vár fegyverzet-bevételezési és -kiadási jegyzőkönyve, 1703. január 1. – 1704. június 12. In: Az aradi vár története. Budapest, 1998. 67–86.
- Domokos 2000 Domokos György: Buda ostromai. In: Budapesti Negyed 8. (2000) 3–4. sz. 25–52.
- Domokos 2006a Domokos György: Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es évekből. In: Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 4. (2006) 47–70.

- Domokos 2006b Domokos György: Hadmérnöki vita Szatmárról a XVII. század második felében. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 4. sz. 1059–1071.
- Eckhart 1914 Eckhart Ferenc: A főbányagrófi hivatal szervezése. In: *Századok* 48. (1914) 197–211.
- Ember 1934 Ember Győző: A Commissariat Provincialis felállítás 1723-ban. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4. (1934) 338–363.
- Ember 1946a Ember Győző: A szepesi kamarai igazgatás tisztviselői 1703-ban. In: *Levéltári Közlemények* 24. (1946) 268–279.
- Ember 1946b Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet I.)
- Ember 1983 Ember Győző: Magyarország közigazgatása, 1711–1765. In: *Levéltári Közlemények* 54. (1983) 1–2. 3–100.
- Emlékiratok II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborútól, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona. Budapest, 1978. (Archivum Rakocianum III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.)
- Erdély 1986 Az önálló Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedei 1660–1711. In: *Erdély története három kötetben*. Főszerk. Köpeczi Béla. Második kötet. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Budapest, 1986. 784–971.
- F. Kiss 1988 F. Kiss Erzsébet: A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos története 1673–1773. In: *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 291–304.
- F. Molnár 2006 F. Molnár Mónika: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák: A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. In: *Századok* 140. (2006) 1475–1502.
- Fallenbüchl 1967 Fallenbüchl Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. In: *Levéltári Közlemények* 38. (1967) 193–236.
- Fallenbüchl 1968 Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: *Levéltári Közlemények* 39. (1968) 233–265.
- Fallenbüchl 1983 Fallenbüchl, Zoltán: Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft. 16. Bd. Heft 4. Wien 1983. 487–505.
- Fallenbüchl 2002 Fallenbüchl Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp., 2002.
- Feldzug 1686 Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1686 und die Eroberung von Ofen. In: *Mittheilungen des Kriegsarchivs* 1886 1–126.
- Festung und Innovation Festung und Innovation. Hg. Harald Heppner und Wolfgang Schmale. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts Bd. 20. Bochum, 2005.
- Fraknoi 1922 Fraknoi Vilmos: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. Bp., 1922
- FZ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I. Serie. I. Band. Einleitung zur Darstellung der Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Wien, 1876. 276–283.
- Gazdaság és mentalitás Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Szécsény, 1985. december 3-4. Salgótarján, 1987. (Discussiones Neograiensis 4.) (továbbiakban: Gazdaság és mentalitás)
- Gecsényi 1991 Gecsényi Lajos: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: *Unger Mátvás emlékkönyv*. Szerk. E. Kovács Péter-Kalmár János-V. Molnár László. Budapest 1991.
- Gecsényi-Guszarova 2003 Gecsényi Lajos – Tatjana Guszarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. In: *Századok* 137. (2003) 653–672.
- Georgita 2005 Georgita, Mihai: Des Festungsbau im westlichen Siebenbürgen im 18.

- Jahrhundert. In: Festung und Innovation 27–36.
- Gözszy 2007 Gözszy Zoltán: Adalékok Somogy vármegye világi és egyházi közigazgatásához a 17. század végén és a 18. század első harmadában. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 38. Kaposvár, 2007. 59–81.
- Gyulai 1894 Gyulai Rudolf: Török világ Komárom megyében. Komárom, 1894.
- H. Pálffy 1937 H. Pálffy Ilona: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest 1937. 474–487.
- Habsburgermonarchie Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. Herausgeben von Petr Mařa und Thomas Winkelbauer. Stuttgart, 2006.
- Hausner–Négyesi–Papp 2005 Hausner Gábor – Négyesi Lajos – Papp Ferenc: „Juhakol” a szőlőhegyen: Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására, Hadtörténelmi Közlemények, 118. (2005) 835–862.
- Heckenast 2005 Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Budapest, 2005.
- Hochedlinger 2003 Hochedlinger, Michael: Austria’s Wars of Emergence. 1683–1797. New York-London, 2003.
- Hochedlinger 2006 Hochedlinger, Michael: Der gewaffnete Doppeladler. Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung” in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: Habsburgermonarchie 217–250.
- Hochedlinger 2009 Hochedlinger, Michael: Onus militare. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie 1500–1750. In: Kriegführung und Staatsfinanzen 81–136.
- Hodinka 1942 Hodinka Antal: Adalékok Pécs város történetéhez 1686-tól 1701-ig. Pécs, 1942. (Pannonia Könyvtár 54.)
- Hodson 2007 Brian A. Hodson: The Development of Habsburg Policy in Hungary and the einrichtungswerk of Cardinal Kollonich 1683–1690. In: Austrian History Yearbook 38. (2007) 92–107.
- Holl 1976 Holl, Brigitte: Hofkammerpräsident Gundaker Thomas Graf Starhemberg und die österreichische Finanzpolitik der Barockzeit (1703–1715). Wien, 1976. (Archiv für österreichische Geschichte Band 132.)
- Holub 1974 Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. (Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szerk.: K. Balog János) Szekszárd 1974. 5–124.
- Horváth 1959/60 Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. In: Numizmatikai Közlöny 58–59. (1959–1960)
- Horváth 2010 A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században: válogatott források. Vál. sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a mutatókat kész. Gyulai Éva, Horváth Zita, Turbuly Éva. Zalaegerszeg, 2010.
- Hungler 1986 Hungler József: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 4.)
- Hüpper 1936 Hüpper Georg: Von der Vierstromgrenze zur Rheingrenze. Der Ausbau des französischen Festungsystems im 17. Jahrhundert vornehmlich unter Ludwig XIV. und die Gegenmaßnahmen der europäischen Mächte. Berlin, 1936. (Phil. diss.)
- Inventare 1951 Inventare Österreichischer Archive. VII. Inventar des Wiener Hofkammerarchivs. Wien, 1951.
- Iványi 1971 Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban In: Levéltári Közlemények 42. (1971) 1. sz. 137–161.
- Iványi 1973/74 Iványi Emma: A Pozsonyi, a Budai és a Kassai Bizottság a Rákóczi-szabadságharc előtt, 1697–1704. In: Levéltári Közlemények 44–45. (1973/74) 212–238.

- Iványi 1987 Iványi Emma: A „Magyar Einrichtungswerk”. In: Gazdaság és mentalitás. 159–180.
- Iványi 1991 Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713. Budapest, 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 10.)
- Iványi 1884 Iványi István: A Tiszai Határörvidék. 1686–1750. In: Hazánk 2. (1884) 2. sz. 267–275., 336–345., 3. sz. 71–79., 144–157., 191–206., 246–261., 350–36?
- Izsépy 1981 Izsépy Edit: Székelyhid építéstörténete a XVII. században. In: Művészettörténeti Értesítő 30. (1981) 4. sz. 266–270.
- Jedlicska 1910 Jedlicska Pál: Eredeti részletek Gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Budapest, 1910.
- Kállay 1988 Kállay István: Fehérvár regimentuma 1688–1849. A város mindennapjai. Székesfehérvár, 1988. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 18.)
- Kállay 1989 Kállay István: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 3. sorozat. Hatóság- és hivataltörténet 9.) Budapest, 1989.
- Kalmár 1991 Kalmár János: A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* és a 18. századi bánsági berendezkedés kérdése. In: A Magyar Királyság berendezésének műve. Századok fizetek 1., Budapest, 1991. 41–50.
- Kalmár 1991a Kalmár János: A kontribúció kérdése az 1714. évi országgyűlésen. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Budapest, 1991.
- Kalmár 1993 Kalmár János: Az Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. szerk. Szita László, Pécs, 1993.
- Kalmár 2009 Kalmár János: 17. század végi javaslat a Magyar Kancellária átszervezéséhez. In: Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás és Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 149–154.
- Kalmár–Varga J. 2010 Kalmár, János – Varga J., János (Hrsg.): Einrichtungswerk des Königreich Ungarn (1688–1690). Stuttgart, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des Östlichen Mitteleuropas. Band 39.)
- Károlyi-Wellmann Károlyi Árpád – Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936.
- Kas 2006 Kas Géza: A Batthyány család és a várombolás. In: A Batthyányak évszázadai – Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. Körmend-Szombathely, 2006 145–148.
- Kas 2008 Kas Géza: Széchenyi Pál kalocsai érsek és a Haditanács vitája Sümeg váráról. In: Mindennapi élet a török árnyékában. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2008. (Khronosz. A PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának sorozata 1.) 115–125.
- Kaser 1997 Kaser, Karl: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisation der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien–Köln–Weimar, 1997. (=Zur Kunde Südosteuropas II/22.)
- Kenyeres 2003 Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. In: Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.
- Kenyeres 2006 Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságseveledekig. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv I. (2006) 159–201.
- Kenyeres 2007 Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetómesterek számadásai alapján 1543–1623. In: Levéltári Közlemények 78. (2007) 2. sz. 85–138.
- Kenyeres 2008a Kenyeres István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.)
- Kenyeres 2008b Kenyeres István: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és

- ismeretlen számadásai (1595–1602). Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk.: Krász Lilla – Oborni Teréz. Budapest, 2008. 221–238. p.
- Kisari 2005 Kisari Balla György: Marsigli tábornok térképei. Budapest 2005.
- Kiss 1991 Kiss József: A szegedi várkatonaság igénye a dél-kiskunsági pusztákra 1686 és 1733 között. In: Végvárak és végváriak 55–67.
- Klopp 1882 Onno Klopp: Das Jahr 1683 und der folgende Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. Graz 1882
- Kónyi 1932 Kónyi Mária: Az 1712–22. évi rendszeres bizottság javaslatai. H.n., 1932.
- Koroknai 1974 Koroknai Akos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határörvidéken a XVIII. század elején. Budapest, 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73.)
- Koncz 1890 K[oncz] J[ózsef]: Székelyhid lerombolása 1665-ben. In: Hadtörténelmi Közlemények 3. (1890) 3. füzet 564–566.
- Kovács 1940 Kovács Lajos: A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi viszálya. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 8. (1940) 28–48.
- Körbl 2005 Körbl, Hansdieter: Die Hofkammer unter Leopold I. Aufgaben, Struktur und Arbeitsweise einer Hofbehörde der Barockzeit. Phil. Diss. Wien, 2005.
- Körbl 2009 Körbl, Hansdieter: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54) Wien, 2009
- Kriegführung und Staatsfinanzen Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg.: Peter Rauscher. Münster, Aschendorff, 2010. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 11.)
- Krompotic 1997 Relationen über Fortifikation der Südgrenzen des Habsburgerreiches vom 16. bis 18. Jahrhundert. Hrsg. Louis Krompotic, Hannover, 1997.
- Langer 1889 Langer, Official: Serbien unter kaiserlichen Regierung 1717–1739. In: Mittheilungen des K. k. Kriegs-Archivs. Neue Folge. III. Band. Wien, 1889. 155–247.
- Lindquist 2007 Thea Lindquist: Clement von Radolt (1593–1670). A Multifarious Career in the Seventeenth-Century Imperial Service. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 52. (2007) 9–29.
- Lukinich 1913 Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711., Budapest, 1913.
- Ludiková–Mikó–Pálffy 2007 Ludiková, Zuzana–Mikó Árpád–Pálffy Géza: A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. In: Művészettörténeti Értesítő 56. (2007) 2. sz. 313–344.
- Magyarország története 1526–1686 Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. Szerkesztő R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. (Magyarország története tíz kötetben. 3/1. és 3/2. kötet)
- Magyarország története 1686–1790 Magyarország története 1686–1790. Főszerkesztő Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. (Magyarország története tíz kötetben. 4/1. és 4/2. kötet)
- Maťa 2010 Petr Maťa: „Unerträgliche praegravation”. Steuererhebung und Militärfinanzierung im Königreich Böhmen vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Regierungsantritt Maria Theresias. In: Kriegführung und Staatfinanzen 139–186.
- Maurer 1887 Joseph Maurer: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887
- Mayer 1911 Mayer, Theodor: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien-Leipzig 1911.
- Mayer 1915 Mayer, Theodor: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische

- Geschichtsforschung. IX. Ergänzungsband. Innsbruck 1915, 178–263.
- Mayer 1980 Mayer, Theodor: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. 2. Auflage. Hrsg. von Josef Falkenstein und Heinz Stooß. Bearbeitet von Adalbert Toth. Sigmaringe, 1980.
- Mažuran 1989 Mažuran, Ivo: Izvješćaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698, i 1702. godine. Osijek, 1989. (Grada za historiju Osijeka i Slavonije. Knjiga 7.)
- Mensi 1890 Mensi, Franz Freiherr von: Die Finanzen Oesterreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890.
- Mezősi 1942 Mezősi Károly: A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken. Századok 76. (1942) 4–6. sz. 179–195.
- Mikó–Pálffy Mikó Árpád–Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). In: Műemlékvédelmi Értesítő 51., no. 1–2. (2002) 107–172.
- Monumenta Zrinyiana Conscriptiones et aestimationes bonorum (1672–1673), digessit, praefatione et indice instruxit Rajka Modrić, operis socius Miljen Šamšalović, Zagreb 1974 (Monumenta historica familiarum Zrinski et Frankopan); Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomica, Tom. I., Bona Maritima (1627–1685), digessit, introductione Germanica et indice instruxit Vera Zimányi. Operis socius in revisione philologica textuum Győző Kenéz, Budapest 1991; Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomica, Tom. II., Insula Muraköz (1635–1720), digessit, introductione Germanica et indice instruxit István N. Kiss. Operis socius in revisione philologica textuum Győző Kenéz, Budapest 1991.
- Mrva 2005 Mrva, Ivan: Vom Brennpunkt zur Peripherie. Festungswesen und Innovation auf dem Gebiet der heutigen Slowakei im 18. Jahrhundert. In: Festung und Innovation 17–26.
- Nagy 1956 Nagy István: Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956) 33–76.
- Nagy 1971 Nagy István: A Magyar Kamara 1686–1848. Budapest, 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivattörténet 3.)
- Nagy 1995 Nagy István: A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. In: Levéltári Közlemények 56. (1995) 29–51.
- Nagy-F. Kiss Nagy István – F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.) Budapest 1995.
- Németh 2008 István H. Németh: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. Die Steuerlasten der ungarischen königlichen Freistädte im 16. und 17. Jahrhundert. In: La fiscalita nell'economia europa secc. XIII-XVIII. Fiscal systems in the European economy from the 13th to the 18th centuries: atti della Trentanovesima settimana di studi 22–26. aprile 2007. Firenze, 2008. 771–780.
- Németh 2009 H. Németh István. A beszállások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. In: Hadtörténelmi Közlemények, 122. (2009) 281–320.
- Oborni 1987 Oborni Teréz: Nógrád megye haditerhei a felszabadító háborúban. In: Gazdaság és mentalitás 134–141.
- Oláh 2008 Oláh Tamás: „Tokaj Vég Várának” utolsó évei. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Sárospatak, 2008. 210–227.
- Oross 2005 Oross András: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról 1699–1702. Forrásközlés. In: Fons 12. (2005) 2. sz. 257–294.
- Oross 2006a Oross András: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarországon új katonai berendezkedésében a 17–18. század fordulóján. In: Századok, 140. (2006) 6. sz. 1441–1473.
- Oross 2006b Oross András: Dokumentumok a kanizsai vár 1702–1703. évi lerombolásának

- történetéhez In: Levéltári Közlemények, 77. (2006) 2. sz. 137–187.
- Oross 2008a Oross András: A Szepesti Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és katonai kiadások a XVII. század második felében. In: Fons, 15. (2008) 2. sz. 97–170.
- Oross 2008b Oross András: Végvárok és a Magyarországon működő kamarák a 17–18. század fordulóján. In: Studia Agriensia, 27. (2008) 229–254.
- Oross 2009 Oross András: A Dél-Dunántúl kamarai és katonai igazgatása a 17–18. század fordulóján. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon, különös tekintettel a Dél-Dunántúlra. Pécs, 2009 (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis VII.) 121–140.
- Oross 2010 András Oross: Die für Ungarn zuständigen Kammern und die Kriegsfinanzierung der Habsburgermonarchie an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. In: Kriegführung und Staatsfinanzen. 287–308.
- ÖZV Fellner, Thomas – Kretschmayer, Heinrich: Die Österreichische Zentralverwaltung. I. Wien, 1907.
- Pálffy 1997 Pálffy Géza: Kertületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. In: Történelmi Szemle 39. (1997) 2. szám 257–288.
- Pálffy 1998 A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes–Maros vidékén a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig. In: *IV. Honvéd emléknap Makón 1997*. Szerk.: Halmágyi Pál. (=A Makói Múzeum Füzetei, 91.) Makó, 1998. 16–28.
- Pálffy 1999 Pálffy Géza: A Császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526–1598. Győr, 1999.
- Pálffy 2002 Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. In: Fons 9. (2002) 107–121.
- Pálffy 2003 Pálffy, Géza: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. In: Historisches Jahrbuch 123. (2003) 111–148.
- Pálffy 2006 Pálffy Géza: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai In: Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006) 538–560.
- Pálffy 2007 Pálffy Géza: Romlás és megújulás: a kétarcú 17. század (1606–1711). In: Magyarország története. Főszerk.: Romsics Ignác. (Akadémiai Kézikönyvek) Budapest, 2007. 396–487.
- Pálffy 2009 Pálffy Géza: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 2. 321–356.
- Pálffy 2010 Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.
- Pálmány 1986 Pálmány Béla: Végvárok Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újraterelítés korszakában (1663–1703). Salgótarján, 1986 (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XII.)
- Papp 1965 Papp László: Szigetvár XVI–XVII. századi erősség-rendszere és ábrázolásai. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965 (Pécs, 1966) 213–256.
- Pásztor 1945 Pásztor Lajos: Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete 1698–1703. In: Magyar Könyvszemle 4. folyam 69. kötet (1945) 99–121.
- Perjés 1963 Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében 1650–1715. Budapest, 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 29.)
- Perjés 2002 Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 2002.
- R. Várkonyi 1978 R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978.
- R. Várkonyi 1987 R. Várkonyi Ágnes: Magyarország visszafoglalása 1683–1699. Budapest, 1987.
- Rauscher 2008 Rauscher, Peter: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu

- Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzählamtsbücher. In: Hofwirtschaft – l'économie de la cour. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Götting/Schleswig, 23.–26. September 2006. Ostfildern 2008 (Residenzforschung 21), 405–441.
- Reizner 1899/1900 Reizner János: Szeged története. Első kötet. A legrégibb időktől a XVIII. század végéig. Szeged, 1899–1900.
- Rill 1996 Robert Rill: Der Festungs- und Kasernenbau in der Habsburgermonarchie. In: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. 11. Band. Wien, 1996 55–69.
- Rill 2005 Das Festungswesen im Habsburgerreich des 18. Jahrhunderts im Überblick. In: Festung und Innovation 37–52.
- Rothenberg 1960 Rothenberg, Gunther Erich: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.)
- Rózsa 1995 Rózsa Miklós: Ingatlantulajdon és telekkönyv Kanizsán a török alóli felszabadulást követő évtizedben. Nagykanizsa, 1995. (Nagykanizsai Honismereti Füzetek, 10.)
- Rózsa 1999 Rózsa Miklós: A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége a vár lerombolását követő év végéig (1690–1703). Nagykanizsa, 1999. (Nagykanizsai Honismereti Füzetek, 21.)
- Sánta 2009 Sánta Ákos: Egy erődváros a XVII. századi Magyarországon. Szakdolgozat. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék. Budapest, 2009.
- Sapper 1982 Sapper, Christian: Die Zählamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 35. (1982) 404–455.
- Sapper 2001 Sapper, Christian: Schriftgut zur Militärforschung im Finanz- und Hofkammerarchiv. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 49. (2001) 285–299.
- Schramek 2009 Schramek László Péter: Adalékok a megyei adóalap-meghatározás 17–18. századi történetéhez. In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához. Budapest, 2009. 9–48. (Pest megye múltjából 14.)
- Seewann 2001 Seewann, Gerhard: Serbische Süd-Nord-Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert. In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Pécs, 2001. 421–442.
- Sienell 2001 Sienell, Stefan: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I.: Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof. Frankfurt, 2001.
- Sinkovics 1937a Sinkovics István: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 504–533.
- Sinkovics 1937b Sinkovics István: Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Budapest, 1937.
- Slottmann 1999 Slottmann, William B.: Coordinating Committee. An Austrian Delegation at War, Taxes and Reform, 1697–1703. New York, 1999. (East European Monographs)
- Soós 1991 A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk“. Ford. Soós István. In: A Magyar Királyság berendezésének műve. Századok füzetek 1., Budapest, 1991. 51–67.
- Soós 2008 Soós István: A Neoaquistica Commissio és Pest-Pilis-Solt vármegye (1696–1703). In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához. II. Budapest, 2008. 17–263. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 5.)
- Soós 2009 Soós István: Esterházy Pál nádor és a Neoaquistica Commissio. In: Századok

143. (2009) 4. 801–851.
- Storrs 2009 Storrs, Christopher: The Fiscal-Military State in the ‚Long’ Eighteenth Century. In: Uő. (szerk.): The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honour of P.G.M. Dickson. Farnham, 2009. 1–22.
- Sugár 1983 Sugár István: Lehenyatlík a török félhold. Budapest, 1983.
- Sugár 2002 Sugár István: Az egrí vár története. Budapest, 2002.
- Szabolcs-Szatmár Szabolcs-Szatmár megye emlékei II. Szerk. Entz Géza. Bp., 1987. (Magyarország emlékei topográfiája. XI. köt. Szerk. Dercsényi Dezső.)
- Szabó 1910 Szabó Dezső: Az állandó hadsereg beállomáztatásának története III. Károly korában. Hadtörténelmi Közlemények 11. (1910) 23–51, 349–387, 549–587.
- Szakály 1971 Szakály Ferenc: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatására. Budapest, 1971 (Magyar-izsidó oklevéltár XIV.) 31–78.
- Szakály 1981 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- Szakály 1986 Szakály Ferenc: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683–1718. Budapest, 1986
- Szakály 1989 Szakály Ferenc: A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?) In: Szita 1989 25–42.
- Szakály 1991 Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Szeged 1991.
- Szántó 1984 Szántó Imre: A Zala vármegyei végvárok és mezővárosok lakosságának a helyzete a XVII–XVIII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények 31. (1984) 3–31.
- Szekfü 1929 Szekfü Gyula: A tizenhetedik század. A tizennyolcadik század. In: Magyar Történet. IV. kötet. Szerk. Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Budapest, 1929.
- Szijaártó 2004 Szijaártó István: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási jog kialakulása In: Történelmi Szemle 46. (2004) 241–295.
- Szijaártó 2005 Szijaártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Budapest, 2005.
- Szita 1987 Budától – Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére. Pécs, 1987. (Szerk. Nagy Lajos – Szita László)
- Szita 1989 Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. (1686–1688). Pécs, 1989. (Szerk. Szita László)
- Szita 1994 Szita László: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről 1688–1690. Somogy Megye Múltjából. Levéltári évkönyv, 25. Kaposvár, 1994. 51–124.
- Szita 1995a Szita László: Újabb adatok a kanizsai blokádharc és kapituláció történetéhez. 1688–1690. In: Hadtörténelmi tanulmányok. Zalaegerszeg, 1995. (Zalai Gyűjtemény, 36.) 53–77.
- Szita 1995b A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről, 1686–1695. Gyula város és a vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára. Gyula, 1995. A kötetet szerkesztette, a tanulmányt írta és a forrásokat jegyzetelte Szita László. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 19.)
- Szita-Seewann Szita László – Gerhard Seewann: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Pécs 1999.
- Szöveggyűjtemény Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1690. Szerk. Sinkovics István. Budapest, 1968.
- Szücs 1990 Szücs Jenő: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, kincstári leltárak 7.) Szerk. Varga János. Budapest 1990.

Tagányi 1897a	Tagányi Károly: A budai kamarai jóságkormányzóság jövedelmei és kiadásai. 1686–1700-ig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 285–297.
Tagányi 1897b	Tagányi Károly: A neo-acquistica javak becsú-tarifája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 317–320.
Tagányi 1897c	Tagányi Károly: A budai kamarai jóságkormányzóság hivatalai 1686–98-ig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 411–419.
Takáts 1908	Takáts Sándor: A magyar léhen és holden. In: Századok 42. (1908) 245–263. és 325–341.
Takáts1929	Takáts Sándor: Kísérletek a magyar haderő felosztására. 1671–1702. In: Uő: Magyar küzdelmek. Budapest, 1929. I. köt. 185–317.
Tomka 2002	Tomka Gábor: Szendrő várai. In: Szendrő monográfiája. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Szendrő, 2002. 125–164.
Toth 2008	Rastislav Toth: A kassai citadella. In: Várak, kastélyok, templomok 4. (2008) 1. sz. 20–21.
Tóth 1961	Tóth András: Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig In: Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961) 213–240.
Tóth 2008	Tóth Hajnalka: A Kanizsával szembeni végvidék 1686-ban. Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális jelentései alapján. In: Hadtörténelmi Közlemények 121. (2008) 3-4. sz. 757–764.
Tóth 1990	Tóth István György: A magyarországi török építészeti forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása. 1690. (Zalai Múzeum 2.) Zalaegerszeg 1990.
Trócsányi 1960	Trócsányi Zsolt: Az Erdélyi Országos Főbiztosság története (1686–1849) In: Hadtörténelmi Közlemények Új folyam 7. (1960) 1. 97–136.
Trócsányi 1988	Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 8.)
Ujhelyi 1914	Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1740). Bp., 1914
Vaniček 1875	Vaniček, Franz: Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Original-quellen und Quellenwerken geschöpft. I–IV. Wien, 1875.
Vanyó 1976	Vanyó Tihamér: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai 1640–1690. In: Soproni Szemle (1976) 20–38., 113–129., 211–227.
Varga J. 1986	Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában. Budapest, 1986.
Varga J. 1987	Varga J. János: Insurrekció, kvártély, porció. (Megyei teherviselés a felszabadító háború időszakában). In: Gazdaság és mentalitás 125–133.
Varga J. 1991	Varga J. János: Berendezési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”. In: A Magyar Királyság berendezésének műve. Századok füzetek 1., Budapest, 1991.
Varga J. 1992	Varga J. János: Kísérlet az "Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" című reformtervezet megvalósítására, 1689–1723. In: Levéltári Szemle 42. (1992) 3–17.
Varga J. 2005	Varga J. János: A török elleni felszabadító háború hadmozdulatai a pécsi egyházmegye területén. In: A Pécsi Egyházmegye a 17–18. században. Pécs, 2005. 18–24.
Varga J. 2007	Varga J. János: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ban. Budapest, 2007. (História Könyvtár, Monográfiák 23.)
Varjú 1934	Varjú Elemér: Magyar várak. Budapest, 1934.
Végh 2007	Végh Ferenc: Birodalmak határán a Balaton partján. Keszthely végvára város a XVI-XVII. században Budapest, 2007.
Végh 2009	Végh Ferenc: A „szabad rend”. A XVII. századi dunántúli katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról. In: Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 443–458.

Végh 2010	Végh Ferenc: Egerszeg végvár és városa a 17. században. (Zalaegerszegi füzetek 10.) Zalaegerszeg, 2010.
Végvár és társadalom	Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699) Eger, 1989. (Studia Agriensia 9.)
Végváarak és végváriak	A végváarak és végváriak sorsa (1699–1723). Eger, 1991. (Studia Agriensia 11.)
Veress D.-Siklósi	Veress D. Csaba–Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990.
Wellmann 1987	Wellmann Imre: Gazdasági élet Magyarországon a töröktől megszabadító háború idején. In: Gazdaság és mentalitás 40–78.
Wessely 1973	Wessely, Kurt: Neuordnung der ungarischen Grenzen nach dem grossen Türkenkrieg. In: Die K.K. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, Militärwissenschaftliches Institut, Band 6.) Wien 1973. 29–93.
Winkelbauer 2003	Winkelbauer, Thomas: Kriegswesen und Finanzen. In: Uő: Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg. im konfessionellen Zeitalter. (Österreichische Geschichte 1522–1699) Wien, 2003 409–529.
Winkelbauer 2006	Winkelbauer, Thomas: Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700. In: Habsburgermonarchie 179–216.
Wolf 1853	Wolf, Adam: Die Hofkammer unter Kaiser Leopold I. In: Sitzungsbereich der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse 11. (1853) 440–484.
Wrede	Wrede, Alphons: Geschichte der k.u.k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des 19. Jahrhunderts. Bd. I-V. Wien, 1898–1905.
Zachar 2003	Zachar József: Magyar katonaság a Hegyaljától a Tiszahátig, 1697–1703. In: Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 3–4. sz. 742–754.
Zachar 2004	Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Budapest, 2004.
Zsilinszky 1893	Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. köt. 1647–1687. Budapest, 1893.